

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 961, 973, 984, 988, 996, 1016, & 1038.

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ACĀRYA.

EDITED BY

ACĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author
Commentator, Annotator, Compiler, Translator, and
Publisher of different vedic works, &c., &c.*

VOL. I. KANĀDA I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1903.

BI 145
v.i.

19339.

6013

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(मुक्तयंजुर्वेदस्य साध्यन्दिनब्राह्मीयसु)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण
सहितम् ॥

वङ्गदेशीयाख्याधिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्र्यनीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

यथामति संग्रोध्य सष्टीक्य च सत्यादितम् ।

॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमकाण्डाख्यः प्रथमो भागः)

१११

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१९६०-संवत्समायां द्वापिन्दासिन्नस्यसु मुद्रितम् ॥

6013

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेहत्वास्यायितिकसमाजेनानुमोदितचेष्टः प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकानां सङ्ग्रहे मनो निवेशयन् हन्तैक मपि विमुञ्चं पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं नोपलभे ।

अहो वत ! वेदजीवनार्थाया मिहार्यावर्त्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधे-
हतादरतया तत्पुस्तकाना मोदृशी दुर्लभता सञ्जाता, यदेतद्भारतवेष्मान्त-
र्मणिदीपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदीच्यप्रतीच्यावाच्यविप्रहन्दारकहन्दैः समु-
ष्णन्ती विविधार्थविद्याविशिनीदिकृष्णवतिशिनीश्रविभा विभावयन्ती येयं
विश्वराजराजनगरीव भासन्ती काशी पुरी, इह च बङ्गन्वेषयतो नैक
मप्यथेतियुतं पुस्तकं शतपथब्राह्मणोयसायणभाष्यस्यावेक्षितम् । किं वर्गया-
न्यस्मत्कर्मफलगतिप्राप्त्यम् ! यदेतद्धापि प्रचलत्स्वाध्यायाध्ययनेषु दाक्षिणा-
त्येष्वप्येव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलाना मधिहोत्राद्यनु-
तिष्ठता मार्यजातिगौरवभूतानां भूसुरभूराणा मावासक्षेत्रं यदस्त्वन्वर्धसञ्चं
पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्वैस्वाह मभ्यर्धित एतत्सम्पादनाय, याचितस्त्रैव ग्रन्थो
ग्रन्थांशो वा प्रकाशाथैव । कालप्रभावाद्भि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
नाक्काङ्क्षितार्थबोधत्वं मेवात्र निदान मभिगम्यते ।

एव मपि, प्रहृतस्य पश्चादनुसरणं नोचितम्, अप्युचित मेव येन केन
प्रकारेण कृतकृत्यताजामाय संयतन मेवेति कृतनिश्चयः शोधने विशुद्धपारि-
निर्वाये चातिशम सुररीकत्वैवैतत्प्रथमकाण्डस्य बन्धुपुस्तकानि बडेव
भाष्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भः कृतः ।

समाप्ततोऽत्र पाठभेदादिद्वयापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि—

क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पत्रात्मकम्, ३ प्र० ४ ब्रा० २२कण्ठधारम्भान्तम् ।

ग = ६३पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २२कण्ठधारम्भान्तम् ।

घ = ११६—२२८ प०, ३ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठधारान्ततः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्थं मूलं), २४०१८१-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०-वेबरस्य बार्निन्-मुद्रितम् (२४० १८६), पूर्णम् ।

छ = ८०पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम् (ङ-स्थं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठधारान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८पत्रात्मकम्, २४० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्थं भाष्यम्), २४० १८१-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम्, २४० १८८-क्रीतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालिनम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ३ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खद्योर्योर्मतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वैतानि गच्छन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्स्य्यादितेष्वेषु षट्स्यपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०-वेबर-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि संप्रमाध्यायीषतुर्थादिसप्तत्राक्षर्याणां सायखीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिस्वामिकृतं भाष्यं संयोजित मिति
चाचैतद् विविच्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बह्वन्वेष कश्चन्ते, काण्वशत-
पथस्य तु दुरापत्वेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेक मापादितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः मुद्रान्धैव भवन्ति,
पाठभेदा अपि तेऽवृत्तचरा एव प्रायः, तथापि लिपिकरलिपिशैलीभेदतः
शोधनदोषतश्च क्षिप्रक्षिप्रदिनवार्यपाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
'विष्णुप ऽउपसृशति'—इति क-ख-ङ-पुस्तकेषु, 'तिसृशति'—इति

ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु (५ पृ०); 'यदिमांज्ञोकानति'-इति कादिषु, 'यदिमा-
 ज्ञोकानति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४ पृ०); 'देवांश्चाज्यपांश्च'-इति
 क-खयोः, 'देवांश्चाज्यपांश्च'-इति गे, 'देवांश्चाज्यपांश्च'-इति छे, 'देवांश्च
 ऽचाज्यपांश्च'-इति त्वन्यत्र (२८८ पृ०) । एवं ८८०— 'यच्छब्ध'-इति क,
 'यच्छब्ध'-इति त्वन्यत्र ; ३६ पृ०— 'विच्छोब्धो'-इति ख, 'विच्छोब्धो'-इति
 त्वन्यत्र । वर्णद्वित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
 ऽवगम्यते । तद्यथा यज्ञारम्भे एव— 'व्रत'-इति ख-घ-पुस्तकयोः, अन्यत्र तु
 'व्रत'-इत्येव । यदि चैतच्छुक्लयजुरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
 स्तथा लेखस्यागुतिप्रयोगनीयतयोपेक्षणीयत्व मेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
 गुह्यमुखानधिगतवेदविद्याना मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
 मर्यादारक्षाय चैह तथा द्वित्वपाठ एवाद्रियते ऋधम् । बहुषु प्राचीन-
 पुस्तकेष्ववृत्त्वात् क्वचिदेकत्र वृष्टो वेवरमहोदयेनावलम्बितो वा सायण-
 सम्मतश्च पाठोऽप्रधानीकृतोऽनेकत्र ; 'दुपचं'-इति (७ पृ०), 'द्वित'-इति
 (३६ पृ०), 'माधवः'-इति (२७१ पृ०) च यथा । यत्र च क्वचित्
 सायणीयव्याख्यापद मवलम्ब्यैव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
 डा०-वेवरेख, तत्र तु तं पाठ मप्रधानीकृतवैव टीप्यन्ती कृता 'सा०-सम्मत
 इति डा०-वेकरः'-इति, ४६० पृ०— 'अपाधस्ताभ्यायत्व'-इति यथा ।
 प्रयोगनीयत्वेनावष्टत एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनीचिह्नान्तः-
 कृतः सर्वत्र ; २४ पृष्ठसप्तमपङ्क्तौ यथा ।

अथेह सर्वत्र कश्चिदकामुखेषु कतिचित्पदानि द्वेदचिह्नतः (१) पृथक्-
 कृतानि वृष्यन्ते बह्वेषु पुस्तकेषु, केषुचिन्नापि । तादृशकख्योपतीकापार्थक्ये
 त्वद्यतनाध्यापनरोतिरेव वीक्षं सम्भाव्यते । अध्यापयन्ति हि यजुरध्यापकाः
 पूर्वकख्योस्रैवापरकख्योप्रतीकं कख्योर्णा पारम्पर्याभ्यासप्राबल्याय । तदेवैवं
 प्रतीकाभासनं 'सन्ना'-इत्युच्यते तैः । यद्यप्येवं कख्योमुखच्छेदोऽवैध एवे-
 त्त्वज्ञानम्, तथापि बह्वपुस्तकानुरोधत् शर्मन्त्याध्यापकेन तेनोररोक्त-
 त्वाभावापि सम्पाद्यते तथैव ।

अथात्रोदात्तस्वरिताक्षरनिघण्टुस्य सुमयतः किञ्चिद्दुर्लभसुखतिर्बन्धेखाकार
 मेकविधं स्वरचिह्नं () दरोदृश्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतन्नातिश्राव्ये-
 ऽपि भाषिकस्वर इत्येकविध एवास्य स्वरौ विहितः ; अतो मयापि तथैव
 सम्पाद्यते । केषुचिदन्तिप्राचीनपुस्तकेषु कच्छीमुखान्तकव्यन्तयोः स्वरि-
 तत्वज्ञापकं विन्दुषयात्मक मध्यपरं (...) चिह्नं भवशोचते, तदपीह पाठा-
 न्तररूपेण प्रदर्श्यते बज्जत्र । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) विन्दुषट्कात्मकश्चेति
 (:::) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन खसम्भादितश्रुतपथे प्रकाशितम्,
 तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बज्जपुस्तकेऽनुपलब्धेरप्रा-
 माणिकत्वाच्च नेह स्थिति माद्रिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाख्यन्यविधं विचार्येदमम् । प्रथमं ननु सक्क-
 वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि युक्तायजुषः संहितायाख्यानाय
 काव्यशाखावणमिता, ब्राह्मणयाख्यानाय तु माध्यन्दिनीति कथं नामैव
 मसमञ्जसं कृत मिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्डस्य
 भाष्यपुष्पिकोक्त्या नवाध्यायीत्वेन परिच्छेदीकरणं तस्य, हरिस्वामिनश्च कथं
 सङ्गच्छत इति श्रम् ॥

कालीकोठा-राजन्वती । } श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
 सं १९५६ । सृ० १९०२ । } (आवसथ, सामन्नी, आचार्यश्च)

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

शब्दम्	शब्दम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे
परिच्छिन्नं ...	परिच्छिन्नं ...	१.	२.	४.	३५
सखितमं ...	सखितमं ...	१.	२.	१२.	३७
अग्नेपुत्र ...	अग्नेपुत्र ...	१.	३.	६०.	६१
तिगत्येव ...	तिगत्येव*	१.	४.	४.	७२
प्रवन्ति ...	प्रवन्ति ...	१.	४.	२२.	७६
ह्यष्टाजिनायत्रं ...	ह्यष्टाजिनाय च ...	१.	५.	१५.	८५
हेतेषां ...	हेतेषां ...	२.	५.	६.	२००
स्तद्धा क्षेत्र ...	स्तद्धा क्षेत्र ...	३.	३.	१५.	२६०
(व्वा †) ...	(त्वा †) ...	३.	६.	१५.	३०७
आदित्या ...	आदित्या ...	४.	२.	१७.	३३०
कुर्वत ...	कुर्वत ...	४.	६.	११.	३८३
चन्द्रमा ...	चन्द्रमा ...	५.	२.	२४.	४१८
सम्भत्या ...	सम्भत्या ...	५.	३.	६.	४४५
अभ्यद् ...	अभ्यद् ...	६.	१.	११.	४८८
ऽवात्तर ...	ऽवान्तर ...	६.	३.	४०.	५३३
यज्ञमानं ...	यज्ञमानं ...	७.	३.	३२.	६०४
योक्त्रेण ...	योक्त्रेण ...	७.	३.	३३.	६०४
व्विदेशो* ...	व्विदेशो ...	८.	३.	१०.	२५८

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकदृष्टिदोषतः ॥

* “तिगत्येव”—इति पाठः स्यात् कर्कसम्मतः ।

शतपथब्राह्मण-प्रथमकारणस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(अत सुपैथ्यन् १०० १त्रा०)	५८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(चतुर्धा विष्टिषी ह २०० ३त्रा०) ...	१२४
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(ते वा ऽन्वार्त्ताः स्युः ३०० ४त्रा०) ...	२३२
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(स सुधीतरमांशुः ४०० ५त्रा०) ...	३१४
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । इमां ६०० २त्रा०) ...	४०५
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । दिव ७०० ३त्रा०) ...	४९४
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(स वै सुधी ब्रूति ८०० ३त्रा०) ...	५५०

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(अत सुपैथ्यन् १ प्र० १त्रा०) ...	५८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(स वै कपाजान्ये १ प्र० ५त्रा०) ...	६२
अथ तृतीयाध्यायः	(स वै सुधुः २ प्र० ४त्रा०) ...	१०५

अथ चतुर्थीध्यायः	(हिङ्गुत्वान्वाह ३प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२७
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ६ब्रा०)	...	३६१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्यायाख्या ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(मनवे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)...	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यत्राह ७प्र० २ब्रा०)	...	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

क्रमा	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१ ...	ऋतब्राह्मणम्	... १प्र० १ब्रा०	... १अ० १ब्रा०	... ५
२ ...	हविर्ब्राह्मणम्	... १प्र० २ब्रा०	... १अ० २ब्रा०	... ३५
३ ...	”	... १प्र० ३ब्रा०	... १अ० ३ब्रा०	... ६०
४ ...	”	... १प्र० ४ब्रा०	... १अ० ४ब्रा०	... ७१
५ ...	”	... १प्र० ५ब्रा०	... २अ० १ब्रा०	... ६२
६ ...	”	... १प्र० ६ब्रा०	... २अ० २ब्रा०	... ११०
७ ...	षाण्यब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा०	... २अ० ३ब्रा०	... १२४
८ ...	वेदिब्राह्मणम्	... २प्र० २ब्रा०	... २अ० ४ब्रा०	... १३४
...	”	... २प्र० ३ब्रा०	... २अ० ५ब्रा०	... १५१
...	पात्रब्राह्मणम्	... २प्र० ४ब्रा०	... ३अ० १ब्रा०	... १७५
११ ...	षाण्यब्राह्मणम्	... २प्र० ५ब्रा०	... ३अ० २ब्रा०	... २००
१२ ...	द्व्यब्राह्मणम्	... २प्र० ६ब्रा०	... ३अ० ३ब्रा०	... २१५
१३ ...	परिधिब्राह्मणम्	... ३प्र० १ब्रा०	... ३अ० ४ब्रा०	... २३२
१४ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा०	... ३अ० ५ब्रा०	... २४४
१५ ...	”	... ३प्र० ३ब्रा०	... ४अ० १ब्रा०	... २५८

श्रुति	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	ब्रह्मण्यस्य	श्रुति
१६	... सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा०	... ४अ० २ब्रा०	... २८५
१७	... ”	... ३प्र० ५ब्रा०	... ४अ० ३ब्रा०	... २८७
१८	... आघारब्राह्मणम्	... ३प्र० ६ब्रा०	... ४अ० ४ब्रा०	... ३०७
१९	... ”	... ४प्र० १ब्रा०	... ४अ० ५ब्रा०	... ३१७
२०	... प्रवरब्राह्मणम्	... ४प्र० २ब्रा०	... ५अ० १ब्रा०	... ३२७
२१	... खुगब्राह्मणम्	... ४प्र० ३ब्रा०	... ५अ० २ब्रा०	... ३४५
२२	... प्रयाजब्राह्मणम्	... ४प्र० ४ब्रा०	... ५अ० ३ब्रा०	... ३६१
२३	... ”	... ४प्र० ५ब्रा०	... ५अ० ४ब्रा०	... ३८२
२४	... ”	... ४प्र० ६ब्रा०	... ६अ० १ब्रा०	... ३९१
२५	... पुरोडाशब्राह्मणम्	५प्र० १ब्रा०	... ६अ० २ब्रा०	... ४०५
२६	... ”	... ५प्र० २ब्रा०	... ६अ० ३ब्रा०	... ४१७
२७	... सान्नाय्यब्राह्मणम्	... ५प्र० ३ब्रा०	... ६अ० ४ब्रा०	... ४४७
२८	... ”	... ५प्र० ४ब्रा०	... ७अ० १ब्रा०	... ४६०
२९	... अश्वदानब्राह्मणम्	... ५प्र० ५ब्रा०	... ७अ० २ब्रा०	... ४७५
३०	... खिलकृद्ब्राह्मणम्	... ६प्र० १ब्रा०	... ७अ० ३ब्रा०	... ४९७
३१	... प्राश्निकब्राह्मणम्	... ६प्र० २ब्रा०	... ७अ० ४ब्रा०	... ५१३
३२	... इडाब्राह्मणम्	... ६प्र० ३ब्रा०	... ८अ० १ब्रा०	... ५२७
३३	... अनुयाजब्राह्मणम्	... ६प्र० ४ब्रा०	... ८अ० २ब्रा०	... ५४६
३४	... सूक्तवाकशंयुवाकप्रैषत्रा०	७प्र० १ब्रा०	... ८अ० ३ब्रा०	... ५५८
३५	... सूक्तवाकशंयुवाकहौत्रत्रा०	७प्र० २ब्रा०	... ९अ० १ब्रा०	... ५७९
३६	... पत्नीसंयुक्तब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा०	... ९अ० २ब्रा०	... ५९८
३७	... याजमानब्राह्मणम्	७प्र० ४ब्रा०	... ९अ० ३ब्रा०	... ६१७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्दक्षिणतस्	६४	अथ सङ्स्थिते विवृजते । इद	६
अथ यद्दसुवने वसुधेयस्य ...	५४६	अथ सन्नहनं	२१६
अथ यद्वाग्देताः	४६२	अथ समिध मभ्यादधाति । स	२३३
अथ यस्मात् समिष्टयजुर्जुहोति ६०२	६०२	अथ समिधमभ्यादधाति । समि	५४६
अथ यस्मात् समिष्टयजुर्नाम	६०२	अथ समिष्टयजुर्जुहोति ...	६०२
अथ याः प्रोक्ष्ण्यः	२१५	अथ सम्मार्ष्टिं	५४६
अथ यां द्वितीयाः	२३३	अथ सूर्यं मुदीक्षते	६२०
अथ यान्याज्यानि ऋक्षन्ते	२०१	अथ सोमं यजति	५६६
अथ या मेवामूं द्वितीयाः	२३४	अथ स्तीर्णां वेदि सुपावर्त्तते	२३४
अथ यो वृषदुपले	६५	अथ सुव मादत्ते	१७५
अथ योपरिष्ठास्तक्षणा ...	४७६	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अ-	३६४
अथर्षं मनूचर्षा	४२०	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हे-	३८२
अथ वाचं यच्छति	३५	अथ ह वागुचते	३१६
अथ वाचंयमो भवति	४६३	अथ हविरधिवपति	६६
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	६१८	अथ हविरावपति	७३
अथ विवृक्ष्य ग्रन्थिम्	२१५	अथ हविर्निर्वपति	७६
अथ वेदं पत्नी विवृक्षयति	६०१	अथ हविष्कृत मुद्गादयति	७४
अथ वेदिं प्रोक्षति	२१५	अथ ह सोम उवाच	४१८
अथ व्रतं विवृजते	६२२	अथ होतुः पाणौ	५२७
अथ शंयोरह	५८४	अथ होतुरिह निक्षिप्यति	५२७
अथ शम्वा मुदीचीनाया ...	६५	अथ होटषदन उपविशति	३२१
अथ श्रुर्षस्वाभिहोत्रहवर्षी	३५	अथ होटषदन सुपावर्त्तते	३३१
अथ श्रुर्षं मादत्ते	७६	अथ होवाच गोतमो	२६१
अथ संथौति	११०	अथाक्रमते	३७
अथ सङ्स्थिते विवृजते । अग्ने	६	अथाग्निं कल्पयति	२१७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथाभिं गृहपतिं यजति...	६००	अथाभ्याधाय जपति ...	२३३
अथाभि मीक्षमाद्यो ...	३३२	अथामावास्यायाम्...	५५८
अथाग्निरत्तमः	५४८	अथार्घ्यं प्रहृणीते ...	२८६
अथाभीदाहानुप्रहरेति । तद्	५६२	अथार्घ्यं प्रहृणीते...	३२८
अथाभीदाहानुप्रहरेति । तूष्णी	६००	अथावरोहति	३६
अथाङ्गार मधूहति ...	६४	अथावर्त्तते । सूर्यस्याहृत ...	६२१
अथाङ्गार मास्त्रौति । आ	६३	अथावर्त्तते । सूर्यस्याहृत ...	६२२
अथाङ्गार मास्त्रौति । नेदिह	६४	अथासः स्पर्शयन्सुचो ...	३१५
अथाङ्गारैरभूहति	६५	अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ...	२१५
अथान्य मवेक्षते । तद्वैके	१८०	अथास्मै ब्रह्मभागं	५१६
अथान्य मवेक्षते । योषा...	१७८	अथाह का मधुक्ष... ..	४६३
अथान्य मादाय	१७६	अथाह प्रोक्षणीरासादायेति	१५५
अथान्यस्त्रिणाभ्यां	१८०	अथाहवनीय मुपतिष्ठते ...	६२२
अथातो मनसश्चैव	३१६	अथाहवनीयागारस्य ...	४६१
अथातोऽग्नानग्नस्यैव ...	६	अथाह संवदस्तेति । अगा-	६०१
अथाध्वर्युश्चाभीधं	३३१	अथाह संवदस्तेति । संवा-	५६३
अथानयेद्युपस्पृशति ...	५८५	अथाह खगा दैव्या... ..	५६३
अथानुमन्त्रयते	७६	अथेडो यजति । प्रजा वा...	३८२
अथानुयाजान् यजति ..	५४७	अथेडो यजति । वर्षा वा ..	३६४
अथान्तर्वेद्युपविशति ...	११०	अथैकं आज्यं निर्वपति ...	६७
अथाप आधामति... ..	५१६	अथैकं द्रव्य मपमृच्छति ...	५६२
अथापविनक्ति	७६	अथैतां वाचं वदति ...	१५६
अथापास्यति	३८	अथो अपि त्रीणि स्युः ...	६०
अथाभिपद्यते	३८	अथो इतरथाङ्गः	४८०
अथाभिमृशति	३६	अथोखा मादत्ते	४६२

कथिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कथिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथोत्तम मनुयाज...	५०८	आप्यायध्व मन्त्रा ...	४६१
अथोत्तरं परिदधाति ...	२३२	आ यजता मेव्या ...	४६०
अथोत्तरां जुह्व मधूहति...	३६६	आ वह देवान् ...	२८८
अथोत्तरां दोहयित्वा ...	४६४	आसीनो याज्यां ...	२८६
अथोदकवतोत्तानेन ...	४६४	आस्याजं जुह्वद् ...	२८०
अथोदक्ष्णं स्पर्शं प्रहरति ...	१५६	इदक्ष नमो देवेभ्य ...	५८४
अथोपला सुपदधाति ...	६६	इन्द्रो ह यज हृष्याय वज्रं	
अथोपाश्रुपङ्कयते ...	५२८	प्रजहार । स प्रहृत-...	१३४
अथोलूखलं निदधाति ...	७२	इन्द्रो ह यज हृष्याय वज्रं	
अक्ररेयो ह्यैव पत्नीम् ...	५६८	प्रजहार । सोऽवलीयान्	४४४
अपसरयतो ह वा ...	६१६	इन्द्रो ह वा इंक्षाचक्रे ...	४१५
अपोहै कनीयसीः ...	५८३	इन्वे ह वा एतदध्वयुः ...	२४४
अभितोऽभि मष्टा उन्नयति	१५३	इष्टक्ष वितक्षेति ...	५८३
अथ मेव क्षुवो ...	२००	इह गतिर्वा मस्येति ...	५८४
अरांश्च उह्वामे ...	२८८		
अश्वघ्नपमात्रं ...	११९		
अश्वो न देववाहन इति । अश्वो	२६४	इन्देन्यो नमस्य इति ...	२६५
अश्वो न देववाहन इति । मवो	२६५		
असौ मानुष इति...	३२६	उत मैत्रावरुणोति ...	५३०
असौ यानुवाक्त्रेयं याज्या ...	४०८	उतो अनुष्टुभावेव ...	४६८
अस्या मृधेक्षोपायां ...	५८२	उतो गार्हपत्य एव ...	५००
		उतो पश्चात्त मेव...	४०६
आमेषीरन्वाह ...	२४५	उतो पात्रे ऋहन्ति ...	३६
आम्यभागाभ्या मेव ...	४१६	उत्तरस्यां देवयज्याया ...	५११
आदत्तेऽध्वरक्षतं ...	१३५	उत्तरार्द्धपूर्वाद्धैके ...	४२२

कश्चिदाप्रतीकम्	पृष्ठे	कश्चिदाप्रतीकम्	पृष्ठे
उपहृतः सखा भक्ष इति...	५२६	ओ आवयेति वै देवाः । विराज ३३६	
उपहृता गावः सङ्घर्षभा इति	५२८		
उपहृता सप्तहोत्रेति ...	५२६	कविशस्त इति २८०	
उपहृतेडा ततुरिरिति ...	५२६		
उपहृते द्यावापृथिवी ...	५३०	गातुं यज्ञाय गातुं... .. ५८५	
उदगधूतो अभयं	५८०	गृध्यागो ह्यदातय इति २६२	
ऊर्ध्वं मेवोद्भू इति	१०८	हृतायेति । विदेघो ... २५६	
ऋषं ह वै जायते	४०५	चक्षुषी ह वा एते ... ४२२	
ऋतवो ह वै देवेभ्यु ...	३६१	घतस्यो देवता यजति ... ५६६	
ऋतवो ह वै प्रयाजाः ...	३६१	घतुर्थेन वै प्रयाजेन ... ३६२	
ऋषिद्युत इति	२८६	घतुर्जां विहितो ह ... १२४	
एकविंशतिः सामिधेनीः	२४६	घत्वारो भमेति घतुर्थे ... ३८४	
एकादशसादधीत	४६६	घत्वारो भमेतोन्द्रोऽब्रवीत् ३८३	
एकादशान्वाह	२४५	घमसो देवपान इति ... २८८	
एतज्ज वै देवा अग्निं ...	२८५	जघनेनो ह वै पत्नीम् ... ५६८	
एतज्ज वै मनुर्विभवाङ्गकार	५२७	जुष्टां नराश्रुत्सिति ... ३३०	
एतस्यै संवत्सरस्य	३६२	जुष्टा मय्य देवेभ्यो... .. ३३०	
एतेन वै देवाः	४२०	जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ३३०	
एष वै स यज्ञः	४६६		
एषा वा आश्रीः	५३२	तं वा अष्टासु विक्रमेऽस्मादधीत ४६६	
ओ आवयेति वै देवाः । पुरो ३४६		तं वा एतम् । अश्वरवन्तं... २६७	
		तं वा एतम् । उभयवर्णं ... ५६४	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
त५ अपयति	११२	तथेति देवा अत्रुवन् ...	२१८
त५ हविष्मन् ईडत इति...	२६४	तथो एवैष एतत्	३६३
त इन्द्रोय सह चैवः ...	१२४	तदङ्गलिना प्रतिगृह्णाति ...	६१८
त उत्तमे प्रयाजे	३६६	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उद्गातारो	३४८	माशास्ते। यस्य हि पशवो	
त उ ह्याया ऊचुः। उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्वं मिद्वाथ भूयो ५३१	
त उ हैत ऊचुः। इद मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उ हैत ऊचुः। उपैवेम	१२५	माशास्ते। यस्य हि पशवो	
त ऋतवोऽग्नि मत्रुवन् ...	३६२	भवन्ति स पूर्वं मिद्वाथापरं ५३१	
तं गोभिरनुविष्ठाप्य ...	४४५	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
तं यस्मिन्चोदेति	४४८	माशास्ते। यस्य हि प्रजा	
तं हृन्दोभिरभितः... ..	१५२	भवत्यमुं ५३१	
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
ततो देवाः। अर्चन्तः ...	३६२	माशास्ते। यस्य हि प्रजा	
ततो देवाः। एतां	१२५	भवत्येक ५३१	
ततो देवाः। सर्वं यज्ञं ...	६०४	तदानोयमान मभिमन्त्रयते	४६३
ततो देवा एतं वर्षं ददृशुः	६	तदाङ्गः। आहृणीये ...	४६६
ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा ...	१३४	तदाङ्गः। कस्मा उ... ..	२०२
तत्र अपति। एतत्त्वा ...	३२६	तदाङ्गः। किन्देवत्या- ...	३६५
तत्र अपति। विश्वकर्मेस्तनूपा	३३१	तदाङ्गः। किमिदं	४१६
तत्र अपति। यज्ञोर्वी- ...	३३१	तदाङ्गः। गान्तर्वेद्या ...	१७६
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाङ्गः। गान्तोमयाजी ...	४४६
तत्प्रतीचीनयोः सुपस्तृणाति	७२	तदाङ्गः। यदुत्तमान् ...	३६२
तत् प्रस्तरं स्तृणाति ...	२३४	तदिदानीं भवति	६००
तत् प्राञ्जाति... ..	५१६	तदु कथ मभूदिति ...	२६१

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदु घृताद्येति	२६१	तद्वैकेषा मध्वर्युः	५६८
तदु चैतर्हि	२६१	तद्वैतद्देवाः	३१७
तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्र५स्त	६१६	तद्यथा योनौ रेतः	३७८
तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां	१५२	तद्यथेवांदः । सोम५	३६३
तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव	३६३	तद्यथेवादो बृहस्पतिः	५१५
ततु तद्विवि विष्णुर्व्यक्र५स्त	६२०	तद्यदान्यलिप्ताभ्यां	१८०
तदु समेव नयेत्	३३६	तद्यदेते अत्र । यान्या-	३६७
तदु ह भास्त्रवेयः	३६८	तद्यदेवं पिनष्टि	६६
तदु हैक आऊः । अमये	२३३	तद्वा अमय इति	३६५
तदु हैक आऊः । उभयं	२५६	तद्वा ऋषीणा मनु-	५८३
तदु हैक आऊः । उभे	५८३	तद्वा एतत् । अविच्छीण	३३८
तदु हैकेऽन्वाऊः	२६५	तद्वा एतत् । उभय५	१११
तदु होवाच	७	तद्वा एतत् । वसन्त एव	३६५
तदु होवाचासुरिः... ..	३१६	तद्वा एतत् । समान एव... ..	५६६
तद्म मग उवाच	३१६	तद्वा एतत् । समान मेव... ..	३३६
तद्म स्मैतत्पुरा	७३	तद्वा एतदेव वार्त्तन्नम्	३३७
तद्म स्मैतदाब्यिराह	३७	तद्वा एता५ रात्रिम्	३३८
तद्वैके । इध्वास्यैवैतान्	२१६	तद्वा एष एवेन्द्रः	३३८
तद्वैके । वृद्धोपवसन्ति	३३७	तद्देव खलु हतो	३१७
तद्वैके । देवतां पूर्वां	३६६	तद्वै चतुरवतं भवति	३७६
तद्वैके । देवेभ्यः	७७	तद्वै देवाः शुश्रुवुः	१५१
तद्वैके । पुरस्ताद्वाये	२६६	तद्वै देवा न जग्मुः	३६१
तद्वैके । महेन्द्रायेति	३३६	तद्वै देवाना माग आस । कनीय ३६१	
तद्वैके । वेदेस्तीर्थायै	३२७	तद्वै देवाना माग आस । य इत्थं ५१३	
तद्वैके । सुक्स्मन्मार्गान्यमा-	१७७	तद्वै बज्रक५ स्तृषीयादित्वाहुः २१७	

कथिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कथिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति	२६३	तस्मादेतवृषियाभ्यशुक्तम् ...	५१३
तन्न दङ्गिः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह स्म पूर्वाङ्गे... ..	४१६
तन्न पूर्वेषु परिहरेत् ...	५१५	तस्य धानि शुक्लानि ...	७१
तन्न सचा पुथुं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमपान मेवैकं ...	४१४
तं निङ्गीय निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६२
तन्वेवानवकृतम् ...	७	तस्यासावेव द्यौर्जुङ्गः ...	२००
तन्मुङ्गसं धारयित्वा-	५६२	तस्येय मेव जुङ्गः० ...	२००
त मघोदभिनिदधाति ...	१३७	तां वा अतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मङ्गिरमिदधाति ...	११२	तां वा अष्टमी मनु- ...	२६५
तं मनु विद्योत्तरेण ...	१५२	तां वै प्रान्तन्धेव ...	५३२
त मन्वेष्टुं दङ्गिरे ...	४४४	ताः ह मनुसवाच... ..	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	ताः ह्योचतुः कासीति ...	५२६
त मादत्ते । देवस्य ...	१३४	ताः ह्योतानुमन्त्रयते ...	५४६
तं मावेदेः सःस्तृणाति ...	६०३	ताः पद्मदश सामिधेन्यः ...	२४५
तं मिन्द्रो जघान ...	६०	ताः सथे पाथौ कृत्वा ...	६१
त म्दग्निर्वायितुं दग्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाहवनीयं ...	६
त मेवं मृत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्स्योत्तरेण ...	६
तं पर्यग्निं करोति ...	११२	ता उ ह्यैता देवता... ..	४१७
तं प्रथयति ...	१११	ता नान्तरेण सप्तरेणुः ...	६
तं प्राञ्च मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि ...	७४
तं मध्यमेन कपासेन ...	६३	तानि वा एतानि । ह्युदीभ्य ...	२०३
तयार्चं चान्यं च चार ...	५२६	ता माङ्गिर्नति ...	४६०
तर्हि विदेशो माधव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि ...	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाण ...	३८४	ता वा आग्यद्विविधौ ...	५६६

कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ता वा एताः । नव व्याहृतयो	३०६	ते वा एते । अमीषोमयोरेव	३२३
ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो	३०८	ते वा एते । उल्लुके ...	५०६
ता वा एताः । पञ्चाशिवः	५८३	ते वै त्रिष्टुभौ भवतः ...	३६७
सावेन सुपावहतुः... ..	३१६	ते वै द्वे भवतः	६०
ता वै सन्नता अश्वदण्डिना	२३७	ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः	५६८
तासां सप्तदशराशि ...	३३८	ते वै पाणाशाः स्युः ...	२१६
ता हैता गतमेरेवानुग्रूपाद्	२३६	ते स्वर्गं लोकं वन्तः ...	३६३
तूष्णीं चतुर्थम्	३३५	ते ह देवा जसुः । ज्ञानु ...	१५२
ते देवा अकामयन्त । कथं शु	२६२	ते ह देवा जसुः । जयामो	१३६
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम	३८०	ते ह देवा जसुः । बहस्पति	१५६
मे देवा अकामयन्त । कथं न्विमं	३६७	ते ह देवा जसुः । योऽयं...	५१३
ते देवा अपि मज्जवन् ...	३६२	ते हैता मेघतु	३६१
ते देवा अज्जवन् । अमा ...	३३३	ते होसुः । अन्तु गोऽस्यां ...	१५१
ते देवा अज्जवन् । न वा ...	३३५	ते होसुः । अश्विभ्यां ...	३०६
ते देवा अज्जवन् । मा ...	३६५	ते होसुः । उपजातीत ...	५१३
ते देवा अज्जवन् । यावन्ति...	३६५	ते होसुः । ऋतूनेवानुमन्त्रया-	३६१
तेऽञ्जर्षु मज्जवन्	३६५	ते होसुः । गो न्वेवाजाशमत्युः	५१३
तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति ...	६२	ते होसुः । गो न्वेवाजाशमहृह	५१३
तेनोपाऽशु चरन्ति ...	५६६	ते होसुः । भगवैवद् ...	५१३
ते घृणरनुषऽस्यर्षयन्ति ...	५६६	ते होसुः । यत्त्वय्यमुत्र ...	३६६
ते प्रजापतिं प्रति	३१६	ते होसुः । हन्तेमां ...	१५१
ते प्राचं विश्वं निघन्तु ...	१५१	तौ होसतुः । कि मावयो-	
तेऽर्षन्तः आश्वत्थवेद्यः ...	३०५	स्ततः स्यादिति ताभ्या ...	३१६
ते वा अश्वत्थविद्यो ...	३६२	तौ होसतुः । कि मावयो-	
ते वा आर्षाः स्युः	२३२	स्ततः स्यादिति यस्यै ...	३१८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तौ होचतुः । अद्वादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
अथौ ममेति द्वितीये ...	३८४	प्राजापत्याः परस्पधिरे ते ह	१३५
अथो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा...	२४७	प्राजापत्याः प्राजापतेः ...	४७६
त्वष्टुर्ह वै पुत्रः	४१४	देवा ह वा ऊचुः	३६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वावाः ...	३५
दिव्यं धामाग्रास्त इति ...	५८३	देवा ह वै यज्ञं तन्वावाः ...	१७५
दीर्घायुत्व माग्रास्त इति ...	५८२	इयं वा इदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवपात्रं वा एष	४७७	आद्रश्चैव युष्मच्च ...	४१८
देवयुवं विश्ववारा	३४६	इयं वा इदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवान् यच्छद् विदां-	३२८	सत्यश्चैवानृतश्च	६
देवान् यच्छि खध्वरेति ...	२६६	द्वादशस्वादधीत	४६६
देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह ...	५४६	द्वौ ममेति द्वितीये... ..	३८४
देवान् वा एष प्रीयाति ...	५७६	द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३
देवा म इदं हविर्	५३२		
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		नातो भूयसीः कुर्यात् ...	५८३
प्राजापत्याः परस्पधिर			
एतस्मिन्	३६१	पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य ...	२४५
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्चदशाना सु वै	२४५
प्राजापत्याः परस्पधिर		पञ्च ममेति पञ्चमे... ..	३८४
एतस्मिन्	६०४	पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८४
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		परस्तादर्वाक् प्रष्टयीते ...	२८६
प्राजापत्याः परस्पधिरे ततो	१५१	पवित्रवति संवप्रति ...	११०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-		पवित्रे करोति	६०
पत्याः परस्पधिरे ते दग्धैर्	३८३	पुरस्तादर्वाक् प्रष्टयीते ...	३२८

कथिकाप्रतीकम्	श्लो	कथिकाप्रतीकम्	श्लो
पुत्रवत् ह वै देवाः ...	१२५	मनोजूतिर्जुषता माज्यस्येति	५१७
पुत्रवो वै यज्ञः ...	२००	मनोर्ह वा ऋषभ ...	७७
यूषं निनयति ०-० श्रमयति	६१७	महो ज्यायोऽकृतेति ...	५८२
यूषं निनयति ०-० सन्दधाति	६१८	मानवो हृतपदोति ...	५३०
प्रजापतिर्ह वै स्वां ...	५१३		
प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ...	४२१	य इमं यज्ञ मवान्ये ...	५३०
प्रजावतीरनमौवा ...	४६१	य उ एव यजमानाया- ...	१३६
अथोर्यज्ञानां ...	२८७	य एषोऽसुराणां मासौत्...	४८०
प्राण एव सुवः ...	२००	यक्षत् खं महिमान मिति	४६६
प्राणेष्वेव ह्ययते .	५३२	यजमान एव जुह्व मनु । ०-० .	
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते	२१५	मनु प्राञ्च ...	५५६
प्रोक्षणीषु पवित्रे ...	१८०	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्रोक्षिता स्येति ...	६२	मनु यजमानायैवेतद् ...	३६५
		यजमानं एव जुह्व मनु । ०-०	
हृह्योषा यविद्योति ...	२६३	मनु स यद् ...	३४५
हृहदमे सुवीर्यं मिति	२६३	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
ब्रह्मसंश्रित इति...	२८७	मन्वत्तैव ...	२०१
ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य ...	३२६	यजमान एव भुवा मनु ...	३१५
भरतवदिति ...	३२८	यज्ञं वा एष जनयति ...	५७६
भूमा वा अणः ...	३५	यज्ञेन वै देवाः । इमां ...	४०५
भूयस्ति हविष्करणा ...	५३१	यज्ञेन वै देवाः । दिव ...	४६४
भूयो हविष्करणा माशास्त इति	५८२	यज्ञेन ह वै देवाः ...	४०५
		यज्ञो ह देवेभ्यो ...	३४६
मनवे ह वै प्रातः ...	५२४	यदा पिष्टान्यथ सोमानि...	१२६
मनुष्यद् भरतवदिति ...	३२८	यदा श्रुतोऽथाभिवासयति	११३

कश्चिदाप्रतीकम्	पृष्ठे	कश्चिदाप्रतीकम्	पृष्ठे
यदि चतुर्था मनु-	... २६६	यद्देवेति च प्रेति आम्वाह ।	
यदि तृतीयस्या मनु-	... २६६	प्रेति वै रेतः	२५६
यदि दशम्या मनु-	... २६७	यश्चो वा अन्नः	२६
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २६६	यावती वै वेदिः	२१६
यदि नवम्या मनु-	२६७	या वै प्रजा यज्ञे	२७६
यदि पञ्चम्या मनु-	२६७	युजौ ह वा एते	५६५
यदि षाण्मासान् न... ..	२१६	युष्मा इन्द्रोऽव्यथीत	६९
यदि मध्यतो यज्ञस्या-	... ३६४	यूय मिन्द्र मह्योष्मं	६९
यदि षष्ठा मनु-	२६७	योज्ञेय सप्तमति	१७७
यदि सप्तम्या मनु-... ..	२६७	योवा वै वेदिः	२१६
अद्यन्ततो यज्ञस्या-	... ३६४	यो ह वा अग्निः	२६४
अद्यष्टम्या मनु-	२६७		
अद्य अश्वर्युः । अग्नीषोमयो-	५५८	रथोरश्वराणा मिति	२८७
अद्य अश्वर्युः । इन्द्राग्नी-...	५५६		
अद्य एन सुपधावेत्	४०७	वसुवने वसुधेयस्येति	५४६
अद्येकादशम मनु-	२६८	वसूनां रातौ	३३०
अद्देव देवताया आदिशति	३८	वामनो ह विष्णुरास	१५१
अद्देव पूर्यपात्रं विनयति ...	६१७	वायुरसि तिग्मतेजा	१३५
अद्देव विष्णुक्रमान् क्रमेत ...	६१८	वाचं व वै पौरुमासं	३७६
अद्देव हिङ्गरोति	२५८	विप्रानुमदित इति	२८७
अद्देवापः प्रणयति । अङ्गिर्वा	८	विष्णोः स्थान मसीति	३१७
अद्देवापः प्रणयति । देवान् ह वै	८	दृत्रो ह वा इदं	६०
अद्देवास्याच । होता	८	दृष्यं त्वा वयं	१६४
अद्देवेति च प्रेति आम्वाह ।		आममाषी पञ्चात्	२५३
प्रेति वै प्रायः	२५६	व्रत सुपैथ्यन्	५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
शङ्खवो जीवदान्	५८०	स आह्वनोयागारे	८
शम्भो अस्तु द्विपदे	५८५	स इध्नसन्नहनान्येवाभिपद्या-	३२७
शम्भुवौ मयोभुवाविति	५८९	स इन्द्रोऽन्नवीत् । एको	३८३
शम्भुद भव आह	५२७	स इन्द्रोऽन्नवीत् । यन्न वै	३७५
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य	६२	स इमां पृथिवीं प्रविवेश... ..	१२६
शोचिष्केशस्त मीमह	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः	६९
श्रेष्ठतमाय कर्मण इति	३६९	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा... ..	१८०
शङ्भिर्याहृतिभिः	१५३	स उदीक्षते । स्रयम्भूरसि	६२०
संयत्सरः ह वै	३६७	स उपतिल्लते	६२९
संस्थिते यज्ञे	६१७	स उपदधाति	६३
स आन्यस्योपस्तीर्थं ०—०		स उपकथयते	५२८
तद्यथैव	५१५	स एतेन यजुषा	२०३
स आन्यस्योपस्तीर्थं ०—०		स एष देवयानो वा	६१७
दे वा आहुती	३७६	स एष यज्ञस्तायमानः	२००
स आन्यस्योपस्तीर्थं ०—०		स ऐक्षत । अहास्य	७६७
सैसाण्येन मिआहुतिर्	३६५	स गृह्णाति । धाम	२०३
स आतनक्ति	३६७	सङ्गामो वा एष	३६५
स आर्षेय मुक्ताह । देवेदो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य... ..	१३५
स आर्षेय मुक्ताह । ब्रह्मयत्-	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
स आम्नाय । य एव	३२७	स जुहोति । सम्बर्हिः	६०३
स आम्नायाह । इषिता दैव्या	५६०	स त्वष्टा जुक्रोध । कुविन्ने जुप-	७१५
स आम्नायाह । समिधो	३६३	स त्वष्टा जुक्रोध । कुविन्ने युत्र	७१७
स आह । अमये	२७७	स धुर मभिन्द्यति	३६
स आह । अधिर्देवो	३२७	स नः पृथु अवयव्य मिति ।	
		अदो वै पृथु	२६३

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स नः पृथु अवाच्य मिति ।		स यत्रैव तिष्ठन् ...	३६२
ओत्रं वै पृथु ...	२६५	स यत् सम्भारिं ...	१०५
स न पौर्णमासं ...	६०४	स यत् सामिधेनौ ...	२६१
स न प्रतिशुभाव ...	२६०	स यत् सोमपान मास ...	४१४
स निगयति । कप्ला	६०४	स यत् स्फ्य मादत्ते ...	१३४
सप्तदश सामिधेनौः	२४६	स यथाऽशुराप्यायेत ...	४४६
स प्रवयति ...	८	स यथा हैवामिः ...	२६८
स प्रतिपद्यते ...	५८५	स यथा हैवामिः ...	२६४
स प्रतिमार्ष्टि ...	१५५	स यदाभेयं माज्जभागं ...	३६३
स प्रवृत्तो होता ...	३२६	स यदाश्रावयति ...	३४०
स प्रहरति । पृथिवि ...	१३०	स यदाह प्राणाय तोदावाय ...	६०
स प्रेक्षते । अगन्मं सरिति	६२०	स यदिदं पुरा ...	७३
स प्रोक्षति ...	६२	स यदि पुरा मानुषी ...	५१०
स मध्यम मेवाये ...	२३२	स यदि प्रस्तरस्य रूपं	
समिद्धो अम फाञ्जतेति ...	२६६	कुर्याद् । यथैवादः ...	६००
समिध्यमानो अक्षर ...	२६६	स यदि प्रस्तरस्य रूपं	
स.वा. कपातान्मुमदधाति...	६२	कुर्याद् । वेदस्यैकं ...	६००
स यच्चतुर्भुजां गृह्णन् ...	२०२	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यच्चतुर्भुजां गृह्णाति । अतार २०२		रतेनैवाददौत ...	५६०
स यच्चतुर्भुजां गृह्णाति । अटुम्भ- २०१		स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स वल्कुला माण्यं ...	३६०	यदीष्ट्या वा ...	३४६
स यत् प्राग्निम मवयति ...	५१४	स यदीष्टिं कुर्वीत ...	३०५
स यत्र देवानाम्पत्नीर् ...	६००	स यदेव यजेत ...	३०५
स यत्राह । इमिता ...	५७६	स यद्वाहंपत्नीं सादयति ...	३०५
स यत्राह । मरुतान् ...	५१०	स यद् सोमयाहरेयु ...	३४७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यद्येतन्नोदाग्रहसित ...	२४७	स वा इत्ययैरन्तरतः सम्मार्ष्टिं	१७६
स यद्येनं पुरस्तात् । असुर-		स वा इत्ययैरन्तरतः सम्मार्ष्टीतिं	१७६
रक्षसान्यासिसङ्गुल्य- ...	३६४	स वा इन्द्रस्तथैव	४१६
स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञ-		स वा उत्तरा मेवोपवसेत्	४२१
स्यानुव्याहरेत्	३६४	स वा उत्तरार्द्धादवद्यति ...	४६८
स यद्येनं प्रथमायाः ...	२६६	स वा उपरि जुङ्गु ...	२३५
स यद्येनान् पुरस्तात् ...	३६३	स वा उपाङ्गु	२५८
स यद्वर्षमाणः समभवत् ...	४१५	स वा ऋष मनुष्य ०—०	
स यं पुरुष माजमन्त ...	१२६	तदन्विमा	४२०
स यस्य मार्हपत्वे	३६	स वा ऋष मनुष्य ०—०	.
स यस्यागसो हविर्दहन्ति	५६४	तस्मादिमे	४२२
स यावदस्य वज्रः	२४७	स वा एति च प्रेति ...	२५८
स येन देवेभ्य ऋषां ...	४७६	स वा एभ्यस्तपुरो	४०६
स येनैव देवा दिव ...	४६४	स विस्तैः पर्वभिः	४२१
स ये ह्यग ईजिते ...	१५६	स वै कपालान्येवान्यतर ...	६२
स यो देवाना मासीत् ...	४८०	स वै खलु बर्हिः ०—० अयं	५४८
स योऽसावग्नीदुत्तरतः ...	१३६	स वै खलु बर्हिः ०—० तद्वै	५४८
स वा अग्रये सम्प्रकृति	६०१	स वै ग्रहं गृहीत्वा- ...	३४८
स वां अयं जुङ्गा मगन्ति ...	५५१	स वै चतुरपङ्कजमानः ...	५२६
स वा अङ्गुवर्जिवैवातुवाक्सा	४७८	स वै चतुर्जुङ्गां गृह्णन् ...	२०२
स वा अगवन्मन्तमानयति	३६६	स वै तथैव सम्मृज्यात् ...	१७७
स वा अगवन् एव	३५	स वै तिस्रमन्वाह	२८६
स वा अभि वासः	१७८	स वै षिः पूर्वं परिग्रहं ...	१५३
स वा अभ्यर्द्ध इवेतदाभ्य ...	४६८	स वै षिः प्रथमा	२४५
स वा आरभ्य त्रेवाग्नीषात्	७	स वै त्रियंशुवा हरति ...	१३६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् ...	१७८	स समनक्ति । सङ्गोतिषा	११६
स वै पर्शुग्राह्या ...	४६०	स समवदायेडाम् ...	५२०
स वै पौर्णमासेनोपवस्यन्	४२१	स समाहन्ति ...	७५
स वै प्रवरायाश्चावति ...	३२७	स सम्प्रगृह्णाति ...	५६४
स वै प्रातरप एव ...	८	स सम्मार्ष्टि... ..	५४७
स वै यावन्मात्र मिवैवावद्येत् ।		स स्नात्न मभिन्दिशति ...	२१६
तथा श्लथः प्रच्यवते ...	५१४	स स्तृणाति	११७
स वै यावन्मात्र मिवैवावद्येत् ।		स सुषोत्तर माघार ...	३१४
मानुषः ह कुर्याद् ...	४७६	स ह नैव प्रतिशुश्राव ...	२६०
स वै वाघंयम एव... ..	५१६	सह पित्रा वैश्वानरेणेति ...	३३०
स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः ...	५६४	स हरति । मरुतां... ..	५६१
स वै वीगिति करोति ...	४७६	स हामिखवाच । अथ यन्मां	३६१
स वै व्यन्तु वेत्विति ...	३६५	स हामिखवाच । अह ...	१३६
स वै सत्य मेव वदेत् ...	६	स हामिखवाच । उदस्यो ...	१३६
स वै समिधो यजति । प्राया वै	३२२	स हामिखवाच । मध्येव ...	४१८
स वै समिधो यजति । वसन्तो	३६३	स हामिखवाच सुवाद ...	५२४
स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । यथा वा	४२१	स ह्यैव यज्ञ उवाच ...	५००
स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति	४२१	स होता नापद्याहरेत् ...	३४७
स वै सम्मन्थ सम्मन्थ ...	१७६	स होता नापद्याहरेत् ...	३४८
स वै सुषः सम्मार्ष्टि ...	१७५	स होतुरिह निजिन्मति ...	५२७
स वै सुषौ ह्युहति ...	५५८	स होवाच । अयोपरं ...	५२५
स वै सुव मेवाये सम्मार्ष्टि... ..	१७६	स होवाच । उहस्यति- ...	१५६
स संहितैः पर्वभिः ...	४२२	स होवाच । मा नु ने ...	४१७
स सन्नहति	१७८	स होवाच । यावद्वै ...	५२४
स समनक्ति । वसुभ्यस्त्वा ...	५६०	स होवाच । वस्यो... ..	२१८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स ह्योवाच । विदेधो ...	२६१	सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वा-	३४७
सा मनोरेव जायां ...	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य । याव्या	३७७
सा यश्च मेव यश्चात्राणि	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य सम्प्रशति	३६६
सा या पुरस्तात्तत्राणा ...	३७८	सोऽन्वाह । अग्निं ...	२६३
सा विखंसयति ...	६०२	सोऽन्वाह । ईडेन्यो ...	२६३
सावेक्षते । अदभ्येन ...	१७६	सोऽन्वाह । प्र व इति ...	२६५
सा वै पश्चावत्ता भवति ...	५२७	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति	
सा वै पश्चादरीयज्ञी स्यात्	१५४	वाजा इत्यन्नं ...	२५६
सा वै प्राक्प्रवया ...	१५४	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्यन्न	
सा ह न्येव समृद्धानुवाक्या	३७६	आ याहि वीतय इति	२५६
सा ह वाक् परोक्ता ...	३१६	सोऽपि दधाति । विष्णो ...	३६३
सुप्रजात्वं माशास्त इति ...	५८२	सोऽन्नवीत् । हिनोत्येव ...	३४५
सुपचरणा च स्रधिचरणा चेति	५८२	सोऽभिष्टशति । अग्निष्टे-...	११२
सूर्य एवाभ्येयः ...	३१६	सोऽभिष्टशति । भ्रुवा ...	२३५
सैषा चयी विद्या ...	७१	सोऽभिष्टशति । मा मेर्मा	११३
सैषा मिदानेन यदिहा ...	५२६	सोऽभिवासयति ...	११३
सो अध्वरा जातवेदा ...	३६७	सोऽभ्यादधाति ...	२३३
सोऽग्नि मेवाभीक्ष्णमाणो ...	५	सोऽयं विष्णुर्ग्लानः ...	१५२
सोऽग्निबभ्रतः ...	१३६	सोऽर्षच्छाभ्यंश्चघार ...	५२५
सोऽभीक्ष्णाम्याहरेत् ...	३४७	सोऽवेक्षते । तेजोऽसि ...	१८२
सोऽभ्यर्चुः । यथापूर्वम् ...	३६५	सोऽवेक्षते । सत्यं वै ...	१८२
सोऽभ्यर्चुर्नाप्याहरेत् ...	३४७	सोऽसावाज्य मधिभयति...	१११
सोऽगक्ति । अन्तु ...	५६१	हिङ्गुत्वान्वाह ...	२५८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ व्रतोपायनम् । तत्र अपांमुपस्यर्शनम्*, प्रसङ्गादमृतवदनेनामेध्यत्वम्, अपां पवित्रत्वम्, अपेर्द्रतपतित्वम्, व्रतग्रहणमन्त्रः, व्रतविसर्जनमन्त्रः, अमृतवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतग्रहणेन देवत्वलाभः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, अज्ञानान्नविचारः, उपवसथनिर्वचनम्, व्रतिनो रात्रौ शयनस्थाननिर्णयश्च । अथ प्रणीताप्रणयनम् । तत्र, तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिचतुष्टयात्मकस्तन्मन्त्रः, तुष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणीतास्तुतिः, अपृष्ट्यनिवृत्तिः, अपां वज्रत्वम्, प्रणीताप्रणयनप्रकारः, प्रणीताप्ररोमंश्चेत् सङ्घर्षनिवेषः, तासां मया मतिहरणेऽनाप्तौ च दोषोल्लेखश्च । अथ परिस्तरणम्, पात्रासादनश्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः । तत्र सूर्पाग्निहोत्रहव्योर्ग्रहणम्, तयोः प्रतपनम् (त्रीहव्यववाक्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽन्नग्रहणविधानम्, शकटान्निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्ज्ञानयोः समन्वयकथनश्च । ततो धुरभिमर्शनम्, ईषाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्ग्रीह्यवेक्षणम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तत्स्यर्शनम्, ततस्तद्गृहणश्च । तत्र देवतादेशनस्य कर्त्तव्यत्वम्, अग्नीषोमीयादिहविःस्थिते तदतिदेशः, निवृत्तशेषाभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, विद्यमानेन हविषा सहाग्निसमीपे गमनश्च । ततो हविःसादनम्, तन्मन्त्रगतगानिप्रशस्त्यर्थश्चेति ॥

* एवमादौ तद्विधिर्बोध्यः ।

† एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

‡ एवमादौ तदाज्ञानं बोध्यम् ।

(२३)

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पवित्रच्छेदनम्, तन्मन्त्रस्य व्याख्यानञ्च । तत उत्पवनम्, तच्चेति-
हासकथनञ्च । तत्प्रसङ्गतो वृत्रपदनिर्वचनम्, दर्भोत्पत्तिवर्णनम्,
अच्छिद्रशब्दार्थोपदेशञ्च । तत उदौकनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनञ्च । ततोऽपां
संस्कारणम् ; तैर्हविषः प्रोक्षणम्, यज्ञपात्राणाञ्च प्रोक्षणम्, ततः प्रोक्षणी-
निधानस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ कृष्याजिनस्यादानं मवधूननञ्च । तत उदकोपस्पर्शनम्, कृष्याजिना-
स्तरणम्, उल्लूखलस्थापनम्, हविरावपनम्, वाग्विसर्गः, हविःकण्डनम्,
हविष्कृदाह्वानम्, प्रसङ्गात् मनोऽर्चनभक्त्यावर्णनम्, वृषदुपलयोः कुट्टनम्,
हविर्निधानम्, हविर्निष्पवनम्, अपामुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुमनिच्छे-
पणम्, पुनरपामुपस्पर्शनम्, अभिमन्त्रणम्, त्रिःफलौकणश्चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ पेषणोपधाने । तत्रादौ वृषदुपलयोरुपधानम्, प्रसङ्गतः पुरोडाशस्य
मस्तिस्कारूपत्वेन स्तुतिः, उपवेषनिर्वचनम्, आमात्कृष्याच्छब्दयोर्विव-
क्षितार्थनिर्णयः, अयश्चियाभिनिर्हरणम् । ततो मध्यमकपालोपधानम्,
तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्णयः, अभिचारे तद्विशेषकथनम्,
दक्षिणहस्ताकुल्याभिनिधानम्, प्रसङ्गात् अग्निब्राह्मणयोः समत्वाख्यानम्,
तत्प्राणस्तोत्रपर्यङ्गाराध्यह्वनम् । एवं क्रमात् सर्वकपालानां मुपधानम्,
तेष्वङ्गाराध्यह्वनञ्च । ततः पेषणविधारम्भः । तत्र कृष्याजिनास्तरणम्,
तदुपरि वृषदुपधानम्, तदुपर्युपलास्थापनम्, वृषदः पश्चात् शण्योपधानम्,
उपलोपधानमन्त्रतात्पर्यकथनम्, वृषदि तच्छूलप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यवर्णनम्, तत्राण्यनिर्वापः, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ॥

(२४)

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां पात्रां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तद्देधाकरणम्, तयोः
संहरणम्, पुरोडाशकपालस्याध्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्त्तृभेदकथनम्, तदाध्याधिश्रयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अपशार्थं मग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथनम्, अङ्गिरभिमर्शनम्, पर्यङ्गिकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, अपश्याभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद्
व्याख्यानञ्च । षड्ते पुरोडाशे तदभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रीनिर्सेजनञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्सेजनप्रसङ्गादाप्तगोत्वव्याख्यानम् । तत्राप्तगानां पात्रीनिर्सेजनोदक-
भाक्त्वकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहृणनाख्यानम्, तस्यैनसो निष्कृत्यर्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारञ्च ।
ततो निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, ब्रौह्मिवयोरपि पशुमेघपरि-
यातत्वाख्यानम् । संज्ञृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितु
मितिहासान्वाख्यानम्, पाङ्कस्रूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किम्पुत्रादिपशुमांसानां मभक्ष्यत्वविधानञ्चेति ॥

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिकरणारम्भः । तत्रादौ स्फुर-यूप-रथ-शराणां मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः
स्फुरस्य वस्त्ररूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्फुरयूपयोर्बाह्याव्यवहार्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः राजन्यव्यवहार्यत्वकथनञ्च । ततः स्फुरादानम्, तस्य तीक्ष्णो-
करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णोक्तस्य तस्य संस्पर्शनबोधञ्च । ततः

स्तम्भयजुर्हरणास्थाधिका, स्तम्भयजुर्हरणविधिः । ततः स्पष्टप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
स्थास्थानम् । ततः तत्रप्रहरणविधिः पांशोरादानम्, तन्मन्त्रस्थास्थानम्,
वेदिप्रोक्षणमन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्कटे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविष्कारार्थम् ।
तत्राभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारण्य ममन्त्रकक्षैकवारं
स्तम्भहरणोपदेशश्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः । तत्रेतिहासास्थानम् (अत्रैव पौराणिकवामनावता-
रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपरिग्रहोत्सादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासास्थानम् ।
ततो वेदेत्तरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्घा-
प्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवशङ्खाप्रशंसनम् । वेदेरायामविस्तृत्योर्विधानम्, वेद्यं-
सयोराहवनीयस्यार्थविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणविधिः,
अग्निः श्लक्ष्ण्यीकरणविधेयम् । ततो वेदेर्माज्जनप्रतिमाज्जनमन्त्रयोर्विधानं
स्थास्थानम् । ततः प्रोक्षण्यसादनम्, तदेवाभीष्टकर्तृकं स्पष्टोद्यमनम् । ततः
सम्यैषमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तत्राभिचरतो विशेषविधानम् । हस्तप्रक्षाल-
नविधिः । श्रुतानां हविषां यागात् प्राक्, निर्भिन्नाया वेदेः नर्हि-
त्तरणात् पूर्वम्, स्पर्शविधेयविधानायेतिहासात्स्थास्थानश्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सुक्सम्भार्जनम् । तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
सुक्स्यादानप्रतपने, जुहादीनां सम्भार्जनविधिः, तन्मन्त्रस्थास्थानम् । तत
स्तुत्वीं प्राश्निप्रहरणम् । सुक्तां प्रतपनप्रदाने । सुक्सम्भार्जनस्य प्राथम्यम्,
सुक्सम्भार्जनस्य तद्दानन्तर्थात्, तस्य च जौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसनम् । सुक्-
सम्भार्जनाणां वेदाद्याद्या माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ पत्नीसप्तह्वनम्,

तत्सङ्गहन मनुष्य मन्त्रविधानादिकञ्च । पत्न्या आख्यावेक्ष्यम्, तन्मन्त्रपद-
 व्याख्यानञ्च । अथाख्याधिभ्रयणम् । तत्र हविःभ्रयणस्थानविचारः, आख्यस्या-
 न्तर्वेद्यासादनविचारञ्च । अथाख्यस्योत्पवनम् । ततः प्रोक्ष्युत्पवनम् । तत्र
 मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशञ्च । अध्वर्योराख्यावेक्ष्यम्, तत्प्रसङ्गात् खचक्षु-
 रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आञ्जप्रश्नंसायां मन्त्रलिङ्गप्रश्नंसनञ्चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुहुपभटदध्रुवासु तस्याख्यस्य सुवेण ग्रहणं विधित्सुक्तमुदायस्य
 पुरुषावयवकल्पनया तत्प्राथस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु
 सर्वासु सुक्षु सुवस्य प्राणरूपेण सङ्घरथोपपादनम्, सुक्षु आख्यग्रहणे देवता-
 देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुहुपभटदध्रुवासु क्रमेणाख्यग्रहणविधानम्, तत्रा-
 ख्यग्रहणे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीऋन्दसस्त्रिपदात्वचतुष्पदात्वादिकथनम्,
 अनुसुभो वायूपत्वनिर्णयञ्चेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिध्वादिप्रोक्षणाय प्रोक्षण्यादानम् । तत इध्वाप्रोक्ष्यम्,
 वेदिप्रोक्ष्यम्, बर्हिःप्रोक्ष्यम्, ओषध्युपनिगयनञ्च । अथ प्रक्षरग्रहणम् ।
 ततः सङ्गहनस्य विस्त्रंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्भान्तरै-
 राच्छादनञ्च । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिदत्त्वविधिः, मन्त्रविधिञ्च ।
 तदाहवनीयाग्नेः प्रबलीकरणम्, प्रक्षरस्य च तत्प्रतिधौ रक्ष्यम् । अथ
 परिधिपरिधानं विधित्सोरिति ह्यासमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्त्र-
 ङ्गभारदेवानां नामाख्यानम्, स्त्रङ्गाभिर्मर्षणञ्च । अत्रैव परिधीना मिध्वा-
 वयवत्वविचारः, तत्परिध्युपादानभूतदृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात्
 यज्ञीयदृक्षपरिगणनञ्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ परिधीनां परिधानविधिः । तत्र तेषां मार्गताविधानम्, तन्मन्त्र-
गताभिश्चन्द्रार्थकथनञ्च । अथ पूर्वाघारसमिदभ्याधानविधिः, तन्मन्त्रार्थवर्ण-
नम्, तथा उत्तराघारसमिदभ्याधान-तन्मन्त्रयोर्विधानञ्च । ततो मन्त्र-
विशेषणपविधिः । अथ प्रस्तरस्तरणम् । तत्रादौ दृश्यादिसनम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, स्तोत्रस्य तस्योपरि स्पर्शनम्, जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं तस्या-
रम्भनिषेधञ्च । ततो जुह्वाः सादनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । उपभृतः सादनम्,
ध्रुवाद्याः सादनम्, सुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनम् । तत आसन्नानां
हविषा मभिमर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ सामिधेनीप्रकरणम् । तत्र सामिधेनीनामनिर्वचनम्, तद्वाचयितु-
रश्वयोः सम्प्रैषः, सामिधेनीनां मनुवचनम्, सामिधेनीनां विविधसङ्घा-
विधानादिकम्, गतश्रेतेव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीविधानम्, तत्रा-
नवान मेव ब्रूयादिति विधिञ्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

सामिधेन्यनुवचनारम्भे हिङ्गारविधिः, प्रसङ्गादसामयञ्जनिषेधः, ततः
सामिधेनीमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयो व्याख्यानानि च (इहैव 'हृताचौ'-पद-
व्याख्यानावसरे हृतशब्दोच्चारणस्याभिसमिन्वनेऽतिश्रयित मानुकूल्यं स्थाप-
यितुं विदेधमाधवकथाश्रुतिः) । ततः प्रयोगे मन्त्रपाठपरिवर्तनविधिः,
समिद्धमानवती-समिद्धवत्सोर्मध्ये धाम्ययोः प्रक्षेपविधिः, एतद्विदुषः फला-
ख्यानाय पुराहृत्तोदाहरणञ्च ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथाग्ने महार्हस्येति निगदस्थानुवचनविधानम्, पदशस्त्याख्यानञ्च ।
ततः प्रवरविधिः । ततो देवेभ्य इत्यादिनिवित्यदागा मनुवचनविधिसंज्ञाख्या-

(२८)

नष्ट । तत आवाहननिगदस्त्राणि नदशो व्यख्यानम् । सामिधेन्यनुवचन-
दयस्त्रिभुवैव कर्त्तव्या इति विधिः, याथाया पाठस्वास्तीन एवेति चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेनीसमिद्धस्याग्नेर्लौकिकाग्निः अतिशय्यकथनम्, प्रायापान-
श्रोत्रादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनीनां प्रशंसनम्,
सामिधेन्यनुवचनसमये श्रुततो देव्यस्य प्रायापानादिवियोजनहेतुत्वेन च
प्रशंसनम्, सामिधेनीरनुव्रवतो होतुरग्निसमागत्यकथनादिकश्चेति ॥

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथाधारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वाधारस्यामन्त्रकत्वम्, उत्तरा-
धारस्य समन्त्रकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ च ।
ततः क्षुब्धाधारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिजक्षुब्धधर्मविशेषाद्युप-
देशाः, ततोऽग्निसम्भारजविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराधारप्रयोगः । तत्रादौ जुष्टपठतीरादागम्, तन्मन्त्रव्याख्याना-
दिकम्, ध्रुवासमङ्गनम्, शीरूपत्वेनाधारस्य प्रशंसनम्, विहितसमङ्गन
मनूय मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वाधारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्संवादी-
पन्थासः, प्रसङ्गतः सर्वस्त्रीणां मान्त्रेणैतन्निर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाग्नेर्होतृवरणम् । तत्रादासम्भावयम् । तत्राप्यादाकिष्कन्धन-
दर्भाणां यज्ञविधिसिद्धिधारणम् । ततो देवहोतुरग्नेर्वर्यविधानम्, तन्मन्त्रस्य

(३६)

भागशोऽनुवचनं व्याख्यानम् । तत आर्षेयहोत्रवरणविधिः, तन्मन्त्रस्य च भागशोऽनुवचनं व्याख्यानम् । ततो मालुषहोत्रवरणविधिः, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्याने । ततो होतुर्जपविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानम् । अत्रैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापर्याख्यानम् । वृत्तस्य होतुः सम्मर्शनविधिः, जपादिविधा-
नम् । तत्प्रदेशात् होत्रघटनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तज्जपमन्त्र-
व्याख्यानश्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ स्रुगादापननिगदस्य भागशो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रदा-
श्रावणविधानानुक्रमा व्याख्यायिका, तयोर्विधानम् । आश्रावणादिपञ्चक-
काशे अर्घ्यदीनां मौनविधिः । आश्रावणादीनां तेषां पञ्चानां व्याहृतीर्णं
(आश्रावण, अस्तु औषट्, यज्ञ, ये यजामहे, औषट्) स्वरूपकथनम्,
दृष्ट्यादिकामानां विविधविधयः, आश्रावणादीनां विविधप्रशंसा चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा० .)

अथ प्रयाजसङ्घाविधिः । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्यान्यत्रत्यकालेन प्रशंसा,
तद्भोमविषये स्थाननियमश्च (अथैव प्रसङ्गतो रणक्षेत्रे परसैन्यान्नामणवृष्टान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्रैवस्य चाश्रावणान्तरकर्त्तव्यत्वोपदेशः, ततः पञ्चानां मेव
प्रयाजानां क्रमशो विधानम्, तत्र जुह्वपभृदोराज्यसमानयनाद्युपदेशाः,
तत्र सर्वत्र स्नाह्वाकारविधानार्थाख्यायिका, आश्रयपानां देवानां परिचय-
दानादिकम्, अभिघारस्यैव तदाप्यायनत्वश्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषां प्रयाजानां मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रकमन्त्राणां
विधानाव्याख्यायिका चेति ॥

(३०)

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वभिसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्राथम्ये ब्रह्मवादिनां संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माण्ड्यभाग-प्रधानखिलकृत्यागानां मन्त्रिदेवताकत्वाभिधानम् । आण्यप्रशंसा, प्रसङ्गात् प्रजापतिशब्दस्यैव विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथामेवाष्टाकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । ततो नामनिर्वचन-द्वारेण पुरोडाशस्तुतिः, आमेयेष्टिप्रसङ्गादभिस्तुतिश्चेति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथामोषोमौषेकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-ङ्गादृत्तशब्दनिर्वचनम्, “इत्तशत्रुर्वदंस्”-इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च) । अथामण्ड्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्रामण्ड्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मन्त्रो-मौषेदेवताकत्वेन प्रशंसा, प्रसङ्गतः सूर्यादियुगलत्रयवर्णनादिकश्च । अथो-पांशुयाजविधानम्, अण्ड्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरो-नुवाक्ययोर्वैकल्यविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, अण्ड्य-भागस्याननियमः, आमेयसौम्ययोराण्ड्यभागयोर्द्वयचक्षुः, कौकिकचक्षुः-साण्ड्येन तत्समर्चनादिकश्चेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथामावास्याहविषां विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्, द्वादशकपालस्यैन्द्राप्रस्य हविषो विधानम्, साम्नाण्ड्यस्य हविषो विधानम्, तस्य च साम्नाण्ड्यस्य सोमात्मकत्वाकथनादिकम्, साम्नाण्ड्यस्याधिकारिनिर्ब-

यश्च । ततोऽभावास्थोपवासस्य . काशविधानाय पुराकल्पाख्यानम्, तत्र मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया असावास्यायाः प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रवृत्रत्वसमर्थनादिकञ्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ साम्नाय्यसिद्धर्थं प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदविध्वर्ध-
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य चोक्तेः । ततो वत्सानां माहसंयो-
जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनश्च । प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात्
एथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानश्च । शाखागूहनस्थानविधानम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यकथनश्च । तच्छाखायां पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां रात्रौ
सन्नयतः क्षीरस्यान्नार्थत्वेन नयोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरविधिः । अथा-
ध्वर्योः स्थात्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्थापनस्य तदग्र-
नियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेचनेऽध्वर्योर्नैपविधिः ।
ततो वाङ्मनियमविसर्जनम् । दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे संम-
र्षणम् । तदुद्दास्य दध्यर्थं तत्रातश्चनद्रव्यक्षेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामनिर्हेश-
प्रशंसनश्च । तत उदकवतोत्तानेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
शब्दार्थो यश्च इति निर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथावदानस्वरूपज्ञापिकाख्यायिका (इहैव द्विजातीना मृगात्रययुक्त-
त्वादिकाद्याश्रुतिः), अवदानस्येयत्ताविधानश्च । ततः पुरोडाशस्योभयत
आव्यकरणस्य प्रशंसा । अथानुवाक्यावाव्ययोः क्रमेण देवताज्ञानरहिः-
प्रदानसाधनत्वाद् द्युम्नात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्यादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यावाव्ययोर्गायत्रीनिष्ठुपह्नुस्कात्वविधानश्च । तत्रानु-

(३२)

शाब्दाया उच्चारणधर्मीपदेशः, तथा शाब्दायाश्च । ततः पुरोऽनुवाक्या-
भाव्ययोर्विनिधनक्षणाणि । अथ शाब्दानन्तरभावितो वचनद्वारस्य विभक्त्य-
विधानम् । प्रसङ्गाद् अवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासवागग्रशं-
सनम्, शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यासवर्णनम्, तत्रसङ्गादहारादिनाम-
व्यत्यासवर्णनश्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ खिलकृद्भिर्गदव्याख्यानम्, खिलकृद्भिर्गदव्याख्यानम्, तथाख्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तथाख्यानुवाक्ययोर्विनिधन-
कृद्स्वनिराकरणार्थाख्यायिका, खिलकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विनिधनव्याख्यान-
म् । अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविःश्रपणविधानम्, तत्राधोः
परिस्तरणविधिः, इच्छुक्लभूतब्राह्मणसन्तर्पणविधानश्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राग्नित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका (इष्टैव प्रजापतेर्दुहितृगमनप्रहे-
जिकादिश्रुतिः) । अत्रावदानप्रकारोपदेशः, अर्धयुंसङ्घरविधानम्, ऋत्विजां
खल्लभागप्राशनविधिः, अत्र वाचयमत्वविधानादिकम्, तथापि मातुष-
वाग्यवहारे वैश्याया ऋधो वैश्यावयजुषो वा जपविधिश्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथैडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इष्टैव जलज्ञावनरुत्तान्तो गौबन्धन-
श्रद्धकथादिश्रुतिश्च) । इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, ओसुयोरिष्टानिजिम्ब-
नादिकश्च । ततो होतुरवान्तरैडावदानम्, इषीज मिडोपन्नानम्, इडा-
विगदव्याख्यानश्च । तत इडायाः प्राशनविधानम्, मार्जनविधानश्चेति ॥

(३३)

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथोष्णकोटूहनम् । ततः समिधा मभ्याधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानु-
याजार्थवादः । तत्र बर्हिषः प्राथम्यकथनम्, नराग्रसस्य द्वितीयत्वम्, अमे-
रुत्तमत्वम्, ततोऽनुयाजमन्वायां व्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुचोर्थूहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणा-
त्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टीकितः) । अथ परिधीनां समञ्जन-
विधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्चावयविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । अथ प्रस्तरादानम् जुह्वपभृद्भुवायां क्रमादयमभ्यमूलसमञ्जनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानाणि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राग्नीदध्वर्योः
संवादश्च । अथ ग्रंथुवाकप्रैषायाश्चावयविधानम्, ग्रंथुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । ततः परिधीनां अनुप्रहरणम्, सुह्वपभृद्वैः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ॥

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सूक्तवाकहौत्राख्यानम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
स्तमन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ ग्रंथुवाकहौत्राख्यानम् । तत्र ग्रंथुवाकशब्दनिर्व-
चनम्, भागशस्तमन्त्रव्याख्यानञ्चेति ।

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीसंवाजः । तत्रादावध्वर्योर्जुह्वसुवयवणम्, ह्योतुर्वेदयवणम्,
अग्नीध आभ्यविजापनीयवणम्, तथैवाध्वर्यादीनां परियायादिकाश्च । ततः
पत्नीसंवाजार्थमदः । तत्र सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्नीतिदेवताचतुष्टयस्य आभ्य-
हविषोपांशुयामविधिः, पत्नीसंवाजस्थेडान्तत्वविधानम्, वेदस्थोत्पत्तिविनि-

योगविश्वं सनविधानानि, अग्नीदध्वर्योः संवादादिकञ्च । अथ समिष्टयजु-
र्हेमविधिः, समिष्टयजुर्गमनिर्वचनञ्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
पत्नीकरणान्तरस्थापितकायाणां मुत्कारे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्वपात्रस्य निनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्यवर्णनम्, देव-
यानपितृयागवर्णनम्, "अपां शान्तिकारत्वामिधानम्, पूर्वपात्रमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्यर्शनञ्च । अथ विष्णुक्रमक्रमणविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनञ्च ।
तत्र प्राङ्प्रेक्ष्यम्, स्वःप्रेक्ष्यम्, सूर्यावेक्ष्यम्, रश्म्यदीक्ष्यम्, इहैव
प्रसङ्गतो ब्राह्मणाणां ब्रह्मवर्चसकामनाया एवौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्तनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामग्रहणम्, आहवनीयोपस्थानञ्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्बध्वावन्मानुषत्वलाभसिद्धि-
श्चेति ॥

अथ स्मृत्यालोच्यवचनसूची ।

“अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *

“अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ४. १. ११.

“अग्निर्वै देवाना मङ्गातमाम्” ५. १. ६.

“अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः” ५. १. १०.

“अग्निर्वै अग्निर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. १. ११.

“अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
भव इति यथा वाहीकाः, पशूनाम्यती रश्मोऽग्निरिति तान्यस्याग्ना-
न्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमम्” ६. १. ८.

“अग्निर्वै सर्वा देवताः” ५. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकोषप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां श्रुत मित्यर्थः ।

- “अग्निर्वै होता” ३. ३. २४.
- “अग्नीषोमीयं हि पौर्णमासं हविर्भवति” ७. १. २.
- “अथ यदग्नौदिन्द्रश्चतुर्वद्वस्त्रेति, तस्माद् दुष्टैव मिन्द्र एव जघान” ५. २. १०.
- “अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ
यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांस्तो कान्तसमा-
बद्धाथैतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति” ७. ४. १०.
- “अदन्तकः पूषा” ६. २. ७.
- “अद्भिर्वा इदं सर्वं मातृम्” १. १. १४.
- “अध्वरो वै यज्ञः” ३. ३. ३८, ३९, ४०.
- “अनिबल्लः प्रजापतिः” १. १. १३.
- “अनिबल्लो वै प्रजापतिरनिबल्लान्याज्याग्नि” ४. ६. २०.
- “अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता, यस्यै देवतायै
हविर्भवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.
- “अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूलं सुभयतः परिच्छिन्नम्, यथायमुत्तमो
ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति” १. २. ४.
- “अन्वो भगः” ६. २. ६.
- “अन्वो वा बधिरौ वा भविष्यसौत्येता वै सुस्था आर्षेयः, × × ×,
अप्रजा अपमृर्भवत्यसौति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,
अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रैऽमुं लोकं मेध्यसौति” ४. ६. १६-१८.
- “अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति” ७. ४. १९.
- “अमृतं वा आपः” ७. ४. ७.
- “अमेध्यो वै पुरुषो यदमृतं वदति” १. १. १.
- “अयं लोको बर्हिः” ३. ३. २४.
- “अमृडा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्ते भवन्ति ; य उ च
यजन्ते, अमेयांसस्ते भवन्तीति” २. ३. २४.
- “अष्टाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३.

- “अस्ति वै पत्न्या अनेभ्यं यदवाचीनं नामिः” २. ४. १३.
- “आपो हि जुषा, ब्रह्म यजुः” २. ४. ३.
- “इदं मधु ययो हित मिदं हि यदा वर्षत्वयौबधयो जायन्त ऋषधी-
र्जग्धायः धीत्वा तत एष रसः सम्भवति” २. ४. २५.
- “इन्द्रः सर्वा देवताः” ५. २. २२.
- “इयं वै पृथिवी प्रतिसा” ७. ४. ११.
- “इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. १५.
- “उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. ३.
- “ऋषयः ह वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेश ऋषिभ्यः पित्रभ्यो
मनुष्येभ्यः—” ५. ५. १-५.
- “ऋतवो ह वै प्रयाजास्तस्मात् पञ्च भवन्ति ; पञ्च ह्यृतवः × × ×
वसन्तो वै समिस्, ग्रीष्मो वै तनूनपात्, वर्षा वा इन्द्रः, शरद्व वै
वसिष्ठः, श्वेत्तः × × × स्वाहास्वाहेति” ४. ४. १, ६-१३.
- “एकादशाक्षरा वै त्रियुग्म्” ६. १. ३४.
- “एतः ह त्रिर्गणं ददृशुर्ददर्शपूर्णमासौ” ५. ५. २३.
- “एतद्दे देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्” २. ५. १७.
- “एतद्दे संवत्सरस्य खं पयो यदाज्यम्” ४. ४. ५. [२. ६. १७.]
- “एतानि वै तेषा मघीनां नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतावाभ्यतिः”
- “एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमानः” ७. ४. १.
- “एते वै जयो देवा यदसवो बजा आदित्याः” ३. १. १२. [५. १. ३.]
- “एत् पुरोडाश मेव क्रूमं भूत्वा संपन्तं ते ह सर्व एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति”
- “एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्ति, तस्माद्देवाह भारतेति”
- “एष एव ह्यज्ञो यच्चन्द्रमाः” ५. ३. १३. [३. ४. ७.]
- “एष यज्ञो देवलोका भेवाभिप्रैति” ७. ४. १.
- “एष वै ऋषो रश्मिर्बत् सूर्यः” ७. ४. १६.
- “येन्द्रास्यं ह्यामावास्यां हविर्भवति” ७. १. ४.

“किन्देवत्वान्याख्यानीति प्राजापत्वानीति ह ब्रूयाद्” ४. ६. २०.

“क्षत्रं वै जुह्वविंश इतराः क्षुचः । × × × । उपर्यासीनं क्षत्रिय मघ-
क्षादिमाः प्रजा उघासते” ३. १. १५.

“ऋहा वै गार्हपत्यः” १. १. १६ ; ७. ४. १८.

“ऋहा वै प्रतिष्ठा” १. १. १६ ; ७. ४. १८.

“ऋहा हि पशवः” ६. ४. १४.

“घत्वारि वाचः,—एहीति ब्राह्मणस्य,

आगहि-आत्रवेति वैश्यस्य च राजन्वबन्धोश्च,

आधावेति शूद्रस्य” १. ४. १२.

“घमसो देवपानः” ३. ४. १४.

“कन्दांसि वा अनुयाजाः” ६. ४. १४.

“गघनाडो वा एष यज्ञस्य यत् पत्नी” २. ४. १२.

“जायैव हविष्कृत्” १. ४. १३.

“तदु तदातिविज्ञान्य भिव” ३. ३. ८.

“तदु हाषाढः सावयसोऽनघ्नक मेव व्रतं मेने” १. १. ७.

“तदु होवाच याज्ञवल्क्यः,— यदि नाम्नाति पिढदेवत्वो भवति, यद्यु अन्नाति
देवान्यन्नाति ; × × × तस्मादारभ्य मेवाश्रीयात्” १. १. ६, १०.

“तदेतज्जोतुः कर्म । स यदि मन्वेव न होता वेदेति, अकि खव मेव
यजमानोऽनुमन्मयेत” ६. ४. ४.

“तद्देव ब्राह्मणेनेष्टुषं यद् ब्रह्मवर्चसो ह्यादिति” ७. ४. १६.

“तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपत्तथैव ह्वं कन्नो यज्ञप्रमा” ५. ३. १८.

“तश्चेवानवकृतं यो मनुष्येभ्यनन्तसु पूर्वोऽश्रीयादथ क्षिमु यो देवेभ्यन-
न्तसु पूर्वोऽश्रीयात्; तस्माद् वैशान्रीयात्” १. १. ८.

“तस्मात् व्यङ्गुणा वेदिः” २. ३. ६.

“तस्मादिमा मानुष्यस्त्रियस्त्रि हवैव पुष्टसो जिघत्सन्ति” ७. ३. १६.

“तस्मादेतेषां पशूनां नाशितस्य मपक्रान्तमिधः ह्येते कश्यपः” २. १. ६.

- “तानि चैतानि (आञ्जानि) यजमानदेवत्वान्येव ; यजमानो ह्येव खे वक्षे
प्रजापतिः ; एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति” ४. ६. २०.
- “तेजोऽसि, शुक्र मसि, अमृत मसि (आण्य !)” २. ४. २८.
- “त्रिरुत्प्रायणा हि यन्नस्त्रिरुदुदयनाः” ३. २. ५.
- “त्वष्टा वै सिक्तं देतो विकरोति” ७. ३. १०.
- “त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशोर्षा बहन्न आस, तस्य त्रीष्वेव मुखान्यासुः । तद्य-
देवः रूप आस, तस्माद् विन्धरूपो नाम” ५. २. ६.
- “दाबभिर्वा इतरः श्रवं व्युषन्ति” ७. १. १८.
- “दोर्षायुत्व माशास्ते × × ×, सुप्रजास्व माशास्ते × × ×, भूयो
हविष्कारण माशास्ते × × ×, प्राणानाशास्ते × × ×,
दिव्यं धामाशास्ते × × ×; पश्चाग्निषः करोति” ७. २. १३-१७.
- “देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः” ५. ३. ५.
- “वन्दं पात्राण्युदाहरति—” १. १. २२. [३. २. १०.
- “द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्षव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः”
“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्षवस्त्रयो लोकास्तर्हिंशतिरेष एवैकविंशो
य एष तपति” ३. २. ११.
- “द्वादशाक्षरा वै जगती” ६. १. २५.
- “द्वे वा आऊती, सोमाऊतिरेवान्याभ्याऊतिरग्या ; तत एषा केवली यत्
सोमाऊतिरथैषाभ्याऊतिर्यद्भविष्यो यत् पशुः” ५. ५. १०.
- “नव व्याहृतयो भवन्ति ; नव वै पुत्रषे प्राणाः” ४. ३. ५.
- “न वा एतेषां (माषाणां) हविर्गृह्णन्ति” १. १. १०.
- “नासामा यन्नोऽस्ति” ३. ३. १.
- “पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— औ आवय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे,
वौषडिति” ४. ३. १६.
- “पवित्रं वा आपः” १. १. १.
- “पशुर्ह वा एष आकभ्यते यत् पुरोडाशः” २. १. ५.

“पशोस्तेदधीं न कुर्वन्ति ; रक्षसाः हि स भागः” ७. ३. ३५.

“पुरा विदूर मिवोदितोऽथैन मेताः रात्रि सुषैव न्याञ्जवते, सोऽस्य व्याक्त
मापद्यते । तं ग्रसित्वोदेति । स न पुरस्तात्त पश्चाद् दृष्टुं”
५. ३. १८, १९.

“पुष्यः हि वै देवा अयो पशु मालेभिरे” २. १. ६.

“पुष्यो वै यज्ञः” २. ५. १.

“पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाद्धः पत्नी” ७. ३. ३.

“पूर्वाद्धौ वै शिरः” २. ६. १२.

[५. २. १२.

“पूर्वाङ्गे देवा अश्वम मभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराङ्गे पितरः”

“पौर्णमासं हविः” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञः” १. १. १३.

“प्रजा वै नरः” ४. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि गृहाः” ६. ४. १४.

“प्रयानानुयाजा वै देवा आञ्जयाः” ३. ४. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते ; प्राची हि देवानां दिक्” ७. ४. १३. [५. ४. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणां दिक्”

“प्राची हि देवानां दिग्धो उदक्प्रवयोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षि-
यातः पुरीषं प्रत्युद्दृष्ट्येषा वै पिष्टृयाम्” २. ३. १७.

“प्रायो वै वातः” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पञ्चाशः” २. ६. १९.

“ब्रह्म ह्यग्निः” ३. ४. २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिवक्तमः” ६. २. १९.

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोता” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिहन्ता” १. ४. ६.

“मर्धं वै नाभिः” १. २. २३.

“मगस्य हि वै वाक् स युजो देवेभ्यो यज्ञं वहतः” ३. ६. १.

- “मनसा वा इदं सर्वं मात्तम्, तन्मनसैवैतत् सर्वं माप्नोति” ६. २. २२.
“मनो वै देववाहनम् ; मनो ह्येदं मनस्विर्न भूयिष्ठं वनीवाह्यते” ३. ५. ६.
“मस्त्रिष्वा एव पिडानि” १. ५. २.
“मिथुनं ह्येकशैवा च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनं मस्त्रि ; पञ्च-पञ्चेति
ह्येवैतदुभयं भवति” ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.
“मेधा वा व्यापः” १. १. १.
“य एव देवाना मासीत् सोऽयवा × × ×, सोऽसुराणां स यवा
× × ×, सव्यं महः, सगरा राज्ञि, यथा मासाः, सुमेकः
संवत्सरः” ५. ५. २६.
“यच्छुष्कं तदामेयम्, यदात्रं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्हेतावती
विभूतिः प्रजातिः । सूर्यं एवामेयः, चन्द्रमाः सौम्यः ; अहरेवामेयं,
रात्रिः सौम्या ; य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स व्यामेयः, सोऽप्यग्नीयते
स सौम्यः” ५. २. २३, २४.
“यजमानो वै प्रत्तरः” ६. ३. ४४ ; ७. १. ११, १४, १६.
“यजमानो वै यज्ञपतिः” १. २. १२.
“यजमानो वै ह्यवदातिः” १. ३. २४.
“यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव ऋषि मनु ऋष्येय मिति” ६. १. २८.
“यज्ञो वा व्यापः” १. १. १२.
“यज्ञो वा ऋतस्य योगिः” ३. १. १६.
“यज्ञो वै विष्णुः” १. २. १३.
“यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म” ५. ४. ५.
“यज्ञो वै खरः” १. २. २१.
“यत्त्रिधाप्रौ जुहति, तद्वदानं नाम” ५. ५. ६. [५. ३. ३.
“यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समान मोदनं पचेदन्नं वा”

“नथा मधु मधुसूतो निर्जयेयुः” ५. १. १.

“नदस्यै पृथिव्या अनादृतं देवधनन मासीत्, तन्नमसि न्यदधत ; तदेत-
न्नमसि क्वच्यम्” २. ३. १८. [७. ४. ५३.

“यद् ब्रूयादिव मद्दः सत्यादृत सुपैमीति, तद् दुःखेषु पुनर्मातृयो भवति”

“नद्यधि वज्र इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, व एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
भवति, त एव तन्न प्रथम एति” २. ४. ६.

“यद्दे नेत्यधि, ओ मिति तव” २. ३. ३०.

“यथा च हि वा ऽप्ययथा यवेतीवाथ येनैतेषां ह्योता भवति, तद् वावि-
होच मित्वाचक्षते” ५. ५. २६.

“यां वै काश्च यद्द ऋत्विज आग्निष माशासते, यममानस्यैव सा” ७. २. २१.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” २. ६. ६.

“यावदेवास्त्रेह मानुष मायुप्तस्त्रा एवेतदुपतिष्ठते” ७. ४. १८.

“येन वाहनेन धावयेत्, तद्धिमुच्य ब्रूयात् पाययतेनत् सुहितं कुर्वतात् ।
एव उ वाहनस्यापद्भवः” ६. ४. ६.

“योषा वा आपो वृषाग्निः” १. १. १८.

“योषा वै यज्ञी रेत आण्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्ह्यग्निः” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्ह्यग्नि वेदः” ७. ३. २१.

“रेतो वा आण्यम्” ७. ३. ७.

“रेतो वै सोमः” ७. ३. ६.

“वधो वा आण्यम्” ४. ४. ४.

“वधो वा आपः” १. १. १७.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामनो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेशो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे वभार । × × । तस्यै ह सामन्त्र-
माथो × × ऽग्निर्वैश्वानरो मुखदुष्कन्वात् । तं व प्रशाक्य धार-

यितुम् । सोऽस्य मुखान्निष्येदे । × × । तर्हि विदेधो माधवं
 ष्यास सरस्वत्याम् । स तत एव प्राङ् दक्षन्नभीयायेमां प्रथिवीम् ।
 × × । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह ; सदागौरेत्युत्तराद् गिरे-
 निर्द्धारयति, ताः एव गतिददाह । ताः ह स्त्रैतां पुरा ब्राह्मणा न
 तरमथनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं नहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेत्र मिव वास स्त्रावितर मिव वासदित मग्निना वैश्वान-
 नरेणेति । तदु हैतर्हि क्षेत्रतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून मेगद्यज्ञै-
 रसिद्धवन् । सापि जघन्ये नैदाघे स मिवैव कोपयति तावच्छीतागति-
 दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण । स होवाच विदेधो माधवः,— क्वाहं
 भवान्नीति ? अत एव ते प्राचीनं सुवन मिति होवाच । सैषाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेहानां मर्वादा ते हि माधवाः” इ. इ. १०—१७.

“दृषा हि मनः, दृषा हि सुवः ; × × योषा हि वाक्, योषा हि सुक्”

“ विपतिततोमेव पापः पुरुषो भवति” ४. ५. ५. [इ. इ. ३, ४ ।

“शान्तिरापः” इ. २. ६.

“शिशो वै यज्ञस्याहवनीयः” २. इ. १२. [इ. ५. ६.

“शिश्रं वै शोचिष्केषम् ; शिश्रं ह्रीं शिश्रिनं भूयिष्ठं शोचयति”

“संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः” ४. २. १६.

“संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति” इ. १. २८.

“स ष्वाप्यस्योपत्तोर्यं द्विर्द्विषोऽवदायाथोपरिष्ठादान्यस्याभिघारयति,
 सैषाप्येन मित्राऊतिर्ह्यथे” ४. इ. २१.

“स इन्द्रोऽब्रवीद् × × × ह्यग्र इवास्मि, न वै मेदं धिनोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे कुर्वतेति । तथेति देवा अब्रुवन् × × × न वा इम
 मन्यत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति” ५. इ. ४, ५ ।

“स एव सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समन्वते” ४. इ. १५.

“स एव देवयानो वा पित्रयायो वा पश्याः ७. ४. २.

“स एषोऽभिर्दंतुव्यामन्नः समिधोऽ अग्ने तनूनपादम इहो अग्ने बर्हिरेभे
 स्त्राहामि मिति” ४. इ. ८.

“स औघ उत्यिते गाव मापेदे, × × ×, तेनैत मुत्तरं गिरि मतिदुद्राव,
× × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
वान्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पण्य मिति । औघो ह
ताः सर्वाः प्रजा निरवाहायेह मनुदेवैकः परिशिष्टिषे” ६. ३. ६.

“सङ्गामो वा एष सन्निधोयते, यः प्रयाजैर्यजते” ४. ४. १७.

“सत्वं वै चक्षुः । सत्वं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता
मह मदर्शं मह मञ्जौष मिति, य एव ब्रूयादह मदर्शं मिति, तस्मा
एव अद्ध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समर्द्धयति” २. ४. २७.

“सत्त्व मेव देवाऽऽहृतं मनुष्याः” १. १. ४ ; २. १७.

“सप्तदश्राक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः” ४. ३. १७.

“स बद्ध वर्त्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः ; अथ बद्धपात् समभवत्,
तस्मादह्विः ; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृह्णतुः,
तस्माद् दानव इत्याहुः” ५. २. ६.

“स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तत्रो वैष्णवो मृचं वा यजुर्वा जपेद्”

“सर्वं वै पूर्यं सर्वैर्यैव” ७. ४. ३.

[१. ४. ६.

“सर्वं वै प्रजापतिः” ३. २. १०.

“सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.

“स ह्येष यज्ञ उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव हृत्ति मनु हृष्येय मिति”

“साम्नाय्य मामावास्थम्” ५. १. ६.

[६. १. २८.

“सूर्यं सुदीक्षते, सैषा मतिरेषा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.

“सैषा जयो विद्या यज्ञः” १. ३. ३.

“सोऽयं परोऽवरं बभ्रोऽनूष्यते पितैव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ५. १. ४.

“खेको ह वै नामैतद् यत् सुमेक इति” ५. ५. २६.

“हतो वृत्रः स यथा वृतिर्निष्प्योत एवं संज्ञीनः शिष्ये, यथा निर्द्धृतसङ्ग-
मञ्जैव संज्ञीनः शिष्ये” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
अभिपरिस्तरणम् ...	६. १. २८.	आव्यनिर्वापः... ...	१. ५. २२.
अभि सम्मार्जनम् ...	३. ६. १७.	आव्यभागयागः ...	५. २. १८.
अभिहोत्रहवष्ट्यादानम्	१. २. १.	आव्यविक्षापनीयहयम्	७. ३. ७.
अग्नीषोमीयेष्टिः ...	५. २. १७.	आव्याधिस्रयणम् ...	१. ६. ६.
अङ्गाराधूहनम् ...	१. ५. ६.	आव्याधिस्रयणम् ...	२. ७. २०.
अङ्गाराभूहनम् ...	१. ५. १३.	आव्यावेक्षणम् ...	२. ७. १८.
अङ्गारोद्हनम् ...	१. ५. ७.	आव्यासादनम् ...	२. ७. २१.
अङ्गुल्यभिनिधानम् ...	१. ५. ७.	आव्योत्पवनम् ...	२. ७. २३.
अनवाक्रमणम् ...	१. २. १३.	आतश्चनदानम् ...	५. ७. १६.
अनसोऽवरोहणम् ...	१. २. २२.	आतश्चितापिधानम् ...	५. ७. २०.
अनुव्रवणम् ...	५. ५. ३.	आर्षेयहोत्रवरणम् ...	७. २. ६.
अनुयाजयागाः ...	६. ७. ७. ६.	आवाहननिगदानुवचनम्	३. ७. १६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५. ५. १२.	आश्रावणम्, ७. ३. ६, ७, १६-१०.	
अनुवाक्यापाठः ५. ५. १७ ; ६. १. १६.		आहवनीयप्रणयनम् ...	१. १. २०.
अपाग्निनयनम् ...	३. १. ३.	आहवनीयोपस्थानम्	७. ७. २२.
अपासुपस्पर्शनम् ...	१. १. १.	इडा निगदानुवचनम्...	६. ३. १६.
अभिचारणम् ...	५. ५. १०.	इडाप्राशनम् ...	६. ३. ३६.
अवदानम् ...	५. ५. १०.	इडावदानम् ...	६. ३. १३.
अवधूतनम् ...	१. ७. ७.	इडोपज्ञानम् ...	६. ३. १८.
अवान्तरेडावदानम् ...	६. ३. १७.	ईषाभिस्पर्शनम् ...	१. २. १२.
अष्टाकपाणपुरोडाश- प्रथमम् ...	५. १. ५.	उत्तरविधानम् ...	२. २. १६.
आग्नेयेष्टिः ...	५. १. १२.	उत्तराचारः ...	३. ६. ७.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
उत्तराधारसमिदन्नाधानम्	३. १. ७.
उत्पवनम्	१. २. ६.
उदीकनम्	१. ३. ७.
उपभृत्वाभ्यग्रहणम् ...	२. ५. ६.
उपभृत्समज्ञनम्	७. १. १३.
उपभृत्सादनम्	३. १. १३.
उपभृत्सादानम्	४. १. १.
उपनीपधानम्	१. ५. १४.
उपसर्जन्यासेचनम् ...	१. ६. २.
उपस्तरणम्	५. ५. १०.
उपांशुयाजः	५. २. २८.
उपांशुवरणम्	७. ३८.
उखलाधानम्	१. ४. ६, ७.
उल्लूकोदूहनम्	६. ४. १.
एकादशकपालपुरोडाश- प्रथमम्	५. २. १४.
येन्द्राभेष्टिः	५. ३. ३.
कपालीपधानम्	१. ५. ३, ७.
कष्याजिनादानम्	१. ४. १.
कष्याजिनास्तरणम् ...	१. ५. १४.
कष्याजिनोपस्तरणम्	१. ४. ५.
मार्हपत्न्यादनम्	२. १. १८.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
मार्हपत्न्योपस्थानम् ...	७. ४. १८.
चतुरवदानानि	५. ५. ७.
जुह्वयग्रहणम्	७. ३. १६.
जुह्वसमज्ञनम्	७. १. १३.
जुह्वसम्मार्जनम्	२. ४. ६.
जुह्वसादनम्	३. १. १३.
जुह्वादानम्	४. १. १.
जुह्वाभ्यग्रहणम्	२. ५. ८.
द्वयनिधानम्	३. १. १०.
द्वयनिरसनम्	१. २. १५.
वृषदुपधानम्	१. ५. १४.
वृषदुपनीपधानम्	१. ५. १.
देवतादेशनम् १. २. १८; ५. ४. ६.	
देवहोत्ववरणम्	४. १. ४.
द्वादशकपालपुरोडाश- प्रथमम्	५. ३. ३.
धाव्याप्रक्षेपः	३. ३. ३०.
धुरभिमर्शनम्	१. २. ६-११.
ध्रुवाभ्यग्रहणम्	२. ५. १०.
ध्रुवासमज्ञनम् ४. १. ५; ७. १. १३.	
ध्रुवासादनम्	३. १. १४.
निनीताभितपनम्	२. १. ५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.
पत्नीसंयाजः ७. ३. ५.
पत्नीसप्तह्वयम् २. ४. १२.
पय आसेचनम्...	... ५. ४. १६.
पय उदासनम् ५. ४. १८.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.	
परिधिसमञ्जनम् ७. १. ७.
परिधौगा मनुप्रहरणम् ७. १. २२.	
परिस्तरणम् १. १. २२.
पवित्रकरणम् १. ३. १.
पांश्चादानम् २. २. १६.
पाण्ड्यनेजनम् २. ३. ३३.
पाचप्रोक्षणम् १. ३. १२.
पाचासादनम्...	... १. १. १२.
पात्रीनिर्खेजनम् १. ६. १८.
पिष्टसंयवनम्...	... १. ६. ३.
पिष्टसंवापः १. ६. १.
पुत्रनामग्रहणम् ७. ४. २१.
पुरोडाशपर्यभिकरणम् १. ६. १३.	
पुरोडाशप्रथनम् १. ६. ८.
पुरोडाशअपयम् १. ६. १४.
पुरोडाशाभिभर्जनम् १. ६. ११, १५.	
पुरोडाशाभिवासनम् १. ६. १६. १७.	
पुरोऽशुवाक्वापाठः ३. ४. १८;
	५. ५. ११, १२.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
पूस्वंपाचनियनम् ७. ४. १.
पूर्वाघारः ३. ६. ३.
पूर्वाघारसमिदभ्याधानम् ३. १. ५.	
प्रजाजननम् ५. ५. ४.
प्रणीताप्रणयनम् १. १. १२.
प्रणीतानियनम् ७. ३. ३२.
प्रत्याश्रावणम् ४. ३. ६, ७, १३-२०.	
प्रतिप्रैषः ४. ३. १६-२०.
प्रयाजयागाः ४. ४. ५, ६.
प्रयाजानुमन्त्रणम् ४. ५. १२-१६.	
प्रवरनिगदानुवचनम्...	... ३. ४. २.
प्रवरायाश्रावणम् ४. २. १.
प्रस्तरस्तरणम्...	... ३. १. १०.
प्रस्तरादानम्...	... ७. १. ११.
प्रस्तरावयवार्तुप्रहरणम् ७. १. १६.	
प्राङ्प्रोक्षणम् ७. ४. १३.
प्राग्निचहरणसम्भार्जनम् २. ४. ६.	
प्राग्निचावदानम् ६. २. ६.
प्रैषः ४. ३. १६-२०.
प्रोक्षणादानम् २. ६. १.
प्रोक्षणासादनम् २. ३. २०.
प्रोक्षणुत्पवनम् २. ४. २४.
पञ्जीकरणम् १. ४. २४.
पञ्जीकरणोपासनम् ८. ३. ३४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
बर्हिःस्तरयाम्...	... २. ६. ७.	वेदाग्रप्रहरयाम् २. ४. ११.
बर्हिःर्थागः ७. ३. २६.	वेदानुप्रहरयाम् ७. ३. १७.
ब्राह्मणसन्तर्पणम् ६. १. २८.	वेदिकारयाम् २. ३. १४.
भागप्राशनम् ६. २. १५.	वेदिपरिग्रहः...	... २. ३. १.
मानुषहोत्ववरयाम् ४. २. १३.	वेदिपूर्वपरिग्रहः २. ३. १-१०.
मुखोपस्पर्शनम् ७. ४. ७.	वेदिप्रेक्षयाम् २. २. १६.
मुसलादानम् १. ४. १०.	वेद्युत्तरपरिग्रहः	२. ३. ११-१३.
यजनम् ५. ५. २.	वेदिसंस्तरयाम् ७. ३. २४.
यान्यानुद्वययाम् ५. ५. १२.	व्रतविसर्जनम् ७. ४. २३.
यान्यापाठः ३. ४. १६;	व्रतोपायनम् १. १. १.
५. ५. ११, १२, १७; ६. १. १६.		त्रौह्यवेक्षयाम् १. २. १४.
रश्म्यदीक्षयाम्...	... ७. ४. १६.	शंयुवाकप्रैषः...	... ७. १. २१.
वत्सापाकरयाम् ५. ४. १.	शंयुवाकहोत्रम् ७. २. २४.
वषट्कारयाम् ५. ५. २१.	शंयुवाकानुवचनम् ७. १. २६.
वषट्कारः ४. ३. ११,	शम्योपधानम्...	... १. ५. १६.
१६-२०; ५. ५. १२, १३.		श्राखागूहनम् ५. ४. ८.
वाग्विसर्गः १. ४. ६.	श्रुर्पादानम् १. २. १.
वासनाशनदाने ५. ५. ५.	श्रीषाभिमर्शनम् १. २. २०.
विष्णुक्रमक्रमयाम् ७. ४. ८.	संखवभागहरयाम् ७. १. २५.
वेद्यग्रहयाम् ७. ३. १६.	सप्तह्रनखिसंजनम् २. ६. ६.
वेदखिसंजनम्...	... ७. ३. २१.	सप्तह्रनाभिष्ठादनम्...	... २. ६. ६.
		समिदभ्याधानम् ६. ४. ३.
		समिष्ठयजुर्हीमः ७. ३. २५.

शब्दनाम	प्र० प्रा० क्र०	शब्दनाम	प्र० प्रा० क्र०
सक्यैषाः	२. ३. २१.	सुवसम्भार्जनम्	२. ४. ६.
साम्नात्म्यकरणम्	५. ३. ४.	सुवादानम्	२. ४. ४.
सामिधेनीसम्यैवः	३. २. २.	सःप्रोक्ष्याम्	७. ४. १४.
सामिधेन्यनुवचनम्	३. २. ३-१६.	साहाकारः	४. ४. २३.
सक्तवाकप्रैषः	७. १. १०.	खिद्यक्तयागः	६. १. ६.
सक्तवाकहौत्रम्	७. २. १.	खिद्यक्तमिगदानुवचनम्	६. १. १०.
सक्तवाकानुवचनम्	७. २. ४.		
सूर्याभिषेक्याम्	७. ४. १५.	हविःपेषणम्	१. ५. १८-२१.
सूर्यावर्तनम्	७. ४. १७.	हविःप्रोक्ष्याम्	१. ३. ६.
साम्नाभिमर्शनम्	२. ६. १७.	हविरनुमन्त्रयाम्	१. ४. २३.
साम्ययजुर्हरणम्	२. २. १८-२१.	हविरभिमर्शनम्	३. १. १६.
स्याख्यादानम्	५. ४. ११.	हविरावपनम्	१. ४. ८.
स्वयमहरणम् २. २. १५; २. ३. २२.		हविर्निधानम्	१. ४. २०.
स्वयादानम्	२. २. ४.	हविर्निष्पवनम्	१. ४. २१.
सुक्प्रतपनम्	३. ४. ८.	हविर्निर्वापः	१. २. १-८.
सुक्सम्भार्जनम्	२. ४. १.	हविर्विषेचनम्	१. ४. २२.
सुगन्धाघारः	४. १. १.	हविष्यप्रयाम् २. ४. २०; ६. १. २२.	
सुगन्धूहनम्	७. १. १.	हविस्समाहननम् १. ४. १३; १८.	
सुमादानम्	२. ४. ८.	हविस्सादनम् १. २. २३; ४. १. १४.	
सुगादापनानुवचनम्	४. ३. १.	हविष्कृदाज्ञानम्	१. ४. ११.
सुवयहयम्	७. ३. १६.	द्विद्वरयाम्	३. ३. १-३.
सुवप्रतपनम्	२. ४. ४.	होत्रप्रैषः ४. ३. ७. १०. १६-२०.	

अथर्षिनामादिसूची ।

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अषाढः	१. १. ७.	वर्जुः	१. १. १०.
आङ्गिरसः (भृगवः)	१. ५. १३.	वार्हस्पत्यः	७. २. २४, २५, २६.
,, (वृहस्पतिः)	२. ३. २५, २६.	वृहस्पतिः ...	१. ३. २५, २६.
आम्याः	२. १. १.	माह्ववेयः	६. १. १६.
आश्विः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	५. २. २६.	मनावी	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	मनुः	१. ४. १४-१६; ३. ३. १, ६, ८, ९, ११; ३. ४. ५; ४. २. ७.
उत्तरगिरिः	३. ३. १४; ६. १. ५, ६.	माधवः ('माधवः'-इति सा०भा०)	
एकतः	२. १. १.		३. ३. १०, १४, १७.
औषोदितेयः	७. ४. १६.	याज्ञवल्क्यः	१. १. ६; २. ४. २६; ७. ३. १२; ४. १७.
कुरवः	५. ५. ८.	राहुगणः	३. ३. १०, १४, १८.
कोसलाः	३. ३. १७.	वार्याः	१. १. १०.
गन्धर्वः	३. १. २.	विदेघः	३. ३. १०, १४, १७.
गोतमः	३. ३. १०, १४, १८.	विदेहाः	३. ३. १७.
त्रितः	२. १. १.	विश्वरूपः	२. १. २.
त्वष्टा	५. २. ६.	विश्ववसुः	३. १. २.
त्वाष्ट्रः (त्रिप्रतीर्षा षडक्षः)	५. २. १.	शंयुः	७. २. २४, २५, २६.
त्वाष्ट्रः (विश्वरूपः)	२. १. २.	सदानीरा	३. ३. १४, १७.
दनुः	५. २. ६.	सरस्वती	३. ३. १४. १७.
दनायूः	५. २. ६.	सावयसः	१. १. ७.
दाणवः	५. २. ६.	हिरण्यस्तुपः	५. ३. २.
द्वितः	२. १. १.		
पाश्चाणाः	५. ५. ८.		
पाषिः	३. ३. ६.		

॥ अथ कण्डिकाचुटीसूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ सम्मार्थि	३०६	मन्त्रेण त माघारयति	३०६
आसीनस्त माघारयति	३०५	स यदुपाश्रु क्रियते	३०४
आसीनस्त माघारयति	३०६	स सम्मार्थि	३०७
तं वा एत मग्निः	३०४	स खुवेण पूर्व माघारयति	३०३
तूष्णीं त माघारयति	३०५	खुचा त माघारयति	३०५
तूष्णीं त माघारयति	३०६	खुवेण त माघारयति	३०५
देवा इ वै यज्ञं	३०५	खुवेण त माघारयति	३०६
मन्त्रेण त माघारयति	३०५		

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

	श्लो		श्लो
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ त्रिषयसूची	२२
अथाध्यायसूची	१	अथ स्मर्तव्याषोषवचनसूची	३४
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४२
अथ कण्डिकासूची	४	अथर्षिनामादिसूची	४६
अथ कण्डिकाचुटीसूची	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

॥ अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

—*—

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥

यस्य निःश्वसितं^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तं मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।

कृतावतरणः^४ क्षीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥

विजितारातिव्रातो^५ वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः ।

१— ड-पुस्तके एतदनन्तरं मेव श्लोकोऽधिकः—

“श्रुतिपङ्कजार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतः ।

स पायात् सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः”-इति ।

२— ‘निःश्वसितं’-इति ज, भ, ज, ट । ३— ‘बुक्कभूपतेः’-इति ज, भ ।

४— ‘कृतावतरणः’-इति ज, ज, ट । ५— ‘विजितारातिव्रातो’-

इति ज, भ, ज, ट ; ‘विजितारिजनो जातो’-इति ड ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः^१ समादिशत्सायणाचार्यम्^२ ॥ ४ ॥
 ऋग्यजुः^३सामशाखाना मेकैका व्याहृता त्वया ।
 तावता तत्समानार्थां ज्ञातुं प्रक्यास्ततः पराः ॥ ५ ॥
 वासना विशद^४ यत्र मन्त्रार्थानां मशेषतः ।
 प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्ण^५ शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
 करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
 या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायता मिति ॥ ७ ॥
 सर्वतः^६ सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान् गुणान् ।
 माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥ ८ ॥
 सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
 वेदानां मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।
 सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥
 यच्च^८ सन्दिग्धं मज्जातं मत्र तदिवरिष्यते^९ ।
 सप्तत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्ग्रहात् ॥ १० ॥

१— 'धर्मब्राह्माध्वन्यः'—इति ज, भू, ज, ट; 'धर्मब्रह्माचार्यः'—इति ड ।

२— 'समादिशत्सायणाचार्यः'—इति ज, भू, ज, ट ।

३— 'स ऋग्यजुः'—इति ज, भू, ज, ट ।

४— 'वासनादिशद'—इति ज, भू, ट; 'वासनादि सदा'—इति ज, ड ।

५— 'कर्म पूर्ण'—इति ज, भू, ज; 'कर्मापूरि'—इति ड ।

६— 'सर्वतः'—इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'—इति ज, भू, ज, ट ।

८— 'यच्च'—इति ज, भू, ज, ट; 'यत्तु'—इति ड ।

९— 'तदिवरिष्यते'—इति ठ, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डोप-प्रथमप्रपाठक-प्रथमब्राह्मणस्यावतरणौ)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्त्रेताग्निसाध्यो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अन्याधाने^२ अग्नयश्चाधानपवमानेष्टिभि-
र्निष्पाद्याः; पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविहृतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते; तदनुष्ठा-
नारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनं^५ तदङ्गत्वेनापा सुंपस्पर्शनं विधत्ते—

१—“दक्षिणाभिर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽस्यः ।

अग्नित्रय मिदं त्रेता प्रथीतः संस्कृतोऽग्नयः ॥”—इति अम० को०

२. ७. २० । “त्रेता त्वग्नित्रये”—इति च तत्रैव ३. ३. ६८ ।

२— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३—‘दर्शपूर्णमासविध्वन्त्याहितया’—इति ठ; ‘दर्शपूर्णमासप्रहृतितया’—

इति ड; ‘दर्शपूर्णमासविप्रहृतितया’—इति ज, झ, ञ, ट ।

४—‘पूर्णमासपूर्वकम्’—इति भू-अ-टातिरिक्तेषु ।

५— व्रतोपायनम् = व्रतग्रहणम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा
उच्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थी ‘ऽग्ने व्रतपते’—
इत्ययं मन्त्रः”—इत्युक्तं तन्मन्त्रे”—इति का० २. १. ११ सू० ८० । तच्च
दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु ब्रह्मवरणानन्तर
मिति विशेषः । विहितश्चैतत् कात्यायनेन “अपराह्णे व्रतोपायनीय
मन्नीतः”—इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०, ११.) । “अग्ने मग्न्यन्वाधानं
व्रतोपायन मित्येके, व्रतोपायन मग्नेन मग्न्यन्वाधान मित्येके, अग्न्यन्वा-
धानं व्रतोपायन मग्नेन मित्येके (अथै० सू० ४. २. ८.)”—इत्यापस्तम्ब-
ग्रन्थेऽहं ब्रह्मणः । तद्विधानं तु तत्रैव सुक्तम्—“दक्षिणेनाहवनीय मव-

स्थाय व्रत सुपैथ्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि'—इति ब्राह्मणः"—इत्यादि (आप० औ० सू० ४. ३. १,२.) । अथ पद्धतिः—“कृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजा-पूर्वकं माभ्युदधिकं श्राद्धम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽन्वा-रम्भणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समूहन्त्यग्न्यागारम्, × × × । अथाग्न्यन्वाधानं मुच्यते × × × । यजमानस्य सपत्नीकस्य मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः । केशशस्त्रवपनं शिखां वर्जयित्वा × × × । अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणप्रातर्होष्यमागद्रथ्यतिरिक्तं घृत-संयुक्तं मस्य मन्त्रीतौ, न ढत्तिपर्यन्तम् । × × × । ब्रह्माश्रानानन्तरं यजमानः स्फ्यं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनी-यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्मुदकं दक्षिण-हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'—इतिमन्त्रेण व्रतं सुपैति, सत्यवदनादि-नियमं मङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहमनृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रतं सुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यजमानस्य सत्यवदननियमः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । सायाश्रनेच्छायां सत्यां होमानन्तरं मारण्यौषधीनां नीवारप्रक्षामाककङ्का-दीनां मंत्रं वा आरण्यवृक्षाणां माभ्रराजादनादीनां फलानि वाञ्छीयाद् ; नाञ्छीयाद्वा । रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां खरस्याग्न्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आस्तरणस्य न निषेधः । × × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । तत उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः"—इति ।

॥ अथ प्रथमकाण्डम् ॥

(तत्र)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्रत मुपैष्यन्* । ऋन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउप†स्पृशति तद्युदपु ऽउपस्पृशत्यमेध्यो
वै पुरुषो यद्वृत्तं वृदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो‡ मेध्यो भूत्वा व्रत? मुपायानीति पवित्रं वा
ऽआपः पवित्रपूतो व्रत मुपायानीति तस्माद् वा
ऽअप ऽउपस्पृशति ॥ १ ॥

सोऽग्नि मेवाभीक्ष्णमाणो व्रत मुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकेयं तुन्मे राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्मा ऽएवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रत मुपैष्यन्'-इति च । एवं खरपाठभेदे स्यान्मुद्राशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'-इत्येवमादिषु 'ऽ'-इति चिह्नं नास्ति ग-च-क-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'-इत्येवमादिषु च 'ऽ'-इति चिह्नं ग-क-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'-इति एकवकारात्मकः पाठः ख-च-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ध्यामि तुच्छकेयं तुन्मे राध्यता मिति नाच तिरुहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते व्विस्तृजते† । अग्ने व्रतपते व्रत
मचारिषं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्यशकुद्धोतद् यो यज्ञस्य
सःस्था मुगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सःस्था मुगन्नेतेन
न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइद् मह मुन्दतात् सत्य
मुपैमीति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वदेत् । एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति
यत्सत्यं तुस्मात्ते यशो यशो ह भवति यु ऽएवं व्विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते व्विस्तृजते । इद् महं यु ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्युमानुष ऽइव वा ऽएतुद्भवति युद्भवत् मुपैति न
हि तुदशकुल्पते युद् ब्रूयादिद् महुः सत्यादुन्दत मुपै-
मीति तुद् खुलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिद् महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येवुः व्रतं व्विस्तृजते ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तुद् ह्याषाढः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'व्विस्तृजते'—इति ख, घ ।

‡ 'व्वदति'—इति ख, 'वुदति'—इति ग, घ ।

§ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, घ ।

ऽनशन मेव व्रतं मेने मुनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽएन मेतद् व्रतं सुपयन्तं विदुः प्रातर्नी
यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य विवृश्वे देवा गृहानागच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेषूपवसन्ति सु ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तुन्वेवानवकृतम् । यो मनुष्येषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्रीया-
दथ किमु यो देवेषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्रीयात् तुस्माद्
नैवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच यान्नवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृ-
देवत्यो भवति युद्यु ऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति स यु-
देवाशितं मुनशितं तुदश्रीयादिति यस्य वै हविर्नु
गृह्णन्ति तुदशितं मुनशितं स युदश्नाति तेनापितृ-
देवत्यो भवति युद्यु तुदश्नाति यस्य हविर्नु गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्यं मेवाश्रीयात् । या वारण्या ऽश्रो-
षधयो युद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बुर्कुर्वाषोणी
माषान्मे पचत न वा ऽएतेषां हविर्गृह्णन्तीति तदु
तथा नु कुर्याद् व्रीहियवयोर्वा ऽएतदुपजं युच्छमी-
धान्यं तुद् व्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति तुस्मा-
दारण्यं मेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

* 'उपवसथः'-इति च ।

† 'दुपचं'-इति ड, सायणसम्मतश्च ।

सु ऽआहवनीयागारे वैताः रुचिः श्रुयौत । गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽएषु ऽउपावर्त्तते यो व्रत
मुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषा मेवैतन्मध्ये श्रुते ऽधुः
श्रुयौताधस्तादिव हि श्रुयस ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातरपु ऽएव । प्रथमेन कुर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञु मेवैतत् प्रथमेन कुर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञु मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कृत्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तौत्येताभिरुनिरुक्ताभिव्या-
हृतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुत्रजा-
पति मेवैतद् यज्ञुं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । अग्निर्वा ऽइदं सर्वं माप्तं
तुत्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

यद्देवास्याच । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाम्रीधो वा
स्वयुं † वा युजमानो नाभ्यापयति तुदेवास्यैतेन सर्वं
माप्तुं भवति ॥ १५ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न्तु यक्ष्यध्व ‡ ऽइति तद्यदुरक्ष-
स्तस्माद्रक्षाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचारः'-इति ख, च । † 'स्वयुं'-इति च । ‡ 'यक्ष्यध्व'-इति क ।

ततो देवा ऽएतं वृजं ददृशुः । यदपो वृजो वा
 ऽआपो वृजो हि वा ऽआपस्तस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ततु* एतं वृज
 मुद्यच्छंस्तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञ मतन्वत तुथो
 एवैष एतं वृज मुद्यच्छति तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते
 यज्ञं तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्ये सादयति । योषा वा
 ऽआपो वृषाम्निर्मृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थ्युनं प्रजुननं क्रियते वृजं वा ऽएष उद्यच्छति यो
 ऽपुः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो वृज मुद्यच्छति
 नैनं शक्नोत्युद्यन्तुं सुं हैनं शृणोति ॥ १८ ॥

स यज्ञार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति
 तुथो हैन मेष वृजो नु हिनस्ति तस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता ऽउत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा ऽआपो
 वृषाम्निर्मिथ्युन मेवैतत्प्रजुननं क्रियत ऽएव मिव हि
 मिथ्युनं क्लृप्तं मुत्तरतो हि स्त्री पुमांस मुपशेते ॥ २० ॥

ता नान्तरेण सुच्चरेयुः । नेन्मिथ्युनं चर्यमाण मुन्त-

* 'ततु'—इति ग-घ-पुस्तकाभ्या मन्वत् ।

रेण सञ्चुरानिति ता नातिहृत्य सादुयेन्नो ऽञ्चुनात्ताः
 सादयेत्त यदतिहृत्य सादुयेदुस्ति वा ऽञ्चमेष्ट्यापाञ्च
 ष्चिन्धातृष्य मिव स युयेव ह तुदमेर्भुवति युचास्याप
 ऽउपस्पृशन्त्यग्नौ हाधि भ्रातृष्यं व्वर्द्धयेद्युदतिहृत्य
 सादुयेद्यु ऽञ्चुनात्ताः सादुयेन्नो हाभिस्तं काम
 मुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तुस्मादु सम्प्रत्येवो-
 त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वं पाचाण्युदाहरति
 शूर्प*ञ्चाग्निहोवहुवणीञ्च स्फ्यञ्च कपास्तानि च शुभ्याञ्च
 कृष्णाजिन् चोलूखलमुसले वृषदुपले तद्दुश दशाक्षरा
 वै व्विराड्विराड् वै यज्ञस्तुद्विराज मेवैतद्यज्ञ मभिसु-
 म्पादयत्यथ यद् द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै व्वीर्यं यदा वै द्वौ सःरु-
 भेते ऽञ्चथ तद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजुननं
 मिथुनु मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

व्रत सुपैथ्यमिति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्; अत्रैवाद्ये पौर्णमासप्रयोग-
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”-इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^२ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावासेन^३ च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पूर्वाभिषेक्यम्”-इति
पौर्णमासप्राथम्यम्^४ । तथा तैत्तिरीयके^५—“पौर्णमासः हविरिद-
मेषां मथ्यामावास्यः हविरिद मेषां मयि”-इत्यन्वाधानात्तुमन्त्र-
णयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते,
श्रुतिश्च पाठाद्वलीयसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां^६ क्रमप्रमा-
णानां मपि श्रुतेः प्राथम्येन प्रावक्ष्यात्^७ । श्रूयते हि पौर्णमासप्राथ-
म्यस्य निन्दा—“यत्पौर्णमासीं पूर्वां मासभेत, प्रतिष्ठोम मेवैनावा-

१— श्रौ० सू० ४. २. ४४ । २— उपरिष्ठात् (१. ६. ३. ३६.) ।

३— ‘चामावासेन’-इति भ, ट । ४— ‘प्राथम्यात्’-इति ट ।

५— ब्रा० ३. ७. ४. ८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्जं मित्यादिः ।

६— ‘श्रुत्यर्थपाठमुख्यार्थानां प्रवृत्तीनां’-इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

७— ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यं मर्धवि-
प्रकर्षात्’-इति मी० सू० ३. ३. १४ । “विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् । श्रुतिः
क्रमादानुमानिकत्वात्”-इत्यादिः (१. ५. ५-१०-सू०) कात्यायनग्रन्थोऽप्यत्र
पर्यालोच्यः । “अङ्गबोधकप्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्याभेदेन षट्”-इत्यादिश्च मीमांसापरिभाषाप्रबन्धः । “एतस्य विधेः
(विनियोगविधेः) सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि”-इत्यादिना
जौगान्तिभास्करेणाप्यर्थसङ्गृहे यानि लक्ष्योदाहरणानि प्रदर्शितानि,
तानि चैह द्रष्टव्यानि ।

समेत”-इति^१, न^२; तस्य वाक्यस्य “सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुया-
दमावासा वै सारस्वत्यनुहोम मेवेनावासाभते”-इति^३ सारस्वत-
होमविधिशेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अतस्तदुक्तरीत्या^४
पौर्णमासप्राथम्यं सुपपन्नम् । उपसर्गनञ्चेहाचमनं विवक्षितम् ।

नन्वापस्तम्बेन^५ “अप आचामत्युपसृग्रति वा”-इत्याचमनप्रति-
द्वन्दिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्यर्गनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तच्च
तथा; इह तु “तेन पूतिरन्तरतः”-इति वाक्यशेषादपोऽश्रात्यन्तरत
एव मेधो भवतीति वदताचमनं मेव । यथा “अक्ताः शर्करा उप-
दधाति”-इत्यत्र घृततैलादिष्वञ्जनसाधनत्वेन सन्दिह्यमानेषु “तेजो
वै घृतम्”-इति वाक्यशेषात्^६ घृतं मिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^७—“सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्”-इति^८ । तस्य च व्रतोपायनाङ्ग-
त्वम्, उपैष्यन्नितिग्रहप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”-इति सूतेः^९ । प्रधानं हि
लक्षनिव्यत्यर्थं मङ्गलं मनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणे-
ऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्धं माचमनस्य

१— तै० सं० ३. ५. १. ५ । २— नास्त्येतत् पदं न-भ्र-ज-ट-पुस्तकेषु ।

३— तै० सं० ३. ५. १. ६ । ४— ‘अत उक्तरीत्या’-इति ट ।

५— औ० सू० ४. ३. २. ६ । ६— “शर्करा अक्ता उपदधात्; तेजो
वै घृतम्”-इति तै० ब्रा० ३. १२. ५. १२ ।

७— ‘च’-इति ङ; न-भ्र-ज-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

८— मौ० सू० १. ४. २६ ।

९— पा० सू० ३. २. १२६ ।

विधातुं व्रत सुपैथ्यन्नित्येतस्यात् । तत्काण्डसम्बन्धस्वाचमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्त्रीकारे वचन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऊत्वान्य माहवनीयं^१ प्रणीयाग्नी-
नन्वाद्धाति”-इति^२ । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
सम्भवादर्थसिद्धं प्रणयनं मत्वा^३ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अग्न्य-
न्वाधान मध्वर्युर्जमानो वा”-इति^४ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^५ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
द्धाति^६ ? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायन मेव प्रथमम् ; अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युर्जमानो वेति कात्यायनोक्तेः^७ ।

नन्वन्वाधानमन्त्रस्य समाम्ने वर्च इत्यस्य^८ प्रत्यगाग्नीह्वान्नियमेन
याजमानत्वं युक्तम् ; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहीत्यादेः^९ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीह्वलिङ्गेन प्रबलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् “मन्त्रास्वाकर्मकरणास्त-

१—‘ऊत्वाहवनीयं’-इति ठ ।

२—श्रौ० सू० १. १. २ ।

३—‘मन्वानो’-इति छ ; ज-भ-ज-ट-पुस्तकेषु नास्ति ।

४—श्रौ० सू० २. १. २ ।

५—‘परत्वेन’-इति ठ, ड ।

६—‘आह’-इति भ, ज, ट ।

७—श्रौ० सू० २. १. २ ।

८—का० श्रौ० सू० २. १. ३. — तै० सं० ४. ७. १४. १ ।

९—तै० सं० १. ५. ५. १३ ।

इत्"—इति^१ । सत्यम् । अकरणमन्त्रत्वात् तत्र^२ तथास्तु, ममाग्रे वर्षे इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्यमित्युक्तं मुत्तराधिकरणे— "करणेध्वर्यवत्त्वात्"—इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणमन्वाधानमप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । अतु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् ; एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः क्षेत्रज्ञाध्वर्यवत्समुक्तमिति विभागः^४ । अथवा यथा अप्रणीतस्वाम्नाधानानुपपत्त्या प्रणयनमप्यन्वाधानविधिनैव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयस्य गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रबलीकरणरूपमन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादानुक्तमित्युच्यमानाङ्गमध्ये ब्रतोपायनस्य प्रायस्य मविरुद्धम् ॥

विहितं सुपस्यर्शनं मनूद्य प्रगंसति— "तद्यदिति । 'तत्' प्रकृतं 'यत्' उपस्यर्शनं तेनान्तरतः 'पूतिः' पविचता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितमपविचलमिति ।

ननूपस्यर्शनस्य फलमेवेदं^५ पविचलं किं न विधीयते ; कथमपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविधिलं दृष्टम्, यथा— "प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्ति"—इति रात्रिसर्चे^६ । (अत्रोच्यते^७)— रात्रिसर्चस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्धवादो

१— मी० सू० ३. ८. १५ । २— 'अकरणमन्त्रो यत्र, तत्र'—इति ड ।

३— मी० सू० ३. ८. २५ । ४— 'किङ्गः (भिन्नः ?)—इति ज, भ, ञ, ट ।

५— 'ननूपस्यर्शनस्यापामेवेदं'—इति ज, भ, ञ, ट ।

६— "द्वादशरात्रादीनि रात्रिसर्चाणि"—इति का० श्रौ० सू० २४. १. १ ।

७— नाख्येतद् वाक्यं हातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति ; उपसर्गनस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः^१
समर्पयितुम् ? यथा— “यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे इति^२ ।
अथ ह्यञ्जनस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न
फलं मिति । सूचितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
रर्थवादः स्यात्”-इति^३ ।

ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे अंशत्रये ऽनुप्रविष्टं कश्चिदप्यर्थं
मनभिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं मेव प्राप्तम् ; “आश्रायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”-इति^४ । तत्रैव कस्यचिदंशस्य सुत्यापि
भवत्यर्थवन्तेति चेत्, न ; प्रवृत्तिविशेषं मकुर्वाणया किं सुत्या ?
अपि च यः सुतस्यासुतस्य तावानेव सोऽर्थः^५ । अत्रोच्यते । इह
लिङ्गद्वियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च ।
उक्तं च— “अभिधां भावना माङ्गरन्या मेव लिङ्गदयः ।

अर्थात्म-भावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”-इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरंगैरंशत्रय-
वती । भावनायां^६ हि स्वर्गं एकः साध्योऽंशः, तत्करणं माग्नेयादिः
साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
प्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङ्गादिः तद्वापारो वा करणम्,

१— ‘फलं मसमर्थोऽर्थवादः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

२— ‘समर्पयितुं’-इति ज, झ, ञ, ट । ३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— मी० सू० ४. ३. १ ।

५— मी० सू० १. २. १ ।

६— ‘तावानेवास्यार्थः’-इति ड । ७— ‘अर्थभावनायां’-इति ठ, ड ।

आर्थवादिकौ स्तुतिरितिकर्त्तव्यता^१ । तत्रार्थभावनाया अंशत्रयान-

१— भावनोपदेशोऽयं मीमांसापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्गहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यन्याक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादियजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गं मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथाहि यजेतेत्त्रास्यंश्रद्धयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्यंश्रद्धयम्— आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च । तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्थापारविशेषः शाब्दीभावना । सा च लिङंश्रेणोच्यते ; लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् ; गा मानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । अत एव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांश्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति ; एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादीना मेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिद्वानं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वं मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया मर्थवादच्छाप्यप्राशस्त्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना । सा आख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवाचित्वात् । साध्यंश्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साध्याकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजास मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति”-इति ॥

भिधानेऽपि ब्रह्मभावनेतिकर्तव्यताभूतां स्मृतिं ब्रुवाणो ऽर्थादः कथ
मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना लेकवाक्यत्वात्
स्मृत्यर्थेन विधीनां स्मृः”-इति^१ । स्मृतिविरहे सांप्रवैकव्यादपरिपूर्णे-
ब्रह्मभावनाया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषश्चेति तस्या अप्यानर्थक्येन
मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथ मनर्थिका स्मृतिः स्यात् । अन्वयवाद्दर्शितं
केवलं विधिवाक्यम्, तत्र विधिरेव स्मृति माक्षिपतीति नोक्तदोषा-
वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्मृतौ सत्यां कि माक्षेपकोशेनेत्यस्यम् ।
अयं च विचारः उत्तरत्र सर्वेष्वेवार्थवादिषु द्रष्टव्य इति ।

अनृतवदनमिनिन्ताशुद्धिपरिचारेषोपस्पर्शनस्य प्राशस्त्य भूमिधायं
तसाधनभूताना मया स्तः शुद्धत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वात्
तत्रशस्त मित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं मग्निदर्शनस्योपेनाङ्गान्तरेण संहितं संमन्त्रकं व्रतोपाध्वं
विधत्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ धजमानः ‘अग्निम्’ आक्षवनीयम् ।
मन्त्रार्थस्तु— हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं ‘व्रतं’
परिख्यामि ; तत्कर्तुं शक्नो भूयासम् । शक्नोतेर्षिर्ङ्याग्निव्यथम् ।
मदीयं ‘तद्’ व्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति^२ ।

व्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निर्वै देवाना मिति । उभय-
वाक्यस्याव्याख्येयत्व मन्त्र- प्रमेयं राध्यता मिति । तत्र च हेतुं माह—
“नाचेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्मृष्टार्थं पदम्^३ ॥ २ ॥

१— मी० सू० १. २. ७ । २— ‘यदर्थवावरहितं’-इति ञ, भ, ज, ट ।

३— ‘एष’-इति ठ । ४— वा० सं० १. ५. १। तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

५— यतोऽत्र अविस्मृष्टार्थं पदं नास्ति, अतो व्याख्याने प्रयोक्तव्यमाव इत्यर्थः ।

स्त्रीकृतस्य व्रतस्य यागसमान्निपर्यन्तता माह— “अथेति ।
 ‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विसर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
 व्रत मचारिष मिति^१ । अत्राग्नक मराधीति पूर्वमन्त्रादौलक्ष्यम् ।
 तत्र हेतु माह— “अग्नकङ्घ्रीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
 ‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अग्नकत्’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
 ‘अराधि’ सिद्धम् ; तत्कर्म अभिध्दित्यर्थः । अग्निति गमेर्लुटि
 “मन्त्रे घसेति^२ ज्वेलुकि, हल्ङ्यादिलोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
 अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तस्यैव विशेष माह—
 “एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेद् मह मित्यादिना^५ बहवो
 व्रत सुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनेवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः
 प्रशस्यते, न तु पूर्वं निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्वय
 मप्याह— “अग्ने व्रतपत इद् मह मिति वा”—इति^६ ॥ ३ ॥

इद् मह मिति मन्त्रे कर्मलेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोर्हभयो-
 रेवोपादाने कारण माह— “द्वयं वा इति । यद् ‘इद्’ जगत्,
 तत् सर्वं मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वय मेव ; न तृतीया कोटिरस्ति ।
 सत्यं मेव देवाः ; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं
 मनुष्याः ; स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा ।
 तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादिल मेतरेयके^७ ऽप्याह्नातम्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १३ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० ६. १. ६८ ।

४— पा० सू० ८. २. ६४ ।

५— वा० सं० १. ५. २ ।

६— औ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयके’—इति ज, भ, ज, ट, ड ।

“सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः”—इति^१ । सत्यानृत-
वदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; “तस्माद्द्वीक्षितेन सत्य मेव
वदितव्यम्”—इति वाक्यशेषात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’—इत्येवमाज्ञक मिम मर्थं मयं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रत सुपेयुषो नियम माह— “स वा इति ।
‘सः’ इत्यं व्रतव्रतोपायनः ‘सत्य मेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,—
“ग्रहं सम्पाष्टीतिवदेकलस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इत्येते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समास्त्रायते— “तस्यैतद् व्रतं नानृतं वदेत्”—इति^३ । अद्यप्या-
हिताग्निमात्रस्थानतवदन मन्यत्र प्रतिषिध्यते^४— “तस्मादाहिताग्नि-
र्नानृतं वदेत्”—इति^५, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये
पुनरिह वक्तव्यं मेव ; इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेद्यात्,
क्रतुः पुनरविगुण एव स्यात् ;—

“को नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः”—इतिन्यायात् ।

नन्वेनेनापि वचनेन कथं अनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
वदेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थं एवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेध्यपाठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तत्रैव ततः प्राग् द्रष्टव्यम् ।

३— सं० २. ५. ५. ११ ।

४— ‘निषिध्यते’—इति ज, झ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निनान्दतं वदितव्यम्”—इतीहैवोपरिष्ठात् (२. २. २०.) ।

क्रियासाक्षात्कारशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेधम्; तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति औतेन पुरुषार्थत्वेन प्रवलेन प्राकरणिकी दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

ननु न वदेदिति पदद्वयमन्वप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाक्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः औतः ? इति चेत्,
न; यथा “यहं सप्ताष्टीति पदद्वयमन्वसप्ताष्टीस्य ग्रहशेषता, तथापि
द्वितीयाद्याः क्रियासामान्यं प्रति ग्रहस्य शेषत्वाभिधानात् तद्दि-
शेषस्य सप्ताष्टीस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि शेषशेषिभावस्य औतता’,
तद्वत् । अत इह पुरुषार्थी निषेधो विधीयते । सत्यैव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव अतिमूलं भविष्यति; दशो-
रर्षधाम्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रवलेन निराक्रियते; न तु स्वयम्प्रवले
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः; अतो न केवलकालर्थतेति ।

ननु पुरुषमाचार्योऽनृतविषेधः सत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगत-
पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
स्यतेरिधं अतिमूलं मिति युक्तम्; सामान्यविशेषतया मूलमूलि-
भावासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषनामिना सामान्येन सति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायाच^१ क्रतुगतपुरुषविशेषे अनुवादो
ऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः

१— ‘ऽपि न शेषशेषिभावस्य औतत्वमङ्ग’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

२— इतद्वचनतरं ‘प्रत’—इति पर मधिकं ज-झ ञ-ट-पुस्तकेषु ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न त्वेतदस्ति; अनन्यसम्बन्धस्यैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवश्याभिधातव्यया भावनयैवाच्चेपात् कर्तुः प्रतीतिः । न च “साः
 कर्मणि च”-इति^१स्मृतिवशात् कर्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्मृतेर्ज्ञै-
 कयो^२रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्विलैकत्वयोर्था-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्,— कर्त्तृद्विले द्विवचनं कर्त्तृकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संख्यया वा आच्चेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न च प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहि-
 तस्यानृतवदननिषेधस्य^३ कथं मिह प्रकरणात् क्लृप्तयेति^४ वाच्यम् ;
 “खादिरो यूपो भवति”-“खादिरं वीर्यकामस्य”-इतिवत् संयोग-
 पृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—“एकस्य द्वयत्वे संयोगपृथक्त्वम्”-
 इति^५ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य
 विधिरथ मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति”
 वा सत्यवाद्यतः, कर्माङ्गं मुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^६ ।

तस्मान्ते यज्ञ इति । यज्ञस्त्रिणां देवानां यज्ञोऽपि यज्ञःप्रति-
 पादनाय यज्ञस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने व्रतपते”-इतिमन्त्रवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वान्मपुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६६ ।

२— पा० सू० १. ४. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य’-इति ज, भ, ज, ट ।

४— ‘कर्त्तृर्थतेति’-इति जादिवु । ५— इहैवोपरिष्ठाक् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० ब्रा० २. १. १ । ‘खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा’-इति व्याप०

औ० सू० ७. १. १६ ।

७— मौ० सू० ४. ३. ५ ।

८— वा० स० १. ५. २ ।

९— औ० सू० ३. १. ११, १२ ।

मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गाद्विसर्जनं माह— “अथ सप्रस्थित इति । अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि ; न तु व्रत-समये इव^२ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वात्प्रसक्तम्^३ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तच्चाह— “अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^४ सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नोक्तमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उल्कारात्^५ (देवत्वात्^६) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिष्ठमनुष्यत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं तदाह— “तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानौते— “अथात इति । यतो व्रतानन्तरं मग्नानानग्नानापरनामकं मारणाद्यग्नं मेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरं मेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विह्वजते येनोपायात्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २६ । ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ अग्ने व्रतपते इदमहं मिति वेति (का० श्रौ० सू० २. १. ११.), अत्र इदं महं मित्येव मन्त्रः श्रुत्वभिमतः”—इति हरिश्चामिनः । श्रुतिश्च सा इहैवाग्रे द्रष्टव्या—१. ६. ३. २३ ।

२— मन्त्रपाठः खलु वा० सं० २. २८. २ द्रष्टव्यः ।

३— नपुंसकत्वम्—इति भू, ठ, ङ ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भू, ‘सात्मकत्वात्’—इति ङ ।

५— ‘उल्कारात्’—इति ङ । ६— नास्थेतत् परं ङ-पुस्तके ।

प्रतिज्ञातस्याग्रनामग्रनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानग्रनपक्षं निरसितु
मुपन्यस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नग्रनानग्रनविषये सवयसः
पुत्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ़’-नामकः, सर्वात्मना अग्रनत्याग मेव व्रतं
मेने । तथा मन्यमानस्याषाढ़स्याग्रय माह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
न्यस्त मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जानन्ति । अतो योऽसौ
यजमानो व्रत मुपैति, एष नः प्रातरवशं यच्छ्यत इति ज्ञात्वा
‘विश्वे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवाना मागमनं दृढयति— “तेऽस्येति ।
‘उप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
वसथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्वग्ना-
गतेषु अनश्रत्सु ‘यः’ कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भृञ्जीतेति यत्तदेवा-
नुचित मिति वितर्कयामः ; अथ यः कश्चिद् देवेष्वनश्रत्सु पूर्वं
ऽश्रीयादिति यत्, तस्यानवक्त्रुभिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
माह— “तस्मादिति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अग्रन-
वर्जनलक्षणैर्ऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढ़ेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनग्रनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः ;
कथं मग्रनानग्रनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नग्र-
नानग्रनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अग्रनानग्रनलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदी-
ति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथमं मनुप-

द्योगः, काम मन्यस्य; पित्र्ये पुनरतिनियमाद्भविषोऽन्यदपि अनुप-
योष्य मिति पितृदेवत्याता मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याश्रयः ।
तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त माश्रय
मजानानः शक्यते; तं प्रत्याह—“यद्यु इति । ‘यद्यु’ यदि त्वश्रान्ति,
तदा अग्निशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् ।

अश्रमानश्रनपचथोरुभयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः? इति
(तत्राह—“स यदिति” ।) ‘यद्’ द्रव्य मश्रित मप्यमश्रितवद् भवति,
तदश्रीयात् । किं तदिति तदाह—“यस्येति । ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्ब-
न्ध्यत्वं ‘हविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदश्रित मपि यद् अनश्रितवद्
भवति ।

तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभाव माह—“स यदिति । अश्रना-
देव न पितृदेवतात्वम्; अश्रमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना
मतिक्रमः” ॥ ८ ॥

अथ किं त्वेवं प्राश्यद्रव्यम्? इति तदाह—“स वा इति ।
आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्यतिरिक्तोपसक्तणम् । ‘वृक्ष्यं’
वृक्षोद्भवं फलम् ।

१— वास्त्येषोऽंशः ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— ‘अश्रनान्न पितृदेवतात्वम्, तस्यान्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
क्रमः’-इति ङ । ‘अश्रनानश्रनपितृदेवतात्वम्, अस्य यजमानस्य देव-
योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः’-इति ज, भ, ञ, ट ।

३— ‘अथ किं त्वाश्रयद्रव्यम्?’-इति ज, भ, ञ, ट; ‘अथ किं तादृग्
द्रव्यम्?’-इति ठ ।

भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तद् हेति ।
वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वर्ष्णः’, तस्य नाम ‘वर्कुः’-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— “तद् तथेति । तत्र हेतुः— “व्रीहियवयो-
रिति । ‘शमीधान्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
अन्येनापि माषपिष्टेन मिश्रितं व्रीहपिष्टम् । त्रिचतुरान् यामानपि
स्थापितम्^१ ‘उपचितं’ बद्धं भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “व्रीहि-
यवाविति । अतो माषोपयोगे व्रीहियवावेव यत उपयुक्तौ स्थाताम्,
अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्तं मारुण्य मेवाश्रीयादिति ।
तदेवं व्यवस्थितं सङ्गदशनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रिं माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
वा शयीत^२ । तत्रैव शयने हेतुः— “देवान् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
समीपे शेते^३ । ‘अधः शयीत’ न पुनः खट्वाद्युपरि; यत उपरि
स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः^४ उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अध्वर्योः कर्त्तव्यता माह— “स वा इति । ‘सः’
प्रसिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणा अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं
तत्रप्रथमं कर्म ? तदाह— “अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम्,
“अथ संयौति”-इति^५ वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात्

१— ‘यामानपि प्रापितम्’-इति ज, भू, ज, ट ; ‘माखानपितं’-इति ट ।

२— का० औ० सू० २. १. १४, १५ । ३— ‘सेवते’-इति ठ ।

४— ‘खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ज, भू, ज,
ट । ‘खट्वाद्युपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ठ ।

५— १प्र० ईत्रा० इक० अथवा २अ० २त्रा० इक० ।

प्राक् प्रणीतानां नाग्रे पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तस्माग्ने ऽपि प्रयोजनस्य^१ जातत्वान्न पुनः प्रणेतव्यम् ।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तासा मेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि चालाले प्राशनं ह्यणविषाणां^३ प्रयुङ्क्ते ।

अथोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५); “पूर्णपात्रं निनयति”—इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-तया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखा-न्तरे “प्रणीताभिः^७ (हवींषि) संयौति”—इति^८ तृतीयया अपां संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

उक्तं प्रणयनं प्रशंसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वात्तद्विस्तारकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राश-स्यम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयन मनुष्य कस्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^९ विधत्ते— “स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक! को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१— ‘संयोजनस्य’—इति ड । २— इहैव २.२.२ । का०श्रौ० २.५.११, १२ ।

३— इह ३.२.१.१८, २८; का०श्रौ० ७.३.२६; तै०सं० ६.१.२.१५ ।

४— ‘अथोभयसाधनता’—इति ड । ५— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

६— इहैव ६.३.१ । ७— ‘प्रणीतेन’—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

८— आप०श्रौ०सू० १.२४.३ । ९— वा० सं० १.६.१-४ ।

योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'सः' युनक्ति । 'कस्मै' त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनश्च दुर्ज्ञान मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः; दुर्ज्ञानत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च^१ 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशेषणस्थानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनमाह— "अनिरुक्तो वा इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते^२ । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कः'-इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापति" इति श्रुतिः^३ । अतः श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव (ध्यात्वा^४) प्रजापतेर्हेमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः^५ । "यत्तूष्णीं तत्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"-इति^६ श्रुतेः । अस्वनिरुक्तः^७ प्रजापतिः, प्रस्तुते किं मायात मित्यत आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"-इति^८ यज्ञस्रष्टृत्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायन्तः"-इति^९ सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य अवचनाच्च'-इति ठ । २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० २. २. १० । ४— नाख्येतत् पदं ढू-पुस्तकादन्यथा ।

५— "अनिरुक्तं वा उपांशु"-इति, "अनिरुक्तं हि मनोऽनिरुक्तं ह्येतद् यत्तूष्णीम्"-इति चैहिव (१. ३. ५. १०, २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. ३ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति तत्रैव १. ६. २. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति च १. ६. १०. ४ ।

७— 'श्रुतेः स त्वनिरुक्तः'-इति ज, झ, ञ, ट ।

८— तै० ब्रा० १. ७. १. ४ । ऐ० ब्रा० ७. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"-इति तै० सं० १. ६. १०. १ । ९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

सकलस्यज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेशोर्के न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः^१, अतः
अनिरुक्ताभिव्याहृतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतया अनिरुक्तं
यज्ञं मेव 'युगक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रश्नशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत
इति 'अथापः'-इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यदेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव मयस्तीत्यर्थः । आप्नुवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मपां प्रणयनात् प्रथमं मेव सर्वं माप्तं स्यादित्यपि प्रश्नस्तं^४
तत्प्रणयनं मित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यं मध्वर्यादयः प्रमादात्
प्रापयन्ति, तद्वैकल्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति ; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रश्नस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राश्नस्त्यं वक्तुं मारभते—“देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षसानि' । “अनघन्ताञ्जपुंसकाच्छन्दसि”-इत्यसन्तत्वात् समा-

१— 'सामान्यादेशोर्केशानुगन्तव्यः । व्यक्ताद्यभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्यज्ञः'-इति ज, भ, ज, ट ।

२— नास्त्येतत्पदम् उ-पुस्तके । उ-पुस्तके तु 'द्वेषा'-इति ।

३— 'आप्नुवन्ति'-इति ड, ट । ४— 'शस्तम्'-इति ज, भ, ज, ट ।

५— 'उदकप्रोक्षणाचमनादिना'-इति ट ।

सान्तः^१ । 'न यच्छध्व इति' यष्टुं न लभध्वं यूय मिति वदन्तो
'ररचुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अल्लक्षणं वज्रं
ददृशुः । अपां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"-इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३ ; तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिवलादञ्जलम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वै-शब्द आह । तां प्रसिद्धा मुपपत्तिं
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्रः, तस्माद् एता आपः
'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निध्नं' गत्तं कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यत्र' दृणगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति ।
(ते^४) देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मक मुच्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये^५, 'अनाद्रे' नाशयन्तीति नाङ्गाण्य-
सुररचसानि, तद्रहिते, 'निवाते' तत्संसृष्टेन^६ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैषा मध्वर्युः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उत्सिच्येति । चमसादिपात्रस्योपरि

१— पा० सू० ५. ४. १०३ । २— 'प्रतिबन्धुरित्यर्थः'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० १. ७. १. ६. ७ ; ऋ० सं० ८. १४. १३ (आपाम्नेनेन)

४— नास्थितत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सम्बन्धिनाभयेन वज्रेण'-इति ज, झ, ञ, ट । 'सम्बन्धिनि "अ-
भये" वज्रेण परिहृतभये'-इति ड ।

६— 'तत्संसृष्टेन'-इति ठ ।

सिक्का पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण^१) कुतश्चिक्कलाशयादुद्धृत्य गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य समन्वकं पूरणं माह^२; इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अतस्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधाय”-इति^३ ।

अवश्यं प्राङ् नेतव्याना मपां^४ किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापने-नेत्याशङ्क्य तद्यथोजनकथनेन स्तौति—“योषा वा आप इति । अप्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति, अग्निशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् । “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः^५”-इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावास इह लक्षणया गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वमुक्तम्—“गृहा वै गार्हपत्यः”-इति^६ ।

उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति । ‘अप्रतिष्ठितः’ असम्बद्धः । “नैन मिति । त मेन मशक्तम्, अनुद्यन्तारं ‘संशृणोति’ हिनस्ति । “शृंहिंसायाम्^७”, “ष्वादीनां ह्रस्वः^८” । अतो हिंसापरिहाराय स्वयं सम्बद्ध एवोद्यच्छेत ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा मुक्त्वा उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स यदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्यासेरिव^९ वातादि-स्यर्गविरहात्तैदृष्यस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१— ठ-पुस्तकादन्वयं नैते पदे स्तः । २— औ० सू० ४. १. ४ ।

३— औ० सू० २. ३. १ । एता एवापः प्रणीता उच्यन्ते ।

४— ‘निधाय’-इति ‘अवश्यं प्राङ् नेतव्याः । अपां’-इति ज, भ, अ, ट ।

५— पा० सू० ४. ४. ६० ।

६— ६८० ८ पं० ब्रह्मव्यम् ।

७— क्रग० प० ।

८— पा० सू० ७. ३. ८० ।

९— ‘स्थापितस्यासेरिव’-इति ज, भ, अ, ट ।

तीच्छणीभूतः स वज्रः स्वप्रयोजुरभिमतफलनिष्पादनात् तद्वि-
रहदुःखात्मिकां हिंसा मस्य न करोतीत्याह— “तथो हेति ।
गार्हपत्योपसृष्टे तदुत्तरभागे । ‘वटे गावः सुशेरते’-इति-वदौ-
पसृष्टिकाधिकरणे सप्तमौ’ ॥१८॥

सादिताना मपां प्रणयन माह— “ता इति । आहवनीयस्य
सन्निहितोत्तरभागे ‘प्रणयति’ नीत्वा सादयति’ । “एनबन्धतरस्या-
मदूरे पञ्चम्याः”-इत्यनेन एनप् । “एनपा द्वितीया”-इति” षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । अपा मग्नेश्च मिथुनता सुपपादयति— “एव मिव हि
मिथुनं कृत मिति ॥२०॥

ता नान्तरेणेति । अन्तरेणेतिबलादग्नि मिति लभ्यते । तासा
मपा मग्नेश्च मध्ये न सञ्चरेयुरित्यर्थः । तत्र कारण माह— “नेदिति ।
नेदिति परिभये । “अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परि-
भये”-इति हि निरुक्तम् । सञ्चारे हि चर्यमाणं मिथुन मन्तरेण
परस्परं सङ्गतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये सञ्चारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा
भौतिः ‘सञ्चारान्’ सञ्चरेयुरिति । (हेतुहेतुमद्भावरूपे) लिङ्गर्थे-

१— पा० सू० १. ४. ४५ । ‘औपसृष्टिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्या-
धारस्त्रिधा’-इति सि० कौ० ।

२— “गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं नीत्वा” का० २. ३. ३ वृ० ।

३— पा० सू० ५. ३. ३५ । ४— पा० सू० २. ३. ३१ ।

५— ‘प्रणीताहवनीययोरन्तरालेन’-इति का०श्रौ०सू० २. ३. ४ वृ० ।

६— नैघ० १. ३. ६ । “सर्वतो भयं परिभयम्”-इति तद्दृत्तौ ।

७— गार्हपत्येत् पदं ठ-पुस्तके । ८— ‘लिङ्गर्थे’-इति ठ, ङ ।

लेट्^१ झेरन्तादेशः^२, “इतश्च खोपः^३”—इतीकारखोपे, संयोगान्त-
खोपः^४, तस्यासिद्धत्वात्खोपाभावः^५ ।

साक्षादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षित मिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगासादनं^६ निषेधति— “ता नातिहृत्येति । ‘अतिहृत्य’
उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे । ‘अनाप्ताः’ उत्तरभाग मप्राप्ताः, प्रत्य-
गपि^७ नासादयेत् ।

तदतिहरणपञ्च मनुवदति— “स यदिति ।

तत्र दोषं वक्तुं सुपोद्घात माह— “अस्ति वा इति । “अन्
सपत्ने”—इति^८ स्यतेः ‘भ्रातृव्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भ्रातृव्यम्’ (शाच-
वम्^९) युवादित्वाङ्गावे अण्^{१०}, विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्नेरपां च पर-
स्परविनाशकलात् महदस्ति वैर मित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अङ्गिः सह महदैर मग्नेर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वाणरूप सुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
क्षुर्थादित्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. ३. १५६, पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सञ्चारान्मिथुनसञ्चया भीतिः । सञ्चारान्-
सञ्चरेयुरिति हेतुः । हेतुसद्भावरूपे लिङ्गर्थे लेट् । आकारोऽन्ता-
देशः’—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

४— पा० सू० ८. २. २३ ।

५— पा० सू० ८. २. १ ।

६— ‘प्राक्प्रत्यग्भागासादन’—इति ट ।

७— ‘प्रत्यगेव’—इति ट ।

८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नास्थेतत्पदं ड-ट-पुस्तकयोः ।

१०— ‘हायनान्तयुवादिभ्योऽण्’—इति पा० सू० ५. १. १३० ।

तथा अकरणे का हानिः ? तच्चाह— “यत्रेति । ‘यत्र’ कर्मणिः
‘अस्य’ प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपस्यूयन्ति ऋत्विग्यजमानाः ।
तत्रोपस्यूयनं मग्नौ ‘भ्रातृव्यं’ शत्रु मुदकसचणं ‘वर्द्धयेत्’ उक्तेजयेत् ।
अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भ्रातृव्य-
वर्द्धनसमर्थनार्थं इत्यपौनस्त्यम् ।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाग्निपक्षे दोष माह— “यद्यु इति ।
स्वसमये अप्राप्तत्वात्^१ तासा मपां कामप्रापकत्वं दूरापास्त मित्यर्थः ।

इत्थं (तम्^२) उपोद्घात मुक्त्वा औपोद्घातिक माह— “तस्मादिति ।
‘सम्प्रत्येवं’ सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्या-
यनेन “उत्तरेणाहवनीयः सम्प्रति निदधाति”-इति^३ ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं परिस्तरणं पात्रासादनं चाह— “अथ
दृणैरित्यादि । ‘द्वन्द्वं’ द्वे द्वे । “द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युक्तमण-
यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु”-इति^४ निपातितम् । पात्रपदं यज्ञ-
निर्वर्तकानां श्फ्यादीनाम् अप्युपसृचकम्^५ ।

अर्थतः प्राप्तां सञ्ज्ञा मनूद्य प्रशंसति— “तद्ग्रेति । तस्मिन्
प्रयोगे एवं परिगणने कृते दृश सम्पद्यन्ते । विराजश्चन्द्रसो^६ ऽचरेषु
दृशत्व मस्ति । प्रथमस्तु यज्ञो ज्योतिष्टोमः । “एष वाव प्रथमो
यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः”-इतिश्रुतेः^७ । तत्र च नवत्युत्तरगत-

१— ‘स्वसमयप्राप्तत्वात्’-इति ज, भू, ज, ट ।

२— नास्येतत् पदं ङ-ङ-पुस्तकयोः ।

३— औ०सू० २. ३. ३ ।

४— पा० सू० ८. १. १५ ।

५— ‘अप्युपसृचकम्’-इति ठ ।

६— ‘विराट्चन्द्रसो’-इति ङ ।

७— ता०ब्रा० १६. १ । ऐ०ब्रा० ३. ४. ५ । तै०सं० ७. ४. १०, ११ ।

सङ्ख्याकाः स्रोत्रियाः । तास्त्रिको नविंशतिसङ्ख्याया विभज्यमानासु दश सभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सङ्ख्या । अतो दशसङ्ख्यायोगाद् विराण्यथोरेकत्वादिह दशसङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव साकल्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशलं श्रुत्वा द्विशः प्रयोग मनूय स्रौति— “अथ यदिति । ‘संभेते’ “रभ राभस्ये”, राभस्यं कार्यौपक्रमः ; किं मपि कार्यं कर्तुं सुपक्रमेते ॥ २९ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— ‘माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे’—इति ञ, भ, च, ट, ड ।

२— ब्रतोपायनादनन्तरं मर्षां प्रणयनम् तत्पद्धतिश्चैषा ।— अर्धयुर्वारणं चमसं सद्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्येनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्नदक मासिच्य दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय ‘ब्रह्मन्नपः प्रणोष्यामि ?’— इति ब्रह्मण्यं पृच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यज्ञमानं प्रेक्षति । ब्रह्मा ‘प्रणय यज्ञमित्यादि (२. २. ८.) उपांशु पठित्वा ‘ओं प्रणय’—इत्युच्चै रनुच्चां करोति, यथाध्वर्युः प्रष्टव्योति । ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीया-दुत्तरस्यां दिशि वहिर्वेदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति । एतदेव प्रणीता-प्रणयनं चोच्यते । प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैराहवनीयस्य परित्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगग्रैः, ततो दक्षिणतः प्रागग्रैः, प्रश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैर्दर्भैः परित्तरणम् । ततः पात्रा-सादनम् । तत्र श्रुर्पादिपात्राणां समीपे स्थापनम् । तत्पद्धतिश्चैवम् ।— अर्धयुर्वर्जमानो वा द्वे द्वे पात्राणि गृहीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये गार्हपत्ये वा यत्र हविः अर्पणं करिष्यन् भवति, तस्योत्तरतः प्रश्चादा निद-धाति । एतान्देव चत्वारि कर्माणीह प्रथमब्राह्मणे आज्ञातानि ।

अथ श्रुष्यञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्चादत्ते । कूर्मणे वां
 व्येषाय वा मिति यज्ञो वै कूर्म यज्ञाय हि तुस्मा-
 दाह कूर्मणे वा मिति व्येषाय वा मिति व्येवेष्टीव हि
 यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्याचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविष्णुब्धो यज्ञं
 तनवा ऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा अरातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तुयज्ञमुखादेवैतन्नाप्ता रुक्षाःस्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्वन्तरिक्ष मन्वेमीत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु
 रुक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूल
 उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति तद् ब्रह्मण्यै-
 वैतदन्तरिक्ष मुभय मनाङ्गं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽअनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा ऽअग्रे
 पुश्वेव वा ऽइदं युच्छालः स युदेवाग्रे तुत्करवाणीति
 तुस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽअनः । भूमा हि वा ऽअनस्तुस्माद्यदा

* 'यज्ञम्'-इति ग, घ ।

† 'रक्षाःस्यपहन्ति'-इति क ।

बहु भवत्यनोवाह्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतद्दु-
पैति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽऋनः । यज्ञो हि वा ऽऋनस्तुस्मादुनस
एव युजूषि सुन्ति नु कौष्ठस्य नु कुम्भ्यै भुस्त्रायै ह
स्पर्षयो गृह्णन्ति तद्दृषीन् प्रति भुस्त्रायै युजूष्यासुस्ता-
न्येतर्हि प्राकृतानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा* ऽइति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पाथ्यै गृह्णन्ति† । अनन्तराय सु तर्हि युजूषि
जपेत् स्फुर सु तुर्ध्वस्तादुपोह्य‡ गृह्णीयाद्यतो युन-
जाम तुतो विमुञ्चामेति युतो ह्येव युञ्जन्ति तुतो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरय
यु ऽएनद्दुहन्यग्निदग्ध मिवैषां व्वहं भवत्यथ युञ्जघुनेन
कस्तभीं प्रऽउगं व्वेदिरेवास्य सा नीडु एव हवि-
र्हानम् ॥ ९ ॥

स धुर मभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं
यो ऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व युं व्वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा

* 'निर्मिमा'-इति छ, भाष्यसम्मतश्च ।

† 'गृह्णन्ति'-इति ख ।

‡ 'तुर्ध्वस्तादुपोह्य'-इति छ । 'तुर्ध्वस्तादुपोह्य'-इति च ।

ऽष धुर्य*स्तु मेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यांस्तुस्मा
ऽवैतान् निह्रुते तयो हित मेषो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
नु हिनस्ति ॥ १० ॥

तुह स्मैतदुखिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहुः
सपत्नान् धूर्वामीत्येतुह स्म स तुदभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
देवाना मसि बृह्णितमः सुस्मितमं प्रप्रितमं जुष्टतमं
देवहृतमम् । अहुत मसि हविर्ज्ञानं दःहस्व माह्वारि-
त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो† हविर्गृह्णानीति
मा ते यज्ञपतिर्हार्षीदिति युजमानो वै यज्ञपतिस्त-
युजमानायैवैतदुह्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषा
मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेद्
मन्तरिक्षं द्वितीयेन द्विव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै
विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेष्यते । उरु व्वातायेति प्राणो वै व्वातस्तद्
ब्रह्मण्यैवैतुत्याणाय व्वातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'-इति ख ।

† 'हविर्ग्रहीष्यां'-इति क ।

‡ 'द्रातुमनसो'-इति सायणसम्मतोऽपि न कापि मूलपुस्तके दृश्यते ।

अथापास्यति* । अपहतः रुद्ध इति यद्युच किञ्चि-
द्वापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तुन्नाष्टा ऽश्वेत-
द्रुक्षाःस्यतो ऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पञ्चेति पुञ्च वा ऽइमा
अङ्गुलयः पाङ्गो वै यन्नस्तद्यज्ञ मेवैतदृच दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्वाङ्गुभ्यां पूषो हुस्ताभ्या ममये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता, तुत्सवितुप्रसूत एवैतद् गृह्णात्य-
श्विनोर्वाङ्गुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं पूषो हुस्ताभ्या मिति
पूषा भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या सुपनिधाता सत्यं देवा
अमृतं मनुष्यास्तुत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽआदिशति । सर्वा इ वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मुम नाम ग्रही-
ष्यति मुम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सद्
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

युद्धेव देवताया ऽआदिशति । यावतीभ्यो इ वै
देवताभ्यो हवीःषि गृह्णन्त ऽअणु मु ईव तास्तेन

* 'तिः'-इति ख । † 'न्तिः'-इति ख । ‡ 'तिः'-इति ख ।

§ 'तिः'-इति क ।

¶ 'ट'-इति ग ।

॥ अख्येत्तत् पदं क-ख-पुस्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते यदस्मै तं कामः समर्हयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्देवताया ऽत्रादिशत्येव मेव यथापूर्वः
इवीऽपि गृहीत्वा* ॥ १९ ॥

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातय ऽइति तद्युत
एव गृह्णाति तुदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविखेष मिति पुरिवृत
मिव वा ऽएतदनो भवति तुदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत
मिव भवति यज्ञो वै स्वरुहर्देवाः सूर्यस्तुत्वरेवैतदुतो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते हैतु† ईश्वरो गृहा युजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तुं प्रयुन्त मनु प्रच्योतोस्तु-
स्येश्वरः कुलं विश्वोब्धोऽस्तानुवैतदस्यां पृथिव्यां दृःइति
तथा नानुप्रच्यवन्ते‡ तथा न विश्वोभन्ते तस्मादाह
दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्यथ प्रैत्युर्व्वन्तुरिक्ष मुन्वे-
मीति सो ऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये इवीऽपि अपयन्ति । गार्हपत्ये
तस्य पाचाणि सुःसादयन्ति जघुनेनो तुर्हि गार्हपत्यः

* 'त्वा'-इति ख, घ ।

† 'हेत'-इति घ, भाष्यसम्मतञ्च ।

‡ 'विश्वोब्धो'-इति ख ।

§ 'प्रच्यवन्ते'-इति ख ।

सादयेद्यस्याहवनीये हवीःषि अपयन्त्याहवनीये तुस्य
 पाचाणि सुःसादयन्ति जघनेनो तुर्ह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै
 नाभिर्मध्यं मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद-
 यामीत्यदित्या ऽउपस्थ ऽदृत्युपस्थ ऽद्वैनदभार्षुरिति
 वा ऽआहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहादित्या ऽउपस्थ
 इत्यग्ने हव्यः रक्षेति तुदग्ने चैवैतुद्विः परि-
 द्दाति गुप्त्या ऽअस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहाग्ने हव्यः
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पाचासादनानन्तरं कर्त्तव्यं माह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 चादानं हविर्निर्वापार्थम् । वामिति^१ मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गात् उभे
 सह आदीयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोचहवण्यादाय”—इति^२ ।
 इतरेतरयोग-दन्धः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञ मेव ब्रूते । इज्यते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ हविः ; तदिह निर्वापकाले त्रीहिरूपम् । तदग्निहोचहवण्या

* ‘मौ’—इति ख ।

१— “अथ हविरावपति”—इतीहैव ४. ८ ।

२—वा० सं० १. ६. ५ ।

३— का० औ० सू० २. ३. १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव । यथाचं दृष्यां
भोजनपात्रे । अतो वेषाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो कुतो निर्दिष्टः । "विषु व्याप्तौ"^३ । "निजां चयाणां
गुणः स्त्रौ"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं
क्रम माङ्गः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैष
चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न ;
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्तुन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्तुन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनाभिधानादविधान मिति^८ मन्तव्यम् ; प्रकृतोपकार^९वद-
नभिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्^{१०} बुद्धानुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० सं० १. ६. ५ ।

३— जु० ङ० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विकः'—इत्यादि ज० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकत्राप्यपर्यवस्तुन्तः'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनाभिधान मिति'—इति ड ।

९— 'प्रकृतौ एकार'—इति ज, झ ; 'प्रकृतौ प्रकार'—इति ड ।

१०— 'वैतदुपलक्षणक्रमस्यार्थाद्'—इति ड ।

सम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति ह्यथावानु-
पूर्व्यलक्षणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयतीति^१ क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्य्यलक्षणः क्रम
एवार्थविशेषणतया विधीयते, एव मत्र अथ-शब्दैरभिहितो
विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
मानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्”—इति^२ ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदसन्निधानान्प्रियम्यमानैवेह वाग्
विवक्षिता ; तस्याश्च यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
“अविद्युञ्ज इति । वाङ्मिथमे हि चित्तविद्योभ^३हेतोर्वाग्यव-
हारस्याभावात् तदैकाग्र्ये सत्यविकल्पो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
दुभेददानोपदेशत्वे ऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः” (दुम्भ-
स्त्वान्मेति^४ ज्ञापकात्)^५ । दुम्भेति^६ निपातितम् ।

(शूर्पस्त्वान्निहोचहवणीञ्च प्रतपति^७—) “अथ प्रतपतीति । शूर्प
मग्निहोचहवणी^८ चेत्यनुषङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्टप्रा
चरातथ इति वा”—इति । प्रीह्वानुष्ठानपत्रे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त-
प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्तप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठाने
स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो

१— इहैवोपरिष्ठात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मौ० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तविद्योभ’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ; ‘चित्तविद्योप’—इति ड ।

४— “आगमशास्त्र मन्त्रित्वम्”—इति प्र० श्लो० ६५ (च. ४. १६. म० भा०) ।

५— पा० सू० ७. २. १८ ।

६— नाख्येव पाठः ठ-पुस्तके ।

७— ‘दुम्भ इति’—इति ठ ।

८— नाख्येतद्वाक्यं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

दोषाः । इत्थं त्रीष्टिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ यद्यपि,
तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः^२—

“एव मेघोऽष्टदोषोऽपि तद्ग्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्भेदेनाधस्तादप्यनुकृष्टेन मन्त्रद्वयपाञ्चिकत्वस्य^४ श्रुत्यै-
वाभिधानान्नैकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थास्तु
विकल्परत्न”—इति^५ त्रीहियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति
स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासख्योपयोगमिद्वये निरसनौ-
यानां प्रसक्ति माह— “देवा ह वा इति । ‘असुररक्षसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आसङ्गात्’ संसर्गाङ्गीताः । विभेतेर्छिटि

१— ‘इत्थसौ दोषः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ, ।

२— मीमांसायां भट्टमतपोषकाचार्यैरित्यर्थः । मी०भ० १२ अ० ३ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकश्चेति । तत्रेच्छाविकल्पे भट्टमते
अष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाणात्वाप्रमाणात्परित्याग-
प्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता”—इति । “त्रीष्टि-
भिर्यजेतेति वाक्यात् त्रीहयो नियम्यन्ते ; एवं यवैर्यजेतेतिवाक्यात् यवा
अपि नियम्यन्ते ; तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः”—इत्यादि मी०प० ।

४— “प्रतपनं प्रत्युष्टं निवृत्त मिति वां”—इति का०श्रौ०सू० २. ३. ११ ।
मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मी० सू० १२. ३. १० । अस्मन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात्”—इति (२६) सूत्रस्यैवार्यं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

“भीष्टीभक्तवाम्”-इत्याम् प्रत्ययः, श्रुभावश्च । नाशयन्तीति

‘नाशः’ आसुर्यः प्रजाः, ताम् रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन ।

अतो ‘यज्ञसुखात्’ यज्ञप्रारम्भाद् अपहन्ति । ‘एतत्’-इति क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रेतौति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^१ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
पार्थं शकटसमीपं ‘प्रेति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजन माह-“अन्तरिचं
वा इति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवी मनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न गच्छति ;
यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्वा भ्रियमाणः^२ ; नैवं पुरुषो
मूलवान् ; नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु ‘परि-
च्छिन्नः’ प्रतिबन्धकासंसृष्टः सन् अन्तरिचे विश्रम्भं^३ चरति । तथैव
निर्वस्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^४ निर्वस्यन्तं
पुरुष मनुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमान मन्तरिचप्रदेशे^५
‘ब्रह्मणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^६ ‘अनाङ्गं’ हिंसाकररहितम्^७, अत
एवाभयं कुरुते । ‘उरु’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकररक्षोसचणमूर्त्तद्रव्य-
विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः^{१०}) सकाशाद्गृहणे, कारण माह-
“अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१- पा० सू० ३. १. ३६ । २- ‘यज्ञेन’-इति ड ।

३- वा० सं० १. ७. ३ । ४- ‘भ्रियमाणाः’-इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

५- विश्रम्भं’-इति ठ, ड । ६- ‘सत् तं’-इति ठ, ड ।

७- ‘मन्तरिचं’-इति ठ । ८- वा० सू० १. ७. ३ ।

९- ‘हिंसाकररहितम्’-इति ठ । १०- गार्हपत्ये पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

अनसः सकाशाञ्जीयमानं धान्यं 'पञ्चैव' पञ्चादेव । किं तत् ? यत्
 'शालं' एतत्^१ शाखागतं भवति । "पञ्चपञ्चा च कन्दसि"^२-इति^३
 निपातितम् । शाखाशब्दाच्छान्दसत्वेन कस्य विकल्पितत्वाद्गण^४ ।
 यत् 'अथे' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
 माशया^५ अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे^६ हेतुः ।
 तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृह्णीयान्न शाखातः ॥ ५ ॥

अथानसोऽप्यथे खल्लादानौयमानं मृतस्य मेव किं न निरूप्यते ?
 इत्यत आह— "भूमा वा इति । मृतस्यं ह्येवाव्यम्^७, ततो निरूप्यमाणं
 हविः हिंसितभिचावद्देवा न गृह्णीयुः । अपि स्मर्यते हि—

“आत्मानं पीडयित्वा तु भिचां यः सम्रयच्छति ।

सा भिचा हिंसिता ज्ञेया न सा यास्या कदाचन”—इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा'^८ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ;
 मूर्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातौतिवद् । अतो बहूतरं भूमा अन
 इत्यर्थः । तस्यार्थं लोकप्रसिद्धिं माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
 लोकव्यवहारेण साधयति— 'अनोवाङ्म' अनसा वोढु मर्हं तदि-
 त्यादि । तदेतदनसस्यं हविरूपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति । अतो
 हिंसित-भिचा निराकृता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. पतते A. O. !!)'—इति ङ ।

२— पा० सू० ५. १. ३३ । ३— 'माशय'—इति ङ ।

४— 'योऽय मनसो गृह्ये'—इति ङ ।

५— मृतम् = ब्रह्म, मृतस्यम् = ब्रह्मावस्यम् । अम० को० २. १. ६५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

अनस एव ग्रहणे हेतुन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
साधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञत्वोपचारः । इच्छते अनेनेति करणे
* एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधिभ्रुतिषिद्धं यज्ञसाधनत्वं
स्रोतुं स्मारयति ।

न केवलं भ्रुतिषिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्ययादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धं मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनसोऽसाधारणे हेतुन्तर माह— “तस्मादिति । यस्मादनस
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः “धूरस्य उत मसि हविर्द्धानं
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्तन्निष्ठं धान्यं ज्ञापयति, “मन्त्राः
क्रोशन्तीतिवत्^३ । सुप्तनिर्दिष्टा षष्ठी ।

अभिमत माह—“भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तद्दृषीनिति ।
उत्तर्ये । तदा तु तान्येव यजूंसि भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्युरि-
त्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः! यत् त्वं ‘धूरसि’ त्वं सुद्धृतं मतुषं
हविर्द्धानं मसीति । भस्त्रापक्षे^६ तु हे भस्त्रे! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० । २— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तात्स्थ्यात् तथैव तादृश्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च । तस्माद्दृश्यात्
तादृश्यान् ज्ञेया वै ज्ञाप्या बुधैः”—इत्यादि ज० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— ‘यज्ञभस्त्रायाः’—इति ज, ङ ।

६— भस्त्रा चर्मनिर्मितं पात्रम्, तदेवेह पात्रौत्वच्यते ।

७— एतच्च पक्षद्वयं का० औ० सू० २. ३. ३८ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मान्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्यज्ञणे^१ यानि यजूषि प्रकृतावनस्थासन्, तान्येवैवं सति विद्वतौ भस्त्राया मपि^२ स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सङ्कल्पयुज्य तत इद मुक्तैव^३ यज्ञं भस्त्रा-दिकं ‘निर्ममे’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराग्रय इत्यर्थः ।

मनु प्रकृतावेव पञ्चान्तरं भस्त्रा यथा यवः^४, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् ! प्राकृत मुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैद्वत-न्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वग्रब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृत मुच्यते ; तस्मिन्नितापूर्वसाधनत्वान्तु पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविद्वति-वद्विद्वतिः ; अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो नातिदेशात् । ग्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं ग्रीहयः प्रकृतिद्रव्य मव-हन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥ .

पाचोतो यज्ञणे धर्मविशेष माह— “उतो पाच्ये इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पाच्या^५ गृह्णीयात्^६, तदा धुरीषाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्रायाः किं न विधीयन्त इत्यत आह—’
—इति ठ । २— ‘एतर्हीपि तैरेव यजुर्भिर्यज्ञणम्’—इति ठ ।

३— ‘विद्वितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’— इति ङ ।

४— ‘सङ्कल्पयुज्यत इद मुक्तैव’—इति ञ, ‘सङ्कल्पयुज्यत इदमुक्तैव’—
इति झ, ‘सङ्कल्पयुज्य तदमुक्तैव’—इति ङ ।

५— ‘भस्त्रासु यथा यवः’—इति ञ, झ, ञ, ट ; ‘भस्त्रा न तु विद्वतौ यथा
यवाः’—इति ठ । ६— ‘पाच्या’—इति ञ, झ ।

७— “(पाच्ये) यज्ञण्यर्थे चतुर्थी । पाच्याः”—इति का०सू०७० (२. १. २८.) ।

स्नानविरहादननुष्ठानकृतं^१ व्यवधानं मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूंषि “धूरसि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तर माह— “स्वप्नं सु तर्हीति । तस्मिन् पाचीपचे
तस्या अधस्तात् स्वप्नं सुपनिधाय^४ गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—
“पात्र्यां वा स्वप्नोपहितयां धुरीषारोहणानि पाचीविले जपतीति^५ ।
अनसो ग्रहणे^६ स्वप्नोपहितपाचीतो ग्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजनं माह—
“यतो युनजामेति । योऽयं^७ स्वप्नं माश्रित्य ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्वप्ने ‘विमुञ्चाम’-इति वियोग मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरण्यसिद्धिः । स्वप्नोपहितपाचीतो ग्रहणपचे
अनःपक्षादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः ।— अनसो निर्वापपचे हि जुह्वपभृतौ शकटस्य
धुरोर्निदध्यात् । पाचीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभृते स्वप्ने तयो-
र्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन— “घृताची ऽइति^८ धुरि
निदध्यात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्वप्ने पात्र्यां चेतु”-इति^९ । तथा अप्रां

१— ‘तदनुष्ठानविरहादननुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२— “अनन्तरायम्” (३६८० ८ पं०) = अविच्छेदम् (का० औ० २. ३. २६.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २; २, ६. १ । का० १० २. ३. १३, १४ ।

४— “स्वप्नो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्वप्नोऽस्याकृतिः”-इति का० औ० सू०

१. ३. ३६ । “खादिरः स्वप्नः”-इति चैहैव ३. ६. २. १२ ।

५— औ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७— ‘योऽयं’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘यमेव’-इति ठ; ‘योगं’-इति ड ।

८— वा० सं० २. १६. १ ।

९— औ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च स्फेनेन सहेत्युक्तं मापस्तम्बेन—“स्फेनोपसङ्गुच्चाविधिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्फेनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको
विमोकोऽपौति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-
ग्रञ्च लोकप्रसिद्धानुसरण मतिशय इत्याह—“यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि
कर्णे युक्तः, कस्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्वक मभिमर्शनं विधासंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-
रूपतां^३ तस्याः प्रतिपादयति—“तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्भूरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
पादनम्—“अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो या धूर्बलीवर्दवहनस्थानं”,
तस्याग्न्यात्मकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति ‘हिं’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति—“अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुरात्तम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्तम्बररूप मङ्ग मग्निदग्ध भिव दृश्यते; अतो नूनं ‘धूर्’
वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः ।

१—औ० सू० १. १६. ८ ।

२—पा० सू० ५. ३. १४ ।

३—‘देवतास्यतां’—इति ङ; ‘देवतास्यतां’—इति ङ ।

४—“युगस्य प्रान्तौ धूःशब्देनोच्येते, यावन्नुत्कान्धयोपरि निधीयेते”—
इति का० औ० २. ३. १३ सू० ८० ।

शकटाभिर्वापस्य^१ प्राग्रस्यातिग्रयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
 र्द्धानयोः सम्पत्ति माह— “अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधःपतनं
 वारयितु मीषादण्डप्रोक्तम्नार्थां मेथी ‘कस्तम्बी’ । ईषादयं यत्र
 संसृष्टं, ततः प्रत्यग्भागः, तयोरीषयोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^२; तच्च पश्चाद्
 विस्तृतम्, पुरस्ताद्गृहीयः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा;— “त्रिंशत्पदा-
 नि पश्चान्तिरस्यी भवति, षट्त्रिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः^३ पुरस्तात्
 तिरस्यी”—इति^४ श्रुतेः । अतस्तत्साहचर्यात्प्रउगस्य वेदित्वत्त्वपदेशः ।
 “नीड एवेति । धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो ‘नीडः’^५; हविर्द्धान
 मपि परिश्रितम्^६; परिश्रयणसाम्यात् नीडस्य हविर्द्धानत्वम् ॥ ६ ॥

औपोद्वातिकं समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— “स धुर मिति ।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजन माह— “अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि
 भवोऽग्निः ‘धुर्यः’ । “भवेच्छन्दसि”—इति^७ यत् । हविर्यज्ञेणाय शक-
 टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पश्चाद्भागं यास्यन्, ‘तं’ धुर्यं पौरस्यम्^८ अग्नि
 मतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स क्रुध्येत्^९ । तस्य प्रसादनाय
 ‘एतद्’ “धूरसीति”^{१०} मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्नये ‘निष्कृते’ अप-

१— ‘शकटनिर्वापस्य’—इति ड, ङ । २— का० औ० सू० ८. ७. ५. ४० ।

३— “प्रउगं प्राग्युग मीषान्तरम्”—इति का० औ० सू० ७. ६. ५. ४० ।

४— ‘चतुर्विंशतिः’—इति जादिषु । ५— तै० सं० ६. २. ५. ८ ।

६— ‘शकटस्योपस्यरूपः पश्चाद्भागः’—इति का० औ० सू० ७. ६. ६. ४० ।

७— का० औ० सू० ८. २. २१. ३० । ८— पा० सू० ७. ७. ११० ।

९— ‘धौरस्यम्’—इति ज, झ, ञ, ट; “धौरयम्”—इति ठ ।

१०— ‘सक्रुध्येत्’—इति ठ ।

११— वा० सं० १. ६. १ ।

नयति; अतिक्रमजनितं स्नापराधं प्रथममर्थे प्रसादयति । “ऋङ्
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्नाष्ऋङ्स्नाग्नपाम्”—इति^१
तच्छब्दाच्चतुर्थी । यस्यास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्यः, ‘तं’
द्विविधं शत्रु मेव ‘धूर्व’ हिंस्यः । योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मयध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति—
“तद्धेति । ‘तत्’ तच्चाभिमर्शनविषये ‘एतदाकृणिराहं स्म’ । एत-
च्छब्दपराहृष्यं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवद्भावः^२ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां
दर्शं च । “सङ्घैकवचनाच्च वीष्णायाम्”—इति^३ शस् प्रत्ययः । ‘एतत्
ह स्म’—इति श्वेरेरभिप्रायकथनम् । ‘एतत्’ इति, धूरषीत्यभिमर्शन
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं^४ विधत्ते—“अथ जघनेनेति ।
‘कस्तम्भौ’ व्याख्याता^५ । “अन एवेति । यद्यप्यथं मन्त्र ईषाभिमर्शने
जप्यः, तथाप्यवयवविस्तृत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्यैत-
न्मन्त्रवाक्यं वोढृतमत्वादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति^६ । अभिसष्ट-
वेषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतो ऽभिप्राय माह—“उप-

१—‘प्रशांस्य’—इति ज, भ, ञ, ट, ढ । २— पा० सू० १. ४. ३४ ।

३— पा० सू० २. २. २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ४१ ।

५— शकटस्य दीर्घं काल मीषा, तदयस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काल सुपस्तम्भनम्, तस्य पञ्चाङ्गागे ता मीषां
स्तुष्टेदित्यर्थः ।

६— ५०८० ३५० ब्रह्मणा ।

७— वा० सं० १. ६. २ मन्त्रः । का० औ० सू० २. १. १४ ।

स्तुतादित्यादिना । 'भ्रातं'^१ दृप्तम् । देवानां दृप्तिजनने र्थाप्तमित्यर्थः । "भ्रै दृप्तौ"—इति भौवादिको धातुः । "अङ्गला माशास्त्रे"—इति । 'यज्ञपतिर्मां ङ्गर्षीत्' कुटिलगतिर्मां भवत्विति मन्त्रवाक्ये प्रतिपादनात् ङरणनिषेधं^२ एव 'अङ्गला'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णुरेवाक्रमणं किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तच्चाह— "यज्ञो वा इत्यादि । विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवानामर्थं या 'इयं' वेष्णवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वचान्वयः । का पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना । नैविक्रमसमये 'इद मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन आक्रममाणः 'पस्यार' पालयामास^५ । "स्यु प्रीतिपालनयोः"—इति^६ धातुः । निगदसिद्ध मन्वत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां व्रीहिणां समन्त्रक मवेक्षणं विधत्ते— "अथ प्रेक्षत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'रातं' इत्येव पाठः । "रा दाने" अ० प०, "रि शब्दे" भू० प० । २— "ङरणनिषेध"—इति डातिरिक्तेषु ।

३— "ङ्गलं ङ्गलं चलने" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो द्रष्टव्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. ३. ६. द्रष्टव्यम् । ६— स्वा० प० ।

७— मन्त्रस्तु वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— रे० आ० १. ४. २. ४ ।

‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेष्वेव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उद्गायम्’ उद्ग-
भवनं कौर्त्तनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अत्र’ पुरोडाशीयेषु ब्रीहिसु यदि किञ्चित्
दृणादिकम् ‘आपन्नं’ क्षिप्तं भवेत्, तत् “अपहतम्”-इति^२ मन्त्रेण
निरखेदित्यर्थः । यदि तु तत्र दृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डाशीयं ब्रीहिसमूहं मेवानेन मन्त्रेण अभिमृशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्ग्रहणाय समन्त्रकं^३ सृष्टनं विधत्ते— “अथाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, सृष्टति । हविर्गृहीतुं वध्नन्तु पञ्चाङ्गुलञ्च
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चग्रन्थार्थं माह— “पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्तिः”^४; यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चसङ्ख्यायोग-
शान्त्यात् ‘पाङ्क्तः’ । तथाच तैत्तिरीयकम्— “धानाः करम्भः परि-
वापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्”-
इति^५ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन पञ्चग्रन्थोपेतमन्त्रोच्चारणेन
‘अत्र’ अस्मिन् शकटे ‘पाङ्क्तं’ यज्ञं मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उद्गभवनकौर्त्तनम्’-इति ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० १. ६. ५ । का० औ० सू० २. ३. १७, १८ ।

३— वा० सं० १. ६. ६ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

४— ऐ० ब्रा० ६. ४. ४ । पि० छ० सू० ५. ६ ख० १२ सूत्राणि ।

पञ्च पदानि परिमाणं मस्येत्यर्थे पा० सू० ५. १. ५६ ।

५— सं० ६. ५. ११. ८ । “भ्रष्टा यवा धानाः, आन्यसंयुक्ताः सक्तवः
करम्भः, ब्रीहिन्या जाजाः परिवामाः, पिष्टविकारः पुरोडाशः,
क्षीरविकारः पयस्या”-इति तै० सं० १. ४. २८ सा० भा० ।

अथ समन्त्रकं^१ हविर्घहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
 छेयहविर्घहणानुगुणं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
 ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, खल्वथापारेषु सर्वस्य
 लोकस्य प्रेरयिता; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^२ तन्नाम-
 व्युत्पत्तेः । ‘अश्विनावध्वर्यू’-इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अश्विना-
 वध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्गृह्णामीति अस्यार्थस्य
 प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’-इति ।
 भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुहः क्व घस्य”-
 इति^३ क्वघले । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अशनं’
 भोज्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातु मुपस्थापयितुं ग्रीष्वावन् ;
 ताच्छीलिकस्तृन्^४ । “न लोकाव्ययनिष्ठेति” कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
 तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्घहणं युक्ततर मिति भावः ।
 इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्या मित्यादिकं युक्त मित्याह— “सत्यं देवा
 इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’; अमरणत्वेन विनाशा-
 भावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाहुभ्या
 मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्धविर्घहणं
 कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. १०. १ । का० औ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० प्रकृत्यम् । निघ० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० ३. २. ७० ।

४— पा० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

“अग्नये जुष्टम्”—इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“सर्वा ह वा इत्यादिना । स्त्रस्त्रनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर मविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“यावतीभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋण सु द्वेति । स्त्रस्त्रनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते—‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यञ्च”—इति^३ काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ द्वितीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवताना मृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तत्र देवतानाम् अवश्यं मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति—“एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘हवींषि’ गृहीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० औ० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०२ ।

५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

घृहणमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”—इति^१ घृहण-
मन्त्रशेष आस्तातः । कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्— “एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”—इति^२ ॥ १६ ॥

निहृत्तशेषस्य समन्त्रक^३ मभिमर्शनं विधत्ते— “अथेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तच्च शकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भूताय’ प्रभूताय समृद्धयर्थं वा मभिमृशामि, ‘अरातये’ अदानाय
असमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूचितं हि— “भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्”—इति^४ ॥ १० ॥

अथ समन्त्रक^५ प्राग्वेक्षणं विधत्ते— “अथ प्राङ्ङिति । “परि-
वृत मिव वेत्यादि । परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम् ; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पापगृहीत मिव’
काञ्चकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति ; तच्च सह-
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः ? इति, तदु-
च्यते— अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो
यज्ञो ऽभिधीयते ; अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्व मुक्तं चास्केन— “स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु ईरणः”—इति^७ । ‘तत्’ तथा सति एतन्मन्त्र-

१— वा० सं० १. १०. ३ ।

२— औ० सू० २. ३. २१, २२ ।

३— वा० सं० १. ११. १ ।

४— का० औ० २. ३. २३ ।

५— वा० सं० १. ११. २ । का० औ० सू० २. ३. २४ ।

६— ‘स्वः-शब्दस्य’—इति जादिषु ।

७— निह० २. ४. २ प्रकृतम् ।

करणकेन प्रेक्षणेन खर्-शब्दप्रतिपादितं^१ यज्ञादिचतुष्टय मर्यजातं
प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात्
'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ मन्त्रकं^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति ।
"ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति'
हविर्ग्रहणादिकं यज्ञसाधन मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात्
प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृह्णाः 'इतः' अस्माद्ध्रुवोकात्
'प्रथोतोरीश्वराः' प्रथुतिं प्राप्तुं^३ समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुक्षं
'विचोभ्योः' विचोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"—इति^४
च्यवतेः चुभेस्य तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहस्य अध्वर्युः 'तानेव'
यजमानस्य गृह्णात् 'अस्यां' पृथिव्यां 'वृंहति' वृद्धीकरोति । "वृह
वृहि वृद्धौ"—इति^५ धातुः । एवं सत्यक्रदोषनिवृत्ति माह— "तथेति ।

निरूपेण हविषा सहाग्निषमीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति ।
"उर्विति मन्त्रस्य प्रागास्नातं ब्राह्मणम्^६ अचातिदिशति^७— "सोऽसा-
विति । "अन्तरिचं वा अनु रक्षश्चरति"—इत्यादिको यो वाक्यशेषः,
'सोऽसावेव' अचास्नातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलाः, अतो-
ऽचाप्यनुषव्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'खर्-शब्दप्रतिपादितं'—इति ङ ।

२— वा० सं० १. ११. ३ । का० औ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रथोवयितुं'—इति ङ । ४— पा० सू० ३. ४. १३ ।

५— भा० प० । ६— पुरस्तात् ३५, ४४ पृ० ११, ५ प० बृहत्सम् ।

७— का० औ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४ ।

आहतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स वस्येत्यादिना । नार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ अपत्यम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं जाह— “मध्यं वा
इति । मध्यादिग्ररीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं भवेत्यन्ते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम्; प्रान्तदेशे
हि शौरव्याप्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुशुप्तं’ सुषु रक्षितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रक्षन्ति;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्षुः’ अतवन्त
इति खलु वदन्ति शौकिकाः । अतश्च यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुशुप्तं भवति, तत् स्थानं मुपस्यमन्त्रेण मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्षुरिति “अञ् भरणे”-इत्यस्मात्^१ लुङि सिचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’ इति “शुभ्रधूपविच्छि”-इति^३ आप्-प्रत्ययः । अग्निमं भाग
जाचष्टे— “अग्ने हव्यं मिति । “इयं वा अदितिः”-इति^४ अग्नेः अदि-
तिर्हि पृथिवी ; तस्यास्याधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र नार्हपत्यस्य आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० अ० सू० २. ३. २७ ।

२— अम० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० ३. १. २८ । ५— ऐ० ब्रा० ३. ६. ७ । तै० सं० ३. २. ४. ७ ।

६— “पतिः पृथिव्याः”-इति अम० सं० ३. १२ । निह० ७. २. १ ; ३. १ ।

नीयहपो वा ; तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रच-
णार्थम्, 'एतद्भुविः' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहित मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राडोष भवस्थापयेत् । अन्नः शकटम् ; तच्च युगयोक्तसंयुक्तं वरत्रापदि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युः श्रुर्पामिहोत्रहवण्यावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । ततः
श्रुर्पामिहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत उदकस्पर्शनम् । ततः शकटं
प्रति गमनम् । तत्पत्नीपे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा मीषा मालभ्य मन्त्रजपः । ततः
शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य त्रीहियवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रत्यट्यनिरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । ततः सत्यहस्ते श्रुर्पे निधाय
तस्योपरि उत्ताना ममिहोत्रहवणीं निधाय प्राडासीनो मुख्या हवि-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेण त्रिर्ग्रहणं, तूष्णीं चतुर्थम् । ऋचीतं च तत् श्रुर्पस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽग्निधोमीयहविर्ग्रहणं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् ग्रहणीयम् । ततस्तत्रैवानस्युपविष्टः प्राची
मिक्षते । ततः शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छ्रुर्पे
सहविष्कं अपणस्य पश्चात् सादयति । अपण-शब्देनात्र यस्मिन्नधौ हविः-
अपणं क्षियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्वैष्णव्याविति यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ इत्येवैतुदाह ॥ १ ॥

ते वै हे भवतः । अयं वै पवित्रुं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तुदेतस्यैवानुमाचां
तस्माद् हे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽत्रपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो हे
त्वेषां भवतस्ताभ्या मेताः प्रोक्षणीरुत्प्युय ताभिः
प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

व्वृचो ह वा ऽइदं सुर्वं वृत्वा शिश्ये । युदिदं
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स युदिदं सुर्वं वृत्वा शिश्ये
तस्माद् वृचो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु इतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसृत्वाव सर्वत इव ह्ययुः समुद्रस्तस्माद् हुँका
आपो बौभत्साञ्चकिरे ता उपर्युपर्यतिपुप्रुविरेः ऽतु
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपोः ऽस्ति वा
ऽइतरासु सुःसृष्ट मिव युदेना व्वृचः पूतिरभिप्रासवत्
तुदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्यथ मेध्याभि-
रेवान्निः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

† 'पुप्रुविरे'—इति छ, सायणसम्मतश्च ।

† 'व्वेव'—इति च ।

‡ 'अपो'—इति क, ग ।

स उन्पुनाति । संवितुर्वः प्रसव ऽउन्पुनाम्यच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
 प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैतदुन्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रे-
 णेति यो वा ऽअयं पवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-
 तुदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत्
 सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
 वैना एतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्नेगुवो ऽअग्नेपुव इति
 देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्नेगुव इति ता
 यत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुव इति ता यत्प्रथमाः
 सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्नेपुवो ऽग्र* ऽइम मद्य यज्ञं
 नयताग्ने यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
 साधु यज्ञः साधु युजमान मित्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति । एता उ
 हीन्द्रो ऽष्टणीत वृत्रेण स्पृहमान एताभिर्घ्नन् मुहं-
 स्तस्मादाह युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति । एता उ हीन्द्र
 मुष्टणत वृत्रेण स्पृहमान मेताभिर्घ्नन् मुहंस्तस्मादाह
 यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति ॥ ९ ॥

* 'तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुवो ऽग्र'-इति ग । †, ‡ 'युष्माः'-इति क, छ ।

। प्रोक्षिता स्येति । तदेताभ्यो निरुहते ऽथ हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति । अमुये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् युस्यै
देवतायै हविर्भवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यथापूर्वुः
हवीरुषि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कुर्मणे शुन्धध्वं
देवयज्याया ऽइति दैव्याय हि कुर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्दो ऽशुद्धाः पराजघुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्यदेवैषा मत्राशुद्धस्तुक्षा वान्यो वामेध्यः कुञ्चित्परा-
हन्ति तदेवैषा मेतदन्निर्मेध्यं करोति तस्मादाह यद्दो
ऽशुद्धाः पराजघुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—
“यन्नो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः” ।

* ‘प्रोक्ष्य’—इति ख, च ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यत्ययो बङ्गलमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्”—इति मही० ।

३— निरु० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति ते० सं० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. ३. ४ ।

तथाच मन्वन्तस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाथौ ! युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्ययं मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानं वारयितुं पवित्रयोर्द्विलं विधत्वे—“ते वा इति ।
तदेतदुपपादयति—“अथ वा इति । ‘यः’ पवमानो वायुः, अथ
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुत्रः संज्ञायाम्”—इति^१
करणे इच-प्रत्ययः । “पन्थानस्य विशुद्धान्ति षोमसूर्यांशुमारुतैः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ वायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवैवेति । ‘सः’ च वाञ्छे वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति ; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राङ् च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा वह्निर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राङ्निवृत्त्यते, तथैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति ; तावैतौ
वृत्तिभेदौ ‘प्राणोदानौ’—इत्युच्येते । तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्द्धदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेत्यत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘च’-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवक्षितः, अत-
त्कान्तिहेतुत्वात्प्रत्यङ्गिति ; तस्य ऊर्द्धमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखानुप-
पत्तेः^५ । अथ एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणपान-
रूपत्वमाशास्यते—“प्राणपानौ पवित्रे यजमान एव प्राणपानौ
दक्षयति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव अस्यास्यस्य पवित्रस्य^६
‘मात्रं’ परिमाणम्, ‘अनु’-सूत्य, तत्पवित्रयोर्द्विलम् ॥ २ ॥

१— वा० सू० ३. २. २८५ ।

२— वि० सं० २३. ३० ।

३— ‘आनयति’—इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’—इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्मुखानुपपत्तेः’—इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. २०. २ ।

त्रिलपच मभ्युपन्यस्यति— “अथो ऽपि”—इति । पचान्तरद्योतकः
‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्व्याप्तौ हीति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
त्रिल मप्युक्त मित्यर्थः ।

द्विलपच मेव निगमयति— “द्वे त्वेवेति । “अथ यः प्राणा-
पानयोः सन्धिः, स व्यानः”—इतिश्रुतेः^२ व्यानस्य सन्धिरूपतया तद्-
भयानतिरिक्तत्वाद् द्विलपच एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पचद्वय
मपि सूत्रयामास— “कुशौ समा वप्रशीर्णाया वनन्तर्गर्भौ कुशे-
म्बिनन्ति पवित्रे स्य इति, चीन् वा”—इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते— “ताभ्या मिति । प्रोचत्याभिरिति
‘प्रोचणः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोचति’—इत्युत्पवनस्य
प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोचणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरङ्घ्रिः प्रोचणं
कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तासां सुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं स्तोतु मनुवदति— “तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवन-निवर्त्या मशङ्घिं दर्शयितु मितिहास मुदाहरति—
“वृत्रो हेति । ‘वृत्रा शिष्ये’—इति, आवृत्य शयनं कृतवान् । शौडो^५
खिति “एरनेकाच”—इति^६ यण् । ‘द्यावापृथिवी’—इति, द्यौस

१— “स वा अथं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति”—इति

ए० ब्रा० २. ४. ५ ।

२— छा० उप० १. ३. ३ ।

३— श्रौ० सू० २. ३. ३२ ।

४— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

५— अदा० आ० ।

६— पा० सू० ६. ४. ८२ ।

पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”-इति^२ द्वितीया ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृत्र इति नाम^३ । निर्वृत्ति-
 “स यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिसक्त्य प्रसृतो-
 ऽभृत् । अत एव खल्वय मपि समुद्रः, सर्वतः सर्वं मावृत्य वर्त्तते ।
 ‘तस्माद्’ दुर्गन्धात् स्मृताद् वृत्रादिमा आपो ‘बौभत्साञ्चक्रिरे’
 जुगुप्सन्ते स्म । “मान्बधदान्शान्भ्यः”-इति^४ बधेर्वैरूप्ये सन् प्रत्ययः ।
 बौभत्समानाः ‘ताः’ आपः तत्संस्पर्शं परिहर्तुं मुपर्युपरि वर्त्तमानाः
 ‘अति पुञ्जुविरे’^५ जलाशय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “मुड्-
 गतौ”-इति^६ धातुः । जुताश्च ‘ताः’ आपो दर्भात्मना परिणताः ।
 अय मर्थः तैत्तिरीयकोऽपि विस्मृत मास्नातः-“इन्द्रो वृत्र मह-
 ग्त्सोऽपोऽभ्यं चियत, तासां चन्नेर्धं यञ्जियः सदेव माषीत्;
 तदपोदकामत्, ते दर्भा अभवन्”-इति^७ । “अनापूयिता इति ।
 ‘आ’ समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ताः आपूयिताः, न आपूयिताः

१— पा० सू० ६. ३. ३० ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— “वृत्रो वृत्रोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा”-इत्यादि निरु० २. ५. ३ । “तत्
 को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाद्भोऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपाश्च
 ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्ति”-इत्यादि च तत्रैव २. ५. २ । “यदिमांस्त्रोकानवृणोत्, तद्
 वृत्रस्य वृत्रत्वम्”-इति तै० सं० २. ४. १२. २ ।

४— पा० सू० ३. १. ६ ।

५— “पुञ्जुविरे”-इति ङ । मूले तु “पुप्रुविरे”-इत्येव सर्वपुञ्जकेषु ।

६— भा० आ० ६५८ ।

७— तै० ब्रा० ३. २. ५. १ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूथी विशरणे, दुर्गन्धे च”-इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि
निष्ठायां ह्यन्द्स इट् । यद्वा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति
‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादितच् ।
‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु ; अमेध्यत्वा-
पादकं किञ्चित् संसृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः—“यदेना इति ।
एव मनापूयिताव् विकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्याम् ‘आसाम्’ अपा
मुत्पवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं ‘तत्’ अमेध्यत्व मपहन्ति । ततश्च
विधास्यमानं प्रोक्षणञ्च ‘मेधाभिः’ मेधाह्वाभिः शुद्धाभिरेवाङ्गिः
कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहितं मुत्पवनं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते—“स इति । सविता वा
इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह—“यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष
खल्वविच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते
वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य रश्मयः, ‘उत्’ उत्कृष्टं ‘पवितारः’ प्रोक्षकाः ;
अतस्त्रैः करणभूतैरुत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते—“ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरपः
अग्निहोत्रहवस्था पात्रेण साकं सव्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-
इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिक्रयति’ ऊर्द्धं वेषणेन चाल-
यति^५ । “इगि-रिगि-खिगि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्यं

१— आ०आ० ४८४ । २— पा०सू० ५.२.३६ । ३— ५४८० ऋष्यम् ।

४— वा० सं० १. १२. ३ । का० औ० सू० २. ३. ३५ ।

५— उपरिष्ठात् (१२.५.१. १२.) ऋष्यम् । ६— आ०प० १५३-१५५ ।

माह—“उपसृतीतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवीराप इतिमन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘महयति’ पूजयत्येव ।

कस्तुर्धायां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति^१ । स्तुतिरूपता मुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यदि-
त्यादि । ‘अये’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अयेयुवः’ ।
अयेगू-शब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षित मिति भावः । “ऊङ् च
गमादीनाम्”—इति^२ गमेरुकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खञ्जभिषवार्थं मासिच्यमाना यष्ट्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरश्च मास्त्राद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अये’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अयेयुवः’^३ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे कृति बडलम्”—इति^४ अयशब्दात् सप्तम्या अस्तुक् ।

“साधुयज्ञ मित्यादि । “अय इमम्”—इत्यत्र ‘अय’-शब्दः
प्राशस्त्यवाची । ‘अये’ प्रशस्ते ‘अय’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्राशस्त्यं प्राप्तस्य साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति व्याचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अये’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३ । “आपो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(तै० सं० १. १. ५. २.—त्रा० १. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ४. ४०. वा० १, २ । अस्तुनास्तिकसोपसृतेनैव ।

३— पुनातिश्च गमादेरन्तर्गतः ।

४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः ! युष्मान् वृचं हन्तुकामः इन्द्रः
साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । तास्य यूयं वृचशरीरनिबद्धाः^२
विश्वभगमनार्थं वृचं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्य”-इति^४ स्वात्मनैव
प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्तद्धिद्वेः ‘तत्’
तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
‘निष्कृते’ अपनयति । प्रोक्षणापात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक
मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूचकता

१—‘युष्मां इन्द्र’-इति छ । मन्त्रस्वेषः- वा० सं० १. १३. १ । तत्र
“युष्मा = युष्मान्, अदृशीत । आकारश्चान्दसः”-इति मही० ।
“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १.१.५.—ब्रा० ३.२.५.) ।

२—“वृचशरीरनिबद्धाः”-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—यद्यप्ययं संहितायां कण्डिकान्तरगतत्वात् पृथक् मन्त्र एव बुध्यते,
तथाप्येतद्ब्राह्मणविधितो देवीरापइतिमन्त्रस्यैवांशविशेष इति स्त्री-
कार्यः ; अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन ।

४—‘प्रोक्षिताः स्य’-इति ठ । मन्त्रस्वेषः- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यारभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणापात्र-
गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो ‘निष्कृते’ अपनयति”-
इति ङ ।

कात्यायनेन—“प्रोक्षिता ख्येति तासां प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरी-
यकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठन मेवासां प्रोक्षणं मेने । यदाह—“प्रोक्षिता
ख्येत्याह तेनापः प्रोक्षिताः”—इति^२ ।

एवं संस्क्रताभिरङ्गिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते—“अथ हविरिति ।
वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिगोषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य
माह—“एको वा इति । ‘बन्धुः’ अनुकूलं स्तावक मर्थवादवाक्यम्^३,
सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविध मेव ; अतस्तत् सर्वत्र योज-
नीय मिति भावः । किम्पुनस्तदित्याह—“मेध्य मिति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षणं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स प्रोक्षतीति । “अग्रय
इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजन माह—“तद्यथा इति ।

उक्त मन्त्रचातिदिशति—“एव मिति । ‘एवम्’ अनेनैव प्रकारेण
‘यस्यै’ देवतायै हविर्गृह्येतं भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिगो-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्वयं प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । “दैव्याथेति^५ । देवाना मिदं दैव्यम् । “देवाद्
यज्ञजौ”—इति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘शुन्वति’ शोधयति । ‘शुन्व
विशुद्धौ”—इति^७ धातुः । ‘देवयज्यायै’—इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० औ० २. ३. ३६ । २— ब्रा० ३. २. ५ (सं० १. १. ५. ३.) ।

३— ३६ पृ० १६ पं०, ५७ पृ० १६ पं० इत्यव्यम् ।

४— वा० सं० १. १३. ४, ५ । का० औ० सू० २. ३. ३७, ३८ ।

५— वा० सं० १. १३. ६ । का० औ० सू० २. ३. ३६ ।

६— पा० सू० ४. १. ८५. वा० २. (पा० सू० ४. १. ८३.) ।

७— आ० प० ७४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभाग मनूद्य व्याचष्टे—“यद् इति । ‘तच्चा’
वर्द्धकिः, ‘अन्यः’ तद्भूतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वाऽप्यशुद्धत्वात्
‘अमेध्यः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यज्ञार्हं
करोति । अत ईदृग्विधस्थार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजघ्नः’-इति, पराहतं
दूषितं चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— अस्मिन् द्वितीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाणयोः साययोः अन्तर्गर्भयोः अक्षरिताग्रयोः कुशयोः कुरिका-
स्थानीयैः कुशैरेव छेदनम् । ततोऽभिहोत्रहवण्यां स्वय मेवोदक मासिच्य
ताभ्यां पवित्राभ्या मया मुत्पवन मुत्क्षेपणम् । तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाभि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । ततः सव्यहस्ते अभिहोत्रहवणीं निधाय सव्य-
हस्तस्था मेव संलभा मेव दक्षिणहस्तेन ‘उदिङ्गनम्’ ऊर्द्धं चासनम् । तत-
स्ताभिरेव सुक्स्थाभिः तासां मेव प्रोक्षणम् । ततो ‘ब्रह्मन् हविः
प्रोक्षामि?’ इति ब्रह्माणं पृच्छति ; ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्यन्त मुपां-
श्रुत्वा ‘व्यो प्रोक्ष’-इत्युच्चैः प्रसौति (२. २. १०.) । ततोऽभ्यर्च्युः अभिहोत्र-
हवण्याः उदक मादीय श्रुर्पस्थे हविषौ प्रोक्षति । तत्र अथये प्रथमम्,
अभौषोमाभ्यां द्वितीयम् । ततः सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणं
बह्वदक मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणादन्तिपक्षस्य युक्ततर इति
शास्त्रिकदेवः । ततोऽसचरे प्रणीताहवनीययोरन्तराले, गार्हपत्याहवनीय-
योरन्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिनं मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजहुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा चयी विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेष
व्युर्णस्तद्यत् कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मात् कृष्णाजिनं मुधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मादध्यवहननं मधिपेषणं भवत्युक्तम् ॥ इविरस-
दिति तद्यदेवाच तण्डुलो वा पिष्टु' वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननं मधिपेषणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिनं मादत्ते शुर्मासीति चूर्मं वा ज्यतत्
कृष्णस्य तदस्य तुम्भानुषः शुर्मं देवचा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूतोत्यवधूतः रक्षोऽवधूता सुरा-

* 'मेवावच्छायाजहुः'-इति च (M.) ।

तय इति तुन्नाष्ट्रा एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्यतिनुत्येव
पाचाण्यवधूनोति युद्धास्यामेध्य मभूत् तुद्धास्यैतदव-
धूनोति ॥ ४* ॥

तत्प्रतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेत्स्त्रितीयं वै पृथिव्यदितिस्तुस्या ऽअस्यै
त्वग्यदिद् मस्या मुधि किञ्च तस्मादाह्वादित्यास्त्वग-
सीति प्रति त्वादितिर्व्वेत्स्त्रििति प्रति हि स्वः सुञ्जानीते
तत्सञ्जा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्युः
हिनसात ऽइत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखल माहरति । नेदिह पुरा
नाष्ट्रा रुक्षाःस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्या
ग्रावासि पृथुबुध इति वा तद्यथैवादः सोमः राजानं
ग्रावभिरभिषुखन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृष-
दुपलाभ्याः हविर्यज्ञु मभिषुणोत्युद्रय इति वै तेषा
मेकं नाम तस्मादाह्वाद्रिरसीति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुत्तरं सर्वेभ्येव मूलपुस्तकेषु “अर्द्धप्रपाठकः”—इति जेखो विद्यते ।

स्यत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्रावा ह्येष पृथु-
बुधो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्सिति तुत्सञ्जा मेवै-
तत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यः हिनसात
इति* ॥ ७ ॥

अथ हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि व्वाचो व्विसुर्जन
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो व्विसुर्जन मिति
यां वा ऽअमूः हविर्ग्रहीष्यन् वाचं युच्छत्यत्र वै तां
व्विसृजते तद्यदेता मुच व्वाचं व्विसृजत ऽएष हि यज्ञ
उलूखले प्रत्युष्ठादेश हि प्रासारि तुस्मादाह व्वाचो
व्विसुर्जन मिति ॥ ८ ॥

स युद्धिं पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहुरेत् । तुचो
व्वैष्णवी मृचं वा युजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञं
पुनरारभते तुस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा
यक्लामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते† ॥ ९ ॥

अथ मुसल मादत्ते । बृहद्वावासि व्वानस्पत्य इति
बृहद्वावा ह्येष व्वानस्पत्यो ह्येष तदुवदधाति सु
इदं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीषेति सु इदं
देवेभ्यो हविः सुःस्कर साधुसःस्कृतः सुःस्कुर्वित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'इति'—इति ख, घ ।

† 'हविर्गृह्यते'—इति ख, घ ।

अथ हविष्कृत मुद्वादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्वाग्वै हविष्कृद् व्वाच मेवैतद् व्विसृजते
व्वागु वै यज्ञस्तद्यज्ञ मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । चत्वारि व्वाच एहीति ब्राह्मण-
स्था गच्छा द्रवेति वैश्वस्य च राजुन्यबन्धोश्वाधावेति
श्रद्धस्य स युदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्भि यन्नियतम
मेतदु ह वै व्वाचुः शान्ततमं यदेहीति तुस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तुद्भ स्मैतत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तुदिद
मुप्येतुर्हि यु एव कुश्वोपोत्तिष्ठति स युचैषु हविष्कृत
मुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्युदेता मुच
व्वाचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्हं वा ऽच्यषभु आस । तुस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्वाक् प्रविष्टा स तुस्य ह स्म श्वसुधाद्रवुथादसुर-
रक्षसानि मृगुमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापुं वत* नोऽयु मृषभुः सचते कथुं न्विमं दम्बुया-
मेति किलाताकुली ऽडुति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अडादेवो वै मनुरावं नु व्वेदावेति

तौ हागत्योचतुर्मुनो याजुयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभे-
णेति तथेति तस्यालुब्धस्य सा व्वागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मुनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म
यत्र वृदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृदु-
मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर इतो वै नः
पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्वाग् वृदतीति
किलाताकुली ह्रैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मुनुरावुं न्वेव
व्वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मुनो याजुयाव त्वेति केने-
त्यनयैव जाययेति तथेति तस्या ऽत्रालुब्धायै सा
व्वागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां
नु श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्वागुददति
स यस्य हैवुं विदुष एता मृच व्वाचं प्रत्युद्वाद्यन्ति
पापीयाः सो ह्रैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विषजिह्वो ऽसुरेभ्यः स यो
देवेभ्य आसीः सु न एधीत्येवैतदाहेष मूर्ज मावद
त्वया व्वयुः सङ्घातुः सङ्घातं जेष्येति नाच तिरोहित
मिवास्ति † ॥ १८ ॥

* नास्थेतत् पदं च-पुस्तके ।

† 'मिवास्ति'-इति ख ।

अथ शूर्पं मादत्ते । वर्षवृद्धं मसीति वर्षवृद्धं ह्येतद्
यदि नडानां यदि वृणूनां यदीषीकाणां वर्षं मु
ह्येवैता वृद्धयति ॥ १९ ॥

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्षवृद्धं व्वेष्विति
वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि युवा वर्षं मु
ह्येवैतान् वृद्धयति* तत्सञ्जा मेवैतच्छूर्पाय च व्वदति
नेदुन्योऽन्यः हिनसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽअरा-
तय इत्यथ तुषान् प्रुहन्त्युपहतः रुक्ष इति तुन्नाष्टा
एवैतद्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । व्यायुर्वो व्विविनक्तित्ययं वै व्यायु-
र्योऽयं पुवत ऽएष वा इदः सर्वं व्विविनक्ति युदिदं
किञ्च व्विविच्यते तुदेनानेषु एवैतद्विविनक्ति सु युदैतु
एतत्प्राप्तवन्ति युचैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण‡ पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्नित्यथ त्रिः फलीकरोति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'वृद्धयति'—इति ख, ग ।

† '०स्यपहन्ति'—इति क । पूर्वत्राप्येवं गतम् ३५ ए० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण'—इति ग ।

तद्भुक्ते देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै
हविर्भुवत्युयैतुद्वैश्वदेवुं करोति यद्वाह देवेभ्यः शुन्धध्व
मिति तुत्समुदं करोति तुस्मादु तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थ)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुप्तप्रौहियवावहननाथं^१ कृष्णाजिनादानं विधत्ते—
“अथेति । ‘सर्वलाय’-इति, अवयवकात्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णा-
जिनादानेन यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
हरति—“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णमृगस्य रूप
मास्थाय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । “हो क्तेदेने”-इत्य-
स्मात्^२ क्तो ल्यप्^३ ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं चथीमयत्वं प्रतिपादयति—
“तस्य यानीत्यादिना । शुक्लकृष्णलोच्चां सङ्गहात् ऋक्षामात्मकता
मुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति—“तस्य यानि शुक्लानीति । ‘यदि
वा’-इति पचान्तरकथनम् । ‘इतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-
दस्य चाध्याय इति व्यपदेशः सर्वत्र ; मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव सुत्तरत्रापि ।

१—‘निरुप्तप्रौहियवावहननाय’-इति ड । २— दि० प० ४० ।

३— पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्शामरूपता मुक्त्वा यज्ञरूपत्व मयाह—“यान्येव बभ्रूणीति । पिङ्गलवर्णानौव यानि लोमानि ‘हरौणि’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्” ॥ २ ॥

अस्त्वेवं ऋक्शामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्यं मित्यत आह—“सैषेति । यैषा ऋग्यजुश्शामात्मिका त्रयीविद्या, सैव यज्ञः; तस्माद्धत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एतत्तस्याः त्रय्या उक्तरोत्या ‘शिल्पं’ चित्रं रूपम् । अत एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आम्नास्यते—“ऋक्शामयोः शिल्पे स्थ”-इति^२ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । “कृष्णाजिन मधि दीचन्ते”-इति । यस्मादेवं कृष्णाजिनं त्रयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभूता दीचापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजनान्तरं माह—“तस्मादधीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । कृष्णाजिनस्योपरि अवहननं पेषणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्भुविः ‘अस्कन्नं’ स्कन्नरहितम् ‘असद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति—“तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वाच कृष्णाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेख्यडागमः^३ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्; न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘हरौणीव’-इति जादिषु ।

२— तै० सं० १. २. २. ७ ।

३— वा० सं० ४. ६. १ ।

४— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

उक्त मादान मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रगत-‘ग्रर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यमन्त्रं रूपं भवति । एतदेव ‘देवत्रा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् गर्मेत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘गर्मासौति’
तत्सुतिरूपपन्ना । देवत्रेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः १ ।

उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तदवधूनोतीति १ ।
“तन्नाद्वा इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूननेन । गत मन्त्रम् ४ ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूननं पात्राणां निषेधति— “न
लेवेति । न केवलं मवधूननस्य रक्षोपहननं मेव प्रयोजनं किन्तु
अयज्ञियविचेपोऽपीत्याह— “यज्ञस्येति । रक्षःप्रभृतिसम्पर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेधं’ मेधानर्हं मयज्ञियरूपं मभूत्,
तदेवास्यैतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते— “तदिति ।
‘प्रतीचौना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता ग्रीवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विद्यते अस्या इति १
व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इयं मेव पृथिवी विवक्षिता ;

१— वा० सं० १. १४. १ । का० औ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५. ६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० औ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निरु० ४. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

कथं मन्यदीया लग्नस्य लग्नवतीत्याशङ्क्याह—“तस्या इति । ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ किं मपि वस्त्वस्थितम् ‘तस्यै अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘लक्’ कृष्णाजिन मण्युपर्यवस्थानात् तस्या एव लग्निति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूय व्याचष्टे—“प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकौथो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘सञ्जानीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं सञ्ज्ञां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य प्रयोजनं माह—“नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्यं मन्यो हिंस्यात् । नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्थानुत्सर्जनं विधत्ते—“अभिनिहित मिति ॥ ५ ॥

सद्येन स्पृशतो ऽभिप्रायं माह—“नेदिति । यदि क्लृप्तुलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शं मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तस्यैव भवत्विति । ‘विशान्’-इति विशतेर्लोटि बहुवचने आडागमः^१ श्वेतादेशे^२ “इतश्च लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्पर्शेऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तच्चाह—“ब्राह्मण इति । ‘हि’ यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृश्यमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

अथ समन्त्रक मुलूखलस्य निधानं विधत्ते— “अथेति । “यावा-
सीति^१ वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रज्ञतोक्तम्— “निदधा-
त्युलूखल मद्रिरसि यावासीति वा”-इति^२ । तत्राद्यमन्त्रस्याभिप्राय
माह— “तद्यथेति । ‘अदः’-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुत्र’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य यावभिरभिषवः, एव मेवोल्-
खलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकम् ‘अभिषुणोति’ वितुषी-
करणादिभिः संस्क्रोति । कुत एतदित्यत आह— “अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां यावणां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनां मुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात्
उलूखलादिषाध्य भवह्ननादिकं यावसाधेन सोमाभिषवेण तुल्य
मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषव^३हेतुः ।
“यावासीति यावत्पारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।
वनस्यतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्यत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्यत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्रं मनूद्य व्याचष्टे— “यावासीति” । “पृथुबुधो
हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२— “सव्याश्रुत्ये निद०—“यावासीति वा”-इति का० औ० २. ४. ४ ।

“सव्याश्रुत्ये” सव्यहस्तेनाश्रुत्ये अमुक्ते कृष्णाजिने”-इति तत्र वृत्तिः ।

३— “कृष्णाजिन (८० पृ० ३ पं०)”-इत्यारभ्य “सोमाभिषव”-इत्यन्तो
(८२ पृ० ११ पं०) ग्रन्थः ठ-ड-पुस्तकाभ्यां मन्यत्र नोपलभ्यते, वेवर-
महोदयेन च न दृष्ट इति गम्यते तल्लेखत एव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० औ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिलेत्यादिकं मन्त्रद्वयग्रेष मनुष्यै व्याचष्टे—“तदिति । कृष्णा-
जिनोऽलूखलथोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयो-
रिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते—“अथेति ।
“यज्ञो हीति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“थां वा इत्यादि । हविर्घृहणार्थम् “अथ वाचं यच्छक्ति”-इति
या वाग् नियमिता^१, ‘अत्र’ अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन
‘विस्मृजते’ । (अतः^२) विस्मृज्यते अनेनेति ‘विमर्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्यार्थः^३ ।

एतद्वाग्मिर्मर्जनं मुपपादयति—“तद्यदिति । ‘एतां वाच मत्र
विस्मृजते’-इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ यज्ञ-
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्ठात्’ प्रतिष्ठित मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रासारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विमर्जनं मेव युक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वै^४ लौकिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तं माह—“स
यदीति । ‘वैष्णवी मृचम्’-इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”-इत्यादि-
काम्^५ । यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम् । ‘देववीतथे’-इतिमन्त्रग्रेषर्थ^६

१— वा० सं० १. १४. ४ । का० औ० सू० २. ४. ५ ।

२— वा० सं० १. १५. १ । का० औ० सू० २. ४. ६ ।

३— ३५ पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४— नास्त्येतत्पदं जादिषु ।

५— ‘मन्त्रपदस्यार्थः’-इति ड । ६— ‘हविरावपने’-इति जादिषु ।

७— वा० सं० ५. १५ । ८— वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः ।

अभिप्राय माह—“देवानवदितेति । यष्टव्यान् देवान् ‘अवत्’ अवतु,
तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते, अतो ‘देववीतये’
देवानां तृप्तय इति^१ मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ९ ॥

समन्त्रकं मुसल्लादानं विधत्ते—“अथ मुसल्ल मादत्त इति ।
‘वृहद्वावासीति’^२ । सोमसंस्कारकथावत् मुसल्लस्यापि हविस्संस्कार-
कत्वसाम्याद्वावलम्बम्, दीर्घत्वाच्च वृहत्त्व मिति ‘वृहद्वाव’-शब्दाभि-
धेयता मुसल्लस्य (प्रसिद्धेत्यर्थः^३) ।

(तस्य मुसल्लस्य^४) उल्लूखले प्रचेपणं समन्त्रकं विधत्ते—“तद्व-
दधातीति । “शमीष्व”-इतिपदस्यार्थं माह—‘हविः संस्कुर्’-इति ।
‘शमीष्व’ शमय ; दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः । “सुशमि
शमीष्वेति मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु संस्कृतम्’-इति ॥ १० ॥

हविष्कृत^५ आह्वानं विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उ-
दादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थः । हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य द्विः पाठो
मन्त्रकाण्डे द्विराह्वानात्^६ । हविष्कृच्छब्दार्थं माह—“वाग्वै हवि-

१—“पितृयज्ञे ‘पितृवीतये’-इत्यूहः”-इति याज्ञिकदेवः ।

२— वा० सं० १. १५. २ । का० औ० सू० २. ४. ११ ।

३— नाख्येबोऽंशः जादिषु । ४— नास्ति चैवोऽंशो जादिषु ।

५— वा० सं० १. १५. ३ । का० औ० सू० २. ४. १२ । “पितृपक्षे

‘स इदं पितृभ्यः’-इत्यूहः”-इति या० दे० ।

६— ‘हविःकृत’-इति ङ । एव मुत्तरत्रापीह सर्वत्र ।

७— मन्त्रकाण्डे = संहिताग्रन्थे । वस्तुतस्तत्र चिराह्वानं श्रूयते, न तु द्विः ।

“त्रिवारं मुक्तं मर्थं देवा मन्यन्त इति चिराह्वानम्”-इति च

महो० । कात्यायनेनाप्युक्तं ‘त्रिराह्वयति’-इति (२. ४. १३.) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद्
वागेव हविष्कृतः ; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आह्वयन् हविर्घणकाले
नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरसीति”
मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति” मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्तव्यमिति
विकल्पेन सूचितम्—“अग्नेस्तनूरसीति वाचं विसृजते, + + +,
हविष्कृता वेति” ।

“वागु वा इति । या वाक् हविष्कृतः, सैव खलु यज्ञः, तस्य
तन्निर्वर्त्यत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया
हविष्कृत आह्वानेन यज्ञमेव पुनराह्वयते ॥ ११ ॥

ब्राह्मणचक्रादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विशेषमाह—
“तानि वा एतानि चत्वारीति । ‘वाचः’ सम्बन्धीनि ‘चत्वारि’
रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हवि-
ष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यबन्धोः’ चचियजातेः “हविष्कृदाद्र-
वेति” । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्वस्योर्वैपरीत्येनासूचयत्—“हविष्कृदे-
हीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रवेति
वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य”—इति” ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचक्रादिवर्णप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं
निगमयति—“स यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्धीति । ‘एहीति’ एतत्
खलु ‘यज्ञियतमम्’ अतिशयेन यज्ञार्हम् ; “इड एहादित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० औ० सू० २. ४. ७, ६ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति जादिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहेवासाताः ।

६— औ० सू० १. १६. ६ ।

त्यादौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”-इति, आगच्छा-
द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम् ; प्रार्थना-
वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निष्कृष्टप्रेषणरूपत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्धेति । पुरा खल्वेत-
दाज्ञानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
हविष्कृदभूत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मप्येतदाज्ञानानन्तरं जाया वा,
अन्यः ‘कोऽपि’ ऋत्विवा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
तदप्युक्तं सूत्रज्ञता—“हविष्कृदेहीति चिराक्कथयतः पत्न्यवहन्त्यन्यो
वा”-इति^१ ।

हविष्कृदाज्ञानसमये दृषदुपलथोः शम्यया समाहननं विधत्ते—
“स यत्रैष हविष्कृतं मुदादयति”-इति । समाहननजनितां वाचं
प्रशंसितुं मनुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधधनेः^२ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
मुपपादयितुं मितिहासं मुदाहरति—“मनोर्हं वा इति । पुरा
खलु मनोः सम्बन्धिन ऋषभस्य प्रश्नासाद् रवाच यज्ञविघातिनो-
ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
‘ह’-इति खेदे । ‘अथम्’ ऋषभः ‘नः’ अस्माकं ‘पापं’ निकर्षं

१— वा० सं० ३. २०. १ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामीध्रः”-इति या० दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाचः’-इति ८ ।

पराजयं 'सचते' प्रापयति, कथं खलु इमं हिंस्यामेति । एवं संवादे कृते 'किल्लातश्च आकुलिश्च' दावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तथोर्यापार माह— "तौ होचतुरिति । अद्वैव देवो यस्य सः 'अद्वादेवः', अद्वालुरित्यर्थः^१ । 'आवं तु वेदाव'-इति, आवा मस्य मनोरभिप्रायं जानावहे इत्यर्थः । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्"-इति^२ भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति ऋखोच्चारणम् । "विद ज्ञाने^३"-इत्यस्मात् लोटि उत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । "मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन ऋषभेण याजयावेति । अद्वालुं मनुं विप्रसम्भ्य^४ त मृषभ मवधिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

"सा मनोरेव जाथां मनावीं प्रविवेश"-इति । मनोभार्था 'मनावी' । "मनोरौ वा"-इत्यौत्तम्^५, पुंयोगलक्षणो ङीप् । "तस्यै हं स्म यत्र वदन्त्ये शृण्वन्ति"-इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । 'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात् स्थानात् असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । "पापीयः सचत इति । तिर्यग्जातेः ऋषभस्य^७ ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्षमात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'अद्वालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८ ।

३— अदा० प० ५७ ।

४— 'विप्रसम्भ्य'-इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

८— 'वदनात्'-इति जादिषु ।

९— 'ऋषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकम् 'पापौघः' अतिशयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इमं मेवातिशयं सुपपादयति—“भूयो हि मानुषी वाग्बदति”—इति । तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' बद्धतरं हि मानुषी वाग्बदति; वर्षपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्थापि प्रतिक्रियाञ्चक्रतुरित्याह—“किसाता-कुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरघ्नी या वाक्, क्रमेण मनोः षष्ठमे जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हननाच्चिराश्रया सती यज्ञ मेव आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हन्तुं' निर्गमयितुं न शक्यतः असुर-पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरघ्नी वाक्, शम्यया^१ समाह-ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां प्रतिपादिता सुपसंहरति—“स यस्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“समाहन्ति कुक्कुटो-सीति^२ । मधुजिह्वइतिविशेषणस्थाभिप्रायं माह—“स यो देवेभ्य इति । 'सः' खलु षष्ठमः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत् ; जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत् ; पराजय-

१—“गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या”—इति सा० (तै० सं० १.२.१२)

“शम्या द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणा वाख्यौ”—इति या० दे० (का० ५.३.१६) ।

२— वा० सं० १. १६. १ । “असुराः क्व क्व इति तान् हन्तुं मिच्छन् योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यदा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यदा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषं मसुर-भौत्वर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते”—इति तद्भाष्ये मही० ।

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विशेषणस्याथ मभिप्रायः—
देवानां यादृश आसीः^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

इष मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थता माह—“नाचेति ।
‘अत्र’ अस्मिन्नन्ते किमपि तिरोहितं^३ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^४ शूर्पाधानं^५ विधत्ते—“अथेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धल सुपपादयति—“यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीका-
णाम्”—इति । जलप्रान्ते वर्त्तमानासृणविशेषा नडाः । नलादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । ‘वर्षम्’ उदकवृष्टिरेव हि ‘एताः’
नडाद्याः ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य ‘वर्षवृद्धं
मसि’-इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेष्वहतानां व्रीहीनां प्रचेपं विधत्ते—“अथ हवि-
निर्वपतीति । ‘निर्वपति’ उलूखलान्निष्कृष्य (अवहतान् व्रीहीनां^६)
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः ! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति ‘वेत्तु’ आत्मन
उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्त्रार्थः^७ ।

हविषो वर्षवृद्धल सुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ हीति । व्रीहि-

१—‘आसीत्’-इति जादिषु ।

२—‘नोऽस्माकं’-इति ठ, ‘सोऽस्माकं’-इति ड ।

३— १७ ए० १९ पं०, ५ टीप्पनी प्रकृत्या ।

४— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ४. १६ ।

५— ‘शूर्पादानं’-इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादिः ड-पुस्तके ।

६— ङ-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे विद्येते ।

७— वा० सं० १. १६. ३ । का० औ० सू० २. ४. १७ ।

यवधोरन्यतरो हि हविष उपादानम्; “त्रौहिभिर्धजेत”-“यवै-
र्धजेत”-इति विकल्पेन^१ थागसाधनत्वश्रवणात् । त्रौहिषवाद्योषध-
यस्य वृष्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह- “तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चग्रब्दात् हविषे च । ‘सञ्ज्ञां’ सञ्ज्ञानम् । समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्त्रकं विधत्ते- “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तन्निरसनं विधत्ते- “अथ तुषान् प्रह-
न्त्यपहतम्”-इति^२ । ‘प्रहन्ति’ प्रच्छिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह- “तस्माद्वा एवैतदिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां त्रौहीणाश्च पृथक्करणं विधत्ते-
“अथापविनक्तीति । मन्त्र^३गतवायुग्रब्दस्यार्थं माह- “अयं वै वायु-
र्धोऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति- “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एनान्’ त्रौहीणस्तण्डुलांस्य ‘विविनक्ति’ पृथक्
करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । “स यदेत इति । ‘यदा’

१- म०सं० २७० १४, १५ श्लोकौ प्रच्यौ । “एकार्थास्तु विकल्पे-
रनु”-इत्यादीनि जैमिनिसूत्राणि (१२.३.१०-१५.) चेहेच्छित्तव्यानि ।

२- वा० सं० १. १६. ४ । का० औ० सू० २. ४. १८ ।

३- वा० सं० १. १६. ५ । का० औ० सू० २. ४. १९ ।

४- वा० सं० १. १६. ६ । का० औ० सू० २. ४. २० ।

यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति,
तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान्
अपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रक मनुमन्त्रणं विधत्ते^१—“अथानु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रति-
गृह्णात्विति मन्त्रार्थः^२ ।

फलीकरणं विधत्ते^३—“अथेति । तस्य त्रिलं प्रशंसति—“त्रिवृद्धि
यज्ञः”—इति । सवनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः ; अतस्तदनु-
सारेण फलीकरणं मपि त्रिः^४ कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्वैके देवेभ्य^५ इति । तं निषेधयति—“तद् तु तथा न कुर्यात्”—
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतद्देवतायै”—इति । “अग्नये
जुष्टं गृह्णामि”—इत्येव मग्न्यादिदेवतायै आदिष्टं मेवैतद्देवविर्भवति ।
अत्र तु “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^६ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवसम्बन्धिं करोति ; अतो देवानां^७ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१— 'तत्पात्रीगतं हविरनुमन्त्रयते'—इत्येव ङ ।

२— वा० सं० १. १६. ७ । का० औ० सू० २. ४. २१ ।

३— का० औ० सू० २. ४. २२ । ४— 'त्रिवृत्त्वः'—इति ङ ।

५— 'वैश्वं प्रतिपर्यायं सक्तमन्त्रप्राप्त्यर्था'—इति या० दे० ।

६— शाखान्तरीय एव मन्त्रः । ७— 'देवतानां'—इति जादिष् ।

परित्यज्य तूष्णीं मेव फलीकर्त्तव्य मिति निगमयति—“तस्माद्
तूष्णीं मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१,

प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

१—“श्रौत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १. १. ५

भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कणान्निष्काशनं फलीकरणम् ।

२—चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—कृष्णाजिनस्यादानम्, अवधून-
नम्, तत उदकोपस्पर्शनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्य सुत्करदेशे वा
प्रत्यग्नौवस्य कृष्णाजिनस्यान्तरणम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य हविर्हयस्य श्रूर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वा-
ग्निसर्गः । ततोऽध्वर्युः मुशलं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं
कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी मन्नीधं वा त्रिराह्वयति । तस्मिन्नेव
काले आग्नीध्रः द्विर्द्विषदं कुट्टयति उपलं चैकवारम् । वितुषीभूतेषु
श्रीहृषिषु अध्वर्युः श्रूर्पं गृहीत्वा, कण्डितं तद्भविस्तस्मादुलूखलान्निष्काश्य
तूष्णीं श्रूर्पे निदधाति । ततः श्रूर्पेण ‘निष्पुनाति’ तुषान् पृथक्
करोति, पुनरप्युपस्पृश्य तण्डुलानकण्डितांश्च ‘विविगक्तिं’ पृथक्
पृथक् करोति । ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य श्रूर्पे कृत्वा तुषान् पृथक् कुर्यात्,
निष्पिपेक्ष सर्वान् तान् तुषानुत्करदेशे । पुनरप्युपस्पृश्य श्रूर्पस्यांस्तां-

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

—*—

स वै कपालान्येवान्यतरु ऽउपदुधाति । दृषदुपले
ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मुञ्ज मेकः सह
करवाव समानं करवावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स युः कपालान्युपदुधाति । सु ऽउपवेष मादत्ते
धृष्टिरसूति स युदेनेनामिं धृष्टिखवोपचुरति तेन
धृष्टिरुथ युदेनेन यज्ञु ऽउपालुभत ऽउपेव वा ऽएनेनै-
तद्वेवेष्टि तुस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाम्ने अमि मामादं
जहि निष्क्रव्यादः सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदुं मनुष्याः
पुक्काअन्यथ येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रव्यादेतावेवैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

स्तब्धलान् पान्यां प्रक्षिप्याभिमन्त्रयते ; तद्यज्ञाननामिकायेण स्पृशन्
विशोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । ततस्त्रिः षण्णोकरणम् ; त्रिःकण्डनेन
द्वयकणिकाभ्यो वियोज्योच्चलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदित्याद्यन्तिमांशो ग-एस्तके नास्ति ।

अथाङ्गार मास्कौति । आ देवयज्ञं व्वहेति यो
देवयाट् तुस्मिन् हवीःषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽइति तुस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाच्चक्रुर्ने-
न्नोऽधुस्तान्नाघ्ना रक्षाःस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युद्धेषु एव भवति
नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । भ्रुवु मसि पृथिवीं दृहेति पृथिव्या
ऽएव रूपेणैतदेव दृहत्येतेनैव† द्विषन्तं भ्रातृव्य मवबा-
धते ब्रह्मवृनि त्वा क्षत्रवृनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य व्वधायेति‡ बह्वी वै यजुःषाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं
चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये सजातवनौति भूमा वै सजाता-
स्तद्भूमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति॥
यदि नाभिचुरेद् यद्यु अभिचुरेदमुष्य व्वधायेति॥ ब्रूया-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

* 'मित्यग्निर्हि'—इति ख ।

† '०त्वेनेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'व्वधायेति'—इति पवर्गीयादिपाठः च-पुस्तके ।

अथाङ्गार मास्त्वौति । नेदिहु पुरा नाप्रा रुक्षाः-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेवु सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भुवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार म्धूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीषेति नेदिहु
पुरा नाप्रा रुक्षाःस्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मुधूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तरिष्णं
द्वहेत्यन्तरिष्णस्यैव रूपेणैतदेव द्वहेत्येतेनैव द्विषन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात् तदुपदधाति । धर्षु मसि दिवं
द्वहेति दिव एव रूपेणैतदेव द्वहेत्येतेनैव द्विषन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡ ॥ ११ ॥

अथ युद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । व्विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स युदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्य मुवबाधते ऽनङ्गा वै
तद् युदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानङ्गो

* 'तुस्मादेव'-इति च ।

†, ‡ 'व्वधायेति'-इति च ।

५, ॥ एतदुभयत्रैव 'यदिमांस्त्रो'-इति निरनुनासिकपाठो ग-पुस्तके ।

तद्यद्विश्वा आशास्तुस्मादाह विश्वाभ्यस्तुाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदधाति
चित्स्थोर्द्धचित इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरुभ्यूहति । भृगूणा मुङ्गिरसां तुपसा
तप्यध्व मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो युद् भृग्वङ्गिरसाः
सुतप्तान्यसन्निति तुस्मादेवां मुभ्यूहति† ॥ १३ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति । सु कृष्णाजिन
मादत्ते शुर्मासौति तदुवधूनोत्यवधूतः रक्षो ऽवधूता
अरातय इति सोऽसावेव बुन्धुस्तु‡ प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेच्छितु सो-
ऽसावेव बुन्धुः ॥ १४ ॥

अथ दृषद मुपदधाति । धिषुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेच्छिति धिषुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेच्छिति तुत् सञ्जा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च
ध्वदति नेदुन्योऽन्यः५ हिनुसात॥ ऽद्वितीय मेवैषा पृथिवी
रूपेण॥ ॥ १५ ॥

अथ शुम्या मुद्वीचीनाग्रा मुपदधाति । दिवु स्कम्भ-

* 'वैवेतराणि'-इति च । † 'तुस्मादेवां'-इति च ।

‡ 'मुभ्यूहति'-इति क, 'मुभ्यूहति'-इति ख ।

५ 'बुन्धुस्तु'-इति क । ॥ 'हिनुसात'-इति च ।

॥ 'रूपेण'-इति ख, 'रूपेण'-इति- च । ॥

नौरसौत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी व्विष्टब्धे तस्मादाह दिवु स्कम्भनौरसौति* ॥१६॥

अथोपला मुपदधाति । धिषुणासि पार्व्वतेयी प्रति
त्वा पर्व्वतौ व्वेत्त्विति कनीयसौ ह्येषा दुहितेव भवति
तस्मादाह पार्व्वतेयीति प्रति त्वा पर्व्वतौ व्वेत्त्विति प्रति
हि स्वः सञ्जानीते तत् सञ्जा मेवैतद् दृषदुपलाभ्यां
व्वदति नेदुन्योऽन्यः हिनसाता इति द्यौरुवैषा रूपेण
हुनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शुभ्या तस्माच्छुभ्यया स-
माहन्ति जिह्वया हि व्वदति† ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । धान्य मसि धिनुहि देवा-
निति धान्यः हि देवान् धिनुवदित्यु हि हवि-
र्य्यह्यते‡ ॥ १८ ॥

अथ पिनुष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मनु प्रसिति मायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतियभ्यात्वुच्छिद्रेण पाणिना
चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १०० ॥)

तद्युदेवुं पिनुष्टि । जीवं वै देवानाः हविरमृत

* 'रसौति'—इति च ।

† 'हिनसाव'—इति च ।

‡ 'व्वदति'—इति ख ।

§ 'हविर्य्यह्यते'—इति ख, 'हविर्य्यह्यते'—इति च ।

॥ "शतकण्डिकाः"—इति ख ; क-ग-पुस्तकयोर्गस्थेवैतत् ।

ममृतानां मुथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यद्वाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तुद्धानं दधाति दीर्घां मनु
प्रसिति मायुषे धा मिति तद्वायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चुक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येव मु हैतज्जीव मेव देवानाः
हविर्भुवत्यमृत ममृतानां तुस्मादेव पिनष्टि पिःषुन्ति
पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैकं आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽच्चादिष्टं देवतायै
हविर्यज्ञ्यते यावद्देवत्यं तुङ्गवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽएतत् कुस्यै चनु देवतायै हविर्यज्ञ-
न्नादिशति यद्वाज्यं तुस्मादुनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पुयोऽसीति मुञ्च इति ह वा एतासा मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽएतत् पुयो भवति तुस्मादाह
महीनां पुयोऽसीत्येव मु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं
भवति तुस्माद्देवाह महीनां पुयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२.१.] ॥

* "मेके"—इति च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातं
मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— “स वै कपा-
लानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘सः’ कपा-
लानां सुपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘सः’ पेषणार्थं दृषदुपले
उपदध्यात् । उक्तं कर्त्तृभेदं सुपपादयति— “तद्वा एतदुभयं सह
क्रियते”—इति । एककर्त्तृकले हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं
सहानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्त्तारौ युगपत् कुर्वाता मित्यर्थः ।
एतत् सहानुष्ठानं सुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति^२— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश
इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं सम्पादयति— “स
यान्येवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं
‘मस्तिष्कः’ । “तद्वा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं
मिलितं सत् शिरस्सूक्तक मेक मङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि
शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरो-
डाशात्मकस्य यज्ञशिरसः एकौकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रादिः’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति ट ।

तत्र कपालान्युपदधतः कृत्यं माह— “स उपवेष^१ मादत्ते
 धृष्टिरसि”-इति^२ । अङ्गारविभजनार्थं काष्ठ उपवेषः^३ । धृष्टिशब्दं
 निर्वक्ति— “स यदेनेनेति । ‘धृष्टिखव’-इति क्रियाविशेषणम् ।
 “जि धृषा प्रागल्भ्ये”-इत्यस्मात्^४ धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे
 क्तिञ्जित्यर्थः । अत एवैतदुपवेषस्य सञ्ज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र
 श्रूयते— “धृष्टिरूपवेषः”-इति^५ । “अथेत्यादि उपवेषस्य निर्वचनम्^६ ।
 अथ यज्ञे ‘एनेन’ काष्ठेन ‘यत्’ अङ्गारादिकम् ‘उपालभते’
 प्राप्नोति । ‘तत्’ एतत् ‘एनेन’ उपवेषेण ‘वेवेष्टौव’ । “विष्णु व्याघ्रा-
 वित्यस्मात्^७ करणसाधनो घञन्त उपवेषशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताशुद्धांशस्य निरसनं विधत्ते— “तेनेति । ‘प्राचः’-इति
 विधेयविशेषणम्, प्राग्दिग्गतानित्यर्थः ।

मन्त्रगतयोरामात्क्रव्यांश्चब्दयोर्विवक्षितं मर्थं माह— “अथं
 वा इति । आम मपक मत्तीति ‘आमात्’, मनुष्याणा मोदन-
 पाकादिहेतुरग्निः; क्रव्यं पल्ल मत्तीति ‘क्रथात्’-इति शव-
 दहनोऽग्निः^८ ॥ ४ ॥

१— ‘उपवेश’-इति तालव्योपधः जादिषु । एव मिहोत्तरत्रापि ।

२— वा सं० १. १७. १ । का० औ० सू० २. ४. २५ ।

३— “पलाशशाखाया मूलदेशे क्षिप्त उपवेषः”-इति महीधरः ।

का० औ० सू० २. ४. १५. इत्यथम् । ४— सा० प० २३ ।

५— का० औ० २६. २. १०; ३. ६; ७. २८ ।

६— ‘उपवेषनामनिर्वचनम्’-इति ठ, ड । ७— जु० उ० १३ ।

८— वा० सं० १. १७. २ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

९— ‘शवदाहकोऽग्निः’-इति ठ, ड ।

एव मयज्ञिय मग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य^१ शृङ्गादग्नेः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराहरणं विधत्ते— “अथेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्कृञ् आप्रवणे^२”—इति धातुः^३ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह— “य इति । देवान् यजति इति ‘देवघाट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःप्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते— “त मिति ।
अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति— “देवा ह वा
इति । “नेन्नः”—इति । ‘न.’ अस्माकं हविषो भागेनैव^४ राक्षसाद्य
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्ति माह— “अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”—
इतिमन्त्रेण^५ स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति—
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेश एव हि कपालोपधाने
सुख्यः; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितं सुपधानं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स उपदधातीति ।
“पृथिवीं दृष्ट्वेति^६ । पृथिवीसम्बन्धश्रवणात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव
कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं
शत्रुं भवबाधते ।

१— ‘निर्हृत्य’—इति ठ, ड । २— ‘आप्रवणे’—इति ट ।

३— ऋग० उ० ६ ।

४— ‘हविषोऽधोभागेनैव’—इति ठ ।

५— वा० सं० १. १७. ३ । का० श्रौ० २. ४. २८ ।

६— वा० सं० १. १७. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेष मनुद्य व्याचष्टे— “ब्रह्मवनीति । “बङ्गी वा इत्यादि । ‘यजुषु’ यजुर्मन्त्रेषु बङ्गविधा खलु ‘आग्नीः’ फलप्रार्थना, अतो बङ्गविधं ब्रह्मचत्रादिसम्भजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षित मिति व्याचष्टे— “उभे वीर्यं”—इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातयः । तेषु च बङ्गभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्भूमौ विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं नित्यपच मत्तुवदति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’—इति स्थाने ‘अमुष्य
वधाय’—इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”—इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अथेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि मध्यपाण्डुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा
‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या^१ अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— “ब्राह्मणो हीति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— नाख्येतत् पदं जादिषु ।

२— “राक्षसाः प्रविशेयुः ; अतः कपालस्योपरि अङ्गाराभ्युहनपर्यन्तम्
अङ्गुल्या”—इत्येवं विशेषपाठो ङ-पुस्तके ।

द्विसकः; अतोऽङ्गाराध्यूहनपर्यन्तं मङ्गुल्याभिनिहितं मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं^१ कपालस्योपरि अङ्गाराध्यूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ पुरोडाशाधिअयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं^२ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्योपधानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं^३ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः सम्बन्धिना
रूपेण ‘एतत्’ तृतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “स यदित्यादिना । पूर्वं” हि चिभिरुप-
हितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशास्त्रचोर्बाधः प्रतिपादितः,
इदानीन्तु ‘इमान्’ त्रीँलोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्धं मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध-
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाभ्य-
स्नाग्नाभ्य”—इति^४ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. २० ।

२— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. २१ ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. २२ ।

४— ‘पूर्वैः’—इति ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. २३ ।

मानात् सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषक्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन'
चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विश्वाभ्यः”—इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वं सुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य सङ्गावोऽसङ्गा-
वस्य 'अनद्धा वै' अस्माक मप्रत्यच्च एव ; यद् 'विश्वा आशाः' सर्वा
दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव' अप्रत्यच्च मेव ; (लोकत्रयवत्प्रसिद्धा-
भावात् ।) अतोऽप्रत्यच्चदिग्वाचिना विश्वाभ्य आशाभ्य इति^१
पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकलं मेवाप्रत्यच्चं विवक्षितं मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पञ्चदश माह— “तूष्णीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रे^२
भृगूणा मङ्गिरसा मिति^३ तपसो यद् विशेषणं तद्वाच्ये— “एतद्वा
इति । यद् 'भृग्वङ्गिरसां' मङ्गरीणां तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अग्न्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अति-
शयेन दौप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठनि “विष्मतोऽङ्गिति^४ सुक् ।
एवं वदतो मन्त्रस्थाभिप्राय माह— “सुतप्तानीति । एतान्युपहितानि

१— 'सन्दिग्धमानात्'—इति जादिषु ।

२— नैतद्वाक्यं ङ-पुस्तकादन्यत्र । ३— 'विश्वा आशा इति'—इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'—इति जादिषु ; ङ-पुस्तके तु नास्त्येवैतत् पदम् ।

५— वा० सं० १. १८. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३५ ।

६— या० सू० ५. ३. ६५ ।

कपालानि भृश्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । ‘अमन्’-इत्यस्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहानुष्ठेययोः कपालोपधानं मभिधाय पेषणं विधातुं
मारभते— “अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— “स कृष्णाजिन मिति ।
“सोऽसावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिप्रशो यः
प्रागाच्चातः— “तस्माद्वा एवैतद्रूचांस्ततोऽपहन्तीति^४, स एवाचाप्यनु-
षङ्ग्य योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते— “तदिति । “इयं वै पृथि-
व्यदितिः”-इत्यादिना^५ यत् प्रागाच्चात मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद-
चातिदिशति— “सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकम्^७ उपधानं विधत्ते—
“अथेति । “धिषणा हीत्यादि । पेषणीयतण्डुलानां धारणाद्
‘धिषणा’, पर्वतावयवत्वात् ‘पर्वतौ’-इति । एतदुभयं प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दयोरर्थः । गतं मन्यत् । “इयं मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
ख्येन रूपेण योगात् ‘एषा’ दृषत् इयं मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्भाया उपधानं विधत्ते^८— “अथ शम्भा

१— पा० सू० ३. ४. ७ । २— १. ४. ४. (७१, ७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. १ । का० औ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ पृ० १ प० द्रष्टव्यम् । ५— ७२ पृ० ५ प० द्रष्टव्यम् ।

६— ‘मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्’-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ५. ३ ।

८— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । 'उदीचीनम्' उदगवस्थित मये यस्याः सा तथोक्ता ।
 कात्यायनोऽप्याह स—“पश्चाच्छम्या सुपोहत्युदीचीं दिव इति”—
 इति^१ । शम्याया द्युलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तुं मन्तरिचरूपता माह—
 “अन्तरिच मेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्ये-
 वस्थानसञ्चरणेन रूपेण 'अन्तरिच मेव' अन्तरिचलोकात्मिकैव
 'शम्या', इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिचेण हि यस्माद् 'विष्टभ्ये'
 विविध मधस्तादुपरिष्ठाञ्च धारिते, अतोऽन्तरिचात्मिका शम्यापि
 “दिवस्तम्भनीरसीति^२ स्तूयते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपलायाः स्थापनं समन्वयकं^३ विधत्ते— “अथेति ।
 'पार्वतेयौ'-शब्दं व्याचष्टे— “कनीयसीत्यादिना । यस्मादेषोपला
 अतिग्रयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः 'एषा' दृषदः 'दुहि-
 तेव भवति'; दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति । तस्मादेषा
 पर्वत्याः^४ पुत्री 'पार्वतेयौ'-इति । “स्त्रीभ्यो ङक्”-इति^५ ङक् ।

“प्रति ता पर्वतौ वेत्तु”-इतिमन्त्रशेषेण परस्परद्विसापपरिहारार्थं
 दृषदुपलयोर्मिचीकरणं मर्थं इति व्याचष्टे— “प्रति हीति । उपर्यव-
 स्थानसञ्चरणेन रूपेण 'एषा' उपला 'द्यौरिव' द्युलोकात्मिकैवेत्यर्थः ।
 तदेको दृषदुपले समाहन्तीति^६ प्राक् यत् तयोः समाहननं विहि-
 तम्, तच्च शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति— “हनू एवेति ।

१— का० औ० सू० २. ५. ४ । २— वा० सं० १. १६. ३ ।

३— वा० सं० १. १६. ४ । का० औ० सू० २. ५. ५ ।

४— 'पार्वत्याः'-इति ज । ५— पा० सू० ४. १. १२० ।

६— १. ४. १३ (७४ ए० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

दृषदुपस्योदभयभावस्थानाङ्गनूलम्, तन्मध्येऽवस्थानाङ्गन्यायाः जिज्ञा-
त्मम् । यस्मात् जिज्ञया लोको वदति, तस्मात् जिज्ञास्थानीयया
ग्रन्थैव समाह्वननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद् उपरि समन्तकं^१ तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते—
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यग्रन्थस्याभिप्राय माह— “देवान्
धिगवदिति । “धिवि प्रीणनार्थः”—इति^२ धातुः । यद्युत्थानन्यादि-
देवान् ‘धिगवत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते ; अतो
धिगोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धिनुहीति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्तकं^३ पेषणं विधत्ते— “अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्णयति ।
“पिषु सञ्चूर्णने”—इति^४ धातुः । प्रकर्षेण अनिति चेषत इति
नासिकाभ्यां वह्निर्निर्गच्छन् आसक्तपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात्
अधोदेशं प्रत्यनिति चेषत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘व्यानः’ ; ऊर्द्धावाङ्गच्छति^५ विलक्षणो मध्यच्छित्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यात
सुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते— “प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१— वा० सं० १. २०. १ । का० औ० सू० २. ५. ६ ।

२— भा० प० ५६३ ।

३— वा० सं० १. २०. २ । का० औ० सू० २. ५. ६ ।

४— व० प० १४ ।

५— ‘ऊर्द्धाधोच्छति’—इति ठ, ड ।

६— वा० सं० १. २०. ३ । का० औ० सू० २. ५. ७ ।

कृष्णाग्निने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-
प्रणयनं, तद्वाङ्मणान्तरमूखम् । स ह्येवं सूत्रयामास— “पिनष्टि
प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति कृष्णाग्निने प्रोहति, चक्षुषे
त्वेतीक्षत इति^१ ॥ १६ ॥

प्राणायतेतिमन्त्रस्याभिप्राय माविष्कर्तुं मुक्तं पेषण मनुवदति—
“तद्यदिति । ‘अमृतानां’ मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीव’^२
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति^३ । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहनमपेषणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति ; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । पेषण-
समये “प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव” पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गत मन्यत् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य क्षिप्नानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधन मित्यभिप्रायः । “पिपृषन्तीति । एवं समन्त्रक मध्वर्युणा
पेषणे कृते सति यजमानपरिचारका अवशिष्टं सर्वं चूर्णीकुर्युः^४ ।

१— का० औ० सू० २. ५. ७, ८, ९. एतद्वाङ्मणयने तु आयुषे धा मित्यन्तः
पेषणमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहयमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवनं’—इति ड । ३— ‘अमरत्वसाधनं’—इति ठ, ड, ट ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव”—इति ट ।

५— “दासो पिनष्टि पत्नी वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति मूत्रा पिनष्टि”—इति
आप० औ० सू० १. २१. ८, ९ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्वते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि कुर्युरित्यर्थः ॥ २९ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— "अथैक इति । यदा चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्यः आग्नीध्रादिः (आज्यं निर्वपति^१) । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः समसमयवर्त्तित्वं सूचितम्— "पिथ्यमाणेषु निर्वपत्यन्वो महीना मित्याज्यम्"—इति^२ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण गृहीतव्य मिति विधित्सुराह— "यद्वा इति । 'यत्' खलु हविः "अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' गृहणसाधनं यजुस्य यावद्देवत्वं भवति, तावद्देवत्य मेव 'तत्' हविर्भवति । आज्यं च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीयादित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारणं सेत्स्यतीत्याह— "न वा इति । एव अनिरुक्तयजुषा गृहण सुपपाद्य तद्विधत्ते— "तस्मादिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् 'निरुक्तम्', तद्विलक्षणम् 'अनिरुक्तम्' । तादृशं च "महीना मित्यादि यजुः^३ ; तत्र प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्थानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्वा इति । "मद् पूजायाम्"^४ । मद्वात्ने पूज्यन्त इति 'मद्वाः' । एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् "पयोऽसीति । विकारे प्रकृतिशब्द इत्यर्थः । गृहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'-मन्त्रः^५ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— का० औ० सू० २. ५. ६ ।

३— वा० सं० १. २०. ५ ।

४— भा० प० ७३० ।

एव सु हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरूपे षति
तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अथ पेषणोपधाने सह भवतः । तत्र अग्नीत् कपालानि प्रक्षाल्य,
गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेशं गृहीत्वा तेन अपणस्य
अङ्गारान् खरमध्ये एव स्वस्थानात् प्राच्यां प्रेरयति,— यथाङ्गारस्थानेऽति-
तप्तभूमौ कपालान्युपधीयेरन् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एक
मङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति ।
तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं मुपदधाति [तत्राभिचारं
कुर्वन् मन्त्रे 'आढव्यस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत
उदकोपस्पर्शनञ्च] । ततः सव्यहस्तेऽङ्गुल्या अश्रून्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले
एक मङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्,
मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य
पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य
पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । ततो
ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तदेवोपसर्जनैरग्नी-
देव गार्हपत्येऽधिभ्रयति । पिष्टसंयवनायां आप उपसर्जन्यः । इति कपा-
लोपधानम् । अथ पेषणम् । तत्र अर्धयुः कृष्णाग्निं मादाय, पूर्ववदवधूय,
अप उपस्पृश्य, प्रत्नयौव मास्तीर्य, सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाग्निने, दक्षिणेन
हस्तेन प्रागग्रां दृषदं तस्य कृष्णाग्निस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे
अधस्तादुदगग्रां श्र्यां प्रेरयति,— यथा दृषदः प्राचीनप्रवणतां जायेत ।
ततस्तस्या उपरि उदगग्रा मुपला मुपदधाति । ततस्तस्यां दृषदि तच्छुला-
नोप्य पिनष्टि । पिष्यमाणेषु तच्छुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो
आन्यस्थाल्या मान्यं प्रक्षिपतीतीह पेषणोपधाने कर्मणो विहिते ।

पविचवति संव्वपति । पात्र्यां पवित्रे ऽश्वधाय
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
 भ्याः संव्वपामीति सोऽसुवेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्व्वेद्युपविशति । अथैक उपसुर्जनीभिरैति
 ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप
 ओषधीभिरिति सुः ह्येतद्वाप ओषधिभिरेताभिः
 पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोषधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
 दोषधयो रुसेनेताः पिष्टा अग्निः सङ्गच्छन्त ऽत्रापि
 ह्येतासाः रुसः सुः रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ता मिति
 रेवत्य आपो जुगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृ-
 च्यन्ते सम्मुधुमतीर्मुधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति सः
 रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । अनुयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रिये
 ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा युजमानाय युच्छेदेवं वै तत् संयौ-
 त्यधिवर्द्ध्यन्तु वै संयौति यथा वा ऽश्विदृक्तोऽग्नेरुधि
 जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेषा करोति । यदि हे हविषी भवतः ।
 पौर्णमास्यां वै हे हविषी भवतः स युच पुनर्नु सः-
 हरिष्यन्स्यात् तदभिमृशतीद् मग्नेरिद् मग्नीषोमयो-
 रिति नाना वा ऽएतदुग्रे हविर्गृह्णाति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पिषन्ति तत् पुनर्नाना करोति तुस्मादेव
मभिमृशत्यधिष्ठणक्त्येषु पुरोडाश मुधिअयत्यसा*-
वाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियतेऽर्हो ह वा ऽएषु आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
मर्हो यदिह इविर्भवति स युश्चासावर्हो यु उ चायु
मर्हस्ता ऽउभावभिं गमयावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः
सह क्रियत ऽएव मु द्वेषु आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिअयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तुदाह
यदाइषे त्वेति तत् पुनरुदासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टा-
दूर्गं रुसो जायते† तुस्मै तुदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिष्ठणक्ति । घूर्मोऽस्तीति यज्ञ
मेवैतत् करोति युथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति
व्विश्वायुरिति तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तुं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
पतिस्तद्युजमानायैवैतदाशिष माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सचा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् यत्

* 'मुधिअयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च-श्रद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृञ्चं वै तद् यज्ञस्य* युन्मानुषं नेद् व्यृञ्चं
यज्ञे करवाणीति तुस्मान् सच्चा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमाचुं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तुद्वेद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मुनसा नु सच्चा पृथुं
मुन्येतैवुं कुर्यात् ॥ १० ॥

तु मङ्गिरभिमृशति । सकृद्वा चिर्वा तद्युदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिःषुन्तो वा क्षण्वन्ति† वा व्वि वा वृहन्ति
शान्तिरुपस्तुदङ्गिः शान्त्या शमयति तुदङ्गिः सुन्द-
धाति तुस्मादङ्गिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति । अग्निष्टे त्वचं मा द्विःसीदित्यग्निना
वा ऽएनमेतुदभितप्युन् भवत्येषु ते त्वचं मा द्विःसी-
दित्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्यभिं करोति । अष्चिद्र मेवैन मेतुदग्निना
पुरियत्नाति नेदेनं नाप्रा रुक्षाःसि प्रमृशानि-
त्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात् पुर्यभिं करोति ॥ १३ ॥

तुः अपयति । देवुस्त्वा सवित्ता अपयत्विति न वा
ऽएतुस्य मनुष्यः अपयित्ता देवो ह्येष तुदेनं देव एव-
सवित्ता अपयति व्वर्षिष्टे ऽधिनाक ऽडुति देवचो एत-
दाह यदाह व्वर्षिष्टे ऽधिनाक ऽडुति तु मभिमृशति
शृतुं वेदानीति तुस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

* 'याज्ञस्य'-इति ग ।

† 'क्षिण्वन्ति'-इति च ।

सोऽभिमृशति । मा भेर्मा संव्विक्या इति मा त्वं
भैषीर्मा* संव्विक्या युत् त्वाह मुमानुषः सुन्तं
मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

यदा श्रुतोऽथाभिवासयति । नेदेन मुपुरिष्टान्नाद्वा
रुक्षाःस्यवपुश्यानिति नेदेव नमु इव मुषितु इव
शुयाता ऽडुत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । श्रुतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य
प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो वा युजमानो वा
ताम्याद्युदिदु मभिवासुयामीति तुस्मादेव मभि-
वासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रौनिर्खेजनम् । अङ्गुलिप्रखेजम मास्येभ्यो
निनयति तद्यदास्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पवित्र-
वति”—इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्द्देशः ; पवित्रयुक्ते पात्रे
इत्यर्थः । तदेव विष्टणोति— “पात्र्यां पवित्रे अवधायेति । “सो
ऽसावेवैतस्येति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे

* ‘भैषीर्मा’—इति च ।

† ‘अभिवासयति’—इति ख, च ।

१— ३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जनयत्यै”-इतिजननलिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति— “पौर्षमास्या मिति । ‘पौर्षमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्यग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते— “स यत्रेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्, ‘तत्’ तदानीम् “इदं मग्नेः”-इत्येकं भागं मभिमृशति, “इदं मग्नीषोमयोः”-इत्यपरम्^१ । तावेतौ यथासङ्ख्यं माग्नेयाम्नीषोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः^२ ।

कथं पुनरनयोर्द्विलं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “न संहरिष्यन्”-इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति— “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^३ ग्रहणस्य

१— ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’-इति ७ ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३— “यथादेवतमन्यत्”-इति का० श्रौ० सू० २. ५. १६ । ‘अन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४— ‘देवतादेशेन’-इत्येव पाठो ड-पुस्तकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्विवरिस्मिन्
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्वं विभजतीत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिअयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्त्तभेद माह— “अधिषणक्तीति । ‘एषः’ अध्वर्युः पुरो-
डाशम् ‘अधिषणक्ति’ अग्नेरुपर्यधिअयति । “अथैक आज्यं निर्वप-
ति”—इति प्रागन्यशब्दपर्यायेणैकशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिर्वापे
कर्त्ततया प्रतिपादितः^१, सोऽत्र ‘असौ’—इत्यदःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिअयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्रः ‘आज्यम्’
अधिअयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानं सुपपादयति— “अर्द्धो ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः; उपस्तरणाभिघारयोः^२
प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात्; इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिअयणेन तदर्द्धद्वयं मेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य
चाभिप्रायः । “एव सु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिअयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकौकरणात् यज्ञशरीरं सम्भूयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितं माज्याधिअयणं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “सोऽसाविति ।
इत्यत इतीडिति व्युत्पत्त्या इद्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

१— ‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिअयणस्य समानकाल-
तां विवक्षिषुः (विवक्षुः) कर्त्तभेद माह—’—इति ङ ।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् २. १. २२ (६७ पृ० ११ पं०) ।

३— “आद्यन्तयोराज्यम्”—इति का० श्रौ० सू० १. ६. ८ ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. १७ ।

“वृक्षा इति । “वृष्टादूर्ध्वम इति । तस्मात् ‘वृष्टात्’ उदकात् जायमानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ‘ऊर्क्’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

“अधिवृणोतीति । अग्नावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अपणारे स्थापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्ष्माऽसौति^२ घर्षतादात्म्यस्तवनात्, घर्षस्य च सोमयागाङ्गलात् तदात्मक मेवैतत्करोति । घर्षस्य यत् प्रवृञ्चनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्चनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

“तं प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः । “प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रथयति’ पृथु विस्तीर्णं प्रभृतं करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं^५ विधिस्तुः परिमाणान्तरं निषेधति— “तन्नेति । सन्नेति निपातोऽनेकार्थत्वाद्चातिशयार्थः । ‘यत्रा पृथुम्’ अतिपृथुं न कुर्यात् । विपचे बाधमाह— “मानुषं हेति । अस्य मानुषत्व^६ को दोष इत्यत आह— “व्यूङ्कं वा इति । ‘व्यूङ्कं’ विगतर्द्धिकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपत्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृत-

पत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिश्चयणमिति का० श्रौ० सू० २. ५. १८ ।

२— वा० सं० १. २२. ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. १९ ।

३— नास्त्येतत् पदं ङ पुस्तकादन्यत्र ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० १. २२. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. २० ।

५— ‘अभिमतं परिमाणं’—इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’—इति ड ।

६— ‘मानुषं’—इति ड ।

पक्षान्तर सुपन्यस्यति^१— “अश्वशफेति । अथ मपि पक्षो दुश्चान-
त्वात् न साधुरित्याह— “कस्तदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाण
माह— “यावन्त मिति । यत्परिमाणविशिष्टं मेव पुरोडाशं स्वयं
मनसैवातिष्ठयं न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः^२ ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याङ्गिरभिर्गर्जनं विधत्ते— “त मिति । ‘क्षणन्ति’
हिंसन्ति । “क्षण^३ हिंसायाम्”—इति^४ धातुः । ‘विवृहन्ति’ विस्फे-
यन्ति । “वृह^५ उद्यमने”—इति^६ धातुः । “शान्तिराप इति । दाह-
दृष्णादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“सोऽभिष्टशतीत्यादिविहिताभिर्गर्जनानुवादेन मन्त्रविधिः^७ ।
मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्त मिति व्याचष्टे— “अग्निना वा इति ।
“अभितस्यन्निति । अभितः सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— “त मिति । परितोऽग्निर्घस्य, स
‘पर्यग्निः’ ; परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः^८ । तस्य प्रयोजन

१— ‘पक्षान्तर मपवदति’—इति ८ ।

२— “षडङ्गुलवृत्ता कपालचित्तिर्यथा सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाण
माश्रयणीयम्”—इति का० श्रौ० २. ५. २० सू० वृत्तौ या० दे० ।

३— ‘क्षिणन्ति’ हिंसन्ति । “क्षिणु”—इति आदिषु, ८-पुस्तके च पाठः ।

४— त० उ० ४ “क्षिणु च” ।

५— तु० प० ६७ ।

६— मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ७ । का० श्रौ० सू० २. ५. २१ ।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु “अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः”—इति
तै० सं० १. १. ८. १ । तद्विधिः का० श्रौ० सू० २. ५. २२ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिसंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवक्षीरञ्च
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ३ ॥

समन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे ‘देवत्रो’^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ वृद्धतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तस्त्रोक्वासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः”-
इति^३ द्वितीयार्थं चा-प्रत्ययः । अपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिमृशतोऽभिप्राय माह— “शृत मिति । ‘शृत’
पक्वं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”-इत्यस्मात्^४ निष्ठायां “शृतं
पाके”-इति^५ निपातितम् । ‘वेदानि’-इति “विदज्ञाने”-इत्य-
स्मात्सोऽभ्युत्तमेकवचनम् ॥ १ ४ ॥

विहित मभिमर्शनं मनुष्य मन्त्रं^६ विधत्ते— “सोऽभीति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भैषीरिति । ‘मा
संविख्याः’-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“यं त्वेति ॥ १ ५ ॥

“यदा शृत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘शृतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तरं मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० श्रौ० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवत्रा उ’-इति छेदः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— अदा० प० ४३ ।

५— पा० सू० ६. १. २७ ।

६— अ० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भस्मना^१ आच्छाद्यतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेद्वेवेति । ‘मग्नः’
 स्वभावतो विवसनः ; ‘मुषितः’ चौरादिभिरपहतवसनः ; तावुभौ
 यथा निरावरणौ ‘ग्रथीतै’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे
 निरावरणः ग्रथीत । नैव तथा ग्रथीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनग्रीसः,
 इज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत् ; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भ्रूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मर्थं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिदं मभिवासनम्, ‘एतदनु’
 एतस्यामन्तरमित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवासनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्राङ्गुलि^३प्रचालनोदकस्य निमयनं विधत्ते^४— “अथेति ।
 निर्णिज्यते ग्रोध्यते अनेनेति ‘निर्णोजनम्’ अङ्गुलिप्रचालनम्,
 पात्रोर्निर्णोजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ त्रितादयः^६

१— “साङ्गारेण भस्मनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५ या० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पात्राङ्गुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

५— उ-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि त्रीणि पदानि न दृश्यन्ते ।

६— ते च त्रिताः, द्विताः, एकता इति । “अस्यां भ्रुवायां मध्यमायां प्रति-

ष्टायां दिशि साध्याश्चात्याश्च देवाः”—इति ऐ० ब्रा० ८. ३. ३ ।

तेभ्यो^१ गिनयेदित्यर्थः । विहितं गिनयनं स्रोतु मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तेषां सुत्पत्तिक्रिया त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णयन्ते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— पवित्रे पात्र्यां कृत्वा कृष्णाग्निनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्र्यां मावपति । तत उज्याय गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्पर्शं सथे गृह्णीत्वा उपसर्जनीरुदास्य अध्वर्योर्दक्षिणेनानीय पिष्टानां मुपरि घृतस्य सपवित्रस्य अध्वर्योर्दक्षस्य उपरि गिनयति । ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीधां गिनोयमाना उपसर्जनीर्दक्षिणहस्तघृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । आग्नीधा च तथा गिनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते गृह्यं सम्पद्यते । तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिष्टौ कृत्वा पात्र्या मुदकसंख्यौ गिधाय इद मघेरिति इद मघौ-बोमयोरिति च क्रमेण आलभते । ततोऽग्नीद् सथहस्ते वेदं गृह्णीत्वा दक्षिणत आज्यं मधिम्रयति, अग्नेरुपरि आज्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथनम् ।— तत्राध्वर्युः सहैवाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशं मधिम्रयति, तत एकदशसु कपालेषु द्वितीयम्; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिपृथुं न करोति । ततश्च भेव पुरोडाशं सकृत् त्रिवां अङ्गिरभिष्टयति, स्रष्टयति; प्रथने त्रिधमाथे यत्र क्वचन विदीयं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । तत पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ पर्यभिकरणम् ।— गार्हपत्या-दङ्गार मादाय आज्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिणं मङ्गारं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

प्रताचरण मारभ्य पात्रीनिर्णयनान्ततः ।

कर्माङ्गं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥^२

परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्ये-
नागयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दर्भद्वयैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण अपयति ; षट्ताश्रितज्ञानाय तौ द्वावेव पुरोडाशौ
क्रमेणाकभते च । अष्टतौ चेत् तौ पुनः अपयप्रक्षेपः ; षट्ताश्रितौ चेत्
वेदेनोपवेशेण वा तप्ततरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाच्छादयेत् । अथ पात्री-
निर्णयनम् ।— पात्यङ्गुलिप्रक्षालनं जलं पात्रीस्य मेव गार्हपत्यादीमैस्तृ-
यैर्ज्वलद्भिस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः स्थेन प्राक्संस्थास्तिखो रेखाः
हत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संख्यं परस्परं संसर्गं मप्राप्नुवत् त्रिनिर्णय-
तीत्येतानि चत्वारि पुरोडाशकर्माख्यत्र ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संक्षयः'—इति ख, 'काण्डो
१२१'—इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'—इति घ ।

२— ठ-पुस्तकमानेऽत्रैव श्लोको वृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽश्रुग्रेऽग्निरास । स य मुग्रेऽग्निः
 होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावृणत सु
 प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्यु योऽय
 मेतुर्ह्यग्निः सु भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तुं देवा
 अनुविद्य सहसैवाद्वा आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावद्यूता
 स्थ या अप्रपदनः* स्थ याभ्यो वो मा मकामं नुयन्तीति
 तत आस्याः सम्बभुवुस्त्रितो द्वितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सह चेरुः । युधेदुं ब्राह्मणो राजान मनु-
 चरति स युत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य
 हैतेऽपि बुध्यस्यां विदाञ्चक्रुः शुश्रुवैनं चितु एव जघा-
 नात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अप्रपदनः'-इति च-मुञ्जौ ।

† बुध्यस्यां'-इति ग, च, ट ।

तु उ हैतु ऽजचुः । उपैवेम ऽपुनो गच्छन्तु येऽस्य
 व्वध्यस्यावेदिषुरिति* कि मिति यज्ञ एवैषु मृष्टा मिति
 तुदेषेतुद्यज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पाचीनिर्णोजन मङ्गुलिप्रणे-
 जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हास्या जचुः । अत्येव व्वयु मिद् मस्मत्परो
 नयामेति कु मभीति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
 ऽइति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेताप्येषु ह यज्ञो
 मृष्ट आस्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
 युजते ॥ ४ ॥

तुतो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
 यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणुः हविरुसदिति तन्नाना
 निनयति तुथैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुथैषाः
 शृतं भवति स निनयति चिताय त्वा द्विताय त्वैकताय
 त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते यत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
 लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
 तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
 भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

* 'व्वध्यस्यावेदिषुरिति'-इति पवर्गीयादिः च, ङ ।

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्रामु सोऽजं प्रविवेशु
तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खुनन्त इद्वान्वीषुस्त
मुन्वविन्दंस्तुविमौ व्रीहियवौ तुस्मादुप्येतावेतुर्हि खुनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्भ वा ऽअस्यैते सर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्भास्य हविर्हविरेव* भवति
यु एव मेतद् वेदाचो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्गः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । युदापु ऽआनुयत्युथ
त्वग् भवति यदा संयौत्युथ मांसुं भवति सुन्तत इव
हि स तुर्हि भुवति सुन्तत मिव हि मांसुं यदा शृतो
ऽश्यास्थि भवति दारुणु इव हि स तुर्हि भुवति दारुणु
मिव ह्यस्थ्युथ† युदुद्वासयिष्यन्भिघारुयति तुं मज्जानं
दधात्येषो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्गः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । सु किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्च
गाश्च तौ गौरुश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उद्भोऽभवद्यु मज मालभन्त सु शरुभोऽभवत्तुस्मादेतेषां
पशूनां नाशितुव्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविरेव'-इति च ।

† 'दारुणु मित्यस्थ्युथ'-इति च ।

निर्णयननिनयनस्याप्यभागत्वमुपपादयितुं तावत् तेषां सुत्यप्तिमाह—“चतुर्द्धा”-इत्यादिना^१ । पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन चतुर्विधो बभूव । तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान् । व्यत्ययेन बहुवचनम्^२; यदा सुपां सुपो भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः^३, ते देवा इत्यर्थः । ‘सः’ अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अघ्नियतेत्यर्थः । “धवि गमने”-इति^४ धातुः । “अथ योऽय मित्यादि”^५ । एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु ‘अथ’ अनन्तरभावी ‘योऽयम्’ इदानीन्तनस्यतुर्योऽग्निः, ‘सः’ अथम् ‘भौषा’ पूर्वोऽग्निवन्मरणभयेन ‘निल्लिख्ये’ निल्लीनोऽन्तर्हितो बभूव । स निल्लीय चापः प्रविवेश । ‘तम्’ अप्पु प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१—‘पूर्वप्रपाठकान्ते “आग्नेभ्यो निनयति (११३ ए० १२ पं०)”-इत्युक्तत्वादायोत्यप्तिमाह—“चतुर्द्धेति ।’-इति ड-पुस्तकस्यावतरणौ ।

२—पा० सू० ३. १. ८५ । इहान्ति चयं कारिका-

“सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्, कालहलचस्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रज्ञदेवां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गकनेन”-इति ।

३—पा० सू० ७. १. ३६ ।

४—भा० प० ५६७ ।

५—पुरेयादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्त्वेवं वृष्यते—“‘ह’-‘वै’-इति निपातौ वेदप्रसिद्धर्थे । अग्नेरेकस्मात् सकाशात् अग्निस्तुर्द्धा ‘विहितः’ कृतः ‘आस’ बभूव, इत्ययमर्थो वेदप्रसिद्धः । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्ने’ दृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’ अग्निम् ‘होत्राय’ होत्रकर्मण्ये ‘प्रावृणत’ प्रकर्षेण वृत्तवान्, स ‘प्राधन्वत्’ ऋतोऽभवत् । यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि प्राधन्वत् । यं तृतीयं, सोऽपि ऋतोऽभवत्”-इति ।

ज्ञात्वा, 'सहस्रैव' बलात् 'अद्वाः' सकाशात् 'आनित्युः' आजङ्गुः^१ ।
 'सः' च बलादानीयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' षीवनं
 कृतवान् । "ष्ठिवु निरसने"^२—इत्यस्मात्सिट् । केनाभिप्रायेण षीवन
 मिति तं दर्शयति— हे आपः! 'थाः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं
 स्य' अनाश्रयभृताः^३ स्य, 'याभ्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी^४, युष्म-
 त्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयं
 'अवच्छ्रूताः' स्य षीवनेन दूषिता भवतेति । यथा खोके परैः
 प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मन्त्रमः षीवनेन निन्द्यते, तददपां निन्दा विव-
 चिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निष्ठीवनसन्नपवीर्यधारणात्
 ताभ्योऽङ्गुः सकाशात् चितादिसञ्ज्ञका आप्या उत्पन्नाः । अङ्गो
 जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्युः'—इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पात्रीनिर्णयनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—
 "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं
 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तददेव 'ते' चितादयोऽपीन्द्रेण सार्द्धं
 तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये
 सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं'
 जघान, तस्मिन् समये ते चितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि
 षष्ठी^६, तं 'वध्यं' वधार्हं^७ 'विदास्यक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृ-

१—'देवाः अन्विष्य बलाद् आनित्युः आजङ्गुः'—इति ज, भ ।

२— आ० प० ५६० । ३— 'अनाश्रयभृताः'—इति जादिषु, ङ—पुस्तके च ।

४— पा० सू० ३. १. ८५ ।

५— 'तददेव विवचिताः'—इति ङ ।

६— पा० सू० २. ३. ५० ।

७— 'वध्यं वधार्हं'—इति ङ ।

भ्योऽन्यतरस्याम्”-इति^१ विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च ‘एनं’ विश्वरूपं चित्र एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’ हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिसुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह— “देवो हीति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनैः कृतं संवादं दर्शयति— “त उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (विश्वरूपहननानन्तरम्^१) एतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ‘अवेदिषुः’ अज्ञासिषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘उपगच्छन्तु’ । एव मुपगन्तव्यं तदेनः किंरूप मिति प्रश्नपूर्वक माह— “कि मित्तीति । ‘एषु’ चितादिषु ‘यत्’^२ विश्वरूपवधजनित मेनः, यज्ञ एव ‘तत्’^३ एनो ‘मृष्टं’ मृज्जीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां त्रयाणां पात्रौनिर्खेजनादि निनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ चितादिषु ‘तत्’ विश्वरूपहननजनित मेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितस्यैवसो रूपं पात्र्यादिनिर्खेजन माप्तेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्यैवसस्यैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । वय मपि ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधरान्तरे ‘अस्मत्’ अस्मत्तो नयामेति^४ योजना । ‘क मभीति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा०सू० इ. १. ३८ ।

२— ङ-पुस्तके एष पाठोऽधिकः ।

३— ‘तत्’-इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’-इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति’-इति ज, झ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः ।
अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आग्नेष्वि-
ति । ‘मृष्टे’-इति “मृजू शूद्रौ”-इत्यस्मात्, अदादित्वाच्छपो
क्षुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपूर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपं
दक्षिणा मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः” ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्दे यज्ञस्य क्रूरं, यद्विहितं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^३ ॥

“तस्मानेति । ‘तत्’ आप्तानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्ट मेव
कर्त्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आग्नेभ्यः ‘असमदम्’ अकलहं
करोति । संसर्गे हि मदीयन्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^४— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ सत्येषां ‘तत्’ जलं ‘शृतं’ पकं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दार्षपौर्णमासिकं’-इति ड ।

४— “यज्ञस्य ह्येन मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अन्वाहार्यसञ्ज्ञकं
दक्षिणार्थं तच्छुद्धरूप मोदनं चतुर्णां ऋत्विजां ऋत्विग्यावता सम्भाव्यते
तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०श्रौ० २. ५. २७ सू०टी० ।
एष चौदनः दक्षिणाद्यौ पच्यत इति तस्याग्नेरपरं नाम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. ३. १ ।

६— ‘निनीत मुदक मङ्गारेण प्रतपति’-इति ढ ।

विहितं निनयन मनस्य मन्त्रं विधत्ते— “स इति ॥

एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति— “पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुहूपता मुपपादधितु मितिहास मुदाहरति— “पुरुषः
हेति । “मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो ‘मेधः’ । ‘तस्य’
सञ्ज्ञस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एवं पुरुषाश्चादिपशुध्वालभेषु तत-
स्ततो निष्क्रान्तः ‘सः’ मेधः अन्ततः^१ इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘तं’
मेधं पृथिवीं ‘खनन्तः’ विदारयन्त इव ‘अन्वीषुः’ देवा अन्वीच्छन् ।
“इषु इच्छाथाम्^२”—इत्यस्मात्सिद्धिः । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवाः
अलभन्त । “ताविमौ त्रीहियवाविति । स एव मेधो त्रीहियवरूपेण
परिणत इत्यर्थः” । “तस्मादपीत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूप-
लादेव, इदानीं मपि ‘एतौ’ त्रीहियवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खन-
नेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यत्वदर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं
त्रीहियवयोः स्वध्ववसान मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फल माह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^३
वङ्गर्थे एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादयः सर्वे
पशवः^४ आलभ्याः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हविः ‘स्युः’

१— वा० सं० १. २३. ३, ४, ५ । का० औ० सू० २. ५. २६ ।

२— नास्त्येति पदं ङ-पुस्तके । ३— तु० प० ७१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’—इति ङ ।

५— थात्येनेति यावत् । १२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

६— नैते पदे ङ-पुस्तके ।

भवेयुः, 'अस्य' त्रीहियवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तन्नि-
ष्पादितं पुरोडाशादिकं 'हविः', तावद्दीर्घवद् 'हविरेव' भवति ।
एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थं सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
तद्दर्शयति— "अत्रो वेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्कः
पशुः'-इति यदाङ्गरभिज्ञाः, 'सा' पाङ्कसम्पत् 'अत्रो' अत्रापि
पुरोडाशे विद्यते इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः;
लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, बद्धत्वाच्च । यदा खलु मंथवनार्थं मप
आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति ; त्वचीव
सूक्ष्णीभावदर्शनात् । मंथवनावस्थायां मांसधातुत्पत्तिः । मंथव-
नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यं माह— "सन्त
इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः । ता सुत्पत्तिं लौकि-
कास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
पुरोडाशो 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति;
लौकिक मथस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशो
ऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । "उद्दासयिष्यन्निति । उद्दासनकाले यत्

१— एव मित्यादेः स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव संस्क्रियते'-इति ङ ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशौ पाङ्कसम्पदभिज्ञैरुच्यते,
सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'-इति ङ ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्'; अस्थ्यन्तर्गतं मज्जास्थं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्गत्वसम्पत्तिं निगमयति— "एषो इति । 'एषा उ' एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालम्बाना मपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— "स य मित्यादिना । 'सः'-इति पूर्ववद् बद्धवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः । "एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां^१ मांसं 'नाशितव्यं' न भक्षितव्यम् । तत्र हेतु माह— "अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२ अयन्नियत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि विचार्यम्; तेषा मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रुयतेऽत्र षष्ठ-कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्टकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं प्रकल्प्य हिंसाराहित्ये एव श्रुतित्वात्पर्यवस्येत ।

२— 'सारांशो मेधः'—इति ह्युक्त मिहैव पुरुस्तात् (१३१ पृ० ४ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूपं मिदं ब्राह्मणम् । इहात्याना मुत्पत्तिनिदानं वर्णितम्, तन्निनयनमन्वाञ्च विहितं; अपि प्रसङ्गतः किम्पुरुष-गौर-गवयोऽङ्ग-शरभ-मांसाना मभक्ष्यत्वं सूचितञ्चेति ।

इन्द्रो ह युञ्ज वृत्राय वृजं प्रजहार। स प्रहृतश्चतुर्धा
ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
रुथस्तृतीयं वा यावद्वाथ युञ्ज प्राहरत्तच्छुक्लोऽशीर्यत
सु पतित्वा शुरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतैव मु
सु चतुर्धा वृजोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति। द्वाभ्यां राजन्य-
बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुथेन
च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्य मादत्ते। युथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृज
मुद्यच्छदेव मेवैषु एतं पाप्मने द्विषते म्नात्ब्याय
वृज मुद्यच्छति तस्माद्दे स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
देवानां प्रसविता तुत्सवितृप्रसृत एवैन मेतदादत्ते ऽश्वि-
नोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्या
मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यां मिति पूष्ण भागदुघ
स्तत्तस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वृजो वा ऽप
तस्य नु मनुष्यो† भर्ता तु मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूष्णो'—इत्यादीनि पदानि च-पुस्तके न सन्ति।

† 'मनुष्यो'—इति च।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तुः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुःश्रयत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै व्वीर्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तुस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्व्वै
स व्वज्ज आसीच्छततेजा यं तं व्वृत्राय प्राहरत्तु मेवै-
तत्करोति ॥ ६ ॥

व्वायुरसि तिग्मुतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यु-
दयं योऽयं पुवत ऽएषु ह्रीमांस्त्रोकांस्तिर्य्यङ्नुपवते* सुः-
श्रयत्येवैन मेतद् द्विषतो व्वधा इति युद्धि नाभिचुरेद्यद्यु
ऽत्रभिचुरेदमुष्य व्वध इति ब्रूयात्तेन सुःशितेन नात्मान
मुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन व्वज्रेण सुःशितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसानीति तस्मान्नात्मान मुपस्पृ-
शति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स्म युहेवा अशुरान् जुयन्ति तुतो ह स्मैवैनान्
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'ङ्नुपवते'—इति च, छ ।

† 'वध'—इति च । एव मुत्तदत्रापि सर्वत्र ।

ते ह देवा जचुः । जुयामो वा ऽश्रुसुरांस्तुतस्त्वेव नः
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हाम्निरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽदित्यु-
दञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हाम्निरुवाच । अहु मुत्तरतः पर्येष्याम्यथ यूय मितु
उपसुरोत्त्यथ तान्सःरुधैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न सुहास्यन्त
ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽम्निरुत्तरतः पर्यैत् । अथेम ऽइतु उपसुमरन्ध-
स्तान्सःरुधैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्यदु चेमांल्लोकानुति
चतुर्थं तुतः पुनर्न सुमजिहत तुदेतुनिदानेन यत् स्तम्ब-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्नीदुत्तरतः पर्यैति । अग्निरेवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसुरण्डि तान्सःरुधैभिश्च लोकै-
रभिनिदुधाति यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न
सुञ्जिहते तुस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सुञ्जिहते येन ह्येवैनान्
देवा अवाबाधन्त तेनैवैनानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽव-
बाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽएव युजमानायारातीयति । युश्चैनं हेष्टि त
मेवैतुदेभिश्च लोकैरभिनिदुधाति यदु चेमांल्लोकानुति

चतुर्थः स वा एभिश्च लोकैरभिनिदुधद्यद् चेमांस्त्रोका-
नृति चतुर्थः मस्या एव सर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किः हि हुरेद्यदन्तरिक्षः हरामि
दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्द्वाय प्रहरति । नेदनेन व्यजेण सु-
शितेन पृथिवीः हिनुसान्तीति तस्मात् तृण मन्तर्द्वाय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा
द्विःसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽएना मेतुत्करोत्याद्-
दानस्ता मेतुदाह्रौषधीनां ते मूलानि मा द्विःसिष मिति
व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
कुरुते तद्भुनपक्रमि युद् व्रजेऽन्तस्तुस्मादाह व्रजुं गच्छ
गोष्ठान मिति वर्षतु ते द्यौरिति युच वा ऽअस्यै खनन्तः
कूरीकुवन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या शम-
यति तुदद्भिः सुन्दधाति तुस्मादाह वर्षतु ते द्यौरिति
बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देवु मेवै-
तुत्सवितार माह्वान्ये तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
पृथिव्या मिति शतेन पाशैरित्यमुचे तुदाहु योऽस्मान्

* 'स वा'—इत्यादिरेतदन्ती यत्रः च-पुस्तके नास्ति ।

† 'कूरी'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

द्वेष्टि युञ्च व्युं द्विषस्त मुतो मा मौगिति यदि
नाभिचुरेद्युः ऽभिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्
बध्वास मित्वरुरुर्ह वै नामासुररक्षसु मास तु देवा अस्या
अपाघ्नत तुयो ऽएवैन मेतुदेषोऽस्या अपहते व्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्युं
द्विषस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु मम्रीदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पप्त इति
युञ्च वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिषत्तु मग्निरभिन्यदधादुरो दिवं मा पप्त इति स
न दिव मपतत्तुयो ऽएवैन मेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोक्तादन्त-
रेति दिवोऽध्यम्रीत्तस्मादेवुं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्कन्नित्ययं वा
ऽस्यै द्रप्सो यु मस्या इमः रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह व्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु
ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्युं द्विषस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै चिर्युजुषा हरति । चुर्यो वा ऽऽमे लोका
 एभिरेवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोका
 अद्भो तद्यजुस्तस्मात् चिर्युजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमांल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति
 वा न वा तेनैवैतद् द्विषुन्तं भ्रातृव्य मुवबाधतेऽनद्वा वै
 तद्यदिमांल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानद्भो तद्य-
 तूष्णीं तुस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधि मनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं
 वक्तु मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो हेति । “तस्येत्यादि । ‘तस्य’
 चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तृतीयोऽंशः । न्यूनाधिकराहित्येन
 तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभ मित्यभिप्रेत्य पचान्तर माह — “यावदेति ।
 तृतीयाद्भागात् न्यून मधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य
 इत्यर्थः । एवं यूपसृतीय मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
 णामप्रकार माह — “अथ यत्रेति । “तच्छकल इति । ‘तत्’ तत्र
 देशे प्रकृतः स वज्रः शकलो भूत्वा ‘अग्रीर्यत’ ग्रीर्णोऽभूत् ।
 स च ग्रीर्णो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं
 निर्वक्ति—“तस्मादिति । चतुर्द्धाभवन मुपसंहरति—“एव मिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थम्’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘आचष्टे’—इति ज, झ, ङ । २—‘तद्देशे’—इति ठ, ड ।

तेषां वज्रावयवानां स्फादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया
त्रिनियोग माह — “तत इति । ‘राजन्यवन्धवः’ सत्रियजातीयाः
‘संव्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । “दाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभ-
जति — “यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फादानं विधत्ते — “स यदिति । तच्छब्दयच्छ-
ब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एव
मेवैष इत्यादि । वृत्रवधार्थं मिन्द्रवत् विद्वेषणशीलं पापरूपं शत्रुं
हन्तुं स्फालक्षणं वज्रं मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विहितं मादानं मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते — “त मादत्त इति ।
“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य^२ प्रागाज्जातं मपि ब्राह्मणं^३ विधेयविशेषे
योजयितुं पुनराज्जायते — “सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या
मिति । देवसन्निभ्या मेव वाङ्मयां स्फादानम्, न तु
स्वकीयाभ्याम् ।

युक्तश्चेतदित्याह — “वज्रो वा इति । एष स्फो वज्रः ; तत्परि-
णामत्वात् । न हि मनुष्यस्तदजं भक्तुं शक्नोति, अतो देवस्य
त्विति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फालक्षणं वज्रं सविचाख्यादिदेवताभि-
रेव ‘आदत्ते’ आदानं हतवान् भवति ॥ ४ ॥

“आदद् इति । “अध्वरो वा इति । ‘ध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न
विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-
हत्’ । तथाच यज्ञहत्तं देवेभ्य आदद् इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

१, २—वा० सं० १. २४. १ । का० औ० सू० २. ६. १३ ।

३—३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

“संश्लथेवैन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’
एतेन एनं ‘संश्लथेव’ सम्यक् तनूकरोति, तौच्छणीकरोतीत्येव ।
“शो तनूकरणे”-इति^२ धातुः । “ओतः श्लनि^३”-इत्योकार-
लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनूद्य मन्त्रं^४ विधत्ते— “स इति । इन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान्; वृत्राख्यासुरवधकारितात् ।
अतः स एव त्व मसीति स्फ्यस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे— “एष
वा इति ।

द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे— “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं
भृष्टयो ऽश्रयः^५; यद्वा भजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन
क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितद्वीप्तिः,
तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फ्यस्तुतिः । वज्रस्वेमां प्रसिद्धिं
द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं त मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं
वृत्रवधार्थं भिन्द्रः प्राहुरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-
भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’
वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्व सुपपाद-

१—इन्द्रस्य बाहुरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवा० प० ३८ ।

३—पा० सू० ७. ३. ७१ ।

४—प्रथमा टोप्यनी ब्रह्मणा । का० श्रौ० सू० २. ६. १४ ।

५—“भृष्टिर्भर्जनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां
भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः”—इति मही० ।

यति — “एतद्वा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इम मेवातिशय सुपपादयति — “एष हीति । अग्न्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण ‘तिर्यग्’वृत्तिः ‘पवते’ युगपद्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजन माह — “सृष्ट्यतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे “द्विषतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपात्तीक्ष्णीकृतेन स्फोनात्मनोऽन्यस्य च संसर्गं निषेधति — “तेनेति । ‘हिंसानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः । “हिंसि हिंसायाम्”-इत्यस्मात्सोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तनयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तुं मात्स्यायिका माह — “देवाश्चेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ, -दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः; अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पत्युधिरे’ स्पृष्ट्वा कृतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुरान् जयन्ति, ‘ततः’ अनन्तरक्षण मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अत्र हि हन्तेर्वधादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्थादिः (पा० सू० २. ७. ४२.) । अतो यत्र क्वचिदपि हिंसार्थः पवर्गीयादि-वंधो दृश्यते, न स समीचीनः; अपि बन्धनार्थो बधधातुस्तु पवर्गी-यादिरिति विवेकः ।

“उदोऽनूर्ध्वकर्मणि”-इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनमुपन्यस्यति — “ते हेति ।
‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । “अय्यजय्यौ
शक्यार्थे”- इति^१ जयतेर्थेति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘नः’ अस्माकं
सकाशात् उदङ्मुखाः सन्तः ‘पलाय्य’ पलायनं कृत्वा “अय गतौ^२”-
इत्यस्मात् क्तो ल्यप्^३, “उपसर्गस्यायतौ”-इति^४ लत्वम् । अग्निनोक्तं
वाक्यं सत्यमिति श्रुतिः स्वयमेवानुवदति — “उदञ्चो
हेति^५ ॥ १० ॥

एवमुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुमग्निरेवोपायं देवान्
प्रत्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^६ स्थानात् ‘उपसंरोत्यथ’ उपसंरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यथ । ‘अथ’ अनन्तरमेव वयं ‘एभिः’ पुरोवर्त्तिभिः
पृथिव्यादिभिः स्त्रिभिर्लोकैः ‘अभिनिधास्यामः’ अभितः सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः । यद्वा ; अभितो नितरान्
चिप्तान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१-पा० सू० १. ३. २४ ।

२-पा० सू० ६. १. ८१ ।

३-भा० आ० ४७४ ।

४-पा० सू० ७. १. ३७ ।

५-पा० सू० ८. २. १६ ।

६-परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७-आर्यावर्त्तलक्षणादित्यर्थः स्यादैतिहासिकानामिति विवेच्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जात मस्ति^१, अस्माक मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तर मसुराः पुनः 'न संहा-
 स्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति, विघ्नीर्षा बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ हाङ् गतौ"—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्य मग्निनोक्तं वाक्यं अत्रा तथैव तैर्देवैः कृतं अतिरूप-
 बध्नाति— "योऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्थां दिग्नि
 'पर्यैत्' पर्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनात् भवि-
 स्यदर्थवाचिनो लटः प्रयोगः ; अतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो लङः प्रयोग इत्येतावान् भेदः^४ ॥

"तदेतदित्यादि । यदत्र स्वाम्यजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्वाम्यजुर्हरण मिति
 विधिरुन्नेयः ॥ १२ ॥

"स योऽधाविति । स्वाम्यजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो
 वेदेऽत्तरतः परीत्य वर्त्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुराभिरोद्
 सुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयश्चत्विर्जा मध्ये कः ?

१—'चतुर्थलोकं जात मस्ति'—इति अ, 'चतुर्थलोकजात मस्ति'—इति ड ।

२—ऐतिहासिकपक्षे तत्रार्थान्तर मूह्यम् । ३—जु० ब्रा० ७ ।

४—पा० ३. ३. १३, ३. २. १११ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा
असुरामबाधिषत, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा
बाधितव्या इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण
मपि तत्रयोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति कश्च ।
यस्य ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘द्वेष्टि’ बाधते । ‘तम्’ उभयविधं
शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत् ।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्त्तव्यं, नान्तरिचा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येष चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ स्तम्बयजुर्हरति, नान्त-
रिचादेः । ‘हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिचादयः
सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्भरणं युक्त
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं हीति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिचं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिचद्युलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्या-
भावात् न तत्र तद्भरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्रागुक्त-
निगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

दृष्टान्तद्वानविशिष्टं स्फोने प्रहरणं विधत्ते— “अथेति । दृष्टान्तद्वानस्य प्रयोजन माह— “न हिनसानीति । दृष्टान्तद्वाने हि तीक्ष्णेन स्फोरूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्विधानिवृत्तये प्रहरणसमये दृष्ट मन्तद्वाय तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनूद्य मन्त्रं^१ विधत्ते— “स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फो माददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलां’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात् तद्विधाग्रङ्गायां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिग्रन्थस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्ता^२ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “ओषधीना मिति ॥

प्रहरणनिष्यन्स्य सटणस्य पांशो^३रादानमन्त्रं मनूद्य व्याचष्टे— “व्रजङ्गच्छेति^४ । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निक्षेप्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ असुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहित मितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘व्रजे’ गोष्ठेऽन्तर्निर्दहते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजन मित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० औ० सू० २. ६. १५, १६ । अत्रास्ति मतान्तरविचारः, स चास्य टीकायां (वा० दे०) द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम् । ३— ‘पांसो’—इति आदिषु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० औ० सू० २. ६. १० ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मनूद्य तात्पर्यं माह — “वर्षत्विति^१ । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^२ । ‘अस्त्रीः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ स्थाने वेद्यर्थं खनन्तः^३ ‘क्रूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति ; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नन्ति’ हिंसन्ति ; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-रूपाभिरेवाङ्गिः पुनः प्रशमय्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

ब्रजङ्गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूत्रयत्— “ब्रजङ्गच्छेति पुरीष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेचते, बधानेत्युत्करोति”—इति^४ ।

उत्करे निधानमन्त्रस्य^५ अभिप्राय माविष्करोति— “देव मेवैतदित्यादिना । “पर मखां पृथिव्याम्”—इत्यस्य व्याख्यानम्— “अन्धे तमषीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो न पुनरावर्त्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’-इति, अमोचनाये-त्यर्थः ; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितु मीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेष माह — “यद्यु”—इति । अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य शत्रुनाम द्वितीयया निर्द्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्भयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ । ३—‘खननं, तत्’-इति ठ ।

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १९ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं विधत्ते — “अथेति । मन्त्रप्रतिपादितं मरुत्वधप्रार्थनं सुपपादयति — “अरुहर्हेति” । ‘अरुः’ नाम असुर-रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनसन्ता-दित्यकारः” समासान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपारु मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “ब्रजङ्गच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रथोच्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्यानु-वदति — “ब्रजङ्गच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्रस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं विधत्ते — “त मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-त्यर्थः । ‘मा पत्नः’-इति” पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुराहृतं सुदाहरति — “यच्च वा इति । “स दिव मिति । ‘सः’ देवैरप-हतोऽरुः ‘अपिपतिषत्’ दिवं पतितुं गन्तुं मैच्छत् । ‘तं’ तथाविधं पिपतिषु मरुत्म्, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिन्यदधात्’ उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अरुरो ! ‘दिवं’ शुभ्लोकं ‘मा पत्नः’ मा प्राप्नुह्वीति । “पत्स्व गतौ”-इत्यस्मात्पुडि-च्छदित्वादङ्”, “पतः पु मिति” पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० औ० सू० २. ६. २१ । अस्ति चात्र

विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टौका द्रष्टव्या) ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० औ० सू० २. ६. २२ ।

४— भा० प० ८४५ । ५— पा० सू० ३. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १६ ।

हते सति, सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत् । तद्देवेदानौ मथध्वर्युः सन्म-
यजुर्धरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रसैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरितं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे— "अथं
वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'थ मिमं' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अथं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रुषः' । तथाच
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पतत्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
तृतीयेऽपि पर्याये ब्रजङ्गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "ब्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं चिर्हरणं मनूय प्रशंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः चयो लोकाः । तथा च चिष्कृत्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो
निक्षिपति, बाधत" इति यावत् ॥

यजुर्ध्वरेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्य माह— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्यच मेव खलु । यदेतद्धरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्दो' अद्द्वैव
प्रत्यच मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्यथो भू-ठाभ्या मन्यत्र न दृश्यते ।

२— वा० स० १. २६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. २३ ।

३— 'निर्हरण'—इति ठ, ड । ४— 'प्रतिबाधत'—इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वसाम्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-
देवाख्याररोर्बाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “दूष्णी मिति’ । तस्य
प्रयोजन माह— “स यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति
सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रु
मवबाधते ।

एतदुपपादयितुं दूष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्य माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । दूष्णीं-हरण मप्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्यष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्ष मेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— “सदृशं प्राखान्तरात्”—इति का० श्रौ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्षायां, पुरीषनिरसनश्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थं मेव अर्धयुः
द्वयसहितं स्वयं मादाय सख्ये हस्ते सदृशं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनाश्वभ्य हस्तमार्जनेन विद्वलीकरोति । ततस्तत्तयं वेद्या
मुदगयं निधाय द्वयस्याधस्ताद् भुवि स्वयेन प्रहरति, तेन प्रह-
रणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं सम्पाद्य
ततो वेदि-प्रेक्षते । गृह्णीतं च तत् पुरीषं मुक्त्वा रे निक्षिपति ।
एव मुत्तरोत्तरं चतुः कर्त्तव्यम्; तत्र मन्त्रेण त्रिः, दूष्णीं सन्नदिति
विवेकः । प्रकृतप्रदेशाद्-व्रतस्त्वयधल्यादिगणित्वात् उच्यते ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवा ऽश्रनुव्य मिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हुन्तेमां पृथिवीं विभुजामहै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौक्ष्यैश्चर्मभिः पश्चात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽश्रुभीयुः ॥ २ ॥

तद्देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मुसुराः
पृथिवीं प्रेत तुदेष्यामो युचेमा मुसुरा विभजन्ते के
तुतः स्याम युदस्यै न भुजेमहीति ते यज्ञ मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । श्रु नोऽस्यां पृथिव्या माभजतास्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽश्रसूयन्त ऽइवोचु-
र्यावदेवैष विष्णुरभिषेते तावद्वो दद्म ऽइति ॥ ४ ॥

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा नु जिहीडिरे महद्दे
नो ऽदुर्युं नो यज्ञसम्मित* मुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छुन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरियृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन
त्वाच्छुन्दसा पुरियृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरियृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

* 'यज्ञसम्मिता'—इति क, ख ।

तं हृन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
 धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
 समुविन्दन्त* तद्युदेनेनेमाः सुर्वाम् समुविन्दन्त तुस्माद्
 वेदिर्नाम तुस्मादाहुर्थावती व्वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
 तथा हीमाः सुर्वाम् समुविन्दन्तैवु ह वा ऽइमाः
 सुर्वाम् सपुत्रानाम् संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपुत्रान्यु ऽएव
 मेतद्देह ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्गर्भानः । हृन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
 ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत ऽएवौषधीनां मूला-
 न्युपमुञ्चोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽजचुः । क नु विष्णुरभूत् क नु युञ्जो
 ऽभूदिति ते होचुश्चुन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
 स्तान्नापक्रमण मस्थ्यैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं
 व्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् अङ्गुला व्वेदिः स्यात्तदु हापि
 पाञ्चिस्त्यङ्गुला मेव स्यौम्यस्याध्वरस्य व्वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । औषधीनां वै स मूलान्युपा-
 म्बोचत्तस्मादौषधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र
 विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्देदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्ष्मा
 चासि शिवा चासौति दक्षिणतु ऽइमा मेवैतत् पृथिवीः

* 'समुविन्दन्त'-इति ग, च ।

† 'सपुत्राम्'-इति क ।

संविद्य सुक्ष्माः शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुषुदा
 चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य स्योनाः
 सुषुदा मकुर्वतोर्जस्वती चासि पुयस्वती चेत्युत्तरत्
 इमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य रुसवती मुपजीवनीया
 मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै चिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । चिरुत्तरं तत्
 षट् कृत्वः षड् वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
 प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य माचा तावन्त
 मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्युहतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्-
 भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
 संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
 माचा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममाचौ पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान्वै पुरुषः
 पुरुषसम्मिता हि चरन्निः प्राची चिष्टञ्चि यज्ञो नाच
 माचास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मुन्येत तावतीं
 कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मुःसा ऽउन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाम्निः
 परिगृह्य वै योषा वृषाणुः श्रेते मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं
 क्रियते तस्मादभितोऽग्निं मुःसा ऽउन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्दुरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृद्धारिता पुनः
पुरस्तादुर्व्येवु मिव हि योषां प्रशुःसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृ-
ष्टान्तराःसा मध्ये सङ्गाह्येति जुष्टा मेवैना मेतुदेवेभ्यः
करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिग्धो
ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
रीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणाः* सा युद्दक्षिणा-
प्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोके मियात्तथो ह
यजमानो ज्योग् जीवति तुस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदू-
हति पुरीषवतीं कुर्वीत पशुवो वै पुरीषं पशुमती†
मेवैना मेतुत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्ते
होचुर्हुन्त युदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं देवयजनं तुच्चन्द्रमसि
निधामहै स युदि न ऽइतोऽसुरा जुयेयुस्तुत ऽएवार्चन्तः
श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स युदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं
देवयजन मासीत्तुच्चन्द्रमसि न्युदधत तुदेतुच्चन्द्रमसि
क्षणं तुस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजन मित्यपि
ह वा ऽश्रस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति तुस्माद्
प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाः'—इति च ।

† 'पशुमती'—इति च ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य व्विसृपो व्विरप्शिन्निति
 सङ्गामो वै क्रूरः सङ्गामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः श्रेते पुरा ह्येतत् सङ्गामान्युदधत तुस्मादाह
 पुरा क्रूरस्य व्विसृपो व्विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि युदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 तुच्चन्द्रमसि न्युदधत तुस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मैरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह ता मु धीरासो
 ऽनुदिश्य यजन्त ऽदित्येतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा ऽत्रस्यैतस्मिन् देवयजन ऽद्दृष्टं भवति यु ऽएव
 मेतद्देदु ॥ १६ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । व्वजो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 णश्चेमं पुरा यज्ञ मुभ्यजूगुपतां व्वजो वा ऽत्रापस्तद्
 व्वज मेवैतदभिगुप्या ऽत्रासादयति स वा ऽउपर्युपर्येव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छत्यथ यन्निहित
 ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् व्वजौ ह समृच्छेयातां
 तुथो ह व्वजौ न समृच्छेते तुस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

* 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति कारदौ, 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति च-मुद्धौ ।

अथैतां व्याचं व्वदति । प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हि-
रुपसादय सुचः सुम्मृष्टि पुत्नीः सुन्नह्याज्येनोदेहीति
सम्मैषु गुवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामये-
तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतद्देद मुतः कुर्म कर्तव्य
मिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्वजं प्रहरा-
मीति युद्यभिचुरेद्बुजो वै स्फ्यु स्तृणुते ह्यैनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रुवनेनित्ते । युद्ध्यस्यै क्रूर मुभूत्तुद्ध्यस्या
ऽएतदुहाषीत् तुस्मात्पाणी ऽश्रुवनेनित्ते ॥ २३ ॥

स ये ह्याग्र ऽईजिरे । ते ह स्मावमुर्धं यजन्ते ते
पापीयाःस आसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाःस आसुस्ततो
ऽश्रद्धा मनुष्यान्बिबेद ये यजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति
यु ऽउ न यजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति तुत ऽइतो देवान्
हविर्न जगामेतुः प्रदानाद्धि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽजचुः । बृहस्पति माङ्गिरस मुश्रद्धा वै
मनुष्यानविदत्तेभ्यो व्विधेहि यन्न मिति स हेत्योवाच
बृहस्पति राङ्गिरसुः कथा नु यजध्व ऽइति ते होचुः
किङ्काम्या यजेमहि ये यजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति यु
ऽउ न यजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्द्वै शुश्रुमु देवानां

परिषूतं तुदेषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृप्ता
 वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् प्रापीयांसो ऽभूत
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्यथेत्या कियत
 ऽइत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषु
 शाम्यति स यदि पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुचेत
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदुथ यदा बर्हि स्तृणन्त्यपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो हैवं विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 हैवु भवति तुस्मादुनवमर्शं मेव युजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं^१ विधाथ वेदिपरिग्रहं वक्रु मितिहाथ
 सुपन्यस्यति— “देवाञ्चेति । ‘पस्यधिरे’ स्यद्धं कृतवन्तः । “अपस्यु-
 धेया मानृषुरानृङ्गरिति^२ सम्यसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य स्त्रियपि सम्यसारणं कृतम् । स्यद्धमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुव्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं^३ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तिः ॥

१— “यजुर्मन्त्रको दर्भः ‘स्तम्बयजुः’ । तच्च स्तम्बरूपं रूपेण भित्तोत्कारदेशे
 हरत्” —इति तै० ब्रा० ३. २. ६ सा० भा० (तै० सं० १. १. ६.)

“यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः ‘स्तम्बयजुः’, तस्य
 हरणम्” —इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । “वेदिस्थानात्
 सद्यस्य पांशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्” —इति च तत्रैव ।

२— पा० सू० ६. १. ३६ ।

३— ‘न्यत्भूति’ —इति ठ ।

बभूवुः । 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
'इदं' सर्वं जगदस्माक मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्त्वा किं मुक्त्वन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति । 'हन्'-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भूताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां'
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभाग मुपजीवामेति ।
एव मुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह— "ता मिति । 'औत्तौः'
उत्तणोऽनडुहः सम्बन्धिभिश्चर्मभिः । उचन्-शब्दात् "तस्येदम्"-
इत्यणि^२ "षपूर्वहन्धृतराज्ञाम्"—इत्यणोपः^३ । तैश्चर्मभिः 'पश्चात्'
प्रतीचीं दिशं मारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखा विभजमानाः 'अभीयुः'
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवन्तु देवाः किं कृतवन्त इति, तदाह— "तदा
इति । "प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीं मवस्थान मनुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रथितव्य मिति, परस्पर मभिसुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सृजध्व मिति
यावत् । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ 'अस्याः'
पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वयं मभागिनो
भवेम; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः ।
एव मास्त्रोच्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति । यज्ञात्मक मेव
'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—'न्यक्तृताः'—इति ठ । २— पा० सू० ४. ३. १२० ।

३— पा० सू० ६. ४. १३५ । ४— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति ।
 ‘अस्यां’ पृथिव्यां ‘नः’ अस्मान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत; ‘नः’
 अस्माकं मयस्यां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—
 “ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति
 यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं
 प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह—“वामनो हेति ।
 विष्णुर्हि तदानीं ‘वामनः’ खर्वो बभूव । अतएवासुराः तेनाक्रान्तं
 स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि ‘तत्’ असुरैरुक्तं देवाः ‘न
 जिहीडिरे’ न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मेत्यर्थः । “हेडृ
 अनादरे”—इति धातुः । आदरणप्रकार माह—“महदिति ।
 विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसम्भितं’ स्थानं मस्मभ्यं दत्तवन्त इति
 यत्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णुं’
 ‘प्राञ्चं’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
 त्रादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्यन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘तं’ विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परि-
 गृह्यन्, पूर्वस्थां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ प्रज्वाल्य, ‘तेन’ विष्णा-
 त्मकेन यज्ञेन ‘अर्चन्तः’ पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
 प्राप्नुवन्तः ‘चेरुः’ पूर्ववत् वर्त्तिरे । अरित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति— "तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्यो-
स्तादात्म्यविषया मभियुक्तप्रसिद्धि सुदाहरति— "तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह— "एतयेति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तस्माभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्त सुदाहत्य प्रकृते योजयति— "एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि ग्रन्थुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति;
तांस्य ग्रन्थुन् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृत मितिहासशेष मनुकामति—
"सोऽय मिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
छन्दोभिः परिगृह्णीतत्वात् पूर्वस्थां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत-
श्चलितु मशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नास' न जगाम । "अस गतिदौष्ट्यादानेषु"^३—इत्यस्मात्सिद्धि रूपात् ।

१—वा० सं० १. २७. १-३. का० औ० सू० २. ६. २५ ।

२— एष एव पूर्वपरिग्रह उच्यते । का० औ० २. ६. २५-२६. सू० ।

३— आ० उ० ८८६ ।

यदा अस्तेरेव लिटि हान्दसो भूभावाभावः^१ । ग्रानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो^२ विष्णुः, 'त एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुसोष' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः 'क' कुचाभूत् ? तदात्मको यज्ञस्य क वाभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—“ते होचुरिति । “अत्रैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरत्वेष्टणं कुरुतेत्यर्थः । इत्यं^३ परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः । अन्विश्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले 'अन्विन्दन्' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानो मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता^४ वेदिर्भवेदित्यर्थः । वेदेस्त्यङ्गुलखननं मृषिसंवादेन द्रढयति—“तदु हेति । 'पाञ्चिः' नाम् कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता मेव हतवान् ; अतोऽत्रापि अङ्गुलखाता वेदिर्भवेत्तेति भावः ॥ ९ ॥ त मिमं पक्षं निषिध्य पञ्चान्तरं माह—“तदु तथेति । 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् ; तस्माद्यावति

- १—“अस् सुवि”—इति अदा० प० ५५ । “आर्द्धधातुके (पा०सू० २. ४. २५.)”—इत्यधिहृत्य “अस्तेर्भूः”—इति (पा०सू० २. ४. ५२.) भूभावः प्राप्त इति भावः । २—‘प्रतिबद्धो’—इति ठ, ड । ३—‘एवं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रामाण्येन खाता’—इति ञ, भ ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खाला तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं खेसेनिति^१ तवै-प्रत्ययः । पूर्वं कृत्स्नपृथिवीलाभहेतुतथा वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णो-र्त्वाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यक्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^२ कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधि मुक्त्वा यति—“त मित्यादिना । ‘तं’ विष्णुम् ‘अनुविद्य’ खन्धा उत्तर-परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण लेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरि-ग्रहः^३ तदपेक्षयाख्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूप माह—“सुद्ध्या^४ चासी-व्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुद्ध्या चासि”-इति^५ यजुषा स्फेने लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह—“इमा मिति । एव मुत्तरत्रापि योज्यम् । द्वितीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे—“रसवतौ मिति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनीया मिति । पयस्विनौ हि गौर्लोके उपजीव्यते ॥ ११ ॥ •

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति—“स वा इत्या-दिना । षडृतसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः; संवत्सरकालभरणेन जातत्वाद्भेदोपचारः । आन्नास्यते क्षये बृहदार-ण्यके—“त मेतावन्तं कालं मविभर्यावान्संवत्सरस्तु मेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू० ।

३— १५१ ए० १७ पं० । ४— शोभना द्या, सुद्ध्या ।

५— वा० सं० १. २७. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. ३१ ।

काण्डस्य परस्तादसृजत"—इति^१ । यज्ञस्य आम्नावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्त"—इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं 'सः' यज्ञो 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः,
'अस्य' च यज्ञस्य 'मात्रा' परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्टं मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन 'परिगृह्णाति' स्वीकरो-
तौत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्या मनुद्य समुच्चित्य प्रशंसति—
"षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्रावयवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । "गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्त्रयः, गृह्णाम्यन्ता-
स्त्रयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्ता चासीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याह-
ृतयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्रौ ;
सा च पश्चाद्विस्तृत्या चतुररन्निः, पुरस्तात् अरन्निः कार्येति विधत्ते—
"याममात्रौति । 'यामः' प्रसारितकरद्वयान्तराललक्षणः । 'पश्चात्'
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । "अरन्निः प्राचौति । त्रिभिररन्निभिर्विस्तृता
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । "चिष्टद्वीति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य
चिष्टत्वम् । पश्चान्तर माह— "नाचेति । 'अच' वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । 'यावती' यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१— ऋ० उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्—का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४।

२— तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव "आम्नावयेति चतुरक्षरं मस्तुश्रौष-
डिति चतुरक्षरं यजेति ह्यक्षरं ये यजामह इति पश्चात्क्षरं ह्यक्षरो
वषट्कारः"—इति च ।

३— १६२ पृ० १५ पं० ।

हविरासादनादिकार्थपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात् । कात्यायनोऽपीमं पञ्चदश मसूत्रयत्—“व्याममाचीं पश्चात् अरत्नीं प्राचीं मपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्यग्रं विधत्ते—“अभित इति । ‘अग्निं अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ ‘उत्तयति’ ऊर्द्धं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति—“योषा वा इति । लोके हि योषित् पुमांस मंसाभ्यां परिवृज्य गते; अतो वेदेरपि अंसाभ्या मग्नेः परिवृज्जो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति भिद्भुवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य प्रशंसति—“सा वा इति । ‘वरीयसी’ उत्तरा, विस्तीर्णतरा । उक्तं हि^३ “व्याममाचीं पश्चात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-भाविनि मध्यदेशे ‘संस्कारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’ विस्तीर्णा; अरत्निः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूप मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति—“एव मिति । “विमृष्टान्तरांसेति । ओणितो विमृष्टं न्यून मन्तर मव-काशो ययोः तौ ‘विमृष्टान्तरौ’ तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता । “सङ्गाह्येति । मध्यदेशे हस्तेन सङ्गृहीतुं शक्या; ह्योदरीति यावत् । एवम् ‘एनां’ प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ । २— ‘तदेव’—इति ड ।

३— १५९ ए० १४ पं० । आ० श्रौ० सू० २. २. ६. १० इत्यथम् ।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धितम् ; दिग्विभजनसमये देवैरात्मै-
यतया स्त्रीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां प्रसिद्धिं द्योतयितु मत्र ‘हि’-
शब्दः । ‘अथो’-इति पदान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पञ्चदश मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणा सुदग्वा”—इति^२ । आपस्तम्बसु प्रागुदगुत्क्रोपजीवनेन विकल्प मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणां प्रागुदक्-
प्रवणां वा”—इति^३ । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत एवान्यत्रास्त्रायते— “एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते— “दक्षिणत इति । ‘पुरीषं’ खातं पांशुं ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिक्षिपति । विहित मर्थं सुपपादयितुं विपचे बाधं सुपन्यस्यति— “एषा वा इति । ‘एषा’ दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि ‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोद-
कवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं ‘क्षिप्रे’ क्षिप्रम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह—
“तथो हेति । तथा सति ‘सः’ यजमानः ‘ज्योक्’ चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त, — प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं ब्रह्माः”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इहाष्टमसूत्रटीका द्रष्टव्या ।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ६ । ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाङ्घ्रिः स्रष्टणीकरणीया, किन्तु पांशुस्रैव कार्येति विधत्ते—“पुरीषवती मिति । तत् प्रशंसति—“पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषैः’ पांशुभिः^१ युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता मेवैनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्थेति^२ मन्त्रेण यद्वेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते—“ता मिति । एतत्प्रशंसार्थं मितिहास माह—“देवा हेति । पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एव मवोचन् । किं मिति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धि । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजनं’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘सः’-इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुराः यदि ‘नः’ अस्मान् ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतत् स्थानं परित्यज्य ‘तत एव’ चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ‘हन्त’-शब्दः । एवं विचार्य तथैव दैवैः कृत मिति दर्शयति—“स यदिति । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता^४ । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत’ निहितवन्तो निक्षिपवन्तः । ‘तत्’ निहितं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते ।

१— इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो जादि-ठाद्योः ।

२— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. ३२ ।

३— पा० सू० १. १. ८५ । ४— १२७ पृ० द्वितीयटीप्पणी द्रष्टव्या ।

उक्तोऽर्थे लोकप्रसिद्धिं मुदाहरति— “तस्मादिति । यस्मादेवं
 पृथिव्याः अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव
 कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि
 विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्,
 एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”-इति मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः ‘अस्य’
 यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनुद्य मन्त्रं विधत्ते— “स इति । मन्त्र-
 गतक्रूरपदस्यार्थं माह— “सङ्गामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्गामस्य
 क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति— “सङ्गामे हीति । क्रूरकरण
 मपि कथं सङ्गामे विद्यत इत्यत आह— “इतः पुरुष इति ।
 पुरुषाश्चादेश्चतुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधि-
 करणभूतः सङ्गामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं मुक्त्वा वाक्यार्थं सुपपादयति— “पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’
 सङ्गामस्य ‘विसृपः’ विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थं इत्यभि-
 प्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनुद्य ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं
 दर्शयन् व्याचष्टे— “उदादायेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जीवं’ जीवन-
 रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं मासीत्, तदित्यर्थः ।
 तथा च ‘जीवदानुं’ जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवी मिति मन्त्र-
 पदाभिप्रायो वर्णितो भवति^१ । वेद्याकरणास्तु “जीवेरदानुक्”-इति^२

१, २— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६ ३२ ।

३, ४— तदेवं जीवं ददातीति विग्रहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः । “आखे-
 माखं जीवदानुरिति वर्णलोपात्”-इति पा० ६. १. ६६ सू० वा० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैरास्नातम्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूद्य व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्थान्तिमं भागं मनूद्य व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अनुदिश्य’ तदेव मिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १६ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्येषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ‘प्रोक्षण्यः’ आपः, तासां मासादनं यज्ञरक्षार्थं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः ; तदंशपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागास्नातम्— “तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा”—इति^१ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तदन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् ‘अभ्यजूगुपताम्’ अभितोऽरक्षिष्टाम् । “गुपू रक्षणे^२”—इत्यस्मात्तुडि “गुपेच्छन्दसि”—इति^३ चडि रूपम् । तच्च हि “आयादय आर्द्धधातुके वा^४”—इत्याय-प्रत्ययो विकल्प्यते । “वज्रो वा इत्यादि । “तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति”—इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव^५ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः”—इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ ए० २ पं०, १३६ ए० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— भ्वा० पं ३६५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ । ६— ६ ए० २ पं०, २६ ए० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासा मासादनं यज्ञस्याभितो रचायै
सम्यद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोचणीना मासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्थोद्यमनं विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यध्यधसः समीपे”-इत्युपरिशब्दस्य द्विर्वचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देगे । आसाद्यमानासु ‘प्रोचणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तर मासादनसमकाल मेवाग्नीध्रः स्फ्यम्
‘उद्यच्छति’ धारयति । विपक्षे बाध माह— “अथ यदिति ।
उद्यमन मकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने
स्फ्याबलक्षणे ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद्
यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । ‘समो गम्यच्छि’-इत्यात्मने-
पदम्^१ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति— “तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फ्यस्य^२ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं^३ सम्येषमन्त्रं^४ साकल्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र ! प्रोचणार्था अप आसादय । अग्नि-
समिन्धनार्थम् ‘इधं’, वेदिस्तरणार्थम् ‘बर्हिः’ च, आहवनीयसमीपे
आसादय । जुह्वाद्याः ‘सुचः’ सम्यार्जनसंस्कारेण संस्कुरु । यजमानस्य
या पत्नी, तां योक्त्रेण ‘सञ्जह्य’, यत् प्रागग्नावधिञ्चित माज्यम्, तेन

१— स्फ्यलक्षणां ४८ पृ० द्रष्टव्यम् । २— पा० सू० ८. १. ७ ।

३— पा० सू० १. ३. २६ ।

४— ‘स्तस्यास्याः’-इति ञ, झ ।

५— ‘विवक्षितं’-इति ड ।

६— वा० सं० १. २८. २ ।

‘उदेहि’ आगच्छेति सञ्जैषमन्त्रार्थः । एव मेघ मन्त्रः परप्रत्याघ-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सञ्जैष एव ; न तु मन्त्रान्तरवदद्दुष्टैकप्रयोजन इत्याह—
“सञ्जैष इति ॥

“स यदौत्यादि । प्रोचष्ट्यासादनादिकम् आघौत्रेण कारवितुं
यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सञ्जैषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथा
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्’
सञ्जैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो-
पपत्ति माह—“स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्तर
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतद्देद, तस्मात्परं
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सञ्जैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“द्विषतो बधः”—इति मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्वेद्युदङ् निरसनं
विधत्ते—“अथेति । अभिषरतो विशेष माह—“अमुष्मा इति ।
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्मै”—इति शचोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिष्टेदि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रच्छादनं विधत्ते—“अथेति । ‘अवनेनिक्ते’ शोधयति, प्रक्षा-
लयेदित्यर्थः । “ष्णिजिर् शौचपोषणयोः”—इति धातुः । “निजां
चयाणाम्”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह—
“यद्भूति । यत् खलु ‘अस्याः’ वेदेः खननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माभूत् ।
तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहार्षीत्’ निरास्यत् ।
‘तस्मात्’ पाथ्योः क्रूरकर्मसंज्ञेयात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१— वा० सं० १. २८ ३ । का० औ० सू० २. ६. ४२ ।

२— सु० उ० ११ ।

३— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

श्रुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेस्य बर्हिस्त-
 रणात् पूर्वं स्वर्गनिषेधं विधित्सुः तत्सिद्ध्यर्थं मितिहास माचष्टे—
 ‘स ये हेति । पूर्ववद् बडवचनस्थाने स इत्येकवचनम्’, ते । ‘ये’
 प्रसिद्धा यजमानाः ‘अये’ पुरा ह ‘ईजिरे’ इष्टवन्तः, ‘ते’ खलु याग-
 समये श्रुतानि हवींषि कृतां वेदिं च ‘अवमर्गम्’ अवमृश्य
 संसृश्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्गजनितेन दोषेण ‘पापौचांसः’
 पापिष्ठाः निहृष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्गजनितदोष-
 विरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तर मेव अवमर्गस्य
 दोषहेतुत्व मजानानान् ‘मनुष्यान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अरुचिः
 ‘विवेद’ प्राप्नोति^१ । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— “य इति । यागस्य
 अनर्थहेतुता मज्ञासिषुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य
 अनुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्भूषोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाशा-
 दिकं ‘हविः’ न जगाम । ननु मागमद्भुविः; अमृतोपजी-
 विनां देवाना मनेन किं प्रयोजन मित्यत आह— “इतः प्रदाना-
 द्भूति । ‘इतः’ अस्माद्भूषोकात् प्रदीयमानं यद्भुविः, तस्मादि-
 त्यर्थः । “इत्यस्युटो बडवचनम्”—इति^१ प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि
 सुट् ॥ २४ ॥

तचेतिहास माह— “ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ ए० टोपनी प्रकृत्या । २— ‘प्राप्नोव’—इति ठ, ड ।

‘ते’ देवाः अङ्गिरसः पुत्रं बृहस्पतिं मुक्तवन्तः । किं मिति, ‘अश्रद्धा’ यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति^१, तत्^२ तां निरस्य तेभ्यो ‘यज्ञं विधेहि’ यजध्वं मिति विधिं कुर्या इत्यर्थः ।

स च बृहस्पतिः आगत्योक्तवान् — हे मनुष्याः ! ‘कथा’ कथं कस्माद्धेतोः न यजध्वे इति । “था हेतौ च च्छन्दसि”—इति^३ था-प्रत्ययः । एवं पृष्टेस्त्रैहृक्तं यागाननुष्ठानकारणं मुपन्यस्यति — ‘किङ्काम्या’ किङ्कामनया ? कस्य फलस्येच्छयेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं यागानुष्ठानत्यागकारणं मुक्तवत्सु तेषु बृहस्पतिरयथा-
नुष्ठानजनितं मेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग्-यागानुष्ठानजं मिति बोधयंस्तेषां विपर्यस्ततां^४ निरस्यति— “स होवाचेति । “यद्वै श्शु-
मेति । ‘यत्’ खलु वस्तु देवानां मर्थं ‘परिषूतं’ परिगृहीतं श्शु-
मेति । ‘तत्’ एतदात्मक एष यज्ञः ; तस्माद्धत्वात् । सामान्योक्तं विभिन्नष्टि-
“यच्छृतानीति । ‘श्रुतानि’ पक्वानि पुरोडाशादीनि ‘हवीषि’,
पूर्वपरिग्रहादिभिः ‘क्षुप्ता’ निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साधो
हि देवार्थो यज्ञः, ‘तेन’ एवेदृन्विधेन यज्ञेन हे मनुष्याः ! यथम्
‘अवमर्शं’ अवमृश्य यागात् प्राक् पक्वानि हवीषि, बर्हिःस्तरणात्^५
पूर्वं वेदिं च संसृश्य, ‘अचारिष्ट’ आचरणं कृतवन्तः ; यागसाधनस्य च
मनुष्यसंस्पर्शो न युक्तः ; अतस्तस्मादेवावमर्शनात् हे मनुष्याः ! यथं
पापीयांसोऽभूत, न तु यागात् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन

१— ‘प्राप्नोत्’—इति ठ, ड । २— नास्त्येतत् पदं ठ-ड-पुस्तकयोः ।

३— पा० सू० ५. ३. ३३ । ४— ‘विपर्ययस्ततां’—इति ठ ।

५— एवंविधस्थानेषु सविसर्गनिर्विसर्गपाठौ सर्वत्रैव ज्ञेयौ ।

यजध्वम्; तथा च अथैवं वो भविष्यतीति बृहस्पतिना बोधिते
 अवमर्शनपरित्यागस्यावधिं पृच्छति— “आ कियत इति । किय-
 क्कालपर्यन्त मेव अवमर्शनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तर माह— “बर्हिष
 इति । बर्हिःस्तरणपर्यन्तं, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः^१ ॥

एतच्च हविषा मय्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवीष्यपि यागात्
 पूर्वं न स्पृश्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूचितं कात्यायनेन —
 “प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेच्छृतानि च हवीष्या प्रशरणा-
 दिति^२ । युक्तश्चेतदित्याह— “बर्हिषेति । बर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्वं
 मग्नान्ता सती सा वेदिः स्तीर्थमाणेन ‘बर्हिषा’ खलु ग्नान्ता
 भवति; अतोऽग्नान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः ॥

“स यदीत्यादि । बर्हिषः स्तरणात्^४ पूर्वं यदि वेदिमध्ये
 ‘किञ्चित्’ दृणादिक मापद्येत, तदा तन्निरासार्थं मपि न स्पृशेत् ;
 किन्तु ‘बर्हिः स्तृणन्’ स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं^५ कुर्वन्नेव ‘तत्’
 दृणादिकं निरस्येत । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभि-
 प्रेत्याह— “अथेति । ‘यदा’ यस्मिन् काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्ध्वर्यवः,
 तदानौ ‘पदा’ पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न
 दुष्यतीति भावः । एव मितिहासमुखेन प्रतिपादित मर्थं मिदानौ
 मय्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते— “स य इति । ‘एवं विद्वान्’ उक्त मिति-
 हासं जानन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ ३ [२.५.] ॥

१— ‘वेदिं नावमृशेदित्यर्थः’—इति ठ ।

२— का० औ० सू० २. ६. ३८, ३९ ।

३,४— ‘बर्हिःस्तरणात्’—इति ठ । ५—‘बर्हिःस्तरणं’—इति ठ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाक्षाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे वेदिपरिग्रहं “प्रोक्षणीरासादयेध्नां बर्हिर्नपसादय
क्षुचः सम्मृद्धिं पत्नीः सप्तह्याज्येनोदेहि”-इति प्रथममन्त्रं च विधाय, स्फ्य-
प्रहरणं चोक्तम् । तत्र अर्ध्वर्युः, ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं गृहीष्यामीति ब्रह्मण्यं
पृच्छति । ततो ब्रह्मा बृहस्पते परिगृह्णायेतीमं मन्त्रं मुपांश्च पठित्वा
ॐ३ परिगृह्णायेत्युच्चैरर्ध्वर्युं मनुजानाति । अनुज्ञातस्वाध्वर्युः स्फ्येन
ओषेरारभ्य दक्षिणतो वेदिं परिगृह्णाति^१ देखां करोति । ततो हर
त्रिरिति अग्नीधं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नीत् ताभ्यो लेखाभ्यः पांशुनूद्बृहोत्वरे
प्रक्षिप्य ता लेखाः ‘सम्मृशेत्’ मार्जनेन स्फोटयेत् । ततोऽग्निं मादाय
प्रदक्षिणं सर्वतो वेदिं खनति व्यङ्गुल मोषधिमूलोच्छेदपर्यन्तं वा । एव मेव
स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु उक्तदवेदिं परिगृह्णाति । ततः स्फ्येन
दक्षिणां दिशं प्रति वेदिपुरीथ्य मुद्ब्रह्मानुमार्ष्टि । अनुमार्जनं चात्र खननेन
विषमस्य समीकरणम् । ततोऽग्नीत् प्रोक्षणीर्गृहीत्वा वेदेनपरिगृह्यत्
समीपे एव धारयति, अर्ध्वर्युश्च स्फ्यं मुद्यन्व प्रोक्षणीरासादयेत्वादि प्रथमतः
ब्रूयात् । समाप्तेषु च प्रथेषु स्फ्यं ‘प्रहरति’ उदगय मुक्त्वा रे प्रक्षिपतीति श्रम् ।

[अथ दत्तौचाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै सुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् सुचः सम्मार्ष्टि यथा वै
देवानां चरणं तद्वा ऽश्रुनु मनुष्याणां तुस्माद् यद्वा
मनुष्याणां परिवेषणं मुपकृतं भवति* ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य पुरिवे-
विषत्येवं वा ऽएषु देवानां यज्ञो भवति युच्छृतानि
हवीर्षि कृता व्वेदिस्तेषा मेतान्येव पात्राणि यत्
सुचः ॥ २ ॥

स यत् सम्मार्ष्टि । निर्णेनेत्तयेवैना ऽएतन्निर्णि
क्ताभिः प्रचराण्यीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनि-
जत्येकेन मनुष्येभ्योऽङ्घ्रिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽश्रापो
हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽङ्घ्रिरेवैवस्वेतन्नाना
भवति† ॥ ३ ॥

अथ सुव मादत्ते । तस्मत्पति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा
ऽश्रातयो निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता ऽश्रातय ऽडुति
वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआस-

* 'भवति'—इति ख, ग ।

† 'भवति'—इति ख, घ ।

ऋग् विभयाञ्चक्रुस्तद् यज्ञमुखादेवैतन्नाम्ना रुक्षाःस्यतो
ऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सुमार्ष्टि । अनिशितोऽसि
सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो युजमानस्य सपत्नान् क्षिणु-
यादेव मेतुदाह व्वाजिनन्वा व्वाजेध्यायै सुमार्जर्मीति
यच्चियन्वा यज्ञाय सुमार्जर्मीत्येवैतुदाहैतेनैव सुर्वाः
सुचः सुमार्ष्टि व्वाजिनीन्वेति सुचं तूष्णीं प्राशिव-
हुरणम्* ॥ ६ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः समार्ष्टीति† । मूलैर्बाह्यत ऽइ-
तीव वा ऽअयं प्राण ऽइतीवोदानुः प्राणोदानावेवैतुद-
धाति तस्मादितीवेमानि लोमानीतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतुष्य प्रतुष्य प्रयच्छति ।
यथावमर्शुं निर्णिज्यानवमर्शं मुत्तमं परिक्षालयेदेवं
तत्तस्मात् प्रतुष्य प्रतुष्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुवु मेवाग्रे सुमार्ष्टि । अथेतराः सुचो योषा वै
सुगु वृषा सुवस्तस्माद् यद्यपि बुद्धय इव स्त्रियः सार्द्धं युन्ति
यु ऽएव तास्वपि कुमारकु ऽइव पुमान् भुवति सु ऽएव
तुत्र प्रथमु ऽएत्यनूच्य ऽइतरास्तस्मात् सुवु मेवाग्रे
सुमार्ध्वथेतराः सुचः ॥ ९ ॥

* 'प्राशिवहुरणम्'-इति च ।

† '०रतः सुमार्ष्टीति'-इति च-B ।

स वै तुथैव सुम्भृज्यात् । युथामिं नाभिव्युक्षेद् युथा
 युस्मा ऽश्रुशन माहरिष्यन्स्यात्तुं पाचनिर्णोजनेनाभि-
 व्युक्षेदेवं तत् तुस्मादु तुथैव सुम्भृज्याद् युथामिं नाभि-
 व्युक्षेत् प्राडिन्वैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्भुके । सुक्लम्भमार्जनान्यग्नावभ्यादधति व्वेदस्या-
 हाभूवन्सुच एभिः सुममार्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य
 नेदिदं बहिर्द्वा यज्ञाद् भवदिति* तदु तुथा नु कुर्याद्
 युथा युस्मा ऽश्रुशन माहुरेत् तुं पाचनिर्णोजनं पायुये-
 देवं तत् तुस्मादु पुरास्येदेवैतानि† ॥ ११ ॥

अथ पुत्नीः सुन्नह्यति । जघनार्द्धो वा ऽणु यज्ञस्य
 यत् पुत्नी प्राङ्घ्रे यज्ञस्तायमानो यादिति युनुक्त्येवैना
 मेतद् युक्ता मे यन्न मुन्वासाता ऽइति ॥ १२ ॥

योक्त्रेण सुन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति
 वै पुत्था ऽश्रमेध्यं युदवाचीनं नाभेरुथैतदाज्य मवे-
 क्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽतद्योक्त्रेणान्तर्द्धधात्यथ
 मध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्य मुवेक्षते तुस्मात् पुत्नीः सुन्न-
 ह्यति ॥ १३ ॥

* 'भवेदिति'—इति सायणसम्मत इति च ।

† 'देवैतानि'—इति ख, च ।

स वा ऽअभिवासः सुन्नहति । ओषधयो वै व्वासो
व्वरुण्या रुज्जुस्तदोषधीरुवैतदन्तुर्दधाति तयो हैना
मेषा व्वरुण्या रुज्जुर्नु हिनस्ति तुस्मादभिवासः सुन्न-
हति ॥ १४ ॥

स सुन्नहति । अदित्यै रास्नासीतीयं वै पृथिव्युदितिः
सेयुं देवानां पुत्र्येषा वा ऽएतस्य पुत्री भवति तुदस्या
ऽएतद्रास्ना मेव करोति न रुज्जुः हिरो वै रास्ना ता
मेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै नु ग्रन्थिं कुर्यात् । व्वरुण्यो वै ग्रन्थिर्व्वरुणो ह
पुत्रीं गृह्णीयाद् युद् ग्रन्थिं कुर्यात् तुस्मान्नु ग्रन्थिं
करोति ॥ १६ ॥

जर्ध्वं मेवोद्गूहति । व्विष्णोर्व्वेष्योऽसीति सा वै नु
पश्चात् प्राची देवानां यन्न मुन्वासीतेयं वै पृथिव्युदितिः
सेयुं देवानां पुत्री सा पश्चात् प्राची देवानां यन्न
मुन्वास्ते तुडेमा मभ्यारोहेत् सा पुत्री क्षिप्रैऽमुं लोक
मियात् तयो ह पुत्री ज्योग् जीवति तुदस्या ऽएवैतन्नि-
हुते तयो हैना मियं नु हिनस्ति तुस्माद् दक्षिणत
ऽद्वैवान्वासीत ॥ १७ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । योषा वै पुत्री रेत ऽआज्यं मिथुन
मुवैतत् प्रजुननं क्रियते तुस्मादाज्य मुवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । *अदब्धेन त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्युनार्त्तेन
 त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्येवैतुदाहामेर्जिङ्घासीति यदा
 वा ऽएतदमौ जुह्वत्यथामेर्जिङ्घा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तुस्मा-
 दाहामेर्जिङ्घासीति सुहृद्देवेभ्य ऽइति साधु देवेभ्य ऽइत्ये-
 वैतुदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सुर्व्वस्मै
 मे यज्ञायैधीत्येवैतुदाह ॥ १६ ॥

अथाज्य मादाय प्राङ्मुद्रवति † । तदाहवनीयेऽधि-
 श्रयति यस्याहवनीये हवीऽपि अप्रयन्ति सुर्व्वी मे यज्ञ
 ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ यदमुत्राग्नेऽधिश्रयति पुत्रीऽ
 हवकाशयिष्यन् भवति न हि तुदवकल्पते युत्सा-
 मि प्रत्यग् घुरेत् पुत्री मुवकाशयिष्यामीत्यथ यत्
 पुत्री ‡ नावकाशयेदन्तरियाद् यज्ञात् पुत्रीं तथो ह
 यज्ञात् पुत्रीं ? नान्तरेति तुस्माद् सार्द्धं मेव विलाप्य
 प्रागुदाहरत्यवकाशय पुत्रीं यस्यो पुत्री न भवत्यग्र
 ऽएव तस्याहवनीये ऽधिश्रयति तत्तुत ऽआदत्ते तुदन्त-
 र्व्वेद्या सादयति ॥ २० ॥

तुदाहुः । नान्तर्व्वेद्या सादयेदुतो वै देवानां पुत्रीः

* 'अदब्धेन'-इति च ।

† 'प्राङ्मुद्रवति'-इति ग, 'प्राङ्मुद्रवति'-इति च ।

‡ 'पुत्री'-इति ख । § 'पुत्री'-इति ख, ग ।

सुंयाजयन्त्यवसभा ऽञ्च देवानां पुत्रीः करोति परः-
 पुंसो हास्य पुत्री भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यो
 यथादिष्टं पुत्र्या ऽस्तु कस्तदाद्रियेत युत्परःपुंसा
 वा पुत्री स्याद् युथा वा यज्ञो व्वेदिर्यज्ञ ऽत्राज्यं यज्ञाद्
 यज्ञं निर्मिमा ऽडुति तुस्मादन्तर्व्वेदेवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत ऽत्रादत्ते ताभ्या
 माज्य मुत्युनात्येको वा ऽउत्यवनस्य बुन्धुर्मेध्य मेवैतत्क-
 रोति ॥ २२ ॥

स ऽउत्युनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्युनाम्युच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बुन्धुः ॥ २३* ॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्युनाति
 सवितुर्व्वः प्रसव ऽउत्युनाम्युच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रश्मिभिरिति सोऽसावेव बुन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्युनाति
 तदप्सु पुयो दधाति तदिदु मप्सु पुयो हितु मिदः हि
 यदा व्वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽत्रोषधीर्जुग्ध्वापुः पीत्वा
 तत ऽण्ष रुसः सुम्भवति तुस्माद् रुसस्यो चैव सर्व-
 त्वाय ॥ २५ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । तद्वैके युजमान मुवख्यापयन्ति

* इतोऽनन्तरं “शतं २००”-इति ख, घ ।

तद् होवाच याज्ञवल्क्यः कथन् नु स्वयु मध्वर्युवो
 भवन्ति कथुः स्वयं नान्वाहुर्युच भूयस्य ऽद्वाशिषः
 क्रियन्ते कथुं न्वेषा मुचैव अद्वा भवतीति यां वै कां च
 यद् ऽष्टत्विज ऽत्राशिष माशासते युजमानस्यैव सा
 तुस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सो ऽवेक्षते । सत्यं वै चुक्षुः सत्यः हि वै चुक्षुस्तस्माद्यु-
 दिदानौ हौ ब्विवदमानावेयाता महु मदर्श मह मश्रौष
 मिति यु ऽएव ब्रूयादहु मदर्श मिति तुस्मा ऽएव श्रुद्दध्याम
 तुत्सत्येनैवैतत्सुमर्द्दयति ॥ २७ ॥

सो ऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्रु मस्यमृत मसीति स ऽएषु
 सत्य एव मुन्त्रस्तेजो ह्येतच्छुक्रुः ह्येतदमृतुः ह्येतत्स-
 त्येनैवैतत्सुमर्द्दयति ॥ २८ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

१— एतस्य भाष्यस्यारम्भतः प्रागिमौ श्लोकौ वृश्चेते ठ-पुस्तके—

“ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुजापूरधौ स्वर्गगर्भं,

सप्ताब्दीन् पञ्च सौरीन् त्रिदशतद्वलता धेनुसौवर्णाभूमिः ।

रत्नोष्ठां दक्षवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,

व्यश्राणोद् विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥

धान्याग्निं धन्यजन्मा तिलभव मतुलस्वर्गजं स्वर्गमुख्यः,

कार्पासं यं ह्यपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

ध्यान्योत्थं प्राण्यनुद्विर्लवणञ्च मटणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाण्यो (रत्न)-रूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसात् सिङ्गणार्यः ॥ २ ॥”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीना मासा-
दन मुक्तम्^१; इभावरहिषो^२रूपसादनम् अपि^३ विशेषवक्तव्याभावात्
सिद्धमित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं सुक्लमार्जनं^४ विधत्ते—“स वा इति ।
“यथा वा इत्यादि । ‘यत्’ खलु देवानां वर्त्तनम्, ‘तदनु’सार्थं
मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपश्राकादौ^५
पक्वे सति भोजनस्थाने च शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि द्रव्या-
दीनि पात्राणि अग्निः प्रक्षालनेन शोधन्ते । अतो मानुषव्यव-
हारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य^६ देवाना मन्त्रे^७ हविषि पक्वे वेद्याच्च

१— १५५ पृ० १२ पं०, १६८ पृ० ८ पं० इत्यथम् ।

२— दधिपयव्यादिगणपाठनिपातनात् दीर्घः (पा० सू० २. ४. १४.) ।

३— ‘इति’—इति ठ-पुस्तकारित्तेषु सर्वत्र ; ङ-पुस्तके तु नैव ।

४— “बाहुमायः सुचः पाणिमात्रपुष्करास्वग्निना हंसमुखप्रसेका
मूलदण्डाः”—इति का० औ० सू० १. ३. ३७ । सुचस्तिखः—
जुह्वपभृद्भवाः । तत्र “पालाशौ जुह्वः”—इति, “आश्वत्यौ उपभृत्”—
इति च का० औ० सू० १. ३. ३४, ३५ । भ्रुवा तु वैकङ्कौ
भवति (का० औ० सू० १. ३. ३१.) ।

५— ‘भोज्येऽन्नसूपश्राकादौ’—इति ठ ।

६— ‘विदानत्वादेव व्यवहारस्य’—इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

७— ‘मन्त्रे’—इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां स्रुचां सम्मार्जनं युक्तं मिति
 “यत् स्रुचः”-इत्येवमन्तस्य^१ वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

“अथेति । “निर्षेनिजतीति । “अदभ्यस्तात्”-इति^२ स्रुच
 अदादेशः । “परिवेविषति”-इत्यच्चायेवम् ॥ २ ॥

ननु मानुष^३पात्रवद् देवपात्राणां स्रुचा मप्यङ्गिः प्रक्षालनेन
 भवितव्यम्, किं मनेन सम्मार्जनेनेत्याह- “स यदिति” । ‘निर्षे-
 णाभिः’ प्रक्षालिताभिः स्रुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन
 प्रक्षालनमेव करोतीत्यर्थः ॥

देवपात्रस्य शोधने मानुष^४पात्राद् विशेषमाह- “तदा
 इति । “द्वयेनेकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति- “अङ्गिषु ब्रह्मणा
 चेति । “आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियांशपरिणामरूपा
 हि कुशाः । तथैव हि प्रागाम्नातम्- “ता उपर्युपर्यतिपुञ्जविरेऽत
 इमे दर्भास्ता हेता अनापूयिता आपः”-इति^५ । अतः कुशैः
 सम्मार्जनाद् यज्ञियाभिरङ्गिरेव प्रक्षालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

“एवमेतदिति । द्वयेनेकेनेत्येवं साधनभेदकृतं देवमानुषपात्र-
 संस्काराणां^६ नानालं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१- ‘यत् स्रुचः’-इतीह त्वद्वितीयकण्डिकान्तपदम् ।

२- या० सू० ७. १. ४ ।

३, ५- ‘मनुष्यं’-इति ठ ।

४- देवपात्राणां स्रुचां न मानुषपात्रवत् अङ्गिः प्रक्षालनं केवलं
 करोति किन्तु सम्मार्जनेनेव सहितं प्रक्षालनम्-इति ढ ।

५- ई० ट० १५ यं० ब्रह्मव्यम् ।

६- ‘सम्मार्जनं’-इति ढ ।

७- ‘देवमनुष्यपात्राणां संस्काराणां’-इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

प्रथमं सुवस्य^१ सम्भार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विधत्ते-
“अथेति ॥ ४ ॥

“देवा इति । “देवा ह वा इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतपनस्य
प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम्^१ ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतपस्य सुवस्य समन्त्रकं^२ सम्भार्जनं विधत्ते-
“स वा इतीति । सुवसान्तरतो बिलमध्ये वेदाग्नैरिति (प्राक्^३)
सम्भार्ष्टि । सम्भार्जनप्रकाराभिनयार्थः ‘इति’-शब्दः । स च प्रकारः
कात्यायनेन सूचितः-“वेदाग्नैरन्तरतः प्राक् सम्भार्ष्टीति^४ ।

मन्त्रस्य प्रयोजन माह-“अथेति । यथा खलु अयं सुतः
‘अनुपरतः’ उपरति मप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् ‘क्षिणुयात्’
क्षिंस्यात् । “रि क्षिं-०क्षिंसायाम्”-इति^५ धातुः । एव मेवैतत् ॥

मन्त्रवाक्य माह-“सपत्नानिति । सपत्नान् क्षिणोतीति
‘सपत्नक्षित्’-इति मन्त्रपदस्थाभिप्राय इति भावः । मन्त्रशेष
मनूय व्याचष्टे-“वाजिनं त्वेति । ‘वाजः’ हविर्लक्षण मन्त्रम्,
तदेव यज्ञः तदर्हत्वेन; तदन्तं त्वां ‘वाजेध्यायै’ वाजस्य अन्न-
स्तेन्धनं दौपनम्, भूयःकरण मनेन क्रियत इति ‘वाजेधा’

१-“खादिरः सुवः”-इति, “अरतिमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः”-

इति च का० औ० सू० १. ३. ३२, ३८ ।

२- ३५ ए० ८ पं०, ४३ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

३- वा० सं० २. २६. २ । का० औ० सू० २. ६. ४६ ।

४- नास्त्येतत् पदं ऽ-पुस्तकादन्यत्र ।

५- का० औ० सू० २. ६. ४६ ।

६- खा० पं० ३० ।

यज्ञः, तस्ये सम्भाज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह— “यज्ञि-
यन्वेति । यज्ञ मर्हतीति यज्ञियः । “यज्ञत्विग्भ्याम्”—इति घः^१ ।

जुहादीनां स्रुचां सम्भार्जनं विधत्ते— “एतेनैवेति । अनिग्रितो-
ऽमौति योऽयं स्रुवसम्भार्जने मन्त्रः^२, ‘एतेनैव’ अनिग्रितासौति^३
स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अतएव सूत्रकृतोक्तम्— “अनि-
ग्रितेति स्रुचः”—इति^४ । स्रुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं
वेत्यस्यापि पुंलिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनीं त्वेति स्त्रीलिङ्गतया
प्रयोक्तव्य मित्याह— “वाजिनीं त्वेति । सम्भार्जनक्रियापेक्षया
‘स्रुचम्’—इति द्वितीया । जुहादिवत् समन्त्रकसम्भार्जनस्य प्रसक्तस्य
निवृत्त्यर्थं माह— “दृष्णी मिति । प्राग्निचाख्यो यो भागः, स
द्विह्यते अनेनेति ‘प्राग्निचहरणं’ गोकर्णाकृति पाचम्^५, तत् दृष्णीं
सम्पाष्टीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि— “दृष्णीं प्राग्निचहरणम्”—
इति^६ । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकपच मय्यसूचयत्^७— “प्राग्निचहरणं
दृष्णीं वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ५. १. ७१ । २— ‘स्रुवसम्भार्जनमन्त्रः’—इति ठ ।

३— वा० सं० १. २६. ३ । का० औ० सू० २. ६. ४७ ।

४— का० औ० सू० २. ६. ४७ ।

५— प्राग्निचहरणं वारणं, प्रादेशमात्रं, आदर्शाकृति (वर्तुलं), चम-
साकृति (चतुरस्रं) वा भवति । का० औ० १. ३. ३६, ४०, ४१ ।

६— का० औ० २. ६. ४८ । ७— आप० औ० सू० २. ४. ८ ।

८— तन्मन्त्रश्च तत्रैव— “रूपं वर्णं पशूनां मा निर्भृक्षं वाजि त्वा
सपत्नसाहं सम्भाज्मीति”—इति ।

. सुचां सम्यार्जनप्रकार मभिनयेन दर्शयति— “स वा इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘प्रागपवर्गं’ वेदाद्यैर्बिलमथ्ये सम्यार्जनम् । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘प्रत्यगपवर्गम्’ आत्माभिमुखं ‘बाह्यतः’ पृष्ठभागे वेदाद्यमूलैः सम्यार्जनं कार्यं मित्यर्थः । तथैव सूत्रितम्— “वेदाद्यै- रन्तरतः प्राक्सम्यार्थनिश्चित इति, विपर्ययस्य बहिर्मुखैरिति^१ । यदेतदन्तरतो बाह्यतश्च द्विविधं सम्यार्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना प्रशंसति— “इतीवेति । ‘इति’-शब्दोऽचाप्यभिनयार्थः । ‘अयं’ प्राणवृत्त्यात्मको वायुः ‘इतीव’ अनेनैव खलु प्रकारेण प्राङ् सञ्चरति । उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्^२ । अपानवृत्त्यात्मको वायुः^३ ‘इतीव’ अनेन प्रकारेण प्रत्यङ् सञ्चरति । अतः प्राक्-प्रत्यक्-सम्यार्जनाभ्यां सुक्षु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः ॥

“तस्मादित्यादि । यस्मात् सुचा सुपरिभागस्य सम्यार्जनं प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम् ; ‘तस्मात्’ अरत्नेः उपरि- भागस्य लोमानि ‘इतीव’ एवमेव प्राचीनानि भवन्ति, पृष्ठभागस्य च लोमानि ‘इतीव’ इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः । अयं मर्थस्यैत्तिरीयके विस्पष्टं मान्नायते— “तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरि- ष्टाल्लोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तात्’-इति^४ ॥ ७ ॥

१— का० श्रौ० २. ६. ४६ ।

२— १०६ पृ० १२ पं० प्रथमम् । नाख्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

३— ‘उदानवृत्त्यात्मकस्य’-इति ङ ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १. ४. (तै० सं० १. १. १०. सा० भा०) ।

सम्वार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्कारं प्रदानं विधत्ते— “स वा इति ।
‘सः’ खल्वाम्नीध्रः तत्तत्सम्वार्जनान्तरं मेव समृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रताप्य
अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः ॥

तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति ।
यथा खलु कांस्यादिकं लौकिकं पात्रं भवमृश्यावमृश्य निर्णिज्य
प्रचाल्य, ‘उत्तमं’ चरमं क्रियाविशेषणं मेतत्; अन्ततः ‘अनवमर्शं’
अवमर्शनं मङ्गलैव केवलं मुदकेनैव ‘परितः’ अन्तरतो बाह्यतश्च
सर्वतः चालयेत्, एवं तत्सम्वार्जनानन्तरं पुनः^१ प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सुवसम्वार्जनस्य प्राथम्यं सुक्सम्वार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं
लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितुं मनुवदति— “स वा इति । “योषा
वा इत्यादि । सुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित्; सुवस्तु पुंलिङ्गत्वात्
सेचनसमर्थः पुमान् । यस्मादेवं ‘वृणः’ सुवस्य सम्वार्जने प्राथम्यं,
‘तस्मात्’ एव कारणात् बह्वोऽपि स्त्रियः सम्वय गच्छन्त्यो वास्तु
मपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्मात् दृष्टानुसारेण
सुवस्य प्रथमं सम्वार्जनं युक्तम्^२, पश्चाच्च सुचा मित्येतत् युक्तं
मित्यर्थः ॥ ९ ॥ •

सम्वार्जने धर्मविशेषं माह— “स वा इति । ‘यथा’ येन
प्रकारेण सम्वार्जनसमये^३ ‘अग्निम् अभि न व्युत्तेत्’ अग्नेरुपरि
सम्वार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव सम्वर्ज्यात् । तदे-

१— ‘पुनः-पुनः’-इति जादिषु । “प्रतप्य-प्रतप्य”-इति का० २. ६. ४७ ।

२— ‘सम्वार्जनं सुक्तम्’-इति ठ ।

३— ‘सम्वार्जनस्य समये’-इति ठ ।

तल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यस्य खलु भोजनार्थं मन्त्र माहरति, तं भुङ्क्वर्थपात्रप्रक्षालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्^१, एवमेव तद्ग्रेरभ्युक्षणम् । अग्नेर्हेमार्थं हि हविः; सुक्लुवादीनि च पात्राणि तस्माधनानि; अतस्तत्रक्षालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पात्रप्रक्षालनोदकेन भोक्ताभ्युक्षते । अतः पात्रसम्भार्जनोदकेन^२ अग्नेरभ्युक्षणं न कार्यं मित्यर्थः ॥

कथं तर्हि सम्भार्जनं कार्यं मित्याह— “प्राङ्मुख एवाग्नेः^३ सकाशादुत्क्रम्य गत्वा अग्नेरुपरि यथा न पतति तथा समृज्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुक्लसम्भार्जनानां वेदाद्याणां माहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमतं मुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । सुचः समृज्यन्ते एभिरिति ‘सुक्लसम्भार्जनानि’ वेदाद्याणि अग्नावभ्यादधाति । दधता मभिप्राय माह^४— “वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि ‘वेदः’; वेदस्य सम्भार्जनादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च (वेदाद्याणि^५) तस्यावयवा अभूवन् । ‘अह’-इत्यवधारणे । न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदाद्याणां यज्ञि-यत्वम्, अपि तु एभिर्वेदायैः सुचः ‘समभार्जिषुः’ समृष्टवन्त्विति ज्ञः, अत इदं वेदाद्यजातं^६ यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि

१— ‘यथा व्युक्षेत्’-इति ज, भ ।

२— ‘पात्रसम्भार्जोदकेन’-इति ठ । ३— ‘इवाग्नेः’-इति ज, भ ।

४— ‘अग्नावभ्यादधतीति तेषां मिम मभिप्राय माह’-इति ज, भ, ड ।

५— पद मितं ङ-पुस्तकमात्रे विद्यते ।

६— ‘वेदाद्यपरिजातं’-इति ज, भ ।

‘चेत्’^१ अग्रेरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् ‘बहिर्धा’ बाह्यतो भवेत् ; अग्नौ प्रक्षिप्तं हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवेत्यं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥

स्वमतं दर्शयितुं मेकीयं मतं निषेधति—“तदु तथेति । एतस्मौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति । यथा खलु भोजनायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रचालनोदकं पाययेत्, एवमेव तद्भोमात् प्राक् सम्भार्जनदणाना मग्नौ प्रहरणम् ; अतो नैतद्युक्तमित्यर्थः । स्वमतं सुपन्यस्यति—“तस्मादिति । यस्मादेकीयमते उक्तरीत्या दोषः, ‘तस्मात्’ एतानि सम्भार्जनानि दणानि उत्करे प्रक्षिपेदित्यर्थः । पचद्वयं मपि कात्यायनः सूत्रयामास—“सम्भार्जनान्यपास्यत्याहवनीये प्रासनं मेक इति” ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पत्नीसमूहं विधत्ते—“अथेति । “जघनाद्धौ वा इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु^२ पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः सम्बन्धात् वा यज्ञस्यापराद्धः । किं ततः ? इत्याह—“प्रागिति । मदीथो यज्ञः प्रागपवर्गं ‘तायमानः’ विस्तार्यमाणो ‘यात्’ गच्छेत् । अतः पराद्धं मारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं समूहेदित्यर्थः” ॥

यदेतत्समूहं तदेतत् रथे अश्वादीनां मिव पत्न्या यज्ञेन साद्धं योजनं बन्धनमित्याह—“युनक्तीति । “युक्ताम इति ।

१—‘यदि च’—इति ड । ‘यदि’—एतन्मात्रं मेव उ-पुक्तके ।

२—का०श्रौ०सू० २. ६. ५०, ५१ । ३—‘गार्हपत्येऽनुष्ठेयेषु’—इति ठ ।

४—“पत्नीसमूहं मेके पूर्वम्”—इति च आप० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

योक्तुरभिप्रापाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञम् 'अनु'ल्लस्य
यज्ञसमान्निपर्यन्तम् 'आसातै' आसीत; न ह्ययुक्तोऽश्वादी रथे
नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सन्नहनं प्रशस्य, तत्साधनं विधत्ते— "योक्त्रेणेति ।
रथाश्ववयवस्य युगस्य धुरि बलीवर्दादियोजनार्थं दाम 'योक्तम्',
तेन सन्नह्नेदित्यर्थः । लौकिकोदाहरणेनैतद् द्रढयति । "योक्त्रे-
णेति । 'योग्यं' योजनीयम् अनडुदश्वादिक मित्यर्थः ॥

तच्च सन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्यं मित्यभिप्रेत्याह— "अस्ति वा
इति । 'अयञ्जियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यञ्जियस्य' उपरि-
भागस्य च मध्ये सन्नहनेन साङ्कर्यनिवारणात् यञ्जियेनैवोपरिभागेन
विधास्यमान माज्यावेक्षणं साधुकृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वासस उपरि तत्सन्नहनं कार्यं मिति विधत्ते—
"स वा इति । योक्त-पत्नीश्वरौरयोः वाससा व्यवधानं प्रशंसति—
"ओषधय इति । ओषधिकार्यत्वाद् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः ।
"वरुण्येति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च
वरुणपाशो नियहहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्भवितव्य मिति
वासोत्सृज्यौषधिभिरन्तर्द्धानं युक्त मित्यर्थः ॥

तस्य प्रयोजनं माह— "तथो हेति ॥ १४ ॥

विहितं सन्नहनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— "स इति । मन्त्रं
व्याचष्टे— "इयं वा इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी

१— इहैवोपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् (१८ का० १६२ पृ० १२ पं०) ।

२— वा० सं० १. ३०. १ । का० श्रौ० सू० २. ७. १ ।

या पृथिवी, 'सा' च^१ एषापि 'योषित्', यजमानस्य पत्नी भवति ।
 'तत्' तस्मात् पृथिव्या इवास्याः 'रास्त्रां' रश्मनाम् अलङ्कारार्थां
 मणिमुक्तादिखचितां मेखला मेव बध्नाति; न रञ्जु मिति मन्त्र-
 प्रयोगाभिप्रायः । उक्तार्थपरतां 'रास्त्रां'-शब्दस्य दर्शयति— "हिर
 इति । 'हिर'-शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १५ ॥

योक्तस्य सन्नहनसमये ग्रन्थिकरणं निषेधति^२— "स वा इति ।

विपक्षे बाध माह— "वरुण इति । वरुणपाशो हि ग्रन्थिमान्,
 अतो ग्रन्थिरपि वरुणसम्बन्धी ; तत्करणे वरुणः पत्नीं गृह्णीयाद्,
 बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु ग्रन्थिकरणाभावे योक्तं विस्मृतं स्यादित्यत आह— "ऊर्द्ध
 मिति । योक्तस्य मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य 'ऊर्द्ध मुद्गूहेत्' उपरि-
 ष्टात् लम्बयेदित्यर्थः^३ । तथा चोक्तं सूत्रकृता— "दक्षिणं पाश
 मुत्तरे प्रतिमुच्योर्द्ध मुद्गूहति"^४-इति^५ ॥

सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं
 विधित्सुः साक्षात् पश्चात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति— "सा वा
 इति । तदुपपादयति— "इयं वा इति । 'इयं' हि पृथिवी
 देवानां पत्नी ; सा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति ;
 अतः तत्रासीना^६ इमा मेव देवपत्नी मभ्यारोहेत् ॥

१— 'सैव'-इति ठ ।

२— "न ग्रन्थिं करोति"-इति का० औ० सू० २. ७. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— उद्गूहणमन्त्रस्तु वा० सं० १. ३०. १ ।

४— का० औ० सू० २. ७. २ । ५— 'तत्रान्वासीना'-इति जादिषु ।

तथा च यो बाधस्तं दर्शयति— “वेति । ‘क्षिप्रे’ अल्पकाले इत्यर्थः । “तथो हेति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे षति उक्तदोषा-भावात् चिरकालं पत्नी जीवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन ‘अस्याः’ देवपत्न्याः यदुपवेशनस्थानं तत् ‘निऋते’ अपक्षपति, तत्-स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा चेयं पृथिव्यपि ‘एनां’ पत्नीं ‘न द्विनस्ति’ न बाधते ॥

इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते— “तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवपत्नीस्थानाद् ‘दक्षिणतः’ दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “पत्नीं सन्नङ्घति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्चयोक्त्रेण”— इति^१ ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते— “अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ता-ज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहित मवेक्षणं मनुद्य मन्त्रं^२ विधत्ते— “वेति ॥

मन्त्रगतं मदभ्येनेति पदं व्याचष्टे— “अनार्त्तेनेति । आर्त्ति-हिंसा, तद्रहितेनेत्यर्थः । “अग्नेर्जिह्वासि”—इतिप्रतिपादितं माज्यस्य जिह्वारूपत्वं सुपपादयति— “यदा वा इति । जिह्वासदृशज्वाला-हेतुत्वात् आज्यं जिह्वेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुह्वरिति पदं

१— का० श्रौ० सू० २. ७. १ । “अनेकपत्नीके सर्वासाम्”—इति या० दे० ।

२— आज्यावेक्षणात् प्राक् आज्योदासनं कार्यं विहितम् । का० श्रौ० सू० ३. ७. ४ । तत्र मन्त्रः ऊर्जे त्वेति वा० सं० १. ३०. ३ ।

३— वा० सं० १. ३०. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ४ ।

व्याचष्टे— “साध्विति । सुष्ठु ह्यथमानत्वात् ‘सुहृः’ । अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । “धान्ने-धान्ने”-इति मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “सर्वस्मा इति । ‘धान्ने-धान्ने’ तत्तद्देवताशरीराय, यजुषे-यजुषे, तत्तद्गृहणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय ‘एधि’ भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १८ ॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते— “अथेति” । पत्न्यवेक्षणानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः ।

पुनस्तस्याहवनीयेऽधिअयणं विधत्ते— “तदिति । हविःअपणं हि आहवनीय-गार्हपत्ययोर्विकल्पितम्^१ । तत्राहवनीये अपणपत्ने पत्न्यवेक्षणानन्तर मेवाज्यं पुरस्ताद्धृत्वा आहवनीये अधिअयेदित्यर्थः । एवं कुर्वतोऽभिप्राय माह— “सर्व इति । यागसाधनत्वात् हविरच ‘यज्ञ’-शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वं मपि मदीयं ‘हविः’ आहवनीये संकृतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पत्ने प्रथमतो गार्हपत्याधिअयणे कारणं माह— “अथ यदमुचेति । ‘अमुच’ गार्हपत्ये, ‘अये’ पशुपुरोडाशाधिअयणकाले” ‘पत्नीम् श्रवकाशयिष्यन्’ पत्न्यवेक्षणाद्धेतोस्तत्सन्निधानाय गार्हपत्येऽधिअयणं कर्तव्यं मित्यर्थः ॥

प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिअयणे दोष माह— “न ह्येति । पुरोडाशाधिअयणकाले एव आहवनीये यद्याज्यं मधिअयेत्, तदा

१— नास्त्वैतद् वाक्यं ङ-पुस्तके ।

२— ‘पुर’-इति ङ ।

३— १. २. २१. ३६ ए० ।

४— ‘पुरोडाशाधिअयणकाले’-इत्येव ङ ।

गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं न घटते ; भिक्षुदेश-
त्वात् । यदि च पत्नीम् 'अत्रकाशयिष्यामि' अवेचयिष्यामि 'इति'
तदर्थं 'सामि' संस्कारमध्ये तत् 'प्रत्यक्'^१ पश्चात् पत्न्याः समीपं
हरेत्, तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते । अथै-
तद्दोषपरिजिहीर्षया पत्नीं नावेचयेत्, तस्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो
भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःअपणपचे^२ हि आज्य मपि
तत्रैवाधिश्रूयत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं घटत
इति न काप्यनुपपत्तिः ; आहवनीयअपणपचे प्रथमत एवाज्यस्यापि
तत्रैवाधिश्रयणे हीदृम्विधो दोषः प्रसज्यते^३ इति । कथं तर्हि तस्मिन्
पचे कार्यं मिति चेत्,— उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्ये अधिश्रित्य
पत्न्यवेक्षणानन्तर^४ माहवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिश्रयेत् । तथा
सत्युक्तदोषाभाव माह— "तयो इति ।

"तस्मादित्यादि । यस्मादेव माहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः,
'तस्मात्' पत्न्या सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथमं माज्यस्य विलापनं मित्यर्थः ॥

यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेन असन्निधानात् तदीय-
कर्माण्याज्यवेक्षणादीनि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावात् प्रथमत
एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्यं मित्याह— "यस्यो इति ॥२०॥

१— 'प्राक्'—इति ज, भ ।

२— 'गार्हपत्यहविःअपणपचे'—इति ज ; 'गार्हपत्यहविःअपणे'—इति भ ।

३— 'प्रसज्यते'—इति आदिषु ; 'प्रसज्यते'—इति ड ।

४— "पत्नी मवेक्षयत्वदभ्येनेति"—इति का० औ० सू० २. ७. ५ ।

तस्याज्यस्थान्तर्वेद्यासादनं केषाञ्चिन्मतेन निषेधति— “तदाङ्ग-
रिति । निषेधाभिप्राय माह— “अत इति । ‘अतः’ अस्मादेव
खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्थान्तर्वेद्यासादने
मति तदेव देवपत्नीः ‘अवसभाः’ अवगतजनसमूहाः करोति ; यष्ट्य-
देवसङ्घस्य वेद्या मवस्थानात् । ‘अह’-इति निपातो विनिग्रहे ।
अस्तु तथात्वं देवपत्नीनाम्, किं तत इत्यत आह— “पर इति ।
देवपत्नीनां सभाप्रापणात् ‘अस्य’ यजमानस्य पत्न्यपि ‘परःपुंसा’
भवति । ‘परस्’-इत्ययं सकारान्तः, परस्तादित्यर्थः । खपुरुषादन्यत्र
राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता ‘परःपुंसा’-इत्युच्यते । “अचतुरादि-
सूत्रे’ स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासा-
नोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ‘इति’-शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादन मेव निगमयति— “तदिति ।
‘यथादिष्टं’ यथादेशनं यथाशास्त्रम्, ‘पत्न्याः’ सम्बन्धि कार्यम्,
‘अस्तु’ भवतु ; अतः पत्नीसंयोजार्थम् अन्तर्वेद्यानासादन मिति न
युक्तम् । पत्न्यपि ‘परःपुंसा वा’ भवतु, प्रयाता ‘यथा तथा वा’
भवतु, तथापि किं प्रयोजनम् ? अतः परःपुंसेत्येतदपि दूषणं को
वा आद्रियेतेत्यर्थः ॥

एव मुक्तदूषणं निरस्य वेद्यासादनपक्ष मुपपादयति— “यज्ञो
वेदिरिति । वेदिराज्यं चोभय मपि यज्ञसाधनत्वाद् ‘यज्ञः’ ; तथाच
वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञाद् आज्यरूपं यज्ञं ‘निर्मिमै’ निर्मित-

वान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थः । 'तस्मात्'-इति
उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“प्रोक्षणीष्विति”^१ । प्रोक्ष्युत्पवनं
याभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्या मेवाज्यस्योत्पवनं
कार्यं मित्यर्थः । उत्पवनविधिस्तावकं “दृचो ह वा इदं सर्वं
मित्यादिकं प्रागाञ्जातं^२ ब्राह्मणम्, आज्योत्पवनस्यापि समान
मित्यत आह—“एको वा इत्यादि ।

उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसित मर्थं माह—“मेध्य मिति ॥ २२ ॥

विहितं सुत्पवनं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते—“स उत्पुनाति”-इति ।
आज्यस्यैकत्वात् 'त्वा'-इत्येकवचनान्तैव प्रोक्ष्युत्पवनमन्त्रतोऽस्य
विशेषः; अतस्तन्मन्त्रव्याख्यानरूपं “सविता वै देवानां प्रसवितेत्या-
दिकं^३ ब्राह्मणं मन्त्रातिदिशति—“सोऽषाविति ॥ २३ ॥

आज्योत्पवनानन्तरं ताभ्या मेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः
प्रोक्ष्युत्पवनं विधत्ते—“अथेति ॥

प्रागाञ्जातं मेव मन्त्रं^४ पठित्वा तद्ब्राह्मणं मथतिदिशति—
“सवितुर्व इति ॥ २४ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां^५ पवित्राभ्यां^६ प्रोक्ष्युत्पवनं सुत्पादयति—

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ७ । तत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. १ ।

२— १. ३. ४ ; ६० ए० १० पं०, ६४ ए० १६ पं० ।

३— १. ३. ६ ; ६१ ए० २ पं०, ६६ ए० १० पं० ।

४— १. ३. ६ ; ६१ ए० ।

५— ‘आज्यस्य सहिताभ्यां’-इति जादिषु ।

६— नाख्येतत् पदं जादिपुस्तकेषु ।

‘तद्यदिति’^१ । ‘तत्’ तत्र ‘यत्’ इदम् आज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्या
मप्य सुत्पत्रनम्, तेन पय एवाप्यु ‘दधाति’ स्थापयति संयोजयति ;
आज्यस्य पयःकार्यत्वात् । अप्यु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः
प्रतिष्ठितम् ।

एतदेव पारम्पर्येणोपपादयति—“इदं हीति । ‘जग्ध्वा’ भक्ष-
यित्वा । “अदो जग्ध्वर्त्यग्निकिति”—इत्यदेर्जग्धादेशः^२ ।

“तस्मादिति । यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परया उदकरसपरि-
णामरूपम्, ‘तस्मात्’ कारणात् तत्कार्यस्याज्यस्थापाञ्च यदुत्पवने
संसर्जनम्, तत् रसस्यैव ‘सर्वत्वाय’ सम्पूर्णत्वाय कादन्याय भव-
तौत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—“अथेति”^३ । एकीयमत मुपन्यस्य
निरस्यति—“तद्धैक इति । ‘अवस्थापयन्ति’ ख्यातिरत्र पश्यति-
कर्मा^४ ; अवेक्षयन्तीत्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यस्य मत मुपन्यस्यति—“तदिति । य एवं यजमान
मवेक्षयन्ति, ते स्वकीये यज्ञे ‘कथं’ कस्मादेव ‘स्वयं’ यजमाना
एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति ? कथं वा स्वय मेव होतारो भूत्वा

१— का० औ० सू० २. ७. ८ । अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. २ ।

२— पा० सू० २. ४. ३६ ।

३— का० औ० सू० २. ७. ६ । अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. ३ ।

४— निघ० ३. ११. १-५ । निघ० ३ भा० ३६६ पृ०, ३ भा० ११२,
२६२ पृ० ।

याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रुयुः? । तेषा माध्वर्यवादिकरणे हेतु
माह—“यचेति । ‘यच’ खल्वाध्वर्यवादौ तत्करणमन्त्रैर्बहुतरा
इव ‘आग्निषः’ फलप्रार्थनाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्र-
विशिष्ट माध्वर्यवादिकं कस्मान्न कुर्युः? । तत्परित्यज्य ‘एषाम्’
एकेषां शाखिना मच्चैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्त्तव्य मिति कस्मात्
कारणात् अद्वा जातेत्यर्थः ।

एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्य अध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्य मिति
प्रतिपादयति—“यां वा इति । दक्षिणाभिः परिक्रीतत्वादृत्विग्निः
यत् फल माशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं
कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्य मवेचेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणं मनूय प्रशंसति—“स इति । अवेक्षणस्य करणं हि
चक्षुः; तच्च यथाभूत मेव वस्तु विषयीकरोतीति ‘सत्यम्’ । एतदेव
लोकव्यवहारेण संवादयन् द्रढयति—“तस्मादिति । यस्मादेवं चक्षुः
सत्यम्, तस्मादेव कारणात् विवदमानयोर्मध्ये यश्चक्षुषा दृष्टवान-
स्तीति वदति, तद्वचन मेव अद्वाहम्, न लितरस्य श्रुतवानस्तीति
वचन मित्यर्थः ॥ २७ ॥

विहित मवेक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स इति । योऽयं
‘तेजोऽपीति’ मन्त्रः, ‘स एषः’ ‘सत्यः’ यथार्थ एव । कुत इत्यत
आह—“तेजो षीति । ‘हि’ यस्मात् ‘एतत्’ आज्यं ‘तेजः’ तद्धेतु-
त्वात्, तथा ‘शुक्रं’ निर्मलम्, ‘अमृतं’ यागादिद्वारा अमरण-

साधनम् ; यदा अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवम्' आज्यस्यैवंहपत्वात्,
विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥२८॥ ४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सुक्सम्भार्जनम्, पत्नीसद्महनम्, आज्यावेक्षणम्,
आज्याधिश्रयणम्, आज्यासादनम्, आज्योत्पवनम्, प्रोक्ष्युत्पवनम्,
अध्वर्योराज्यावेक्षणञ्चेति कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः—
अध्वर्युः स्फ्यं गृह्णीत्वा उत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात्
प्रागय मुदगयं वा स्फ्यं निदधाति । ततोऽध्वौ वेदिमध्ये उदगया
मग्निहोत्रहवणी मासाद्य प्रणीतानां पश्चात् स्फ्यस्योत्तरतः प्रागय
मिध्म मासाद्य इध्मादुत्तरतो बर्हिः प्रागय मासादयति । तत आध्वौ
क्षुव मादाय गार्हपत्ये प्रतप्य अप उपस्पृश्य अध्वेः प्राच्यां गत्वा
वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्षं सम्मार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यन्तम्, अपि वेदमूर्त्तै-
र्वर्हिः प्रत्यक्षं सम्मार्ष्टि अग्रादारभ्य मूलपर्यन्तम्, पुनरध्वौ गत्वा
प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो जुह्वपभृद्भुवाणां क्षुषा
मप्येव मेव सम्भार्जनम् । किञ्चोत्ताना एव धारयमाणाः क्षुचः
सम्मार्ष्टीत्यपि स्मर्त्तव्यम् । ततस्तूष्णीं प्राश्नित्रहरणे श्रुतावदानं
पुरोडाशपत्री च सम्मज्याध्वौ प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति । ततः पत्नी-
सद्महनम् । तद्यथा— अध्वौ योक्त मादाय गार्हपत्यान्नैर्ऋतां
दिश्रीशानाभिमुखी मुर्धञ्जु मुपविष्टां पत्नीं परिहितवस्त्राद् बर्हिः
योक्त्रेण द्विर्वेष्टयति । अनेकासु पत्नीषु सर्वासां योक्त्रबन्धनम् । ततः
कर्त्तव्यानि आज्यावेक्षणादीनि मूले एव विस्तृष्टानि ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत्
ऽएष वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयु मेव जुहुः । इयु* मुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा
ऽत्रात्मन ऽएवेमानि सुर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद्
ध्रुवाया एव सुर्वा यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण ऽएव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सुर्वाण्यङ्गान्यनुसुञ्च-
रति तस्माद् स्रुवः सुर्वा ऽत्रुनु स्रुचः सुञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहुः । अयेदु† मन्तुरिक्ष मुपभृदियु
मेव ध्रुवा तद्वा ऽत्रस्या ऽएवेमे सुर्वा लोकाः प्रभवन्ति
तस्माद् ध्रुवाया एव सुर्वा यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अयु मेव स्रुवो योऽयं पवते । सोऽयु मिमान्सुर्वा-
ल्लोकाः ननुपवते तस्माद् स्रुवः सुर्वा अत्रुनु स्रुचः
सुञ्चरति ॥ ५ ॥

सु ऽएषु यज्ञस्तायुमानः‡ । देवेभ्यस्तायत ऽचतुभ्य-
ः ऋन्दोभ्यो युङ्घ्विस्तुदेवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाश-
स्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येव मु
हेतेषाम् ॥ ६ ॥

* 'जुहु' । रियु'-इति ख, च ।

† 'जुहु' । रुयेदु'-इति ख ।

‡ 'सुर्वालोका'-इति क, 'सर्वाल्लोका'-इति ख, ग । § 'नो'-इति ख, च ।

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । ऋतुभ्यश्चैव तानि छन्दो-
भ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति
स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स युञ्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । ऋतु*भ्यस्तुङ्गह्णाति प्रयाजेभ्यो
हि तुङ्गह्णात्यृतवो हि प्रयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव
रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्वसन्ताय त्वा
ग्रीध्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । छन्दोभ्य-
स्तुङ्गह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तुङ्गह्णाति छन्दांसि ह्यनुयाजा-
स्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि
ह कुर्याद्यज्ञाय चै त्वा त्रिष्टुभे† त्वेति गृह्णीयात्तस्मादना-
दिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ युञ्चतुर्जुवायां गृह्णाति । सुर्वस्मै तुद्यज्ञाय गृह्णाति
तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कुस्मा ऽऽ ह्यादि-
शेषद्युतः सुर्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्युति तस्मादनादि-
श्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

युजमान एव जुहू मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु

* 'गृह्णा' । 'त्यु'—इति ग ।

† 'त्रिष्टुभे'—इति घ ।

ऽउपभृतमुन्वत्तैव जुह्वं मुन्वाद्य ऽउपभृतमुन्वत्तैव जुह्वुराद्य
 ऽउपभृतस वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥

स युञ्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तारं मेवैतत्परिमिततरं
 कुनीयाःसं करोत्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णात्याद्य
 मेवैतदपरिमिततरं भूयाःसं करोति तद्धि सुमृद्धं युचात्ता
 कुनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽश्राज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व
 ऽउपभृति गृह्णन् कुनीय ऽश्राज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स युञ्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽश्राज्यं गृह्णात्यत्तार मेवै-
 तत्परिमिततरं कुनीयाःसं कुर्व्वंस्तस्मिन्वीर्यं बुलं दधा-
 त्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन् कुनीय ऽश्राज्यं
 गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाःसं कुर्व्वंस्तु मवीर्यं
 मुबलीयाःसं करोति तस्मादुत राजापारां विशं प्रावसा-
 याप्येकवेश्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा
 सचत ऽरतेनो ह तद्दीर्येण युञ्जुह्वां भूय ऽश्राज्यं गृह्णाति
 स युञ्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तुञ्जुहोति युदुपभृति
 गृह्णाति जुह्वैव तुञ्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कुस्मा ऽउ तुर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्युदुपभृता
 नु जुहोतीति स युञ्जोपभृता जुह्वयात् पृथग्घृवेमाः प्रजाः

* 'गृह्णा'—इति ख, घ ।

† 'गृह्णा । त्यत्तार'—इति ख, ग ।

स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादुथ यत्तज्जुह्वैव समानीय
 जुहोति तस्मादिमा व्विशः क्षत्रियाय बलिः हरन्त्यथ
 यदुपभृति गृह्णाति तस्माद् क्षत्रियस्यैव व्विशे सति व्वैश्यं
 पशुव ऽउपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति
 तस्माद्यदोतु क्षत्रियः कामयतेऽथाह व्वैश्य मुपि युत्ते
 परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामु-
 यते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण ॥ १५ ॥

तानि वा ऽएतानि । छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते
 स युचतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व
 ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णात्यथ युचतुर्द्वि-
 वायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो
 वा ऽइदं सुर्व्वं प्रभवति तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सुर्व्वो यज्ञः
 प्रभवतीयं व्वा ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदं सुर्व्वं प्रभवति
 तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सुर्व्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

सु गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवाना मित्येतद्वै
 देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामासि
 प्रियं देवाना मित्यनाष्टुष्टं देवयजन मसौति व्वजो
 ह्याज्यं तस्मादाहानाष्टुष्टं देवयजन मसौति ॥ १७ ॥

सु एतेन युजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी
 मेतेनैव युजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूष्णी

मेतेनैव यजुषा सकृद् भ्रुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहु-
स्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिष्टुप् यज्ञ इति
तदु नु सकृत्सकृद्देवाञ्चो ह्येव त्रिर्गृहीतुः सम्पद्यते ॥
१८ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

अथ जुहूपभृद्भ्रुवास्तेतस्याज्यस्य स्तुवेण^१ ग्रहणं विधित्सुस्तत्सु-
दायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्य
माह—“पुरुषो वा इति । तादात्म्यं सुपपादयति—“पुरुषस्तेनेति ।
पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यलाद्यज्ञस्य पुरुषत्व मित्यर्थः ।

“एष वा इत्यादि । यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः ‘एषः’^२ यज्ञो
विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरि-
माणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवकृप्ति मभिनयेन दर्शयति—“तस्येति । या ‘जुहः’, सा
‘इयम्’ अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः । तथा या ‘उपभृत्’, सा ‘इयम्’
वामबाहुः । भ्रुवा ‘आत्मा’ मध्यदेह^३ इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरी-
यके विसृष्टं मान्नायते—“जुहर्दक्षिणो हस्त, उपभृत् सद्य, आत्मा
भ्रुवेति^४ । भ्रुवाया आत्मत्व सुपपादयति—“तद्वा इति । ‘आत्मनः’

१—“खादिरः स्तुवः०—०पर्यामयो जुहः०—०आश्रय्यो उपभृत्०—०

वैकङ्कतो भ्रुवा०—०एतद्देहं स्तुवाः कल्पम्”—इति तै०सं० ३.५.७ ।

२—‘एव’—इति ठ ।

३—‘देहमध्य’—इति जादिषु ।

४—तै० ब्रा० ३. ३. १ । अस्य “प्राणो वै स्तुवः”—इत्यारम्भः ।

मध्यदेहादेव 'इमानि' परितो वर्त्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं लोके 'तस्माद्' ध्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् कृत्स्नोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते । ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्य मनेन प्रतिदितं भवति^१ ॥ २ ॥

जुङ्गादिषु सर्वासु स्रुचु स्रुवस्य सञ्चरण मुपपादयितुं तस्य प्राणरूपता माह—“प्राण ऽएवेति । देहमध्येऽवस्थितः प्राणवायुः यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात् तदात्मकः स्रुवोऽपि जुङ्गाद्याः सर्वाः 'स्रुचः' 'अनु'लक्ष्य क्रमेण सञ्चरति ॥ ३ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया^२ जुङ्गादिसमुदायं प्रशस्य, लोकतादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति—“तस्येति । 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुङ्गः; इदं मेवान्तरिक्षं मुपभृत्; 'इयमेव' भूमिर्ध्रुवा; जुङ्गादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः^३ ।

अस्त्वेवं किं तत इत्याह—“तद्वा इति । 'तत्' तथा सति 'अस्याः' भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया ध्रुवाया एव सर्वा यज्ञः प्रभवति । इतोऽपि ध्रुवास्थ माज्यं सर्वयागसाधारण्य मित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे स्रुवस्य सर्वासु स्रुचु सञ्चरण मुपपादयति—“अथ मेवेति । 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक एव स्रुवः । 'सः' च वाङ्मो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् 'अनु'लक्ष्य

१— नास्त्येतद्वाक्यं ड-पुस्तके ।

२— आध्यात्मिकभावेनेत्यर्थः । छा० उ० १. २ द्रष्टव्यम् ।

३— इदं व्याख्यानं माधिदैविकम् । छा० उ० १. ३ द्रष्टव्यम् ।

सञ्चरति, तथैव तदात्मकस्य सुवस्थापि लोकत्रयात्मिकासु सुचु
सञ्चरणं युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु सुचु आज्यग्रहणं विधित्तुः तस्य पुरोडाशादि-
हविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितुमाह—“स एष
इति । ‘तायमानः’ विस्तार्थमाणो यज्ञः, प्रथममग्न्यादिभ्यः प्रधान-
भूतेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तादर्थ्यं चतुर्थी^१ देवतार्थं ‘तायते’ विस्तार्थते ।
“तनुविस्तारे”^२—इत्यस्मात् कर्मणि यकि^३ “तनोतेर्थकि”-इत्यात्त्वम्^४ ।
ततः ‘ह्यतुभ्यः’ वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, ‘ह्यन्दोभ्यः’ गाय-
त्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च ; तायत इति शेषः । तच्च पुरोडाशादि-
लक्षणं ‘यत् हविः’, तत् देवानां स्वभूतम्, अतस्तत् देवताना
सादेशपुरःसरं ग्रहीतव्यम् ।

कुत एतदित्यत आह—“एव मिति । एव मेव हि ‘तेषाम्’
अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेश-
विशिष्टा मन्त्राः समाह्वताः । “अग्रथे ला जुष्टं गृह्णामि”-इति^५,
“अग्नीषोमाभ्यां ला जुष्टं गृह्णामि”-इति^६ पुरोडाशनिर्वापे ;
सोमरसग्रहणेऽन्वेन्द्रवायवादिषु “उपयामगृह्णीतोऽसि वायव इन्द्र-
वायुभ्यां ला”-इति^७ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० १. ४. ४४. वा० १ । २— धा० पा० ल० प० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६७ ।

४— पा० सू० ६. ४. ४३ ।

५— वा० सं० १. १०. २ (इहापि ३८ पृ० ७ पं०, ५५ पृ० १ पं०) ।

६— वा० सं० १. १०. ३ (इहापि ५६ पृ० १ पं०) ।

७— वा० सं० ७. ८. १, २ । तै० सं० १. ४. ४ ; ब्रा० ६. ४. ७ ।

“अथेति । अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यग्रहणम्, तत्प्रयाजानुयाज-
देवतार्थम्; ‘ष’-ग्रन्थादेव खिष्टरुद्रागार्थञ्च^१ । ‘तत्’ तथा सति
‘तत्’ आज्यं देवतानाम ‘अनादिश्य’ अनुक्त्वा आज्यसम्बन्धिनैव^२
रूपेण गृह्णाति । आज्यसम्बन्धि रूपञ्च देवताया अनादेशनम्; “न
वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णादिशति यदाज्यम्”-इति
अनादेशनस्य तद्ब्रह्मतया प्रागाच्चातत्त्वात्^३ ।

अथ जुहूपभूतोर्राज्यग्रहणं विधत्ते— “स वा इति । जुह्वां
चतुर्वारं सुवेणाज्यं गृह्णीयात् ; उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्य माज्यं किमर्थं मित्याशङ्क्य तत्प्रयोजन माह—
“स यदिति । के पुमस्त चतवः, धेभ्यो जुह्वस्य माज्यं भाग इत्यत
आह— “प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि चतवो वसन्ताद्याः,
तेषां च नामादेशनरहित मेवाज्यं गृहीतव्य मित्युक्तम्^४; तदिदानीं
मनूय तस्य प्रयोजन माह— “तदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘तत्’
अनादिश्य ग्रहणम् ‘अजामितायै’ जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते ;
हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात् । त
मिमं दोषं विपचे दर्शयति— “जामि हेति ॥ ८ ॥

अपभृताज्यस्य विनियोग माह— “अथेति । अत्र कन्दसां कः
प्रसङ्ग इत्यत आह— “अनुयाजेभ्य इति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपा

१— ‘अवशिष्टरुद्रागार्थञ्च’-इति ठ, ड ।

२— ‘आज्यसम्बन्धिनैव’-इति जादिषु ।

३— ६७ पृ० १३ पं०, १०८ पृ० १२ पं० ।

४— २०१ पृ० २ पं० ।

ह्यनुयाजदेवताः ; अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाज्यग्रहणम् ।
अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववज्जामितादोषराहित्याथेत्याह—
“तदिति । पूर्ववद्विपक्षे बाध मुपन्यस्थानादेशन मुपपादयति—
“जामि हेति ॥ ९ ॥

ध्रुवायां चतुर्ग्रहणविधिपुरःसरं तत्रयोजन माह—“अथेति ।
ध्रौवाज्यग्रहण मयाज्यधर्मेण देवतानादेशनसंज्ञकेन कर्तव्य मित्युक्त्वा ।
अत्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—“कस्मा उ ह्यादि-
शेदिति । ‘यतः’ यस्मात् कारणात् ध्रुवास्थ माज्यं यज्ञे यावत्यो
देवताः सन्ति, तावतोभ्यः सर्वाभ्य एव देवताभ्यः ‘अवद्यति’
विभज्य गृह्णाति, ‘अतः’ सर्वदेवतासाधारण्यात् देवताविशेषस्य
उद्देशनं न सम्भवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समान्नायते—
“यज् जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्,
सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते यद् ध्रुवाया माज्यम्”—इति^१ ॥ १० ॥

अथ जुहूपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुर्धादिसंज्ञाविशेष मुपपादयितु
माह—“यजमान एवेति । ‘यजमान एव जुह्वा म’भागी, तस्य
जुह्वभाग इत्यर्थः । “लक्षणेत्यभूताख्यानभागवीप्सासु^२”—इत्यनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् ; “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^३ द्वितीया । तथा
यस्य ‘अस्मै’ यजमानाय ‘अरातीयति’ अरातिः शत्रुरिवाचरति,
सः ‘उपभृत मनु’ उपभृत तस्य भाग इत्यर्थः । अत एव

१— ६७, १०८, २०७ पृ० ४ प० ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ५ ।

३— पा० सू० १. ४. ६० ।

४— पा० सू० २. ३. ८ ।

तैत्तिरीयकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहः भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्”—
इति^१ ।

तथा भोक्तुः भोग्यस्य^२ च क्रमेण जुहूपभृतौ भागावित्याह—
“अतैव जुह मिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य माह—“अतैव
जुहुरिति ।

प्राग् विहितं तयोराज्यग्रहणं^३ स्तुत्यर्थं मनुवदितु मनुषन्धत्ते—
“स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुह्वां चतुर्थ्यहण मनुष्य सङ्ख्यात्पीयस्त्वं प्रशंसति—“स
यदिति । जुह्वा अत्तरूपत्वाद् अष्टसङ्ख्यातः चतुस्सङ्ख्याया अत्पीय-
स्त्वेनात्तार मेव परिमिततरम्, अत एव ‘कनीयांसम्’ अत्पीयांसं
करोति ।

उपभृति आज्यग्रहणसङ्ख्या मनुष्य तद्भूयस्त्वं प्रशंसति—“अथ
यदिति । आद्यरूपा ह्युपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुहूतः सङ्ख्याबाहुल्यात्
‘आद्यं’ भोग्यवस्तुजात मेव ‘अपरिमिततरम्’ अधिकतरम् ; अत
एव ‘भूयांसम्’ बहूतरम्, अतिशयेन बहूलां करोति ।

“तद्धि समृद्ध मित्यादि । यत् खलु भोक्तृणा मत्पीयस्त्वम्,
भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्ध मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहूपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—“स वा

१— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ४ ।

२— ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति जादिषु, टे च । ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति ड ।

३— इहैव अष्टमनवमकण्डिकाभ्या मिति शेषः (२०१ पृ०) ।

इति । 'भूयः' बद्धतर मधिक माज्यं जुङ्गां यथा भवति तथा सम्यक् पूर्वेन सुवेण कर्त्तव्यम् ; 'कनीयः' अल्पतरम् उपभृति गृह्यमाण माज्यं यथा भवति तथा अर्द्धपूर्वसुवेण कार्यं मित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौह्वाज्यस्य विहितं भूयस्त्व मनूद्य प्रशंसति— "स यदिति । ग्रहणसङ्ख्याद्वासेन भोक्तारं भोग्यजातात्^१ अस्पीयांसं^२ कुर्वन् भूयो-ग्रहणेन 'तस्मिन्' भोक्तारि अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'बलं' च स्थापयति ।

औपभृताज्यस्य विहितं मत्सीयस्त्व मनूद्य प्रशंसति— "अथ यदिति । सङ्ख्याधिक्येन भोग्यपदार्थं मपरिमितं कुर्वन्, अस्पीयस आज्यस्य ग्रहणेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति । "तस्मादिति । यस्मादेव माद्यवर्गो बलरहितः 'अवस्तीयान्,' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा', 'अपारां' निरवधिकां 'विशं' राज्यं 'प्रावसाय' प्राप्यापि 'एकवेश्मनैव' एकगृहात्मनैव 'जिनाति' जयति, स्वाधीनं करोति । तत्र च 'त्वत्-त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते, तथा 'सचते' समवेति, प्राप्नोति । 'त्वत्'-शब्दः एकशब्द-समानार्थः ; "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्"—इत्यादौ^३ तथा दृष्टत्वात् । यद्वा त्वदिति निपातश्चार्थः^४ ; 'जिनाति च, यथा च कामयते'-इति योज्यम् । तदेतद्वाच्यः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम् ; 'यद्' वीर्यं जुङ्गां भूयोग्रहणेन भोक्तुर्निष्पन्न

१—'भोग्यजाताद्'-इति ठ ।

२—'वस्तीयांसं'-इति ठ ।

३—ऋ० सं० १०. ७१. ४ ।

४—निर० १. ३. ५ ।

मित्यर्थः । जुह्वपभृद्घृतयोराज्यधोर्जुक्त्रैव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते— “स यदिति ॥ १४ ॥

उपभृतो होमसाधनत्वाभावे तत्राज्यग्रहणं किमर्थं मित्याचि-
पति—“तदाङ्गरिति । उपभृति ग्रहणं समर्थयिष्यंस्त्वावत्तस्या होम-
साधनत्वे दोष माह— “स यद्भूपभृतेति । होमसाधनत्वे जुह्ववदुप-
भृतोऽपि स्वातन्त्र्यादन्नस्थानीयाः ‘इमाः’ सर्वाः प्रजाः, राज्ञः’
सकाशात् ‘पृथक्’ स्वतन्त्रा एव भवेयुः ; तथा च राजा नैवात्ता
स्यात्, राज्यं मपि नैव भोग्यं भवेदित्यर्थः ।

अपभृतं माज्यं जुह्वा मानीय, तथैव होमे तु नोक्त दोष
इत्याह— “अथ यदिति ।

होमाभावे च उपभृति कस्माद् ग्रहणं मित्यस्योत्तरं माह—
“अथ यदिति । यस्मादेव होमाय जुह्वं मपेक्षमाणाया सुपभृत्याज्यं
गृह्यते, तस्मादेव कारणात् ‘चक्षियस्य वशे’ रक्षार्थं चक्षियाधीनत्वे
सत्येव, वैश्यं ‘पशवः’ गवाद्याः ‘उपतिष्ठन्ते’ । उपभृति ग्रहणाद्वैश्यस्य
धनसमृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

“अथ यदित्यादि । यस्मादपभृतं माज्यं समानीय जुह्वैव
जुहोति, नोपभृता ; तस्माद्यदैव स चक्षियः कामयते, ‘अथ’
अनन्तरं मेतं वैश्यं ब्रूते । कथं मिति । हे वैश्य ! ‘ते’ तव ‘परः’
परस्मादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं ‘यत्’ धनं मस्ति, तदाहरेति ।
एव मुक्त्वा ‘तं’ वैश्यं ‘जिनाति’ धनापहारेण हीनं करोति ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

“एतेनो ह तद्वीर्येण”-इति । औपभृताज्यस्य^१ जुह्वंसमानयन-
जनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १ ५ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्तं^२ सर्वयज्ञसाधारणं द्रढयितुं जुह्वादिस्वाज्य-
ग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तानि वा इति ।

सामान्योक्तं विवृणोति—“स यदिति । प्राथम्यसाम्यात् पाद-
चतुष्टयोपेतत्वेन चतुस्तुल्यासाम्याच्च जुह्वां ग्रहणं गायत्र्यर्थं मित्यर्थः ।

मनु त्रिपदा गायत्री, कथं मस्याश्चतुस्तुल्यायोगः ? सत्यम् ।
अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपदा, षडक्षरैः पादैस्तु चतुष्पदापि भवति ।
अत एवान्यत्रावायते—“सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”-इति^३ ।
त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादानां महत्सङ्ख्या भवति । तथाचोप-
भृत्यष्टकलो ग्रहणं ताभ्यां मर्थं सम्पद्यते, एव मेव पादसङ्ख्या-
साम्यात् भ्रुवायां चतुर्ग्रहणं मनुष्टुबर्थं भवतीत्यर्थः ।

अनेन भ्रुवायाः^४ अनुष्टुबर्थलोपजीवनेन तत्स्यस्याज्यस्य सर्वयज्ञ-
साधारण्यं मभिप्रेत्याह—“वाग्वा इति । “अनुष्टुप् च वै सप्तदशस्य
समभवताः सानुष्टुप् चतुर्दशराणि कन्दाः स्यसृजत षडुत्तरानस्तो-
मानसप्तदशः”-इति^५ । सामब्राह्मणे सर्वेषां कन्दसा मनुष्टुप्सकाशात्
सृष्टेराज्ञातत्वात् सा वागात्मिका ॥

१—“औपभृताज्यस्य”-इति आदिषु, “उपभृताज्यस्य”-इति ड ।

२— इहैव द्वितीयतृतीयचतुर्थकण्ठिकासु द्रष्टव्यम् (२००, २०५ पृ०) ।

३— सा० छा० ब्रा० ५. १२. ५ ।

४— ‘भ्रुवायाम्’-इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

५— सा० ता० ब्रा० १० प्र० २ ख० ।

“वाचो वा इत्यादि। ‘वाचः’ शब्दस्य सकाशात् ‘इदं’ सर्वं मर्षजातं प्रभवति। अत एव जगतः शब्दविवर्तनं माङ्गः—

“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदचरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” इति^१।

तथान्यत्रापि शब्दानुवेधान्तत्कार्यत्वं मर्षप्रपञ्चस्योक्तम्—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धं मिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते^२”—इति।

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या ध्रुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तं मित्यर्थः।

इतोऽपि ध्रुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वं मित्याह—“इयं वा अनुष्टुप्”—इति ॥ १६ ॥

विहितं माज्यघृणं मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते—“स इति। मन्त्र-गतस्य धामशब्दस्य विवक्षितं मर्षं माह—“एतद्वा इति। धाम-शब्दस्तेजोवाची^४; तद्धेतुत्वादाज्यं मपि धामेत्युच्यते इत्यर्थः। मन्त्र-शेषं मनूद्य तत्रानाष्टपदस्य तात्पर्यगम्यं मर्षं माह—“अनाष्टमिति। ‘हि’ यस्मात् ‘आज्यं वज्रः’ “घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मज्जन्”^५—इति^६ श्रुतेः। वज्रस्य धर्षितुं मशक्यत्वाद् ‘अनाष्टमः’ अतस्तदात्मकत्वादाज्यं मय्यनाष्टमिति^७ ॥ १७ ॥

१— हरिकारिकेया ।

२— वाक्यपदीयसूक्त एषः ।

३— वा० सं० १. ३१. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ११, १२ ।

४— निर० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् । अ० को० ३. ४. १८. १०४ । “घृते

श्रितो घृतम्बस्य धाम”—इति ऋ० सं० २. ३. ११ ।

५— ‘सोमं मज्जन्’—इति भ० । ६— उपरिष्ठादिहैव ४. १. ४. ८ ।

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेष माह—“स एतेनेति ।

पदान्तर माह—“तदाङ्गरिति । ‘तत्’ तत्र ग्रहणविषये ब्रह्म-
वादिन ‘आङ्गः’ अनेन मन्त्रेण जुङ्गादिषु ‘त्रिस्त्रिः’ गृह्णीयात् ।
तथा च समन्त्रकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्तं
सिध्यतीति तेषा माशयः^१ ।

सहस्रपत्रं निगमयति— “तदु न्विति । सर्वास्वपि सुबु सङ्घ-
त्सङ्घदेव मन्त्रेण गृह्णीयात् । अत्र सङ्घद्ग्रहणपत्रेऽपि हि ग्रहणस्य
त्रिलसङ्घा समाहारेण सम्यद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ [३.१.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^२ ॥

- १—पक्षापक्षविचारतात्पर्यं का० श्रौ० २. ७. १३-१७ सू० पर्यालोच्यम् ।
२—“ध्रुवायाश्च जुह्ववत्”—इति का० श्रौ० सू० २. ७. १८ ।
३—इह तु ब्राह्मणे एकैव कर्म विहित माज्यनिनयनं नाम । तत्रैवं
पद्धतिः—अध्वर्युः सद्येन जुह्वं वेदं च गृह्णीत्वा दक्षिणेन सुव मादाय,
तेनैव सुवेणान्यस्याल्याः तूष्णीं माज्य मादाय मन्त्रेण जुङ्गां निनयति ।
निनयनं ग्रहणम् । जुङ्गां चतुरः सुवान् गृह्णाति । तत्र मन्त्रेणैकवारं
त्रिस्तूष्णीम्, अथवा त्रिमन्त्रेण सङ्घत् तूष्णीम् । तत उपमृति अष्टहस्तः
तथैवाज्यस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं भवति । तत्रैकवारं त्रिवारं वा मन्त्र-
प्रयोगः; मन्त्रस्तु स एव । ततो ध्रुवायां तथैव चतुर्यङ्गम् । तत्रापि
जुङ्गा मिव सङ्घत् त्रिर्वा मन्त्रप्रयोगः । मन्त्रश्च स एवेति विवेकः ।

प्रोक्षणीरध्वर्यु*रादत्ते । सु ऽइध्म मेवाग्ने प्रोक्षति
कृष्णो ऽस्याखरेष्ठोऽमुये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्य
मेवैतदमुये करोति † ॥ १ ॥

अथ वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीति ‡ तन्मेध्या § मेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ॥ । तुत् पुरस्ताद्ग्रन्थ्या साद-
यति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
मीति ॥ तन्मेध्य मेवैतत् सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षय्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरोषधीनां
मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दन मसौतीयं वै पृथिव्यु-
दितिस्तदस्या ऽएवैतदोषधीनां मूलान्युपोनत्ति ता
ऽइमा आर्द्रमूला ऽओषधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्युग्राणि
भुवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति** ॥ ४ ॥

अथ विस्रुःस्य ग्रन्थिम् । पुरस्तात्प्रस्तरुं गृह्णाति
व्विष्णो स्तुपोऽसीति यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येय मेव †† शिखा

* 'रुध्वर्यु'—इति ग ।

† 'तिः'—इति क, ख ।

‡ 'प्रोक्षामि'—इत्येव च ।

§ 'तन्मेध्य'—इति क ।

॥ 'प्रयच्छन्ति'—इति क, ग ।

॥ 'प्रोक्षामि'—इत्येव च ।

** 'न्तिः'—इति क, ख ।

†† 'यु मे'—इति ख, च ।

स्तुप एता मेवास्मिन्नेतुद्दधाति पुरुस्ताद् गृह्णाति पुरु-
स्ताद्भयः॑ स्तुपस्तस्मात्पुरुस्ताद् गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं व्विस्रः॑सयति । प्रकृतः॑ ह्येवास्य स्त्री
व्विजायत ऽइति तुस्मात् सन्नहनं व्विस्रः॑सयति तद्दु-
क्षिणायाः श्रोणौ निदधाति नीविर्ह्येवास्यैषा दक्षिणतु
ऽइव हीयुं नीविस्तस्माद्दक्षिणायाः श्रोणौ निदधाति
तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव हीयुं नीविस्तस्मात्पुन-
रभिच्छादयति† ॥ ६ ॥

अथ बर्हिं स्तृणाति । अयं॑ वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ
यान्यवाञ्चि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्ये-
वास्मिन्नेतुद्दधाति तुस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै व्वेदिः॑ । ता॥ मेतद्देवाश्च पर्यासते ये चेमे
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः॑ सोऽनूचानास्तेष्वेवैना मेतत् पर्यासीने-
षुनमां करोत्यनमृताया ऽएव तुस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै व्वेदिः॑ । तावती** पृथिव्योषधयो बर्हिं-
स्तुदास्यु मेवैतत् पृथिव्या मोषधीर्दधाति ता ऽइमा

* 'ति'—इति क, ख ।

† 'ति'—इति क, ख ।

‡ 'गात्य । यं'—इति क, ग ।

§ 'वै व्वेदिः'—इति क, ग ।

॥ 'व्वेदि । स्ता'—इति क, ग ।

॥ 'वै व्वेदिः'—इति क, ग ।

** 'दि । स्तावती'—इति क, ग ।

अस्यां पृथिव्या मोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिः
स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलुः स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै
बहुलतमा अघधयस्तदस्या उपजीवनीयतमं तस्माद्
बहुलुः स्तृणीयादिति तद्वै तुदाहर्त्तुर्येवाधि चिष्टत्
स्तृणाति चिष्टद्धि यज्ञोऽथो अपि प्रबुर्हः* स्तृणीयात्
स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति द्युषि†णाभ्यनूक्त मुधरमूलः
स्तृणात्युधरमूला‡ इव हीमा अस्यां पृथिव्या मोषधयः
प्रतिष्ठितास्तस्मादुधरमूलः स्तृणाति? ॥ १० ॥

सु स्तृणाति । जुर्णमदसं॥ त्वा स्तृणामि स्वासस्थां॥
देवेभ्य इति साध्वीं देवेभ्य इत्येवैतुदाह यदा होर्ण-
मदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य इति स्वासुदां देवेभ्य
इत्येवैतुदाह** ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः
पूर्वाद्भिः†† वै शिरः पूर्वाद्भिः मेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्यु-

* 'प्रबुर्हिः'—इति ख, 'प्रबुर्हः'—इति च ।

† 'द्वुषि' च, 'द्वुषि'—इति च-मुद्धौ ।

‡ 'ला'—इति च ।

§ 'ति'—इति ख ।

॥ 'स्तृणा । त्वूर्णमदसं'—इति क, ग । ॥ 'स्वासस्था'—इति क, ग ।

** 'ह'—इति ख ।

†† 'पूर्वाद्भिः'—इति च ।

परि प्रस्तरुं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपुः प्रस्तरु ऽएतु
मेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादुपर्युपरि प्रस्तरुं धारयन्
कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन्परिदधाति । तद्यत्परिधीन्परिदुधाति
युच वै देवा ऽअग्नेऽग्निः होत्राय प्रावृणत तुहोवाच न
वा अह्मिद मुत्सहे युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं व्वहे-
यन्त्रीन्पूर्वान्प्रावृङ्गं ते प्राधन्विषुस्तान्नु मेऽवकल्पयताथ
वा ऽअह्मिद मुत्सहे युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं
व्वहेय मिति तथेति तानस्मा ऽएतानुवाकल्पयंस्तु
ऽएते परिधुयः ॥ १३ ॥

सु होवाच । व्वजो वै तुन्वषद्धारः प्रावृणग् वुज्जाद्वै
व्वषद्धारुद् बिभेमि युन्मा व्वजो व्वषद्धारो नु प्रवृञ्ज्या-
देतैरेव मा परिधत्त तथा मा व्वजो व्वषद्धारो न
प्रवर्क्ष्यतीति तथेति तु मेतैः पर्यदधुस्तन्न व्वजो व्वष-
द्धारः प्रावृणक् तद्भूमैवैतदमुये नञ्जाति युदेतैः परि-
दुधाति ॥ १४ ॥

तु ऽऽ हैतु ऽज्जुः । इदु* सु चेदस्मान् यज्ञे
युङ्क्थास्त्वेवास्माक मपि यज्ञे भाग ऽइति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअब्रुवन् । युद्धिष्परिधि स्तन्स्यति

* 'ऽज्जु रिदु'-इति क, ग ।

तद्युष्मासु हुत मथ युद्ध उपर्युपरि होष्यन्ति तद्धो*
 ऽविष्यत्यथ युद्धौ होष्यन्ति तद्धो ऽविष्यतीति सं युद्धौ
 जुह्वति तुदेनानवत्यथ युदेनानुपर्युपरि जुह्वति तुदेना-
 नवत्यथ युद्धिष्परिधिं स्कुन्दति तुदेतेषु हुतं तस्माद् ह
 नाग इव स्कुन्नुः स्यादिमां वै ते पृथिवीं† प्राविशन् यद्वा
 ऽद्दं किञ्च स्कुन्दत्यस्या मेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

सु स्कुन्नु मभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवन-
 पतये स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहेत्येतानि वै तेषा
 मग्नीनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पति-
 स्तद्यथा व्यषट्कतः हुत मेव मस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्धोके । इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधति । तद् तुया
 नु कुर्यादुनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य
 परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियुते तस्यो ह्यैतेऽव-
 क्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहुरन्ति परिधुय ऽहुति
 तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्नि-
 रभ्यो हि तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

युदि पालाशान् नु विन्देत् । अथो‡ ऽत्रुपि व्वैकङ्कताः

* इत उत्तरं 'तद्धो'—इत्यन्तो यत्र्यः च-पुस्तके नास्ति ।

† नाख्येत्वत् पदं च-पुस्तके । ‡ 'विन्दे । दुथो'—इति क, ग ।

स्युर्यदि व्वैकङ्कतान् नु विन्देदुथो ऽत्रुपि कार्ष्णर्यमुयाः
 स्युर्यदि कार्ष्णर्यमुयान् नु विन्देदुथो ऽत्रुपि वैत्त्वाः
 स्युरुथो खादिरा अथो ऽत्रौदुम्बरा एते हि वृक्षा
 यन्त्रियास्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ई ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

अथेष्वादीनां प्रोक्षणं विधत्ते—“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इत्या-
 दिना । “अग्नये करोतीति । अग्नौ ह्येष आधास्यते, अतोऽग्न्यर्थं
 प्रोक्षणेनेषां मेधं कृतवान् भवतीत्यर्थः^१ ॥ १ ॥

“अथ वेदि मिति । “बर्हिषे करोतीति । ‘बर्हिषे त्वा’-इति^२
 मन्त्रलिङ्गात् स्तरिष्यमाणबर्हिषेरर्थं वेदिं शुद्धां करोति ; प्रोक्षणेन
 बर्हिस्तरणयोग्यतां वेदेरापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथेति । “पुरस्ताद्यन्थीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे सन्नहन-
 रज्जोः यन्थिर्यथा भवति तथा आसादयतीत्यर्थः ॥

“सुग्भ्यः करोतीति । बर्हिष उपरि स्रुचा मासाद्यमानत्वात् तद्यो-
 ग्यता मेतन्मन्त्रकरणकेन प्रोक्षणेन बर्हिषः^३ सन्पादयतीत्यर्थः^४ ॥ ३ ॥

१— “इध्नाः समिन्धनात्”—इति निरु० प. २. १ । “विंशतिकालक
 इध्नाः”—इति का० प० ५. १ । अ० को० १. ४. १३ ।

२— अत्र मन्त्रः—वा० सं० २. १. १ । का० औ० सू० २. ७. १६ क ।

३— मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १. २ । का० औ० सू० २. ७. १६ ख ।

४— “त्रेधा बर्हिः सन्नद्य पुनरेकधा”—इति का० औ० सू० ५. १. २५ ।

“बर्हिः परिवर्हयात्”—इति निरु० प. २. ५ ।

५— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० २. १. ३ । का० औ० सू० २. ७. १६ ग ।

अवशिष्टानां प्रोक्षणीनां^१ विनियोग माह— “अथेति । “ओष-
धीना मिति । स्तरणार्थं माहृतबर्हिर्लक्षणाणा मोषधीना मित्यर्थः ।
सूत्रितं हि कात्यायनेन—“शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दन मिति^२ ।
मन्त्रस्य^३ प्रयोजन माह— “इयं वा इति । पृथिव्याः सन्निधिन्यो
या व्रीहियवाद्या ओषधयः, तासा मेव मूलाणि आर्द्रीकरोति ।
“उन्दी क्लेदने”—इति^४ धातुः । अनेनोदकेन ता इमा ओषधयः
आर्द्रमूला भवन्ति ; यस्मादेवं तस्मादेव कारणात् ओषधीना
मयभागेषु शुष्केष्वपि मूलभागा आर्द्रतयैव दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रस्तरस्य^५ ग्रहणं विधत्ते— “अथेति । बर्हिस्सुप्तहनरज्जोर्यन्त्रिं
विमुच्य ‘पुरस्तात्’ पूर्वदिग्भागे करोति । “विष्णोः”—इति^६ मन्त्रेण
प्रस्तरं गृह्णीयात् । मन्त्रस्य प्रयोजन माह— “यज्ञो वा इति ।
आहवनीयसाध्यस्य यज्ञात्मकस्य ‘विष्णोः’ प्रस्तरमुष्टिरेव शिखारूपः
‘स्तपः’ केशसङ्घातः । आहवनीयनिकटे तद्ग्रहणात् शिखा मेव
तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः । पुरस्ताद्ग्रहणं मनूद्य प्रशंसति—
“पुरस्तादिति । ‘अथं’ पिण्डीभावेन बद्धो मानुषः ‘स्तपः’ केश-

१— प्रोक्षणा आपः ६०—७० पृ० द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० २. ७. २० ।

३— मन्त्रोऽयम्— वा० सं० २. २. १ । ४— सू० पृ० २० ।

५— “कुशप्रस्रः प्रस्तर उपसन्नद्धः”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. २६ ।
पृथ्विता दर्भमल्लोर्यो बर्हिषः समीपे बद्धः प्रस्तरो भवतीत्यर्थः ।

“प्रस्तरो दर्भमुष्टिरूपः”—इति वेददीपः । अम० को० ३. ३. १६१ ।

६— वा० सं० २. २. २ । का० श्रौ० सू० २. ७. २१ ।

सङ्गतः शिरसः पूर्वभागे हि भवति; अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे स्तुपधारणाय पुरस्ताद्ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्त्रंसनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । सन्नहनस्य विस्त्रंसने सति ‘अस्य’ यजमानस्य स्त्री ‘प्रकृतं’ प्रकर्षेण कृतं दश-
माससम्पूर्णावयव मपत्यं ‘विजायते’ प्रसूयते । ‘इति’-शब्दो हेतौ ।
यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः ॥

तस्याः सन्नहनरज्जोर्देशविशेषे स्थापनं विधत्ते— “तदिति ।
“नीविर्हैवेति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषा’ रज्जुनीविरेव भवतीत्यर्थः ।
नीविरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति— “दक्षिणत इवेति । लोके हि
वाससः परिधाने दक्षिणपार्श्व एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्मात्
दक्षिणश्रोणी सन्नहनरज्जुनिधानं नीविपरिकल्पन मेव भवतीत्यर्थः ॥

सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैश्चादनं विधत्ते— “तत्पुनरिति ।
तदुपपादयति— “अभिच्छेवेति । उपरि वाससा ‘हृन्नेव’ आवृतेव
हि सौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिच्छादनं कार्यं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते— “अथेति । ‘स्तृणाति’ वेदिं ह्यादयती-
त्यर्थः । तत्स्तरणं प्रशंसति— “अयं वा इति । यः ‘अयं’ प्रस्तरः, स
ऊर्ध्वबद्धशेषसङ्घातात्मक स्तुपः; अथ तद्भूतिरिक्तानि अशुभ्रभृतीनि
थान्यवाङ्मुखानि लोमानि, स्तौर्यमाणेन बर्हिषा ‘अस्य’ यज्ञस्य^१
तान्येव सम्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१— ‘पुरोभागे’-इति ठ ।

२— अम० को० १. १. ३२. ७ । हे० को० अने० ७. २१, २२ । मेदि०

को० अथ० ३२, २३ ।

३— ‘यजमानस्य’-इति ठ, ड ।

“थोषा वा इत्यादि । हविर्ग्रहणाय आगत्य ये देवाः वेदेः
उपरितः^१ उपविशन्ति, ये च ‘शुश्रुवांसः’ प्रयोगाभिज्ञानाः^२ ‘अनू-
चानाः’ अनुष्ठातरूपाः ऋत्विगूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते ; स्त्रीरूपा
इयं^३ वेदिः स्वय मचानावृता^४ सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति ;
अतस्तस्या बर्हिषा आच्छादनं अनग्रतायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रशंसति— “यावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य सञ्चालनां^५ विधत्ते— “तदा इति । ‘बज्रं’ निरन्तरं
यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः ।
एवं वदता मभिप्राय माह— “यत्र वा इति । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थं
चतुर्थी^६ ; ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने
शोषधीनां बाह्वस्य मस्ति, तदेव स्थानं सर्वैः प्राणिभिरतिशयेनोप-
जीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनोपलक्षिद्वये बज्रं स्तरणं कर्तव्य
मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

अस्य भूमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ?
तत्राह— “तदा इति । ‘तस्य’ बर्हिषो यः ‘आहर्ता’ यजमानः,
तस्मिन्नेव ‘तद्’ बज्रं स्तरणकृतं उपजीवनीयतमत्वसञ्चयं फलं
भवति ; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् । अत एव जैमिनिः

१— ‘परितः’—इति ठ, ड ।

२— ‘प्रयोगाभिज्ञाः’—इति ठ ।

३— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

४— ‘मनावृता’—इति ठ ।

५— ‘सञ्चयं’—इति ठ ।

६— पा० सू० २. १. ६. वा० १ ।

सूत्रयामास— “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्”—इति^१ । ‘आह-
र्त्तयेवाधि’-इत्यधिग्रन्थो विभक्त्यर्थानुवादी ॥

स्तरणस्य चिद्वत्त्वं विधत्ते—“चिद्वत् स्तृणातीति । चिभिर्मुष्टि-
भिर्बर्हिस्त्रिधातु यथा भवति तथा वेदिं ह्यादयेत् । तत्रैकं मुष्टिं
वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना
सम्बद्धं स्तृणीयात्; ततस्तृतीयं मुष्टि मपि वेदेरपरार्द्धे द्वितीय-
मुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति । एवं स्तरणं^२ प्रत्यक् परिसमाप्ति-
रित्येकः पक्षः ।

पचान्तर माह— “अथो इति । ‘प्रबर्ह’ प्रवृद्ध प्रवृद्ध प्रथम-
मुष्टिं वेद्यपरार्द्धे स्तीर्त्वा, तस्याय मुद्यम्याधस्तात् तत्सम्बद्धं^३ द्वितीयं
मुष्टिं स्तृणीयात्, एव मेव तृतीय मपि । एवं मुष्टित्रयस्य परस्पर-
सम्बन्धं ऋक्पादोदाहरणेन दृढयति—“स्तृणन्तीति । ‘आनुषक्’
अनुषक्तं परस्परसम्बद्धं बर्हिरध्वर्यवः स्तृणन्तीति ऋक्पादस्यार्थः^४ ।
‘अतः’ अस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वं मुष्टिं प्रवृद्ध तस्याधस्तात् तत्संयुक्त
मेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः । अस्मिन्पक्षे स्तरणस्य प्रागप-
वर्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वय मपि सूत्रयामास^५— “पश्चादपवर्गं प्रवृद्धन्

१— जै० सू० ३. ७. १८; अ० मा० ३. ७. ८ ।

२— ‘स्तरणस्य’-इति ठ ।

३— ‘मुद्यस्य तस्याधस्तात् सम्बद्धम्’-इति ठ ।

४ — ऋ० सं० ८. ४५. १ । निब० ६. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— का० औ० सू० २. ७. २६, २७ ।

वेति । अस्मिन्पक्षद्वयेऽपि बहिर्मूलस्थाधरलं विधाय प्रशंसति—
“अधरमूल मिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स स्तृणातीति । “ऊर्ष-
घदस मिति^१ । मन्त्रपदस्य पर्यवसित मर्थं माह— “साध्वी मिति ।
ऊर्षासूत्रनिर्घ्नितकम्बलवन्मृदुभृतां तां हे वेदे!^२ स्तृणामीति हि
तस्यार्थः । तथाच ‘साध्वी’ शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरी मित्यथ मर्थः
मन्यद्यत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— “स्वासस्था
मिति । सुखेनाधितु सुपवेष्टुं योग्यां ‘स्वासस्थाम्’ । एतस्य पदस्याभि-
प्रायकथनं ‘स्वासदाम्’-इति । सुखेन आसितुम्^३, आसदन सुप-
वेशनं कर्तुं शक्या ‘स्वासदा’, ता मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रबलीकरणं विधत्ते— “अथाग्नि मिति । ‘कल्पयति’
कृतं हविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः । तच्च कल्पन माहवनीयस्यैवेति
प्रतिपादयति— “शिरो वा इति । देहस्य पूर्वभागो हि शिरः ;
अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् ‘यज्ञस्य शिरः’ ।
तथाच यज्ञस्य पूर्वाद्धं माहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति^४ ।

तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते— “उपर्युपरौति ।
अग्नेरत्यन्तसन्निहृष्टोपरिभाग इत्यर्थः । “उपर्यध्वसः सामीप्ये”-
इति^५ द्विवचनम् । तद्धारणं प्रशंसति— “अयं वा इति । योऽयं

१— वा० सं० २. २. ३ । का० औ० सू० २. ७. २२ ।

२— ‘वेदि!’-इति ड । ३— ‘आसत्तुं’-इति ठ ।

४— ‘माहवनीयकल्पनं यत्, शिर एव तत् कल्पयति’-इति ड ।

५— पा० सू० ८. १. ७ ।

‘सुपः’ केशसङ्घातः शिरसि दृश्यते, अथ मेव खलु प्रस्तरः । यज्ञ-
शिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, ‘एत मेव’ केशसङ्घातं
तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति’ ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं विधत्ते— “अथेति । परितो धीयन्त इति
‘परिधयः’ । “उपसर्गं घोः किः”—इति^१ कर्मणि कि-प्रत्ययः ।
तदेतत्परिधानं सुपपादयितु मनुवदति— “तद्यदिति ॥

इतिहासमुखेनैतत्परिधानं सुपपादयति— “यत्र वा इति । यत्र
इमम् ‘अग्निं’ पुरा^२ ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे देवाः ‘प्रावृणत’ प्रवृ-
वन्तः, ‘तत्’ तदानीं सोऽग्निः ‘उवाच’ उक्तवान् । कथं मिति,
तदुच्यते— “न खल्वह मिदानीं मुत्साहं करोमि, ‘वः’ युष्माकं
होता स्यां ह्यं च वहेयम्,—इति” । यदेतद्भोत्वहव्यवहनादिलक्षणं
कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत् कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ॥

अनुत्साहकारणं सुपन्यस्यति— “त्रीन् पूर्वानिति । हे देवाः !
यूयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् त्रीन् ‘प्रावृद्धम्’ प्रवृत्तवन्तः स्यः ; ते च-

१— “दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव”—इति वे० दी० ।

२— “परितः समन्ततः स्थाप्यन्ते”—इति परिधयः । “परितः सर्वतः
चतुर्दिक्षु निधानात् परिधयः”—इति पक्षे तु परिधिचित्त्वे दोषः
स्यात् ; अस्ति च परिधिचित्तं परिधिचतुर्दक्षेति सम्प्रदायः ।
तथाहि— “वाङ्मात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽब्रह्माः । त्रयो
भवन्त्यग्नीर्षीया एकोषान्तु चतुर्दिशम्”—इति क० प्र० २, ५, १६ ।

३— पा० सू० ३, ३, ६२ ।

४— “यत्र खल्विमं हव्यवाहम् ‘अग्निम्’ पुरा”—इति ठ ।

तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्राग्मृषतेत्यर्थः । एतच्च प्रागाश्चातम्— "चतुर्द्धा विहितो ह वा अघेऽग्निरास"-इत्यत्र^१ ॥

"तान् न्वित्यादि । प्राग्-गतान्^२ 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अव-कल्पयत' अवकृप्तान्^३ मूर्त्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत; 'अथ' अनन्तर मेव होता स्या मित्यादि 'यत् एतत् उत्साह्ये अहम्' एतद्विषय मुत्साहं करिष्ये । ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतान् अवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्त्यादियुक्तान्कुर्वन्, 'ते' चेमे 'परिधयः' सञ्जाताः ॥ १३ ॥

एव माख्याधिकया परिधीना मुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्नेः परिधानं कार्यं मित्येतदपि प्रतिपादयति— "स हेति । एतद् देवान् प्रत्यग्निरुवाच" । 'प्रावृणक्' प्रकर्षणावर्जयत् । वषट्काराङ्गीतं मां 'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंसात्, तदेतत्परिधानं मम कुरुत ; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न प्रवर्च्छति' न हिंसिष्यति । एव मग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति' अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात् 'तम्' अग्निम् वज्रात्मको वषट्कारो नाबाधिष्ट । अतः परिधि-परिधानं अग्नेः कवचबन्धन मेव भवति । तस्मादवश्यं तत्कर्त्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

१— २ प्र० १ ब्रा० १ क० (१२४, १२७ पृ०) ।

२— 'प्रगतान्'-इति ठ, ड । ३— 'प्रवृत्तांस्तान्'-इति ठ, ड ।

४— 'प्रत्यभिवाक्यम्'-इति ठ ।

अथ प्रसङ्गाद् “भुवपतये” स्वाहा”-इत्यादिमन्त्रैः स्कन्नस्य हविषोऽभिमर्शनं विधित्सुः, परिधिरूपेणावस्थितानां भुवपत्यादि-सज्जकानां तेषा मग्नीनां स्कन्नद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति—“त उ हेत्यादिना । ‘ते’ परिधिरूपेणावस्थिताः पूर्वामयः ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् ‘ऊचुः’ उक्तवन्तः । अस्मांश्चेत् ‘इदम्’ इदानीं यज्ञे (पुनः ‘युङ्क्थाः’^१) युक्तान् कुरुथ, तर्ह्यस्माक मपि यज्ञे कसिद्भागोऽस्त्विति ॥ १५ ॥

“तथेत्यादि । देवाश्च ‘तथेति’ प्रत्यष्टृण्वन् । प्रतिश्रुत्य चैव मभ्रुवन् । कथ मिति । ‘बहिष्परिधि’ परिधीनां वाह्यदेशे ‘यद्’ हविः ‘स्कन्नस्यति’ स्कन्नं भविष्यति, ‘तद् युष्मासु ऊतम्’ अस्तु; तत् स्कन्नं हविरसाधारणो युष्मद्भागो भवत्वित्यर्थः । अथ च ‘वः’ युष्माकम् ‘उपर्युपरि’ अत्यन्तसमीपोपरिभागे ‘यद्’ हविः होष्यन्ति, तद् ‘वः’ युष्मान् ‘अविष्यति’ दत्तान् करिष्यतीति । अवतिरत्र दृष्ट्यर्थः । “अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतिदृष्ट्यवगमेषु^४”-इतिपठितत्वात् । यज्ञाग्नौ होष्यन्ति, तदपि युष्माकं दत्तिकर मस्त्विति । एवं देवैः तेषा मग्नीनां भागो दत्तः । यस्मादेवं तस्मादिदानी मयग्नौ हवनादिक मेनांस्तर्यतीत्याह—“स यदिति । ‘सः’-इति व्यत्ययेन

१—‘भ्रुवपतये’-इति ठ ।

२— ते च मन्त्राः वा० सं० २. २. ४, ५, ६ ।

३—‘भ्रुवपत्यादि’-इति ठ ।

४— नास्तेतत् पदद्वयं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— भा० प० ६०० ।

बह्वर्थं एकवचनम्^१ । तथा च बहिष्परिधि 'यत्' हविः स्कन्दति,
तत् 'एतेषु' अग्निषु ऊत मेव भवति ।

स्कन्नस्य च तद्भागत्वं प्रत्यक्षतो दर्शयति—“तस्माद् दु हेति ।
यस्मादेवं परिधिरूपाग्नीनां स्कन्नं हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्,
तस्मादेव कारणात् हविः स्कन्नं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अप-
राधो^२ न भवति । कुत इत्यत आह—“इमा मिति । 'ते' प्रगता
अग्नयः, 'इमां' भूमिं खलु प्रविष्टाः, यच्चान्यादिकं किं मपि हविः
स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्या मेव प्रतितिष्ठति । एवं च तेन स्कन्नेन
तत्रत्याना मग्नीनां सम्बन्धात् ढग्निर्भविष्यतीति न स्कन्नदोषः ॥ १६ ॥

एवम्भूतं स्कन्नं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टाना
मग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं
विधत्ते—“स स्कन्न मिति । 'तत्' तत्र एवं नामोद्देशेन अभि-
मर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रक्तं हविः तस्यै
देवतायै ऊतं भवति, एव मेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुव-
पत्यादि^३नामकेषु परिधिरूपाग्निषु तत् स्कन्नं हविः ऊत मेव
भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीना मिध्नावयवत्वं केचिन्नान्यन्ते, तेषां मत मुप-
न्यस्य निरस्यति^४—“तद्वैक इत्यादिना । 'इध्वास्य'—इत्यवयवावयवि-

१— पा० सू० १. १. ८५ ।

२— 'सोऽपराधः'—इति जादिषु, हे च ।

३— 'भूपत्यादि'—इति ठ ।

४— 'मत मुपन्यस्यति'—इति ठ ।

सम्बन्धार्था षष्ठी^१; इध्वास्थावयवभृतानित्यर्थः । अग्निमिन्धनाय
हीधः क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्यं मेव, न तु
परिधानसामर्थ्यं मस्तौत्यनवक्लृप्तिः । तदेतदाह— “अनवक्लृप्ता इति ।

“तस्यो द्वैवेत्यादि । ‘यस्य’ यजमानस्य परिधय इत्येवं रूपेण
इध्वात् पृथक्, तानेवाहरन्धध्वर्थवः; तस्यैव यजमानस्य एते ‘अव-
क्लृप्ताः’ परिधानलक्षणकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’
इध्मानन्तर्भूतान् ‘अन्यान्’ एव परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते—
“तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिधुपादानभृतान् वृचान् उत्तरोत्तराननुकल्पतयोपादेयान्
विधत्ते—“ते वा इति । ‘ते’ खलु परिधयः पलाशवृचजा भवेयुः ।
“ब्रह्म वै”—इत्यादि तत्प्रशंसा । ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य^२ अवणात्
पलाशवृचस्तावद् ब्रह्मात्मकः । तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवा वै
ब्रह्मन्नवदन्त तत् पूर्णं उपाशृणोदिति^३ । अग्निवाय्वादित्यरूपेण
द्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः^४ एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः । तादृग्^५—
अग्न्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्म-
कानां परिधीनां पलाशरूपब्रह्मविकारत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्यष्ट मन्यन् ॥ २० ॥ ६ [२. ३.] ॥

१— पा० २. ३. ५० सू० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘रहस्ये’—इति जादिष । ३— तै० सं० ३. ५. ७. ३ ।

४— ‘द्विरण्यगर्भाख्यब्रह्मणः’—इति ठ ।

५— नास्त्येतत् पदं ड-पुस्तके ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनग्रन्थपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे इधुवेदिबर्हिषां प्रोक्ष्यम्, बर्हिःस्तरणम्, प्रस्तर-
 स्थापनम्, आह्वनीयाग्निकल्पनम्, परिधिपरिधानारम्भश्च । तत्रेयं
 पद्धतिः— अध्वर्युः वेदित आज्यस्थाली मादायान्यत्र सुगुप्ते संरक्ष्य
 इधुकाष्ठान् विखंस्य “ब्रह्मन्निधुं प्रोक्षिष्यामि”—इति ब्रह्माणं पृच्छति ।
 “प्रोक्ष यज्ञम्”—इति च ब्रह्मा तत्रानुजानाति । ततस्तेषां प्रोक्ष्यं
 कार्यम् । वेदेः बर्हिषाञ्चैव मेव प्रोक्ष्यम् । ततोऽवशिष्टैर्जलैर्बर्हिर्मूलानां
 प्रोक्ष्यञ्च । ततो यथा वेदिभूमिर्न दृश्येतेवं कृत्वा तैरेव बर्हिर्भिः
 आच्छादयेत् । एतदेव बर्हिस्तरणं मुच्यते । तत्स्तरणप्रकारवैविध्यं तु
 ऋत्विक्कृताभिनयदर्शनत एव सुगमम् । तत इध्वात् समिध मादाय
 ब्रह्मणो हस्तात् प्रस्तरश्चादाय आह्वनीयस्योपरि धारयन् आह्व-
 नीयाग्निं कल्पयेत् । कल्पनं चात्र हविर्दहनसमर्थीकरणम् । परिधि-
 परिचयस्तु पूर्वः ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “कण्डिकाः १२२”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
 ग-घ-ङ-पुस्तकेषु नास्ति, च-पुस्तके तु “कण्डिकासङ्ख्या १२२”—इति ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । ए*तुद्धोषां जीवु मेतेन सुतेजस
ऽएतेन व्वीर्यवन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

सु मध्यमु मेवाग्रे परिधिं पुरिदधाति । गन्धर्व्वुस्त्वा
व्विश्वस्यारिष्वै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडु ईडित ऽडुति† ॥ २ ॥

अथ दुक्षिणं पुरिदधाति । इन्द्रस्य‡ बाहुरसि दुक्षिणो
व्विश्वस्यारिष्वै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडु ईडित
ऽडुति‡ ॥ ३ ॥

अथोत्तरं पुरिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः
पुरिधत्तां ध्रुवेण धूर्म्भणा व्विश्वस्यारिष्वै युजमानस्य

* 'स्यु । रे'-इति ग ।

† 'डुति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

‡ 'पुरिदधातुन्द्रस्य'-इति ग । § 'इति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽडुत्यमुयो हि तुस्मादाहाम्नि-
रिड ऽईडित ऽडुति* ॥ ४ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सु मध्यमु मेवाग्रे परिधि
मुपस्पृशति तेनैतानुग्रे सुमिन्धे ऽथाग्नावभ्यादधाति तेनो
ऽग्निं प्रत्युक्षः सुमिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । व्वीतिहोचं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधौमहि । अग्ने बृहन्त मध्वर ऽडुत्येतुया गायच्या
गायत्री मेवैतत्सुमिन्धे सा गायत्री सुमिद्धान्यानि
ब्रुन्दाःसि सुमिन्धे ब्रुन्दाःसि सुमिद्धानि देवेभ्यो यच्चं
व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाः समिध मभ्यादधाति । व्वसन्तु मेव
तुया सुमिन्धे सु व्वसन्तः सुमिद्धोऽन्यान्तून्त्सुमिन्ध
ऽक्षतवः सुमिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति
सोऽभ्यादधाति समिदसूति समिद्धि व्वसन्तः† ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति । सूर्यस्त्वा पुरुस्तात् पातु
कुस्याश्चिदभिःशस्त्या ऽडुति गुप्त्यै वा ऽअभितः परिधुयो
भुवन्युयैतत् सूर्य मेव पुरुस्ताङ्गोप्तारं करोति नेत्

* 'इति'—इति ख, 'इति'—इति च ।

† 'व्वसन्तः'—इति ख, 'न्त'—इति च ।

पुरस्तान्नाष्ट्रा रुक्षाःस्यभ्यवचुरानिति सूर्यो हि नाष्ट्राणाः
रुक्षसा मपहन्ता* ॥ ८ ॥

अथ या मेवामं तृतीयाः समिध मभ्यादधाति ।
अनायाजेषु ब्राह्मण मेव तुया सुमिन्धे सु ब्राह्मणः
सुमिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥

अथ स्तीर्णां वेदि मुपावर्त्तते । स द्वे तृणे ऽआदाय
तिरुश्ची निदधाति सवितुर्बाहूस्थ इत्ययं वै स्तुपुः प्रस्तरौ
ऽथास्यैते भ्रुवावेव तिरुश्ची निदधाति तुस्मादिमे तिरुश्चौ
द्भुवौ क्षत्रं वै प्रस्तरौ विश्व इतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव
विशुश्च विधृत्यै तुस्मात् तिरुश्ची निदधाति तुस्मादेव
विधृती नाम ॥ १० ॥

तत् प्रस्तरुः स्तृणाति । ऊर्षाम्मदसं त्वा स्तृणामि
स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति साधुं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह यदा-
होर्षाम्मदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति स्वासुदं देवेभ्य
इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तु मभिनिदधाति । आ त्वा? व्वसवो रुद्रा ऽआदित्याः
सदन्वित्येते वै चया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या

* 'न्ता'-इति ख, 'न्ता'-इति च ।

† 'दुधात् । नु'-इति ग ।

‡ 'स्त्रुणात्सु' -इति ग ।

§ 'दधात्या । त्वा'-इति ग ।

ऽएते ऋसीदन्वित्येवैतदाहाभिनिहित एव सव्येन
पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुह्वं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाप्रा
रुक्षाःस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता
तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुह्वनामेति
घृताची हि जुह्वर्हि नाम्ना सेद् प्रियेण धाम्ना प्रियः
सुद ऽआसीदेति घृताच्यस्युपभृन्नामेत्युपभृतं घृताची
ह्युपभृच्च नाम्ना सेद् प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद
ऽआसीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि
ध्रुवा हि नाम्ना सेद् प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽआसी-
देति युदन्यद्विः* ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुह्वुः सादुयति । अधां ऽदुतराः सुचः
क्षत्रं वै जुह्वर्विश ऽदुतराः सुचः क्षत्र मेवैतद् विश
ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रिय मधुःस्तादिमाः
प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुह्वुः सादुयत्यथ दुतराः
सुचुः ॥ १५ ॥

सोऽभिमृशति । ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसद-
नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽअतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं-

* 'विः'-इति च । † 'दुयत्य । ध'-इति ग । ‡ 'मधु'-इति ग, च ।

स्ता व्विष्णो पाहि पाहि यन्नं पाहि यन्नपति मिति
तद्युजमान माह पाहि मां यन्नन्य मिति तदुप्यात्मानं
यज्ञान्नान्तरेति यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सुर्व्वं पुरि-
ददाति गुप्त्यै तुस्मादाह तु व्विष्णो पाह्वीति ॥ १६ ॥ १॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ परिधीना मर्द्रतां विधाय प्रशंसति— “ते वा इति ।
‘एतद्’ मर्द्रत्वं खलु ‘एषां’ जीवतां जीवनक्षिप्तम् । स्यावरजङ्ग-
मादिशरीरे यत्र खल्वमर्द्रत्वं मस्ति, ‘तेन’ ते ‘सतेजसः’ अवयव-
कान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः ‘वीर्यवन्तः’ बलवन्तश्च भवन्ति । अतः
सतेजस्त्वादिसिद्धये ‘ते’ परिधयोऽपि ‘आर्द्राः’ भवेयुरित्यर्थः ।
मर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं कन्दोर्गैरास्त्रायते— “अस्य
सोम्य ! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याञ्जीवन् स्ववेद्— अस्य
यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति” —इति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्य
इति विधत्ते— “स इति । मन्त्रः^१ स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन
न व्याख्यायते । अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च, यद्
“अग्निरिड ईडितः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्या-

१— सा० छा० ब्रा० प. ११. १, २, ३ ।

२— वा० सं० २. १. १ । का० श्रौ० सू० २. प. १ ।

स्यते । अस्माभिस्तु संहिताया मेव मन्त्रा व्याख्याता इति न पुनस्तेऽपि
व्याख्यातव्याः^१ ॥ २ ॥

दक्षिणोत्तरपरिधोरपि समन्त्रकं^२ परिधानं विधत्ते— “अथ
दक्षिण मित्यादिना । “अग्नयो ह्येत्यादि । यस्मात् प्रागुक्तरीत्या
परिधयः ‘अग्नयः’, ‘तस्मात्’ कारणाद् “अग्निरिड ईडितः”—
इत्यग्निशब्देन परिधिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

पूर्वाधारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते— “अथ समिध मिति ।
वायव्यां दिश मारभ्य आग्नेयदिग्भागपर्यन्त मविच्छिन्नधारया
होमः “पूर्वाधारः” । स च यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां ‘समिधम्’
आदध्यादित्यर्थः ।

तत्र धर्मविशेष माह— “स मध्यम मेवेति । ‘अग्ने’ अभ्या-
धानात्पूर्वं ‘मध्यमं परिधिं’ तथा समिधा संस्पृशेदित्यर्थः ।

तस्य प्रयोजन माह— “तेनैतानिति । ‘तेन’ उपस्पृशनेन
परिधिरूपान् ‘एतान्’ अग्नीन् प्रथमं ‘समिधे’ ; ‘अग्नौ’ अभ्याधानेन
‘तेन’ आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्याग्नेः समिधेन मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विहित मभ्याधान मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते— “स इति । ‘अस्य’
अभ्याधानसाधनमन्त्रस्य गायत्रीच्छन्दस्कृत्वात् छन्दसां मध्ये गाय-

१— यद्यपि काण्वसंहितैव सायणाचार्येण व्याख्याता (सापि नाद्यापिः
क्वचिदपि सुद्रिता), इदं तु ब्राह्मणं माध्यन्दिनम् ; तथापि वाज-
सनेय-सर्वशाखामन्त्राणा मभिन्नत्व मभिप्रेतवैवोक्त मेव मिति ।

२— वा० सं० २. ३. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ८. १ ।

३— वा० सं० २. ४. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. २ ।

श्याख्य मपि कृन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति । समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुश्चत्तराणि^१ 'कृन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यचराया गायत्र्यास्तत्र सर्वत्रानु-
गमात् । गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'कृन्दांसि', 'देवेभ्यः' 'यज्ञं' 'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराधारसमिधाभ्याधानं विधत्ते— "अथ या मिति । द्वितीयाधारो हि नैर्द्धतीं दिशं मारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्न-
धारया होमः; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिध मादध्यात् । पूर्वाधारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'-इति व्यपदेशः । 'तथा' च समिधा 'वसन्तः' ऋतुः सन्दीप्यते । निगदसिद्ध मन्वत् ।

अभ्याधान मन्वद्य मन्त्रं^२ विधत्ते— "स इति । "समिद्धीति । "समिधो यजति"-इति तद्विधानात्^३ । ईदृशी प्रसिद्धि रच^४ "हि'-
शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एव माधारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—
"अथाभ्याधयेति । मन्त्रस्य प्रयोजन माह— "गुप्त्यै वा इति ।
राक्षसादिसञ्चरणनिरसनं गोपनम् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् ।
पूर्वस्थां दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यस्त्वा"^५-
इतिमन्त्रोच्चारणेन त मुद्यन्तं 'सूर्य मेव' यज्ञस्य रचितारं करोति ।

१— "चतुरश्रतुरः प्राजापत्यायाः"—इति पि० कृ० सू० २. ११ ।

२— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ५. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. ३ ।

३— तै० सं० २. ६. १ । ४— 'ईदृशीं प्रसिद्धि मत्र'-इति जादिषु ।

५— वा० सं० २. ५. २ । का० श्रौ० सू० २. ८. ४ ।

ग्रिष्टं स्पष्टम्^१ । इमं मर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टं मामनन्ति— “परि-
धीन् परिदधाति रक्षसा मपहृत्स्यै, संस्पर्शयति रक्षसा मनन्ववचाराय,
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्द्रक्षाः स्पष्टन्ति”-
इति^२ ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानार्थैका समिद्वगोषयितव्येत्यभिप्रेक्ष्य तस्याः
समिधो ऽभिधास्यमान^३ मभ्याधानं मनूद्य प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजनं माह—
“अथ या मिति । “अमू मिति । ‘अदः’-शब्दो विप्रकृत्यर्थवाची ।
विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्काले अभ्याधानं मित्यर्थः । “ब्राह्मणं मेव तयेति ।
“एषा ते अग्ने समित्”-इत्यादिना मन्त्रेण^४ यजमानगामिनो
वर्द्धनाप्यायनादिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा
यजमानरूपं ‘ब्राह्मणं मेव’ ‘समिन्धे’ सन्दीपयति । गतं मन्यत् ॥ ९ ॥

एव माहवनीये कर्त्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः ;
अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधित्सुस्तदर्थं विष्टृत्योः
सादनं विधत्ते— “अथेति । बर्हिषा ‘स्त्रीणां वेदिम्’ ‘उप’लक्ष्य
आहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपावृत्य च बर्हिषः सकाशाद्
‘द्वे हृणो आदाय’ बर्हिष उपरि ‘तिरश्ची’ तिर्यगग्रे ‘निदधाति’
“सवितुः”-इति मन्त्रेण^५ ॥

तदेतत् हृणनिधानं प्रशंसति— “अथं वा इति । ‘प्रस्तरः’ हि
यज्ञस्य ‘स्तूपः’ केशसङ्घातः । बर्हिषि अश्रुप्रभृतीनि लोमानि । तथा

१—‘गतम्’-इति ठ ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ७ ।

३—‘विधास्यमान’-इति ठ ।

४— तै० सं० २. ६. ६. १ ।

५— वा० सं० २. ५. ३ । का० औ० सू० २. ८. ५ ।

च प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्गिहिते 'एते' ढणे 'भ्रुवावेव' भ्रूस्थानीये इत्यर्थः । लोकप्रसिद्धैतद् द्रढयति— "तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञे केशश्मश्रुत्तुपेण मंस्तुतयोः, प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये संस्थिते ढणे तिर्यङ्गि-
धीयेते, 'तस्मात्' कारणात् पुरुषशरीरस्य 'भ्रुवौ' 'तिरस्थौ' दृश्येते इत्यर्थः ॥

तिर्यङ्गिधानस्य प्रयोजन माह— "चचं वा इति । चत्रियवैश्व-
जातिस्थानीये प्रस्तरबर्हिषी ; अतस्तयोर्विविधं धारणाय तन्तिर्यक्
ढणनिधानं सम्यद्यते ; इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः साङ्कर्यात् चत्रिय-
वैश्वथोरपि साङ्कर्यं स्यात् । यस्मादेव मेते ढणे तिर्यङ्गिहिते
विधारणप्रयोजने, तस्माद् अनयोः 'विष्टती' इति 'नाम' सम्यद्यत
इति निब्रूते— "तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रकं स्तरणं विधत्ते— "तदिति । 'तत्' तच्च
विष्टत्योरुपरीत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु^१ बर्हिस्तरणमन्त्रवत्^१ । तच्च
स्तीर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'साध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्तीलिङ्ग-
तथा व्याख्यातः ; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'साधुं देवेभ्यः'—
इति पुल्लिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विशेषः । अन्यत्
पूर्ववद् थोव्यम्^२ ॥ ११ ॥

स्तीर्णस्य^३ प्रस्तरस्योपरि स्पर्शनं विधत्ते— "त मभीति ।

१— वा० सं० २. ५. ४ । का० औ० सू० २. ८. १० ।

२— वा० सं० २. २. ३ । पुरस्ताद् (२१७, २२५ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— २२५ ए० ३-१०पं० द्रष्टव्यम् ।

४— 'स्तीर्यस्य'—इति जादिषु, टे च ।

“आ त्वा”-इति मन्त्रेण^१ प्रस्तरस्योपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्र-
व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्याम्बारभं विधत्ते— “अभिनि-
हित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः ‘अभिनिहितः’ संस्पृष्टः ‘एव’
भवेत् ॥ १२ ॥

“अथेति । ‘अथ’ अनन्तर मेव ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘जुह्वं’ प्रति-
गृह्णीयात् । जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य
प्रयोजनं माह— “नेदिहेति । उक्ताभिप्रायं मेतत् ॥ १३ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— “अथ जुह्वं मिति । जुह्वं मादाद्य
अनेन मन्त्रेण^१ प्रस्तारे सादयेन्न तु ग्रहणमाचमम् ; मन्त्रस्य सादन-
विज्ञत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “जुह्वं प्रतिगृह्य निदधाति,
घृताचीत्येव . मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्”-इति^२ । “घृताची
हीति । घृतं मच्चति प्राप्नोतीति ‘घृताची’ । घृताचीत्येतत् प्रविद्ध
मिति हेरर्थः ; ‘नाम्ना’ नामधेयेन, एषा स्तुक् ‘जुह्वर्हि’ न केवंचं
होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदविद्ध इत्यभिप्रेत्यानु-
वदति— “वेद मिति ।

अथोपभृतः सादनं . विधत्ते— “घृताद्यस्युपभृत्तान्ने”त्युपभृत
मिति । वाक्यशेषः पूर्ववद्योष्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५ । का० औ० सू० २. ८. ११ ।

२— वा० सं० २. ६. १ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— वा० सं० २. ६. २ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

ध्रुवायाः सादनं विधत्ते— “इताय्यसि ध्रुवा नाम्नेति” ध्रुवा
मिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते— “प्रियेणेति ।
‘यद्’ आज्यात् ‘अन्यद्भुविः’ पुरोडाशादिकम्, “प्रियेण” इति मन्त्रेण
तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुह्वादीनां सादने विशेष माह— “स वा इति । प्रस्तरस्यो-
परि जुह्व मेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि ‘इतराः’ उपभृदाद्याः
‘सुचः’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रज्ञता— “बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां
चेति” । तदेतदुपर्यधः सादनं सुपपादयति— “सुचं वा इति ।
स्नातग्व्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः सचियजातिः । उपभृदादीनां तु
जुह्ववद्भोमे स्नातग्व्याभावात्, प्रत्युत तत्स्यस्याज्यस्य जुह्वा मानेयत्वात्
ता वैश्वजातिस्थानीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासज्ञानां हविषा मभिमर्शनं विधत्ते— “सोऽभि-
मृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्यार्थः” प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे—
“ध्रुवा हीति । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं नैस्यस्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसमा
इत्यर्थः ॥

“सृतस्य योनौ”—इत्यस्य विवक्षितं मर्षं माह— “यज्ञो वा
इति । ‘सृत’-शब्दः ‘सत्य’-शब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात् सृतस्य

१— या० सं० २. ६. ३ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

२— वा० सं० २. ६. ४ । का० औ० सू० २. ८. १८ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— मन्त्रस्य वा० सं० २. ६. ५ । का० औ० सू० २. ८. १६ ।

धोनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह—“यज्ञे हीति । 'यज्ञे'
स्वप्नेता जुह्वाद्याः 'असदन्' आसादिताः स्थापिताः; अतः “अतस्त्व
धोनौ”—इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्त मित्यर्थः ।

मन्त्रशेषे मनूय व्याचष्टे—“ता विष्णो”—इति । फलभोक्तृतया
स्वामित्वाद् 'यज्ञपति'—शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—“तद्यज-
मान मिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अर्ध्वर्युः; अतो
यज्ञन्य मितिपदस्यार्ध्वर्युपरतां व्याचष्टे—“तदप्यात्मान मिति । 'तत्'
तेन 'यज्ञन्य मिति' अनेनार्ध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'नान्तरेति'
अन्तरितं वियुक्तं न करोति । सिद्धप्राय मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [३.४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम् । तच्चैवम्— आर्द्रान्
एकद्वितीयान् बाहुमानान् पालाशवैकृत्तकार्ध्वर्युर्बेल्वादिरीदुम्ब-
रान्यतमान् त्रीन् काष्ठखण्डान् सङ्गृह्य तेषु यत् स्थूलतमं तदेव मध्यमं
परिधिं परिकल्प्य आहवनीयस्य पश्चात् उदगग्रं प्रथमं परिदध्यात् ।
ततो ऽण्डिष्ठं द्वितीयं परिधिं दक्षिणतः प्रागग्रं परिदध्यात् । तत
उत्तरतोऽपि प्रागग्रं मेव अण्डिष्ठतरं मवशिष्टं परिधिं परिदध्यात् ।
अथैकविंशतिकालकादिभ्याद् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथम-
परिधिं स्पृष्ट्वाद्याय तां समिधं माहवनीयेऽभ्यादध्यात् । इध्मस्यैक-
विंशतिकालत्वं ब्राह्मणतं तैत्तिरीयकैः—“एकविंशति मिधादाह्वि
भवन्ति”— इति तै० ब्रा० ३. ३. ७. २ । ततस्तस्मादेवेभ्यात् द्वितीयां

इन्धे ह वा ऽएतदध्वर्युः। इधेनाग्निं तुस्मादिधो
नाम सुमिन्धे सामिधेनीभिर्होता तुस्मात् सामिधेन्यो
नाम ॥ १ ॥

सु ऽआह । अमुये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यमुये
ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः । अमुये† समिध्यमानाय हीतरनु-
ब्रूहीति तद्गु तथा नु ब्रूयाद्होता वा ऽएषु पुरा भवति
यदुवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तुस्माद् ब्रूयाद्दमुये समिध्य-
मानायानुब्रूहीत्येव‡ ॥ ३ ॥

समिध मादाव परिधि मस्यैव तत्रैवादध्यादिति समिदाधानम् ।
अथ उपविश्य आहनीय मीक्षमाशो सस्वरं मन्त्रं जपेत् । ततः
प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्वागत्य स्तीर्णाया एव वेदे रूपरि मध्ये
अरत्निमात्रे उत्तराग्रे साग्रे दे द्यो समन्वपाठं निदध्यात् । तयो-
स्तृण्योरुपरि मूलभागे प्रागयं प्रस्तरं स्तृणीयात् ; बर्हिर्मूलेभ्यः
प्रस्तरमूलाणि अभिहृततराणि कुर्यादित्यर्थः । तत उभाभ्यां हस्ताभ्यां
प्रस्तर मभिनिदध्याचेति प्रस्तराभिनिधानम् । अभिनिधानं चेद्वाध-
पीडनम् । अथाभौधा समर्पितां जुह्वं दक्षिण्येन पाणिना प्रतिगृह्य
सथहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागयां सादयेत् । ततः सथेन वेदं
गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुह्वा उत्तरत्र बर्हिष्येवासादयेत् ।
जुह्वतोऽवकृष्टां पश्चादक्षमाणा मसंस्पृष्टां भ्रुवा मुपभृत उत्तरतो
विष्टत्यग्रयोरुपर्यासादयेदिति सुगासादनम् ॥

* 'ऽआहामुये'-इति क, म ।

† 'ऽआहुरमुये'-इति क, म ।

‡ 'ब्रूया'-इति म ।

§ 'ब्रूहीत्येव'-इति म ।

आग्नेयौरुन्वाह । स्वयैवैन मेतद्देवतया सुमिन्धे
गायत्रीरुन्वाह गायत्रं व्या ऽअग्नेच्छुन्दः स्वेनैवैन मेत-
च्छुन्दसा सुमिन्धे व्वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री व्वीर्येणै-
वैन मेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एका*दशाक्षरा वै चिष्टुब् ब्रह्म
गायत्री क्षत्रं चिष्टुबेताभ्या मेवैन मेतदुभाभ्यां व्वीर्याभ्याः
सुमिन्धे तुस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै चिः प्रथमा मन्वाह । चिरुत्तमां चिष्टुत्प्रायणा
हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तुस्मात् चिः प्रथमा मन्वाह
चिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै
वृज्रो व्वीर्यं व्वृज्रो व्वीर्यं मेवैतत्सामिधेनीरभि सुम्पा-
दयति तुस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तु मङ्गुष्ठाभ्या
मुवबाधेतेद् महु ममु मुवबाध ऽइति तुदेन मेतेन
व्वृज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै
संवत्सरो भवन्नेति तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशाना मु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि

षष्टिश्चाक्षुराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर
स्याहानि तदुहान्याप्नोति तुद्वेव संवत्सर माप्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः* । इष्ट्या† ऽनुब्रूयादुपांशु
तुस्यै देवतायै यजति युस्या ऽहुष्टिं निर्व्वपति द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्तव ऽएषु ऽएव प्रजापतिः
सप्तदशः सुर्व्वं व्वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काम मुनप-
राधः राध्नोति युस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपांशु देवतां
यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपांशु सुर्व्वं व्वा ऽअनिरुक्तं तत्सुर्व्वे-
णैव तं काम मुनपराधः राध्नोति युस्मै कामायेष्टिं
निर्व्वपत्येष इष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

एकविंशतिः सामिधेनीः । अपि‡ दर्शपूर्णमासयो-
रनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्त-
वस्त्रयो लोकास्तुद्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो यु ऽएष
तुपति सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां गुति मेतां प्रतिष्ठां
गच्छति तुस्मादेकविंशति मनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

तु हैता गतश्रेरेवानुब्रूयाद् । यु इच्छेन्न श्रेया-
न्स्यान्न पापीयानिति यादृशाय हैव सु ते ॥ ऽन्वाहुस्ता-

* 'नीः'-इति ख ।

† 'नी । इष्ट्या'-इति क, ग ।

‡ 'रुः'-इति च ।

§ 'नी । रुपि'-इति क, ग ।

॥ 'हैव सते'-इति, 'हैव सते'-इति, 'हैव स ते'-इति च पाठाः च ।

दृङ् वा द्वैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं द्विदुष ऽएता
 ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मीमांसैव नृ त्वेवैता ऽअनू-
 चन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा मुनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो
 वा ऽइमे लोकास्तुदिमानुवैतुल्लोकान्सन्तनोतीमांल्लो-
 कान्सृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएतु मेवास्मिन्ने-
 तत्सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स यावदस्य वृशः स्याद् । एव मेवानुविवक्षेत्तुस्यै-
 तुस्य परिचक्षोतु साम्यवान्यादुनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कुर्म
 व्विवृह्येत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स युद्येतन्नोदाशुसेत । अर्ष्येकैका मेवानवानन्ननु-
 ब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्सृ-
 णुतेऽथ युत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स युत्
 छत्स्नां गायत्री मन्वाह तत् छत्स्नं प्राणं दधाति
 तुस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सुन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यै-
 वैतुदहोरात्राणि सुन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याहो-
 रात्राणि सुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिस्रवन्ते द्विषतु
 ऽउ चैवैतद् भ्रातृव्यायु नोपस्थानं करोत्युपस्थानं

* 'वचनम्'-इति ग, घ ।

† 'से । ताप्ये'-इति क, ग ।

ह कुर्याद्यदुसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्द्वै सुन्तता अथ्यव-
च्छिन्ना अनुवाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अथेष्माधानाग्निषमिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां
नाम निर्वक्ति—“इन्धे ह वा इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन
‘इधेन’ अध्वर्युः ‘अग्निम्’ ‘इन्धे ह वै’ सन्दीपयति खलु । ‘एतत्’
—इति क्रियाविशेषणम् । ‘तस्मात्’ इन्धनसाधनत्वात्, तस्य ‘इधः’—
इति ‘नाम’ सप्यञम् । ‘होता’ च ‘सामिधेनीभिः’ “प्र वो वाजा”—
इत्यादिभिर्चग्भिः^१ अग्निं ‘समिन्धे’; अतः समिन्धनसाधनत्वात्
तासा मपि ‘सामिन्धेन्यः’—इति ‘नाम’ निष्यञम् । एवं नाम-
निर्वचनव्याजेनेधेन सामिधेनीभिश्च अग्निषमिन्धनं कार्यं मिति
प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्योः सम्यैषमन्त्रोच्चारणं विधत्ते—
“स आहेति । इधेन सन्दीप्यमानाय ‘अग्नये’ तत्समिन्धनार्थां या
श्चो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः ‘अनुब्रूहि’ इति^२ सम्यैषार्थः^३ । त
मिम मर्थं अतिः स्वयं दर्शयति—“अग्नये ह्येतदिति ॥ २ ॥

१—“अथेधेनाग्नि”—इति ङ ।

२— ३ ब्रा० ७-६ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १-१२ (तै० सं० २. ५. ७. २.) ।

३— तै० सं० ६. ३. ५. ६ । पुनस्तत्रैव ७. १ । एवम् ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

४— प्रैषपरिचयस्य ऐ० ब्रा० ३. १. ६ ब्रह्मण्यः ।

एकीयं मतं मुपन्यस्य निरस्यति— “तदु द्वैक इति । एकेषां मते “होतः ! अनुब्रूहि”—‘इति’ कर्तुरुपादानं विशेषः ॥

ननु युक्तं भवेत् किं मिति “न ब्रुयादिति” निषिध्यते ? तत्राह— “अहोतेति । प्रवराणात्^१ पूर्वं सामिधेनीरनुब्रुवाणस्य होतृत्वं नास्ति ; यदा खल्वेनं प्रवृणीते— “अग्निर्देवो दैव्यो होता”—इति^२, ‘अथ’ अनन्तरं मेव असौ ‘होता’ भवति ; अतः सामिधेन्यनुवचन-समये होतृत्वाभावात् “होतरनुब्रूहि”—‘इति’ अपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनां मनुवचनं विधत्ते— “आग्नेयीरिति । अग्निदेवत्या ऋचः^३ सामिधेनीरनुब्रुयादित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति— “स्वयैवैनं मिति । विहितं मनुवचनं मनुष्यं ह्यन्धोविशेषं विधाय प्रशंसति— “गायत्रीरिति । अग्नेर्गाय-त्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाद्ग्निसम्बन्धिच्छब्दो ‘गायत्रम्’ । प्रजा-पतिमुखात् सहोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैराह्वाता— “त मग्निर्देवताम्-सृज्यत गायत्रच्छब्दः”—इति^४ । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “वीर्यं गायत्रीति । त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्तुं मग्नक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद्^५ ‘गायत्री’ वीर्यात्मिका । तथा सा ‘गायत्री’

१— ‘प्रवरात्’—इति जादिषु, ङे च ।

२— सोऽयं मन्त्र इहैवोपरिष्ठात् (४ प्र० २ ब्रा० ५ क०) इत्यर्थः ।

३— “सास्य देवता (४. २. २४.)”—इत्यधिकारे “अग्नेर्ऋक् (४. २. ३३.)”—इति ङकि रूपं माग्नेयीत्युच्यते अग्निदेवत्या इति ।

४— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. १. १ इत्युच्यते ।

ब्रह्मरूपा । ब्रह्मब्रह्मेण ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्यास्य गायत्री-
ऋन्दसस्य प्रजापतिसुखादुत्पत्तिसाधारण्यान्तादात्म्यम्^१ ॥ ४ ॥

सामिधेनीनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति—“एकादशेति ।
“उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति । हृन्दोदारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मवचे,
तयोर्यद् ब्राह्मं चाचं चोभे वीर्यं, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरक्षारणं विधत्ते—“स वै चिरिति । विहितं
त्रिरक्षारणं स्तौति—“त्रिरक्षारणं हि”—इत्यादि । “चिरत्या-
हि देवाः”—इति^२ ऋतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरा-
वृत्तियुक्ताः । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिग्रन्थेषु प्रथमोत्त-
मयोः चिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्त्तनस्य^३ यज्ञ-
सिद्धत्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

“ताः पञ्चदशेति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशसोमस्ये-
न्द्रस्य च सह प्रजापतिषाङ्गसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धात्^४ वज्रोऽपि
पञ्चदशसोमात्मकः । “सामिधेनीरभीति । “अभिरभागे”—इति^५
सप्तमे अभेः कर्मप्रवचनौच्यत्वात् “कर्मप्रवचनौच्युक्ते”—इति^६
द्वितीया । शिष्टं सुगमम् ॥

अङ्गुष्ठाभ्या मववाधेतेति । द्वेष्यं मनसा स्रत्वा “इदं मह मिति”

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

२— ‘त्रिरता’—इति जादिषु, टे च ।

३— तै० सं० ६. ३. १०. ३ । तै० ब्रा० ३. २. ३. ८ ।

४— ‘अत एव’—इत्यादिः ‘वर्त्तनस्य’—इत्यन्तो ग्रन्थः जादिषु, टे च नास्ति ।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

६— पा० सू० १. ४. ६१ ।

७— पा० सू० २. ३. ८ ।

८— तै० सं० १. ६. ६. ३ ।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । 'असुम्'-इत्यदःशब्दस्य
स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्द्दष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसङ्ख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पञ्चदश वा इति ।
“अर्द्धमासयो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः'
'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एव मर्द्धमासराशिद्वारा
संवत्सरसम्बन्धिन्यो या राचयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीना मन्त्रसङ्ख्यापजीवनेन संवत्सरसम्बन्धिना मङ्गां
प्राप्तिं दर्शयति—“पञ्चदशाना मिति । एवं सामिधेनौभिः
संवत्सरसम्बन्धिना महोराचाणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः इत्स्व
एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—“तद्देवेति ॥ ९ ॥

सप्तदशं विधत्ते—“सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयादिति ।
उपरिष्टाद् “दर्शपूर्णमासयोः”—इति विशेषणात्, वाक्यशेषे च “तं
काम मनपराधं राप्नोति”—इति कामप्राप्तिश्रवणात् तद्विज्ञातिभूता
काम्येष्टिरच 'इष्टि'-शब्देन विवक्षिता । अत एव आपस्तम्बो दर्श-
पूर्णमास्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनी-सप्तदशं सूत्रयामास—
“पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्”—
इति^१ ॥ अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—
“उपांशिति ॥ सामिधेनौ-सप्तदशस्य कामप्राप्तिसाधनता सुप-

१ - इष्टैवैकादशकण्डिकायाम् ।

२— २७६८० ६५० इत्यव्यम् ।

३— य० प० सू० ११३, ११४ । औ० सू० २. १९. २ ; ५. २२. २ ; ६.
२६. ६ ; ८. ९. १३ सूत्राणि चैवमर्थकानि । “सामिधेनौ-विष्ट्यौ
काष्ठानि विवर्द्धन्ते, प्रतिश्रसमानासु प्रकृतिवत्”—इति च तत्रैव ।

पादयति— “द्वादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकौकरणेन
‘संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवः’ । एवं मासर्त्तात्मको यः संवत्सरः ‘एष एव
प्रजापतिः’; कथं मनयोरेक्य मित्यत आह— “सप्तदश इति ।
यतो मासर्त्तुरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च
“आश्रावय”-इत्यादि^१-सप्तदशाक्षरसमुदायात्मकः; अतस्तयोः सप्त-
दशावयवोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यम् । अस्त्वेवं किं तत इत्याह— “सर्वं
वा इति । ‘अनपराधम्’ अविकलम् ।

एवं साप्तदशं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुत्व मयनूद्य प्रशंसन्ति—
“उपांश्विति । उपांशूच्चारणस्य पार्श्वस्थाना मर्त्यविशेषाप्रत्यायकत्वाद्
अनिरुक्तत्वम् । अनिरुक्तञ्च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् । तेन
च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कार्त्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्य मभिप्रेत्याह— “एष इति ।
यत् सामिधेनी-साप्तदशस्य सुपांशुयजनञ्च ‘एषः’ सर्वस्याः ‘इष्टेः’ धर्म
इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पचान्तरं विधाय प्रशंसति— “एकविंशति
मिति ।

“सैषा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ‘यः’ ‘एकविंशः’ सूर्यः,
‘एषः’ एव ‘सा’ प्रसिद्धा ‘गतिः’; यागदानादिभिर्धर्मैर्यद्व्यक्तव्यतया

१— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति च ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— “आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्त्वश्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति
द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्यक्षरो वषट्कारः;
एष वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति तै० सं० १. ५. ११ ।

प्रतिपाद्यते, तदात्मक इत्यर्थः । तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा'; सर्वस्यापि लोकस्याग्रभूत इत्यर्थः । तथा च सामिधेनीना मेक-
विंशतिसङ्ख्याया गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्य मेव प्राप्नोतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

इमं पञ्च मधिकारिविशेषे नियच्छति— "ता हैता इति ।
गता प्राप्ता यस्य श्रीः, तस्यैव यजमानस्य एकविंशतिसामिधेनीः
'अनुब्रूयात्', नान्यस्येत्यर्थः ॥

गतश्रौत्यतिरिक्तस्यापीमं पञ्च कर्त्तव्यत्वेनाग्रङ्घ्य निरस्यति— "य
इच्छेदिति । 'यः' यजमानः श्रेष्ठं नैक्यञ्च न कामयेत, 'सः'
यजमानः 'तादृक् वा भवति'; 'यादृशाय' यथोपलब्धप्रकारेण
नियतेन^१ 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाङ्:', तत्प्रकारविशिष्ट
एव भवतीत्यर्थः । तादृक्-शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशि-
नष्टि— "पापीयान्वेति । 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियत मनुवचन-
प्रकारं 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः
'अन्वाङ्:', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः । "य
इच्छेन्न श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मीमां-
सैव' विचार एव केवलं, न तु तथानुवचनं कार्यं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्य मित्यत आह— "त्रिरेव प्रथमा मिति ।
'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः । प्रथमोत्तमयोः 'त्रिः' अनुवचनं कुर्वन्
'अनवान मेव' अनुच्छेदसन्नेव 'अनुब्रूयात्' ।

१— 'मासापेक्षया य एकविंशः सूर्यः, त मेव गतिप्रतिष्ठारूपं सामिधे-
नीनां मेकविंशतिसङ्ख्याया प्राप्नोति'—इति ८ ।

२— 'नियमेन'—इति ८, ८ ।

तत्तिष्ठणा मृषां सन्तानं लोकत्रयसन्तत्यै भवतीति स्तौति—
 “त्रयो वा इति । ‘सन्तनोति’ सन्धधाति । ततश्च ‘इमान् लोकान्’
 परस्परसंयुक्तान् ‘सृणुते’ प्रीणयति, बलयति वा । “स्यु प्रीति-
 बलयोः”—इति^१ धातुः । तिष्ठणां सन्ततानुवचनं प्रकारान्तरेण
 स्तौति— “त्रय इमे”—इति । प्राणापानव्यानात्मकाः ‘त्रयः’ प्राणभेदाः,
 प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राण मेव अनवान मनुब्रुवन्
 ‘सन्ततं’ परस्परसम्बद्धम्, ‘अव्यवच्छिन्नं’ विच्छेदरहितं ‘दधाति’ ।
 एव मेवानुवचनं कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्य निगमयति— “एत-
 दिति ॥ १२ ॥

तिस्र ऋचः सन्तत मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथं
 मनुवक्तव्य मिति, तदाह— “स यावदिति । ‘अस्य’ होतुः ‘यावत्’
 अनुवक्तुं ‘स वशः’ स्यात्’, सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-
 त्यर्थः । ‘एव मेव’ ‘अनुविवचेत्’ अनुवक्तुं मिच्छेत् । शक्त्यनु-
 रूप मेवानुच्छसनम् ; शक्त्यभावे हि ऋक्षध्वेषाने चोच्छ्रासे
 नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पचं निरस्यति— “तस्येति । ‘तस्यैतस्य’ पचस्य ‘परिचचा’
 निन्दा विद्यते । ता मेव दर्शयति— “उत साम्यवान्यादिति ।
 ‘अनवानम्’ अनुच्छसनं, ‘अनुविवचनं’ अनुवक्तुं मिच्छन्, होता
 ‘उत’ अपि ‘सामि’ ऋक्षध्वे ‘अवान्यात्’ उच्छ्रासकुर्यात् ; तदा
 ‘तत्कर्म’ ‘विवृण्वेत’ विस्मियेत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । “सा
 परिचचेति । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

१— “स्यु प्रीतिपालनयोः”—इति स्त्रा० प० १३ । २— ‘सवशः’—इति ड ।

तिस्र षष्ठः सन्तत मनुवक्तु मशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति तं दर्शयति— “स यदौति । ‘एतद्’ अनन्तरोक्तं यथाशक्तमनुवचनं निन्दायुक्तत्वात् ‘सः’ होता ‘न’ कामयेत, तदा ‘एकैकाम्’ षष्ठ मनुच्छसन्ननुब्रूयात् ।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तान मुपपादयति— “तदेकैकयेति । चिपदा ह्येताः सामिधेन्यः ; अत एकैकस्या मृषि पादत्रयस्य सन्ततत्वात् ‘एकैकथैव’ षष्ठा चीन् ‘लोकान्’ सन्तनोति । ‘गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्त्रिपात्वात्, प्राणस्य च प्राणा-पानस्थानस्रक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रितमस्रद्धायोगसाम्यात् तादात्म्यम् । तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सन्ततानुवचनात्^१ कृत्स्नप्राणसन्तान मपि सिद्धतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मनुवचनस्थानवानस्रक्षणं धर्मविशेषं^२ विधाय सान्तत्यादिकं विधत्ते— “ता वै सन्तता इति । ‘ताः’ एताः सामिधेनीः ‘सन्तताः’ परस्परसम्बद्धाः ; अत एव ‘अव्यच्छिन्नाः’ विश्चेदरहिताः ‘अन्वाह’ ।

“संवत्सरस्येत्यादि । सामिधेनीनां संवत्सरसम्बन्धहोराचरूपता प्राक् प्रतिपादिता ; अतस्तत्सान्तत्येन ‘अहोराचाणि’ अण्येवं ‘सन्त-तानि’ परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण इडयति— “तानीमानीति । यस्मादेवं सामिधेनीसान्तत्येन संवत्सर-सम्बन्धौनि ‘अहोराचाणि सन्ततानि’, तस्मादेवेदानौ मपि ‘तानि सन्ततानि अव्यच्छिन्नानि’ पर्यावर्त्तन्त इत्यर्थः ।

सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तर माह— “द्विषत इति । ‘द्विषते’
द्वेषणं कुर्वते शत्रवे ‘उपस्थानं न करोति’; सन्ततानुवचनेन छिद्र-
रहितत्वात् । छिद्रान्वेषणशीलाय राक्षसादये प्रवेशोपायभूतं द्वारं
न प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

विपक्षे बाध माह— “उपस्थानं हेति । उपतिष्ठते प्राप्नोति
अनेनेति ‘उपस्थानं’ प्राप्तिसाधनद्वारम् ॥ १६ ॥ २ [३.५.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनौसङ्ख्यादिक्रमात्रं विहितम् । वस्तुतः संहि-
ताब्राह्मणयोः सामिधेन्य ऋच एकादशैवास्माताः । तासु प्रथमाया
अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या पूरणीया भवति (ऐ०
ब्रा० १. ५. २.) । सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे तु पृथुपाजेट्याद्य-
परगद्दयस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १. १. १. टीप्प०)
एकविंशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे षष्ठा मप्यचां प्रक्षेपणीयता विहिता
(ऐ० ब्रा० ४. ५. ५.) । ताः प्रक्षेपणीयर्च एव ध्याया उच्यन्ते (ऐ० ब्रा०
३. २. ७.) । तत्र ध्याययोर्ध्यायानां वा प्रक्षेपः खलु समिद्धमान-समिद्ध-
वत्योर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ दशम्येकादशौ । मी० ६० इन्द्र०
६पा० ६, १० सूत्रयोः, द्वितीयतृतीयाधिकरणयोस्तत्रैवाधिकरणमाला-
याज्ञतद्विचारः सम्यगुक्तो द्रष्टव्यः । सामिधेनौप्रयोगारम्भस्त्वेवम्—
“अध्वर्युर्होतुरासनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽंशस्य
मध्यभागे वेदेः पश्चात् स्थापयित्वा ‘एहि होतः’—इति होतुरा-
मन्त्राणं करोति । ततो होतरि आचम्यागते सति अध्वर्युरिध्मादेकां
समिध मादाय होतारं प्रति ‘अमये समिध्यमानायानुब्रूहि’—इति
ब्रवीति । होता च ‘ब्रह्मन् सामिधेनौरनुवक्ष्यामि’—इति ब्रह्माणं
एच्छति । ब्रह्मा च ‘प्रजापतयेऽनुब्रूहि, धेहि’—इत्यन्त सुपांशु पठित्वा

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्तान्धौन्^१ पञ्चसौरी^२स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।

रत्नोत्थां हृक्कावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,

व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पाशीयं क्षपावान् गुडकृत मजडो^३ राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मकृत सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

‘ओ३ मनुब्रूहि’-इति होतारं प्रसौति । ततो होता ‘कं प्रपद्ये’-

इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः रूपं गृहीत्वा ‘सन्तन्वन्निव मे

ऽनुब्रूहि’-इति होतारं प्रेष्यति”-इति पद्धतिः । अस्मिन् कर्मणि

आदित आरभ्य खिद्यकृतः प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम्;

खिद्यकृत आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमखरेण, ततः शेषं समाप्तिपर्यन्तं

मुत्तमेन खरेणेति तन्त्रटीकायाम् ।

१- ‘पञ्चान्धौन्’-इति ठ ।

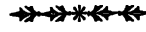
२- ‘सप्तसौरी’-इति ठ ।

३- ‘मजडं’-इति ठ ।

४- ‘प्राज्यबुद्धिर्’-इति ठ ।

५- युग्मकश्चैतत् ज-भ-ठ-ठ-पुस्तकेषु ; १८१ पृष्ठेऽपि मुद्रितं प्रच्युतम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा युञ्जोऽस्तीति वा ऽआहुर्न
वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स युद्धिङ्करोति तुद्धिङ्कारस्य
रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूपं मुपगच्छत्योऽम्
ओऽ* मित्येतेनो हास्यैष सर्व एव सुसामा यञ्जो
भवति ॥ १ ॥

युदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारुः प्राणो हि वै
हिङ्कारस्तुस्मादपियुच्च नासिके न हिङ्कर्तुः शक्नोति
व्वाचा वा ऽचृच मन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मियुनं
तुदेतुत्युरस्तान्मियुनं प्रजुननं क्रियते सामिधेनीनां
तुस्माद्दे हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपाःशु हिङ्करोति । अथ युदुच्चैर्हिङ्कुर्यादन्य-
तरुदेव कुर्याद्वाच मेव तुस्मादुपाःशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतुदर्वा-
चीञ्च पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्युह देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्म-
र्वाची मनुष्यान्वति तुस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

* 'त्योऽ ओऽ'-इति क, 'त्योऽ ओऽ'-इति ख, ग, छ ।

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण सुत्युदानुः
प्राणोदानुवेवैतुहधाति तुस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ५ ॥

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्युत
ऽएति प्रजायते प्रेति पशुवो ह्वितिष्ठन्त ऽएति समा-
वर्तन्ते सुर्वे वा ऽइद मेति च प्रेति च तुस्माद्वा ऽएति च
प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा अभिद्यव इति तन्न प्रेति
भवत्युग्र ऽआ याहि व्वीतय ऽइति तद्देति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सम्यद्यत
ऽइति तदु तदातिविज्ञान्य मिव प्र वो व्याजा अभिद्यव
ऽइति तन्न प्रेत्युग्र ऽआ याहि व्वीतय ऽइति तद्देति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा अभिद्यव ऽइति तन्न प्रेति
भवति व्याजा इत्यन्नं वै व्याजा अन्न मेवैतदभ्युनूक्त
मभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्द्धमासानेवैत-
दभ्युनूक्तः ह्वितिष्ठन्त ऽइति पशुवो वै ह्वितिष्ठन्तः
पशूनेवैतदभ्युनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति । व्विदेघो* ह माधुवो† ऽग्निं वैश्वानरं
मुखे बभार तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित

* 'उ । उभयं'—इति क, ग ।

† 'माधुवो'—इति छ, सायणसम्मतश्च ।

आस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्नि-
वैश्वानरो मुखान्निष्पृघातां ऽइति ॥ १० ॥

तु मृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि अग्ने बृहन्त मध्वरे व्विदेघेति ॥ ११ ॥

सु न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तुव शुक्रा भ्राजन्त
ऽईरते तुव ज्योतीःष्यचुर्यो व्विदेघाः ऽइति ॥ १२ ॥

सु हु नैव प्रतिशुश्राव । तन्वा घृतस्रवीमह ऽइत्ये-
वाभिव्याहरदयास्य घृतकीर्त्तुविवाम्निव्वैश्वानरो मुखा-
दुज्ज्ज्वाल तं नु शशाक धारयितुः सोऽस्य मुखान्निष्पेदे*
सु इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तुर्हि व्विदेघो माथवु आस । सुरस्वत्याः स तुत एव
प्राङ् दुहन्नुभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राह्णगणो
व्विदेघुश्च माथवुः पश्चाद्दुहन्त मन्वीयतुः सु इमाः सुर्वा
नदीरुतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्वावति ताः-
हैव नातिददाह ताः ह स्म तां† पुरा ब्राह्मणा नु
तरन्त्युनतिदग्धाम्निना व्वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तुत एतुर्हि । प्राचीनं बहुवो ब्राह्मणास्तद्वा श्वेचतर
मिवास सावितर मिवास्वदित मग्निना व्वैश्वानरे-
णेति ॥ १५ ॥

* 'निष्पेदे'-इति क, च-म ।

† 'सैतुं'-इति च-मुञ्जी ।

तदु हैतुर्हि । श्लेचतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून
मेनद्यज्ञैरुसिषदन्त्सापि जघन्ये नैदाघे सुमिवैव कोप-
यति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेघो माथवुः* काहुं भवानीत्युत एव
ते प्राचीनं भुवन मिति होवाचु सैषाप्येतुर्हि कोसल-
विदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः† ॥ १७ ॥

अथ होवाच । गोतमो राहूगणुः कथन्नु म ऽत्रामन्त्यु-
माणो न प्रत्यश्रीषीरिति सु होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो
मुखे ऽभूत्स नेन्मे मुखान्निष्पद्यतै तस्मात्ते न प्रत्यश्रीष
मिति ॥ १८ ॥

तदु कथु मभूदिति । युचैव त्वं घृतस्रवीमहं ऽदृत्यभि-
व्याहार्षीस्तुदेव मे घृतकौर्त्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुद-
ज्जालीत् तं नाशकं धारयितुः सु मे मुखान्निर-
पादौति ॥ १९ ॥

स युत् सामिधेनीषु घृतवत् । सामिधेनु मेव तत्सु
मेवैनं तेनेन्धे व्वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । देवाञ्जिगाति‡ सुमयुरिति युज-
मानो वै सुमयुः स हि देवाञ्जिगौषति१ स हि देवाञ्-

* 'विदेहो माधवुः'-इति छ ।

† 'माधवाः'-इति छ, सा०-स० ।

‡, § 'देवान् जि-'इति छ ।

॥ 'देवान्'-इति छ ।

जिघांसति* तुस्मादाह देवान्† जिगाति‡ सुम्नयुरिति
सैषामेयी सत्यनिरुक्ता सुर्वं वा ऽश्रुनिरुक्तः सुर्वेणैवैतत्सु-
तिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्न ऽत्रा याहि व्वीतय इति । तद्देति भवति व्वीतय
ऽइति समन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्यु-
न्मृश्या द्वैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽश्रुकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका व्वितराः
स्युः कथन्न इदं व्वुरीय इव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभि-
रक्षुरैर्व्यनयन्वीतय ऽइति त ऽइमे व्विदूरं लोकास्ततो
देवेभ्यो व्वुरीयो ऽभवद्दुरीयो ह वा ऽश्रस्मै भवति यस्यैवं
व्विदुष एता मन्वाहुर्व्वीतय ऽइति ॥ २३ ॥

गृणानो हव्यदातय ऽइति । युजमानो वै हव्यदाति-
र्व्वृणानोः युजमानायेत्येवैतदाह नि होता सत्सि
बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतस्त्रोकेऽग्निं
दधाति सोऽयु मस्मिंस्त्रोके॥ऽग्निर्हितुः सैषेमु मेव लोको
मभ्युनूक्ते मुमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष
एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

* 'जिगांसति'-इति क, ख, ग, च-म । † 'देवान्'-इति क ।

‡ 'जिगाति'-इति ग ।

§ 'गृणानो'-इति च ।

॥ 'मस्मिंस्त्रोके'-इति क, 'मस्मिन् लोके'-इति क ।

तुन्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्ह्येत मुङ्गिरस
 ऐन्धताङ्गिर ऽइत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन वर्द्धयामसीति
 तत्सामिधेनुं पदः सु मेवैनं तेनेन्धे व्वीर्यं मेवास्मिन्
 दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविद्येति । बृहद्बु ह्येष शोचति सुमिद्धो
 यविद्येति यविष्टो ह्यग्निस्तुस्मादाह यविद्येति सैषैतु
 मेव लोक मभ्यनूक्तान्तरिक्षलोक मेव तुस्मादाग्नेयी
 सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एतु मेवैतया लोकं
 जयति युस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

सु नः पृथु श्रवाय्य मिति । अदो† वै पृथु युस्मिन्
 देवा एतुच्छ्रवाय्यं युस्मिन् देवा अच्छा देव व्विवास-
 सीत्युच्छ देव व्विवासस्येतुन्नो गमयेत्येवैतुदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्यं मिति । अदो† वै बृहद्युस्मिन् देवा
 एतुसुवीर्यं युस्मिन् देवाः सैषैतु मेव लोक मभ्यनूक्तादिव
 मेवैतु मेवैतया लोकं जयति युस्यैवं व्विदुष एता
 मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । ईडेन्यो नमस्य इतीडेन्यो ह्येषु नमस्यो
 ह्येषु तिरस्तुमाऽसि दर्शत इति तिर इव ह्येष तुमाऽसि

* इतोऽनन्तर मिह “शतम् ३००”—इति च-पुस्तके ।

†, ‡ ‘मित्यदो’—इति क ।

सुमिद्धो ददृशे सु मग्निरिध्यते वृषेति सुः ह्रीध्यते
वृषा वृषो अग्निः सुमिध्यत ऽइति सुः ह्रीध्यते ॥ २९ ॥

अश्वो नु देववाहन इति । अश्वो हु वा ऽणु भूत्वा
देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्यो मिति तत्तस्मादा-
ह्याश्वो नु देववाहन इति ॥ ३० ॥

तुः हविष्मन्त ईडत ऽइति* । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या
ईडते तस्मादाह तुः हविष्मन्त ईडत ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा व्युं वृषन् वृषणः सुमिधीमहीति । सुः
ह्येन मिन्धतेऽग्ने दीद्यतं वृहदिति दीदुयेव ह्येषु वृहत्
सुमिद्धः ॥ ३२ ॥†

तं व्या एतम् । वृषण्वन्तं त्रिचः‡ मुन्वाहाग्नेय्यो वा
ऽणताः सुर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो
भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं त्रिचः? मुन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निन्दूतं वृणीमह ऽइति देवाश्च वा
ऽशुसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्सुर्द्धमानान्
गायन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा

* 'ईडत ऽइति'—इति ग । † इतोऽनन्तर मिह "वर्द्ध प्र० ६४"—इति ख ।

‡, § 'वृष'—इति सायणोपपाठः, कात्यायनवार्त्तिकसम्मतश्च (पा० ६. १. ,
३४ वा० १) । वस्तुतः शतपथे कातीयश्रौते च सर्वत्रैव 'त्रिच'—इत्येव ।

पृथिवीयुः हैव तुदन्तरा तस्यौ तु ऽऽभय ऽएवु व्विदुश्च-
 क्रुर्यतरान् वै न इयु मुपावत्स्युति ते भविष्यन्ति परेतरे
 भविष्यन्तीति ता मुभय ऽएवोपमन्त्रयाश्चक्रिरेऽग्निरेवु
 देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस मुसुराणाः
 साम्नि मेवानुप्रेयाय तस्मादुन्वाहामिं दूतं दृणीमह
 ऽइति स हि देवानां दूत आसीद्दुतारं व्विश्ववेदस
 मिति ॥ ३४ ॥

तदु हैकोऽन्वाहः । होता यो व्विश्ववेदस इति नेदर
 मित्यात्मानं ब्रवाणीति तदु तथा नु ब्रूयान्मानुषुः ह ते
 यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेदृद्धं यज्ञे
 करवाणीति तस्माद्यथैवऽर्चा*नूक्त मेवु† मेवानुब्रूयाद्दो-
 तारं व्विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतु मित्येष हि
 यज्ञस्य सुक्रतुर्युं†दग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतु मिति
 सेयुं देवानुपाववर्त्त ततो देवा अभवन् परासुरा भवति
 ह वा ऽआत्मना पुरास्य सपुत्रा भवन्ति युस्यैवुं व्विदुष
 एता मन्वाहः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदा-
 नेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्षा'—इति क, ख । † नैतत् पदं च-पुस्तके ।

† 'सुक्रतुर्युं'—इति, 'सुक्रतुर्युं'—इति च पाठौ च-पुस्तके ।

तद्धैके । पुरस्ताद्वायुं दधत्युन्नं धायुं मुखतु इदं
मन्नाद्यं दध्म इति व्यदन्तस्तुदु तथा नु कुर्यादुनवक्त्रता
ह तस्यैषा भवति युः पुरस्ताद्वायुं दुधाति दशमी वा
हि तुर्द्धिकादशी वा सम्पद्यते तस्यो ह्यैषावक्त्रता
भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्ठादेव धायुं
दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञः
समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतदाहामिः पावक ईञ्च इति
पावको ह्येष ईञ्चो ह्येष शोचिष्केशस्तु मीमह इति
शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धो ऽअग्न
ऽआहुतेत्यतः प्राचीनः सुर्व मिध्म मभ्यादध्याद्यदन्यत्स-
मिधोपवृक्त इव ह्येतद्भोता यद्वा ऽअन्यत्समिध इध्म-
स्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्दे यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषुन्तः
हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तुस्मादुतः प्राचीनः
सुर्व मिध्म मभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि
सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्वः हि हव्यवाडस्यैष हि हव्यवाड
युदमिस्तस्मादाह त्वः हि हव्यवाडस्यैत्या जुहोता दुव-
स्यतामिं प्रयत्यध्वरे वृणीध्वः हव्यवाहन मिति
सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च युजत च युस्मै कामाद्य

समैन्धिङ्* तुत् कुरुतेत्येवैतदाहामिं प्रयत्यध्वर ऽदृत्यध्वरो
 वै युञ्जोऽमिं प्रयति यन्न ऽदृत्येवैतदाह वृणीध्वः हव्य-
 वाहन मित्येष हि हव्यवाहनो युदमिस्तुस्मादाह
 वृणीध्वः हव्यवाहन मिति ॥ ३६ ॥

तं वा ऽएतम् । अध्वरुवन्तं चिच† मुन्वाह देवान्
 ह वै यज्ञेन यजमानान्तसपत्ना असुरा दुधूर्षाश्चक्रुस्ते
 दुधूर्षन्त एव नु शेकुर्धुर्वितुं ते पुरावभूवुस्तुस्माद्युञ्जो
 ऽध्वरो नाम दुधूर्षन् ह वा ऽएनः सपत्नः पुराभवति
 युस्यैवं व्विदुषोऽध्वरुवन्तं चिच‡ मन्वाहुर्यावद्देव सौम्ये-
 नाध्वरेणेषा जुयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेय्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते— “द्विदुष्येति ।
 ‘हिं’-इति शब्द सुचार्यैत्यर्थः^१ । “नासामेत्यादि । सामरहितस्य

* ‘न्धिङ्’-इति च पाठः च-पुस्तके । † २६४८० ‡-५ टोप्यन्वौ प्रथमे ।

१-“ ‘हृश्म्’-इति स द्विदुष्येति-इति सा० छा० ब्रा० ४. ८. १ ।

अथज्ञत्वात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्^१, सामिधेनीषु तत्कर-
णेन सामिधेनीयुक्तः सर्वाऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
'ओऽम्-ओऽम्'—इति वीप्सया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य
प्रणवस्थानुकरणम् ॥ १ ॥

“यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्वं
सुपपादयति—“प्राणो वा इति” । हिङ्कृत्यानुवचनम् । मिथुन-
सम्पत्त्या स्तौति—“वाचा वा इत्यादिना । नाभिकास्यप्राणात्मको
हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्यत्वात्; षड् च वागात्मिका, तथा उच्चार्यमाण-
त्वात् । ‘प्राणश्च वाक् च’ ‘एतत्’ एकं ‘मिथुनम्’; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् ।
अतः सामिधेनीनां ‘पुरस्ताद्’ यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनन-
निमित्तं ‘हिङ्कृत्य’ अनुवचनेन ‘मिथुन मेवं क्रियते’ इत्यर्थः^२ ॥ २ ॥

“अन्यतरदेवेति । उच्चैर्हिङ्कारस्योच्चारणे हि सोऽपि वाचैव
निर्वर्त्येत इति तदात्मक एव स्यात् प्राणात्मकः; तथा च मिथुन-
सम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां सिद्धविशेषं विधत्ते—“स वा एति चेति ।
आ इति ‘एति’; प्र इति ‘प्रेति’ । अत्र ‘इति’-शब्देन प्रकृत-
विपर्यायकता एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रथमाय ‘अर्वाची’-शब्दपरतया

१— तथाहि “लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत”—इत्यादि (४ प्र० २-७ ख०),
“अथ सप्तविधस्य; वाचि सप्तविधं सामोपासीत”—इत्यादि च (४ प्र०
८-२१ ख०) सा० छा० ब्रा० ।

२—“प्राणो हिङ्कारः”—इत्यादि सा० छा० ब्रा० ४. ७. १ ।

३— सा० छा० ब्रा० ४. १२. १, २ द्रष्टव्यम् ।

श्वस्त्राद्येते । तथा च आङ्मुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च खसोऽनु-
ब्रूयादित्यर्थः ॥

तदेतस्मिन् द्वयं प्रयोजनकथनेन प्रशंसति—“गायत्री मेवेति ।
आङ्मुपसर्गो ह्याभिसुख्ये वर्त्तते^१, अतस्तेन ‘अर्वाचीम्’ अभिसुखीं
युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् ‘प्र’-शब्दस्य परा-
ङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति^२, अतोऽच ‘प्र’-शब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना
पराङ्मुखी मेव तां ‘युनक्ति’ इत्यर्थः ।

एव मुभयथा योजनस्य प्रयोजनमाह—“पराय्यहेति । यतो
देवयजनास्त्रिभ्यः ‘पराची’ पराङ्मुखी, अनिवर्त्तमानैव गायत्री
द्युलोकं प्रति ‘यज्ञं’ वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् ‘मनुष्यान्’
रक्षितुं शक्नोति ; अतो स्मिन् द्वययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतस्मिन् द्वयं विधाय प्रशंसति—“यदेवेत्यादिना । “प्रेति वै
प्राण इति । ‘प्र’-शब्दस्य परागच्छनार्थत्वात्, प्राणस्य च परागृह्णति-
त्वादुभयोस्तादात्म्यम् । “एत्युदान इति । आकारस्याभिसुख्यार्थत्वात्
उदानस्य अन्तःप्रवेशवृत्तिरूपत्वात्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

“यदेवेति चेति । “प्रेति वै रेतः सिच्यत इति । सिच्यमानस्य
रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः ‘प्र’-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-
रूपेण जायमानस्य अभिसुख्य मावर्त्तनादाभिसुख्यवाचिन आकारस्य

१— निब० १. १. ५ ; १. २. ३ ; ३. ३. ४ ; ५. १. ६ ।

२—“प्रपरेत्वेतस्य प्रातिलोभ्यम्”—इति निब० १. १. ५ ।

३—‘अन्तःप्रवेशवृत्ति’—इति ड ।

तादात्म्यम् । “प्रेति पशव इत्यादि । पशूनां हृणादिभक्षणाय यदनं प्रति पराग् गमनम्, तत् ‘प्र’-शब्दार्थः^१ ; यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्थार्थः^२ । किं वज्रना ‘सर्वम्’ अपि ‘इदं’ जगत् प्रगमन-स्वभाव मावर्त्तनस्वभावश्च ; तस्मादेतल्लिङ्गद्वय मनुवचने सम्पादनौघ मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— “सोऽन्वाहेति । “प्र वो वाजा इति । एषा ‘प्र’-शब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी^३ । “अग्न आ थाहीत्या-ङुपसर्गलिङ्गयुक्ता” ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्य माशङ्क्य निरस्यति— “तद् हेति । “आया-हि”-इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिसुख्यगमनं प्रतिपादितम्, ‘तत्’ स्वर्गवासि-देवापेक्षया परागमन मेवेति ‘एति’-लिङ्ग मपि ‘प्रेति’-लिङ्गं ‘सम्पद्यत इति’ एकीयमताभिप्रायः । ‘तत्’ एतत् ‘आति-विज्ञान्यं’ (न^४) ज्ञानपथातिवर्त्ति । “आयाहि”-इत्युक्ते यस्मादागमन मेव शीघ्रं बुद्धावारोचति, न तु प्रगमनम् ; तस्मात् ‘प्रेति’-सम्पत्तिः^५ दुरधिगमेत्यर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-प्रेत्यानुवदति— “प्र व इति ॥ ८ ॥

विहित मनुवचन मनुष्य प्रथमतोऽनुवक्तव्या मृचं विधाय तत्प-दानि व्याचष्टे— “सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र ‘वाजाः’-‘इति’ पदेन

१— निब० १. १. ५ ।

२— निघ० ४. २. ३२ ।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २ ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

५— ‘न’-इति पदं ठ-ड-णुस्तकयोर्गोस्ति ।

६— ‘सप्रतिपत्तिः’-इति ज, झ, ङ, ।

‘अक्षं’ विवक्षितम्; वाजयति वक्षयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः । अतः एतत्पदोच्चारणेन ‘अक्ष मेव’ ‘अभ्यनूक्तम्’ अभिप्रेक्ष्यानुवचनं कृतं भवति । “वक्षोः, द्यौः, भानुः, वासरम्”—इत्यहर्नामसु पाठात् ‘द्यु’-शब्दो दिनवचनः । द्युन् दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या ‘अभिद्यवः’, ‘इति’ अनेन ‘अर्द्धमासाः’ उच्यन्त इति व्याचष्टे— ‘अर्द्धमासा वा अभिद्यवः’—इति । “पशवो वै हविष्मन्तः”—इति । क्षीरदध्याध्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तदन्त इत्यर्थः ॥८॥

“दृताच्चेति । ‘दृत’-शब्दोच्चारणस्याग्निमन्वनेऽतिशयित मानु-
कस्य माख्याधिकया दर्शयति— “विदेघो ह माधव इत्यादिना । ‘माधवः’^१ मधुनाम्नः पुत्रो ‘विदेघः’^२ नाम राजा ; स च स्वमुखे विश्वनरहितम् ‘अग्निं’ धारयामास । रङ्गणस्य पुत्रो ‘गोतमः’ नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः ‘पुरोहितः’ । स च राजा तेन ऋषिणा आहूयमानः ‘तस्मै’ न प्रत्युत्तरं ददौ । केनाभिप्रायेति चेत्, उच्यते— यद्यहं वदिष्यामि, मदीयात् ‘मुखात्’ सोऽग्निर्निष्पद्येत ? नैव निष्पद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

“त मृगिरित्यादि । स च ऋषिः ऋक्मन्त्रैस्तस्य मुखगत मग्निं स्तुवन् ‘तं’ विदेघ माह्वातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ६ ख० १, २, ३, ४ ।

२— क्वातिरिक्तमूलपुस्तकेषु ‘माधवः’—इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वेव-
रेणापि सर्वत्रैव ; तन्न जाने माधवपाठः कुतो लब्धः सायणाचार्येणेति ।

३— श्रुतपथेऽन्यत्र तु सर्वत्रैव ‘विदेह’-शब्दः श्रुतः (१. ४. १. १७ ; १४.
६. ११. ६ ; ७. २. ३०.) एकत्रैवेह श्रूयते विदेघ इति ।

“वीतिहोषम्”—इति^१ मन्त्रेण आजुहाव । एवं स्तुतोऽप्यग्निः तन्मुखे
द्वष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

“स न इति । ‘सः’ विदेघोऽपि ‘न’ प्रत्युवाच । पुनरपि ‘सः’
ऋषिः “उदग्ने शुचयः”—इति^२ मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ
माकारयामास । ‘विदेघार’—इति स्तुतिः असूयार्या^३ ॥ १२ ॥

“स ह नैवेति । एव मपि प्रतिश्रवणाभावे “तन्त्वा दृतस्त्ववी-
महे”—इति इमा मेव षष्ठम्^४ अग्निं मभिसाध्योक्तवान् । ‘सः’
चाग्निः मन्त्रगतदृतशब्दोच्चारणसमये एव माधवस्य मुखसकाशादूर्द्ध्वं
ज्वलितोऽभूत् । ‘तम्’ अग्निं ‘धारयितुं’ सोऽपि ‘न शशाक’ ;
ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात् । ‘सः’ च मुखान्निर्गतः सन् ‘पृथिवी’
प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

“तर्हीति । तस्मिन् समये माधवस्य तापशमनाय ‘सरस्वत्यां’ नद्यां
निमग्नोऽभूत् । ‘सः’ अग्निसत्त्वात् स्थानादारभ्य ‘प्राङ् दहन्’ इमां
सर्वां ‘पृथिवीम्’ अभितो व्याप्नोत् । माधवगोतमावुभावपि ‘दहन्तं’
‘तम्’ अग्निं ‘पश्चात्’ अनुजग्मतुः । ‘सः’ च दहन्नाग्निः पृथिव्यां थावत्यो
नद्यः सन्ति, ताः ‘सर्वा नदीः’ अतिशयेन ‘ददाह’ शोषयामास ।
‘प्राचीनं’ दहतोऽस्य पुरस्तात् ‘सदानीरा’ नाम नदी ‘उत्तरात्’
उदक्प्रवाहा ‘एति’ गच्छति । तथा च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

१— वा० सं० २. ४. १ ; का० श्रौ० सू० २. ८. २ ।

२— तै०सं० १. ३. १४. २८ ; ४. ४६. १३ ; ५. ५. १२ ; २. ४. १४. ११ ।

३— पा० सू० ८. २. १०३ ।

४— ऋ० सं० ५. २६. २ ।

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवाद्ये
धारितवतीत्यर्थः । स चाग्निः 'तां' नदी मितरनदीवत् 'नाति-
द्दाह' । अत एव 'सदा' सर्वदा 'नीरं' जल मस्या मस्तीति
युक्त्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते । तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया
सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनीति' । 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दह-
नोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न त्युगन्ति । अग्निदाहा-
भावेनाविशुद्धत्वादिति हेतु माह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि'
इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^१ ।
प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अचेतर
मिव' अतिशयेन निवासयोग्य मिव 'आस' बभूव । तथा
'स्त्रावितरं' भग्नभाण्डे निक्षिप्तनीरवत्तद्देशेऽस्तुष्टितं यज्ञदानादिक
मतिशयेन 'स्त्रावि' स्ववणश्रीलं फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः । तत्र
हेतु माह— "अस्त्रदित मिति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्त्र-
दितम्' अनास्त्रादितम्, अतस्तत्स्थान मपविच मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहार माह— "तदु हेति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
समये 'तत्' अपि स्थानं 'चेतरं' निवासयोग्य मेव भवति । कुत
इत्यत आह— "ब्राह्मणा उ हीति । 'नूनम्' इति निश्चये^२; 'हि'
यस्मात् 'एतत्' स्थानं ब्राह्मणाः 'यज्ञैरभिवृद्धन्' यज्ञानुष्ठानैः

१— अम० को० १. १०. ३३ ।

२— पा० सू० २. १. २६ ।

३— "नून मिति विचिन्तित्सारथीयः"—इति निघ० १. २. ७ ।

अग्निना आस्त्रादित महत्पत, तस्मादित्यर्थः । 'सा' च नदी 'जघन्ते'
निहृष्टे सर्वरसवर्जिते 'नैदाघे' धीमसम्बन्धिकास्त्रेऽपि सम्यक्
'कोपयति' बह्वजलतया प्रकुपिता भवति । 'तावत्' पर्यन्ते हि
काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा'; तदा च तं निवारयितुं तस्याः
प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्घेषु 'सः' च माधवः
अग्नि मेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'—'क्व' कुत्र देशे 'अहं भवानि' निव-
सेयम्? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् 'उवाच' । किं मिति । 'अतः'
अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव
निवासोऽस्त्विति । अत एव कारणात् एतस्मिन्नपि काले 'सैषा'
सदानीरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादालेन
दृश्यते । 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः
अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति—“अथ
होवाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः । गोतम-
माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनलाङ्गुल्-प्रयोगो
विशेषः ॥ १८, १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति—“स यदिति ।
यस्माद् दृष्टशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात्
'सामिधेनीषु' 'यद्' 'दृष्ट'-प्रातिपदिकयुक्तं पदम्, 'तत्' 'सामिधेन
मेव' अग्निमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् दृताद्येतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततर मिति निगमयति—
 “तद्विति । तैत्तिरीयकेऽपि नृमेधपरुष्केपसंवादोदाहरणे दृतवत्प-
 दस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— “यत्समावद्विद कथा ल मग्नि
 मज्जीजनो माह मिति ; सामिधेनीना मेवाहं वर्षं वेदेत्यब्रवीद्
 यद् ; दृतवत्पद मनूयते, स आसां वर्षः”—इति^१ । “यजमानो वा
 इत्यादि । ‘सुखं’ सुखं स्वर्गादिलक्षण मात्मन इच्छतीति^२ ‘सुख्युः’
 यजमानः । जिगातीत्यस्याभिप्राय माह— “जिगीषतीति । जेतु
 मिच्छतीत्यर्थः ।

ननु “गा स्तुतौ”—इति^३ धातुः, कथं तस्य जिगीषतीति
 व्याख्यान मित्यत आह— “स ह्यीति । ‘हि’ यस्मात् यजमानो
 देवान् स्तुत्या ‘जिघांसति’ हन्तुं प्राप्नु मिच्छति । हन्तिरत्र
 गत्यर्थः । ‘तस्मात्’ जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थः । “अञ्जनगमां
 सनि”—इति^४ सनि दौर्घत्वम् । “सर्वं वा अनिरुक्त मिति ।
 यन्नामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मक मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“अग्न आ याहीति । “वीतये”—इति पदं व्याख्यातु मितिहास
 माह— “समन्तिक मिवेति । सन्निकृष्टतर मिवेत्यर्थः । सन्निकर्ष
 मेवाभिनयेन दर्शयति— “इत्युन्मृश्येति । यथोर्ध्वबाहुना शाखायं
 स्पृश्यते, ‘इति’ एव मेव घौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“ते देवा इति । “वितरां स्युरिति । अतिशयेन विप्रकृष्टा
 भवेद्युरित्यर्थः । “वरीय इवेति । ‘उरतरं’ विस्तीर्णतर मेव एतत्

१— तै० सं० २. ५. ८. ५ ।

२— पा० सू० ३. १. ८ ।

३— धा० पा० जु० ५० २३ ।

४— पा० सू० ६. ४. १६ ।

चिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः। विस्मिष्टा इति: 'वीतिः',
तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति। एतदक्षरत्रय-
प्रयोगात् चयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता
इत्यर्थः। "एता मन्वाङ्गरिति। 'वीतये'-इतिपदेन युक्ताम् "अग्न
आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या षष्ठो द्वितीयं पाद मनुद्य व्याचष्टे— "गृणान इति।
इविष्ठो दानाद् 'इत्यदिति: = यजमानः' ॥

अस्या षष्ठोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रगंसति— "अग्निर्वै
हीतेत्यादिना ॥ २४ ॥

द्वितीयां सामिधेनी मनुद्य व्याचष्टे— "तन्वेति'। 'अङ्गिरसः'
महर्षयो यत् 'समिद्धिः' अग्निम् 'ऐन्वत' समिद्ध मकुर्वन्',
तस्मादग्निरपि 'अङ्गिर इति' सम्बोध्यते। तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्ध
मित्याह— "अङ्गिरा उ हीति। "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरयो-
ऽभवन्निति' अङ्गिरसा मङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अङ्गिरः'-शब्दाभि-
धेयता। अग्निरप्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्व मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"इह षष्ठोऽपेति। "यविष्ठो अग्निरिति। 'यविष्ठः' युवतमः
मित्यतरुणः; अजरामरत्वात् ॥

अस्या षष्ठोऽनुवचन मन्तरिचलोकजयहेतुत्वेन प्रगंसति— "सै-

१—तै० ब्रा० ३. ५. २. ३; सं० २. ५. ८. १-११।

२—तेषां वर्णनम् ऐ० ब्रा० ६. ५. ८-९-खण्डयोत्रवृत्तम्। वस्तुतस्तु "एत
सु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गारां यजसः"—इति सा० छा० ब्रा० ३. २. १०।

३—ऐ० ब्रा० ३. ३. ६। निघ० ३. ३. ५। निघ० ५. ५. ११।

वेति । “एत मेव”-इति सामान्योक्तं विवृणोति- “अन्तरिक्षेति ।
 अन्तरिक्षलोकस्य साम्य माह- “तस्मादिति ॥ १६ ॥

चतुर्थीं सामिधेनी मनुष्य दुल्लोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे- “स न
 इत्यादिना । ‘अदः’ विप्रहृष्टं दुस्मानं खलु ‘पृथु’ विस्तीर्णम् ।
 तद्विशिनष्टि- “यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ लोके ‘देवाः’ सर्वे वसन्ति,
 तत् स्थान मत्र ‘पृथु’-शब्दवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव ‘एतत्’
 ‘अवाच्यं’ अवणीयं प्रशस्यम् । पादान्तर मनुष्य व्याचष्टे- “अच्छा
 देवेति । देवोषितं दुल्लोकरूपं स्थानम् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘विवाससि’
 प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनञ्च प्राप्तर्यं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- “एतन्नो
 गमयेति ॥ १७ ॥

“दृष्टदग््न इति । “अदो वा इति । सर्वत्र हि विशेय्यरक्षितः
 ‘दद’-शब्दो भूलोकवचनः, ‘अदः’-शब्दश्च दुल्लोकवचनः ॥ १८ ॥

अग्नन्तरस्य अनुवचनं विधत्ते- “सोऽन्वाहेति । ‘ईडेन्यः’ स्तोतव्यः,
 ‘नमस्यः’ नमस्कर्त्तव्य इत्यथ मर्थः । प्रसिद्ध इति हेरर्थः । द्वितीयं
 पाद मनुष्य व्याचष्टे- “तिरस्समांसीति । ‘एषः’ खल्वग्निः समिद्धः
 सन् ‘तमांसि’ तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन ‘दर्शतः’-इतिपदस्य कर्माणि
 व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “स मग्निरिध्यते”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १९ ॥

“अशो नेति । “अशो न देववाहनः”-इत्यत्र ‘न’-शब्दस्य
 निषेधार्थत्वं माशङ्क्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति- “यद्वा इति । ‘असि’
 ऋषभे ‘यत्’ ‘न-इति’ पदम्, तत् ‘ओम्-इति’ अङ्गीकारार्थतया

१- तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२, ३- तै० ब्रा० ३. ५. २. ५, ६ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

प्रतिपत्तव्यम् । “एवम्वरमोन्पदम्”—इति हि निघण्टुः(?)^१ । ‘अश्वो
ह वा एष भूत्वा’ अश्वरूप मास्थायेति यावत् ॥ ३० ॥

“तः हविभन्त इति । “हविभन्तो ह्येत मित्यादि । चरुपुरो-
डाग्रादीनि ‘हवींषि’ सन्नाद्य, तद्युक्ता च्छलिग्यजमानाः तानि
हवींषि देवान् प्रापयितु मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईड स्तुतौ”—इति
धातुः^२ ॥ ३१ ॥

“वृषणन्वेत्यादि^३ । निगदधिद्धम् । “दीद्यतं वृहत्”—इत्यत्र
दीद्यच्छब्दस्याभिप्राय माह— “दीद्येवेति । “दीद्यति” दीप्ति-
कर्मा, कान्दस्यो धातुः^४ । पूर्वाभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन्
समये ‘वृहत्’ अधिकं ‘दीद्येव’ दिदीप इतीव । ‘हि’ यतो
‘दीद्यतं’ दीप्यमानं त्वा मित्यग्निविशेषणं युक्त मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

“ईडेन्यः”—इत्यस्य वृचस्य वृषणच्छब्दायात् सुपजीव्य प्रशंसति—
“तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि ‘वृषन्’-शब्देन इन्द्रो-
ऽप्युपस्थाप्यते ; ‘वृषन्’-शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो ‘वृषन्’-शब्द-
युक्तस्य वृचस्यानुवचनादितरथज्ञवत् सामिधेनीना मपीन्द्रसम्बन्धः
विज्ञानीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१—“ओ मेवं परमं मते”—इति ऋम०को० ३. ४. १२ । “ओइ मित्यस्य प्रति-
गर एवं तथेति गाथाया ओ मिति वै देवं तथेति मानुषम्”—इति ऐ०ब्रा०
७. ३. ६ । “प्रणवे चाभ्युपगमे चापाहृतौ च मङ्गले”—इति मे० अथ० ५१ ।

२—धा० पा० ऋदा० ऋा० ६ ।

३—तै० ब्रा० ३. ५. ३. ७ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

४—निघ० १. १६. ४ ; निघ० १०. २. ६ ।

सामिधेयन्तरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देव-
दूतत्वं सुपपादयितुं मितिहासमाह— “देवास्य वा इति । ‘तान्’
मिथः ‘स्यर्द्धमानान्’ देवासुरान् ‘अन्तरा’ तेषां सुभयेषां मध्यत
इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेणेति” द्वितीया । “इयं वा इत्यादि । योऽस्य-
मानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘स्यं
पृथिव्ये’ इयं मेव खलु पृथिवी तेषां सुभयेषां मध्यवर्तिनी । युक्तं
चेत्— मेरोरग्रभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि
देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन्
ह्यसुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्तत इति । ‘ह’-शब्दयोगा-
दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः^२ । “यतरान्वा इति । “किं यत्तदोर्निर्द्धारणे”-
इति^३ यच्छब्दात् डतरच् । ‘उपावर्त्यति’ उपावृत्ता भविष्यति ।
‘उपमन्त्रयाञ्चक्रिरे’ रहस्यं दूतमुखेनाहृतवन्त इत्यर्थः । “मच्चि
गुप्तभाषणे”-इति^४ धातुः; लिट्; प्रत्ययान्तत्वादात् प्रत्ययः^५ ।

तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणां मित्युभयं
विविनक्ति— “अग्निरेवेति । ‘सहरचाः’ नाम यत् ‘असुररक्षसम्’
असुरविरोधि रक्षः । समासान्तो ‘अ’-प्रत्ययः^६ । ‘रक्षः’-शब्दस्य

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— अथर्ववेदिक मितं वर्णनं मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीयमेव ।

४— पा० सू० ५. ३. ६२ ।

५— धा० पा० सु० षा० ४५ ।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६ ।

७— “अनसन्ताम्रपुंसकाञ्छन्दसि”-इति पा० सू० ५. ४. १०३ ।

न्वितनपुंसकत्वात् समासान्तस्यापि तथात्वम् । “स हि देवाना
मिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं वृणीमहे-इति’ अनु-
वचनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीयपाद मनुष्य तत्र पाठान्तर मुपन्यस्य
दूषयति— “होतार मित्यादिना ॥ ३४ ॥

“तद्विति । “होता यो विश्ववेदस इति” पाठान्तर मनुब्रुवता
मभिप्राय माह । यद्यपि होतार मिति ‘होह’-शब्दो द्वितीयान्तः,
तथापि ‘होता अरम्’ इत्यपि श्रुतिषामान्यात् प्रतीयते । स च
‘अरं’-शब्दः ‘अरं’-शब्दपर्यायः । “वास-मूल-सञ्चल मङ्गुलीनाम्”-
इति’ ललस्य विकल्पितत्वात् । ‘अरं’-शब्दोऽत्र निवारणार्थः ।
‘आत्मानं’ निवारणविशिष्टं ‘नेत्’ नैव ‘अवाणि’-इत्यनेनाभि-
प्रायेणेत्यर्थः । “होता यः”-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा
प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पञ्चनिराकरणं “तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । “होतारम्”-
इत्यार्षपाठं परित्यज्य “होता यः”-इतिपाठविपरिणामस्य मनुष्य-
बुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम् । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्य
मित्युपसंहरति— “तस्मादिति । कौटुम्बिधं तर्हि वेदे पठित मिति
तदाह— “होतार मिति । ‘एव’कारः पचान्तरव्युदासार्थः ॥

प्रकृत मितिहासशेष मुपसंहरति— “सैथ मिति । देवासुराणां

१— पा० सू० ८, २, १८, वा० २ (“वा जो र मापद्यते”) ।

२— तदित्यं मन्त्रेषु स्वाभिप्रेतप्रार्थनादिप्रकाशनावापि वैदिकशब्दानां
परिवर्तनादिकं सर्वत्रैव निश्चिद्ध मिति सूचितम् ।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'सेयं' रहस्य माहता सती 'देवान्'
एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः'
'अभवन्' अजयन् । 'असुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भूताः ॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसर मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फल माह—
“भवतीति । 'आत्मना' स्वयं 'भवति' भूष्णुः, समर्थो भवति ।
'अस्य' च अचवः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अष्टसङ्क्षोपजीवनेन प्रशंसति— “तां वा इति । 'निदानेन'
मूलकारणेन विचार्यमाणा ऋगक्षरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि
प्रतिपादम् 'अष्टाक्षरा'; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूर्तिहेतुत्वादप्येषा
विशेषतो 'गायत्री'-इति । ताम् 'अष्टमौ मनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेन्यः, तत्र “ष्टु पाजाः”-“तं सबाधः”-इति
द्वे धाय्याख्ये ऋचौ सामिधेनीषु प्रचेन्नख्ये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-
पक्षाभ्यां दर्शयति—“तद्वैक इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्व मित्यर्थः ।

तथा कुर्वता मभिप्राय माह—“सुखत इति । अक्षस्य
तदाक्षस्य 'अक्षायम्' 'इदं' धाय्यारूपं 'सुखतः' सुखप्रदेय एव
'दक्षः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति—“तदु तथेति । 'अनवकृप्ता'
असमर्था ऊर्द्धं द्वयोर्धाय्ययोः प्रचेपात् । “अग्निं दूतम्”-इत्यष्टमौ,

१—“पाथ्य-सान्नाय्य-निकाय्य-धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु”-
इति पा० सू० ३. १. १२६ । 'धीयतेऽनया समिदिति धाय्या
ऋक्'-इति तत्र कौ० । ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १३; ३. ७ । तै०
सं० २. २. १०. २ । २— ऋ० सं० ३. २७. ५, ६ ।

‘दशमी’ सम्पद्यते; तथा चाष्टमीत्वभङ्गेन “गायत्री वा एषा निदानेन”—इतिप्रतिपादितगायत्रीतिपदविरहादसमर्थं स्यात् ।

तथा समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाय्ये प्रचेन्नथ्ये; सा च समिद्धमानवती सामिधेनीनां पाञ्चदश्ये नवमी, सा च साप्तदश्ये त्स्वर्षात् ‘एकादशी सम्पद्यते’ । उभयत्र ‘वा’-शब्दस्त्वार्ये । कथं तर्हि अवकृप्तिरित्यत आह—“तस्यो हेति । ‘यस्य’ यजमानस्य स सामिधेनीषु “अग्निं दूतम्”—इत्येषा अष्टमी; ‘तस्यैषा’ (‘अवकृप्ता’) अवकृप्तिः, समर्था ‘भवति’ इत्यर्थः ।

कुच तर्हि धाय्ययोः प्रचेप इति तदाह—“तस्मादिति । अष्टम्याः ‘उपरिष्ठात्’ समिध्यमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव ‘धाय्ये’ प्रचिपेत् । उक्तं ह्यापस्तम्बेन—“समिध्यमानवतीं समिद्धवतीञ्चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये दधाति”—इति^१ । आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—“दतीयसां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्यं इति द्वे धाय्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्”—इति^२ ॥ ३७ ॥

एव मष्टमीं विधाय प्रशंसति—“समिद्धमान इति^३ । निगद-
षिद्ध मेतत् । “शोचन्तीव ह्येतस्येति । दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्ध्व-
सुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च ‘शोचन्ति’ दीप्यन्ते; ‘इव’-

१— पुरस्तादिहैव द्रष्टव्यम् (२६५ पृ० १७ पं०) ।

२— ‘गायत्रीति पद्य मसमर्थं’—इति ड ।

३— व्याप० औ० सू० २. १२. ५ ।

४— व्या० औ० सू० २. १. २६. (ऋ० सं० ३. २७. ५, ६.) ।

५— तै० ब्रा० ३. ५. २. ६; सं० २. ५. ८. १-११ ।

शब्दोऽवधारणे; 'शोचिषः' दौष्यमानाः केशा यस्येति 'शोचिष्कोशः'
इत्यर्थः ॥

दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेभ्योऽप्यस्य सर्वस्य अग्रावभ्याधानं
विधत्ते—“समिद्धो अग्न इत्यादिना^१ । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः
'प्राचौनं' प्राक् । “विभाषाच्चैरदिक् स्त्रियाम्”—इति^२ स्वार्थिकः
ख-प्रत्ययः । “यदन्यत्समिधः इति । अनुयाजार्थायाः 'समिधः' 'यत्
अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अस्मिन्नेव समये इभ्योऽप्यस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य
हेतु माह—“अपवृङ्क्ते इवेति । 'एतत्' एतर्हि, अस्मिन् समये
होता 'अपवृङ्क्ते इव' अग्नेः समिन्धनं परिषमापयतीव । “समिद्धो
अग्न आहुतेति । समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समिन्धनहेतुत्वाच्च,
सर्वस्येभ्यस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तं मित्यर्थः ॥

प्रागनभ्याधानदोष माह—“यद्वा अन्यदिति । अनुयाजसमिद्ध-
यतिरिक्तं 'यत्' इभ्यसम्बन्धि काष्ठं समिद्धावस्थायां वर्त्तते, 'तत्
अतिरिक्तम्' । तच्च ग्रचुवर्द्धनहेतुरित्यपि । “समिद्धो अग्न आहुत”-
इत्यतः प्रागेवेभ्योऽपि प्रक्षेप्यः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“समिद्ध इति प्रागतः सर्वं मिषम मेकवर्जं मनुयाजाश्चेत्”-
इति^३ ॥ ३८ ॥

“देवान् यच्चौत्यादि । निगदसिद्धम् ।

अग्निमां सामिधेनी मनूद्य व्याचष्टे—“आ जुषोतेति । “आ

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. १०; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ५. ४. ८ ।

३— का० श्रौ० सू० ३. १. ११ ।

जुहोत दुवस्यतेति' अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः सम्बोध्य हवनादिकार्यं प्रेर्यन्ते; अतः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवदयं मन्त्रः सम्यैषरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थं माह—“जुहुत च यजत चेति । जुहुतेत्यत्र 'त'-शब्दस्य “तप्तनप्तनयमास्य”-इति' तवादेशे गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । 'दुवस्यतिः' परिचरणार्थः' 'दुवस्यत' परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थं माह—“यस्मै कामायेति । फलसाधनतया काम्य-मानाय 'यस्मै' यागहोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः! 'समैन्विद्धम्' अग्निषमिन्धनम् अह्वदम्” । सोऽग्निः समिद्धः सम्यक्; अतोऽस्मिन् समये 'तत्कुहतेत्येव' एवरूपं मर्थं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । “अग्निं प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

द्वचस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुं मनुवदति—“तं वा इति । “समिद्धमानो अध्वरः”-इत्यादिकं मृक्चय मध्वरशब्दोपेतं मनु-ब्रूयात् । “दुधूर्षाञ्चक्रुरिति । धूर्वितुं मिष्कां कृतवन्त इत्यर्थः । “धूर्वीं हिंसायाम्”-इत्यस्मात् सनि, वसोपे, प्रत्ययान्तात्वादाम् प्रत्ययः' । 'दुधूर्षन्तः' 'ते' असुराः देवान् 'धूर्वितुं' हिंसितुं 'न श्रेकुः' न शक्ताः; प्रत्युत 'परा'हता एव 'बभूवुः' । 'तस्मात्' अहिंसाहेतुत्वात् 'अध्वरः'-इति यज्ञस्य नाम सम्यक्म् ॥

१—तै० ब्रा० ३. ५. २. ११; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२—पा० सू० ७. १. ४५ ।

३—निघ० इत्य० ५४० ५५५ ।

४—'अह्वसत'-इति ड ।

५—घा० पा० आ० ५० ५०३ ।

६—पा० ३. १. ७४० सन्, ६. १. ६६४ सू० वसोपः, ३. १. ३५ आम् ।

एवं पुरावृत्तं सुदाहृत्यैतद्विदुषः फलं माह— “दुधूर्षन् हेति ।
 “थावदेवेति । ‘अध्वर’-शब्दो हि सोमयागे रूढः ; स चात्र दर्शपूर्ण-
 मासविषये मन्त्रेण प्रस्तूयत इति सोमयागेन थावदेव फलं प्राप्नोति,
 तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

एतुङ्ग वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युञ्जोतुत्व
 इदुन्नो ह्व्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युञ्जोपामदन्वीर्य-
 वान्वै त्वु मस्युलं‡ वै त्वु मेतुस्मा असीति व्वीर्ये समा-
 दुधतो युयेद मुप्येतुर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे‡ युञ्जन्ति
 तु मुपमदन्ति व्वीर्यवान्वै त्वु मस्युलं॥ वै त्वु मेतुस्मा

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीप्रयोगारम्भप्रकारो विहितः, तन्मन्त्राणां
 क्लृपदादिस्थाख्यानानि च ज्ञापितानि । तत्रायं पद्धतिः— होत्रा
 उपांशु त्रिर्हिङ्गुत्व प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमस्वरेणानूचमानासु
 यजमानः पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमि मधः पीडयति ; अध्वर्युश्च स्वयं मादाय
 तिष्ठन् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैकं मिध्नकाळं माहवगीये
 ऽभ्याददाति । ‘समिद्धमानो अध्वरे’-इत्यस्या ऋचः प्रणवे ‘समिद्धो
 अग्ने’-इत्यतः प्राक् एकं मिध्नकाळं परिशिष्यावशिष्टानां पञ्चानां
 काळानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् ॥

* , †, ‡ ‘गुरिष्ठे’-इति ख, ग ।

‡, ॥ ‘मस्युलं’-इति क, ग ।

ऽअसूति व्वीर्ये समादुधतः स यदुत ऊर्द्धुं मन्वाहोप-
स्तौत्येवैन मेतुद्वीर्यं मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महान्॥† ऽअसि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म
ह्यग्निस्तुस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो ह्यं
भरति तुस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा ऽइमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभक्तिं तुस्माद्देवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैन मेतुद्देवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महाव्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादा-
र्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परुस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परुस्ताद्द्वर्वाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते ज्यायसस्यतय ऽउ चैवैतं निहृत ऽइदं हि
पितेवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तुस्मात्परुस्तादर्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ ४ ॥

सु ऽआर्षेयं मुक्त्वाह । देवेद्धो मुन्विद्ध ऽइति । देवा
ह्येत मय्य ऽऐन्धत तुस्मादाह देवेद्ध ऽइति मुन्विद्ध ऽइति
मुनुर्ध्वेत मय्य ऽऐन्ध तुस्मादाह मुन्विद्ध ऽइति॥ ५ ॥

ऋषिष्टुत ऽइति । ऋषयो॥ ह्येत मय्ये स्तुवंस्तुस्मादाह-
र्षिष्टुत ऽइति ॥ ६ ॥

* 'तिः'-इति ख ।

† 'महान्'-इति क, ख; 'महाङ्'-इति ग ।

‡ 'तिः'-इति ख ।

§ 'तिः'-इति ख ।

॥ 'ऽइत्यृषयो'-इति ग ।

व्विप्रानुमदित ऽइति । एते* वै व्विप्रा यदुषय ऽएते
 ह्येतु मन्वुमदंस्तुस्मादाह व्विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽइति । एते† वै कवयो यदुषय ऽएते ह्येत
 मशंसंस्तुस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसंशित ऽइति । ब्रह्मसंशितो ह्येषु घृता-
 हवन ऽइति घृताहवनो ह्येषुः ॥ ९ ॥

प्रणौर्यज्ञानां रथौरध्वराणा मिति‡ । एतेन१ वै
 सुर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे
 तुस्मादाह प्रणौर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथौरध्वराणा मिति । रुथो ह वा एषु भूत्वा देवेभ्यो
 यज्ञं व्वहति तुस्मादाह रथौरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । नु ह्येतं
 रुक्षांसि तरन्ति तुस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णि-
 र्हव्यवाडिति सुर्वं ह्येषु पाप्मानं तरति तुस्मादाह
 तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्प्राचं जुहुर्वेवाना मिति । देवपाचं वा ऽएष
 युदमिस्तुस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपाचुः

* 'ऽइत्येते'-इति ग ।

† 'ऽइत्येते'-इति ग ।

‡ 'तिः'-इति ख ।

§ 'मित्येतेन'-इति ग ।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तुस्य पाचं यस्य पाचं प्रेषति* यु
एव मेतद्देद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान इति । चमसेन ह वा एतेन
भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान
इति ॥ १४ ॥

अरुं २ ॥† इवाम्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति ।
यथारुन्नेमिः सर्वृतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्वृतः परि-
भूरसीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्युजमानायेति । तुदस्मै यज्ञाय देवाना-
वोढवा आहामि मम आवहेति तुदामेयायाज्यभागा-
यामि मावोढवा आह सोम मावहेति तुत्सौम्या-
याज्यभागाय सोम मावोढवा आहामि मावहेति
तद्यु एषु उभयत्राच्युतु आम्रेयुः पुरोडाशो भवति
तस्मा आमि मावोढवा आह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतुम् । देवां २ ॥ आज्यपां २ ॥‡ आव-
हेति तुप्रयाजानुयाजानावोढवा आह प्रयाजानुयाजा
वै देवा आज्यपा आमिः होत्रायावहेति तुदमिः

* 'प्रेषति'—इति च । † 'अरुं २'—इति क, ख ; 'अरुं २'—इति ग, छ ।

‡ 'देवां २ आज्यपां २'—इति क, ख ; 'देवां २ आज्यपां २'—इति ग ;

'देवां २ आज्यपां २'—इति छ ।

होत्रायावोढवा ऽआह स्वं महिमान्मावहेति तत्त्वं
 महिमान्मावोढवा ऽआह व्याग्रा ऽअस्य स्वी महिमा
 तद्वाच मावोढवा ऽआहा च व्युह जातवेदः सुयुजा
 च यजेति तद्या ऽएवैतुद्देवता ऽआवोढवा ऽआह
 ता ऽएवैतुदाहा चैना वुहानुष्टा* च यजेति यदाह
 सुयुजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नुवाह । अन्वाहुं ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या
 तदसुवैतुद्भूत्वान्वाह तस्मात्तिष्ठन्नुवाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इयः† हि याज्या
 तस्मान् कुश्चन तिष्ठन् याज्यां यजतीयः‡ हि याज्या
 तुदियु मेवैतुद्भूत्वा यजति तस्मादासीनो याज्यां
 यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

सामिधेय्यनुवचनानन्तरं मग्ने मह्यं असीति^१ निगदस्थानुवचनं
 विधित्सुस्तत्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन

* 'नुष्ट्या'-इति ख, सायणीयभाष्यपुस्तकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाहु'-इति ग । ‡ 'यजतीयः'-इति ग ।

१— तै० ब्रा० ३. ५. ३. १ ; सं० २. ५. ९. १ ।

२— निगदानां यजुष्वाधिकरणम्— मौ० ६० २अ० १पा० ३८-४५ सू ;

न्या० मा० २. १. १३ अधि० द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादयति—“एतद्गु वा इति । ‘गरिष्ठे’ गुरुतमे । “प्रियस्त्रि-
रेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः’ । हविर्वह्नार्थं गुरुतमे तस्मिन्
होदत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् ‘उपामदन्’ अस्तुवन् ।
“वीर्यवान् वै”—इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या ‘तम्’
अग्निं ‘वीर्यं’ सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन
प्रतिपादयति—“यथेद मिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते—“स
यदिति । ‘अतः’ अस्मात्, सामिधेन्यनुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे—“अग्ने महानित्या-
दिना । “स चेधात्मानं व्यकुरुताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—
इत्यादिश्रुतेः’ अग्निवाग्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्त्रेधावस्थानात् “ब्रह्म
ह्यग्निः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । ‘तस्माद्’ ब्रह्मणो जातत्वाद्
‘ब्राह्मणेति’ अग्निः स्तूयते इत्यर्थः । ‘भारत’-इति पदं मनूय
देधा निर्ब्रूते—“एष हीत्यादिना ॥ २ ॥

“अथार्षेय मित्यादि । होदकर्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेष माह—“परस्तादर्वागिति । तस्मिन्नाार्षेयप्रवरणे
कूटस्य मृषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् ।
यथा आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ‘व्यायसः’
भावपरो निर्द्देशः; ज्यैष्ठ्यस्य ‘पतय एवैतत् निङ्गुते’ अनेन प्रवरणेन
निवेदयति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ४. १५७ ।

२— “अग्निः, स चेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—इति
इहैवोपरिष्ठात् १०. ६. ५. ३. ।

“देवेद्वः”-इत्यादि-निवित्पदानाम्^१ अनुवचनं विधत्ते- “स
आर्वथ मुक्तेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे- “देवा ह्येत
मित्यादिना । स्यष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

“आस्थात्र मिति । आस्यरूपं पात्रम् ‘आस्थात्रम्’ । “देवपात्रं
वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वाद्ग्रेर्देवपात्रत्वम् ॥

एतदेदितुः फल माह- “प्राप्नोति हेति । ‘यस्य’ खलु भोज्यस्य
वस्तुनः सम्बन्धि ‘पात्रं’ ‘प्रेष्यति’^२ प्राप्तु मिच्छति, तदस्तुसम्बन्धि
‘पात्रं’ ‘प्राप्नोति’ एवं वेदितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

“अरारंऽइवेति । “यथारान्नेमिरिति । (यथा) चक्रस्य नाभौ
नेम्याश्च संयोजिताः कौलकाः ‘अराः’, तान् ‘यथा’ ‘नेमिः’ परितो
वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तद्वद् ‘देवान्’ अग्निरपि संव्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्य मावाहननिगद मप्यनूद्य पदगो व्याचष्टे-
“आवह देवानित्यादिना^३ । “देवानावोढवा इति । आङ्पूर्वाद्दहतेः

१- यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋङ्निवित्पदानि तु द्वादश; सन्ति च
ऋग्यजुषोः पाठभेदाः । ऋग्वेदीयनिवित्पदानि ऋक्परिशिष्टौयनिवि-
दध्याये पठितानि (१. १-१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रपञ्च विहितानि
(२. ५. १, २.) । यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समास्रतानि
(३. ५. ३. १-११), तैत्तिरीयसंहितायाश्च तानि विहितानि (२. ५.
६. २-१२.) ; इहापि प्रपञ्चेव व्याख्यायन्ते ।

२- ‘प्रेष्यति’-इति ज, झ, ङ । मूलेऽप्येव मेव पाठभेदः ।

३- आवाहननिगदमन्वास्तु त्रयोदश । आस्रातास्तेऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे

३. ५. ३; विहितान्च ते तत्संहितायाम् २. ५. ६. ७, ८ ।

स्त्रार्थं तवैन्-प्रत्ययः^१; यष्टव्यान् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थः।
 “आवह देवान्”—इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् “अग्नि
 मग्न आवह”—इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

“अथ यथादेवत मिति । दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरो-
 ङाग्नेदेवता, तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै-यस्यै देवतायै
 येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्याः देवतायाः
 “अग्नीषोमावावह”—इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यं मित्यर्थः ॥

“देवाँश्च॥ऽआज्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षित
 मिति व्याचष्टे— “तत्प्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रया-
 जानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागा-
 ङ्गीकाराय वोढव्याः । तेषां आज्य मेव हि भागः ; “यञ्जुङ्गां
 मृच्छति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”—इति^२
 जौहवौपभृतयोरान्ययोस्तद्भ्रविह्वश्रवणात्^३ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— २०१ पृ० ८, ६ कण्डिके द्रष्टव्ये ।

३— “त्रयस्त्रिंशद्दे देवाः सोमपाः, त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः,
 एकादश ब्रह्माः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्चैते देवाः
 सोमपाः ; एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ;
 एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः”—इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ । तत्र वस्तुनां
 अष्ट नामानि तै० आ० १. ६. १, वायूनां मेकादश नामानि च तत्रैव
 १. ६. ४, आदित्याणां द्वादश नामानि ऋ० उप० ३. ६. ५, निघ० ५.
 ६, निघ० १२. ११-३० द्रष्टव्यानि । प्रयाजानां परिचयस्तु तै० ब्रा०
 ३. ६. २, ३ ; तथा अनुयाजानां मयि तत्रैव ३. ६. १३, १४ ; एवं
 उपयाजानान्तु तै० सं० १. ५. ११, ६. ४. १ ।

“अग्निं होत्राय”-इत्यनेन खिष्टहृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

“स्वं महिमान मिति । देवताया अग्नेः स्वभृतो वायूपो
‘महिमा’ ; तस्यावाहनम् “आवह जातवेदः”-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासा मावाहनस्य निग-
मनम्— “सुयजा च यजेति”-इति । अस्य व्याख्यानम्— “अनुष्ठया
च यजेति”-इति । ‘अनुष्ठया’^१ अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १० ॥

यदेतस्मामिधेन्यादिक मनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्य
मिति विधत्ते— “स वा इति । कुत इत्यत आह— “अन्वाह ह्येत-
दिति । अनुवाक्या हि द्युलोकरूपा तिष्ठतश्च द्युलोकसम्बन्धो भवति ;
अतोऽनुवाक्या^२ तावत्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या ; अनुवचनसाम्यात्सामि-
धेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्त मित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेष माह— “आसीनो याज्या मिति । ‘हि’
यस्मात् ‘इयं’ पृथिव्यात्मिकैव ‘याज्या’^३, तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठता

१— ‘अनुष्ठया’-इति पाठो मद्दृष्टेषु डातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव सायणभाष्य-
पुस्तकेषु ; डा० वेवर-दृष्टभाष्यपुस्तकेषु चैव मेव ।

२,३— “सर्वेषा मग्नेऽग्नेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः”-इति आश्व० श्रौ० सू० ३.
०. ३ । “पुरस्तात्तस्मात् पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव भाटव्यान्
प्रशुदते । उपरिष्टास्तस्मात् याज्या ; जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते”-इति
तै० सं० २. ६. २. ३ । “मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्य ;
तद् यस्या नृचिं पूर्वाद्धे विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या ; तन्नाम यस्या
मुत्तराद्धे विद्यते, सा याज्या । तद्यथा— ‘अग्निमूर्द्धा’-इति पूर्वाद्धे-
ऽग्निशब्दः, ‘जिह्वा मग्ने चक्षुषे’-इत्युत्तराद्धेऽग्निशब्दः”-इति च तत्र
सा० भा० । “ह्वयति वा अनुवाक्याया, प्रयच्छति याज्याया ०—० सा

न कर्त्तव्यः ; 'आसीनश्च' सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवति ;
तदिय मित्युक्तम्— "इय मेवैतद् भूलेति ॥ १८ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः सुमिद्धः । अति-
तराः* ह वै स इतरस्मादमुस्तपत्यनवधृष्यो हि भुवत्य-
नवमृश्यः ॥ १ ॥

स युथा ह्यैवाग्निः । सामिधेनीभिः सुमिद्धस्तपत्येव
हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्धाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो
हि भुवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्ताल्लक्षणा सानुवाक्या स्यात् ०-० अथ योपरिष्ठाल्लक्षणा
सा याज्या स्यात्"—इति चेहैवोपरिष्ठात् ७. २. १७-१८ । "पुरो-
ऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविःप्रदानार्था"—इति हि
कात्या० श्रौ० १. ८. ६ सू० ४० ।

१— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदानां मावाहणनिगदमन्त्रपदानाञ्च
पाठविधानव्याख्यानान्याम्नातानि, याज्यानुवाक्ययोरासनोपदेशश्चा-
म्नातः । तत्र चाहवनीयस्योत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाञ्च
"दृशीध्वं ह्यवाहणोऽम्"—इति ब्रुवतैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठः कार्यः ॥

* 'सुमिद्धोऽतितराः'—इति ख । 'सुमिद्धो । ऽतितराः'—इति ग ।

सोऽन्वाह । प्र व ऽडुति प्राणो वै प्रवान् प्राण
मेवैतया सुमिन्धेऽग्न ऽत्रायाहि व्वीतय ऽदृत्यपानो वा
ऽएतवानपानु मेवैतया सुमिन्धे बृहच्छोचा यविद्येत्यु-
दानो वै बृहच्छोचा ऽउदानु मेवैतया सुमिन्धे ॥ ३ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । श्रोत्रं वै पृथु अवाय्यः
श्रोत्रेण हीदु मुरु पृथु अणोति श्रोत्र मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमस्य ऽडुति । व्याग्वा ईडेन्या* व्याग्धीदः
सुर्व मीद्रे व्याचेदः सुर्व मीडितं व्याच मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ५ ॥

अश्वो नु देववाहन ऽडुति । मनो वै देववाहनं
मनो हीदुं मनस्विनं भूयिष्ठं व्वनीवाह्यते मुन ऽएवै-
तया सुमिन्धे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चुक्षुर्वै दीदुयेव चुक्षुरेवैतया
सुमिन्धे ॥ ७ ॥

अभिन्दूतं व्वृणीमह ऽडुति । यु एवायुं मध्यमः प्राण
ऽएतु मेवैतया सुमिन्धे सा हैषान्तस्था प्राणाना मुतो
ह्यन्य ऽजर्द्धाः प्राणा ऽश्रुतोऽन्ये ऽवाञ्चोऽन्तस्था ह भव-

* 'ईडेन्यो'-इति क, ग ।

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते यु ऽएव मेता मन्तस्थां प्राणानां
व्वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तु मीमह ऽइति । शिश्रं वै शोचिष्केशः
शिश्रुः हीदुः शिश्रिनं भूयिष्ठः शोचयति शिश्रु
मेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

सुमिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । यु ऽएवाय मुवाङ् प्राण
एतु मेवैतया सुमिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सुर्व
मात्मानः सुमिन्ध ऽआ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युद्येनं प्रथमायाः सामिधेन्या मनुव्याहुरेत् । तं
प्रति ब्रूयात् प्राणं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणे-
नात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ ११ ॥

यदि द्वितीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादपानं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मन ऽआर्त्तिं
मारिष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १२ ॥

यदि तृतीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १३ ॥

यदि चतुर्थ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं
व्या ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा व्वाचात्मन ऽश्रुतिं मारि-
ष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठा मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा मनसात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
मनो मुषिगृहीतो मोमुघु*श्चरिष्यसीति तथा हैवु
स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्व्वा
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाश्चक्षुषात्मन श्रुतिं मारिष्यस्यन्धो
भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मध्यं व्या
ऽएतत् प्राणु मात्मनोऽग्नावाधा मध्येन प्राणेनात्मन
ऽश्रुतिं मारिष्यस्युद्भ्रायं मरिष्यसीति तथा हैवु
स्यात् ॥ १८ ॥

यदि नवम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छिन्नं व्या
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः शिञ्जेनात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
क्वीवो भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १९ ॥

यदि दशम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाञ्चं वा

* 'मोमुघु'-इति चातिरिक्तेषु ; 'मोमुगु'-इति च दृष्टो ङा० वेवरेण ।

† 'स्युद्भ्राय'-इति चातिरिक्तेषु ; 'स्युद्भ्राय'-इति च दृष्टो ङा० वेवरेण ।

ऽएतत् प्राणु मात्मनोऽग्नावाधा ऽश्रुवाचा प्राणेनात्मन
 ऽश्रुतिं मारिष्यस्युपिनद्धो मरिष्यसुीति तथा हैव
 स्यात् ॥ २० ॥

युद्येकादश्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयात् सुर्व्वं
 व्वा ऽएतदात्मान मग्नावाधाः सुर्व्वेणात्मनार्तिं मारि-
 ष्यसि क्षिप्रोऽमुं लोकु मेष्यसुीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स युथा हैवाम्निः । सामिधेनीभिः सुमिद्ध माप-
 द्यार्तिं न्येत्येवुः हैवु ब्राह्मणुः सामिधेनीर्व्विद्वाःस
 मनुब्रुवन्त* मनुव्याहृत्यार्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनीभिर्चग्निः समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशय
 माह—“यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन ‘तपति’, अतः राक्षसा-
 दिभिः ‘धर्षितुं’ हिंभितुं, (मर्षितुं) स्पृष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एववेदितुर्हेतुरपि तद्ददनुवचनं कुर्वतो
 यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह— “स यथेति । ‘अनवष्टब्धः’-‘अनव-
 ष्टब्धः’-इत्युभयत्र धृषेर्दृष्टेश्च^१ “अदुपधाच्चाकृपिचृतेः”-इति^२ कर्षणि
 ष्यप् ॥ २ ॥

* ‘र्व्विद्वाःसः समनुब्रुवन्त’-इति च ।

१—‘र्षेश्च’-इति जादिष्यपपाठः । “दृष प्रसहने”-इति धा० तु० प०
 ३१५ । “दृष आमर्षने”-इति धा० तु० प० १४२ । ‘आमर्षनं’
 स्यात्-इति सि० कौ० । २— पा० सू० ३. १. ११० ।

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तस्मिन्लोपन्यासेन प्राणापान-
ओच्चादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति— “सोऽम्बाहे-
त्यादिवा । “प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तात्^१ ‘प्राणः’ ‘प्र’-
शब्दान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति,
अतः (‘एतया’) प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या^२ प्रगमनवन्तं^३
‘प्राण मेव’ ‘समिन्धे’ दीपयति । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

“अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्राभिसुखौ
वृत्तिर्ह्यपानः ; अत आगमनविशिष्टत्वात् ‘अपानः’ आकारोपसर्ग-
वानित्यर्थः^४ ॥

“उदानो वै बृहच्छोचा इति^५ । ‘बृहत्’ अधिकं ‘शोचते’
दीपयत इति ‘बृहच्छोचाः’ अग्निः ; उदानवायुरपि देहस्यो-
त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः ; अतो ‘बृहच्छोचाः’-इतिशब्देन ‘उदानः’
उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

१— ‘प्राग्गमनयुक्तात्’-इति ड ।

२— ‘प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो वृताद्या । देवाङ्गिगति सुस्रयः’-
इति प्रथमा सामिधेनी ‘प्रवती’, ‘प्रेतिलिङ्गा’ वा । तै० ब्रा० ३. ५.
२. १ ।

३— ‘प्राग्गमनवन्तं’-इति ड ।

४— ‘अम आ याहि वीतये । गृणानो ह्यदातये । नि होता सस्मि
बर्हिषि’-इति द्वितीया सामिधेनी ‘आवती’, ‘एतिलिङ्गा’ वा ।
तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ।

५— “तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः । वृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविद्य”-
इति तृतीया सामिधेनी गीर्वती । तै० ब्रा० ३. ५. २. ३ ।

“स न इति । “ओचं वै पृथु अवाय्य मिति । ‘पृथु’ विल्लीहं
अवणसाधनं ‘पृथु अवाय्यम्’ । अनेन शब्देन ओचेन्द्रियं विवक्षित
मित्याह— “ओचेण हीति । ‘उरु’-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

“ईडेन्य इति । “वाग्वा ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमस्यः”—इत्यृचिं
‘ईडेन्य’-शब्देन वाग् विवक्षिता । कथ मेतदित्याशङ्कोपपादयति—
“वागिति । ‘वाग्’ एव खल्विदं ‘सर्वं’ जगत् ‘ईडे’ स्तौति । “ईडु
स्तौतौ”—इति धातुः^१ । यत्राप्यन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करण-
भूतया सर्वं मीडितं भवति । ईडे ईड्यते अनयेति वा कर्त्तृकरण-
व्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’-शब्दस्य वाग्वाचकत्व मवगन्तव्य मित्यर्थः ॥ ५ ॥

“अशो न इति । “मनो वै देववाहन मिति । “अशो न
देववाहनः”—इति^२ ‘देववाहन’-शब्दो मनस उपलक्षकः । ‘हि’
यस्मात् ‘मनः’ ‘मनस्विनं’ पुरुषं ‘भृयिष्ठम्’ अत्यधिकं ‘वनौ-
वाह्यते’ भृशं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति ; अतो देववाहनं
मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यत मिति । “चचुर्वै दीदयेवेति । ‘चचुः’ इन्द्रियं

१— “स नः पृथु अवाय्यम् । अच्छा देव विवाससि । वृहदग्ने सुवीर्यम्”—
इति चतुर्थी सामिधेनी ‘पृथुवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ।

२— “ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमासि दर्शतः । समग्निरिध्यते वषा”—
इति पञ्चमी सामिधेनी ‘नमसती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ५ ।

३— धा० अदा० आ० ६ ।

४— “वषो अग्निः समिध्यते । अशो न देववाहनः । तस्य हविष्मन्त
ईडते”—इति षष्ठी सामिधेनी ‘हविष्मती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ।

हि रूपादिप्रकाशकत्वात् “अग्ने दीद्यतम्”-इति^१ दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चक्षुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

“अग्निं दूत मिति^२ । “य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणा-
पानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो ‘यः’ क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्येऽवस्थितः
‘प्राणः’, तस्य समिन्धनम् “अग्निं दूतम्”-इत्यनया । दूतो ह्यग्निः
सर्वेषां देवानां मुखम्, तथा प्राणोऽपीति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

“सा वैषान्तखेत्यादि । ‘वैषा’ “अग्निं दूतं वृणीमहे”-इति
सामिधेनौ, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसंस्तुताना मन्यासा
मृचाम् ‘अन्तस्था’ अन्तरवस्थिता भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणाः’ चक्षुः-
ओच्चादयः ‘अतः’ अस्मात्प्राणादारभ्य ‘ऊर्द्धाः’ चरन्ति ; पाथूपस्था-
दयः ‘अन्ये’ प्राणाः ‘अतः’ अस्मान्मध्यमात् प्राणादेवारभ्य ‘अवाञ्चः’
अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह— “अन्तस्था मिति । ‘अन्तस्थाम्’
अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

के पुनरेतेषां मध्येऽवाञ्चोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति—
“शोचिष्केशस्त मीमह इत्यादिना^३ । “शिश्रं वै शोचिष्केश मिति ।

१— “दृषयं त्वा वयं दृषन् । दृषाणः सामिधौमहि । अग्ने दीद्यतं दृहत्”-
इति सप्तमी सामिधेनी ‘दृषणवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ७ ।

२— “अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्”-
इति अष्टमी सामिधेनी ‘दूतवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ ।

३— “समिद्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईशः । शोचिष्केशस्तमीमहे”-
इति नवमी सामिधेनी ‘समिद्यमानवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— “शिश्रं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् ‘शोचिष्केश’-शब्देन ‘शिश्रं’ पुंयञ्जनं लक्ष्यते । तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्यसेन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“समिद्धो अग्न इति^१ । “य एवाय मवाङ् प्राण इति । ‘प्राण’-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

“सर्वं मात्मान मिति । उक्तोन्द्रियसङ्घात मापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मान मेव उत्तमया सामिधेन्या^२ ‘समिन्धे’ । तस्या आत्मानस्य उक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव शेकादग्न सामिधेनीः^३ प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणा-पानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रग्नस्य तत्र तदनुवचनसमये प्रपतो द्वेष्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रग्नसति— “स यद्येन मिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’ अनूच्यमानायाम् ‘एनं’ होतारं ‘यदि’ द्वेष्यः ‘अनुव्याहरेद्’ शपेत् । “अनुव्याहारः शापः”—इति हि धूर्त्तस्वामी भाव्यकारः^४ । ‘तम्’ अनुव्याहरन्तं ‘प्रति’ होता

१— “समिद्धो अग्न आऊत । देवान् यच्छि स्वध्वर । त्वं हि ह्यवाडसि”— इति दशमी सामिधेनी ‘समिद्धवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ।

२— “आजुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्नध्वरे । वृषीध्वं ह्यवाहनम्”— इत्येकादशी सामिधेनी ‘उत्तमा’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ।

३— आसा मेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादाज्ञातानि (३ ब्रा०) ।

४— आपस्तम्बीयस्यपरिभाषादिश्रौतसूत्रेषु एतत्कृतभाष्याणि त्वद्यापि पापव्यन्त एव, शतपथस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिरवलोकितं

‘ब्रूयात्’,— ‘एतत्’ एतर्हि ‘आत्मनः’ स्वसम्बन्धिनं ‘प्राणं’ हे शत्रो !
 ‘अग्नौ’ ‘आधाः’ निहितवानभि । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमित्तेन
 (‘आत्मनः’) स्वात्मनः (‘आत्तिं’) पीडां प्राप्स्यसीति^१ । एवं
 होत्रा प्रतिवचने कृते तस्य द्वेष्यस्य यथोक्तं ‘तथैव’ सत्यं भवेत् ।
 ष्टचां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्^२ । एव
 मुत्तरत्रापि योजना । अर्था निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥

“यदि षष्ठ्या मिति । “मनो मुषिगृहीत इति । मनसो
 मोषणं विपरिलोपः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढः
 चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

“यद्यष्टम्या मिति । “उद्भायेति । ‘उद्धानम्’ ऊर्द्धं श्वसनम्,
 तन्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

“यदि दशम्या मिति । “अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । ‘अपि-
 नद्धः’ बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

“यद्येकादश्या मिति । “क्षिप्रेऽमुं लोक मिति । ‘क्षिप्रे’
 अल्प एव काले, कालविलम्ब मन्तरेण ‘अमुं’ दुलोकं गमिष्य-
 सीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्यात् । इहैवोपरिष्ठात् पुनरपि ६. १. १८ ; पुनः ४. ५. २. १३ ।

कातौ श्रौतव्याख्यानेऽप्येव मेव २५. १०. १५ ।

१— “ऋ गतिप्रापणयोः”—इत्यस्य रूपं मूले अतम् ‘आरिष्यसि’—इति ;

अस्य चेदं प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति ।

२— २६५ पं० १—४ पं० द्रष्टव्यम् ।

एवं सामिधेनीरनुद्भवतो होतुरग्निमानत्वात् तद्वृष्टान्तत्वेन
होतृशापकारिणः प्रतिपादिता नात्तिं निगमयति—“स यथेति ।
'सामिधेनीभिः' करणैः 'समिद्ध मग्निं' प्राप्य 'यथा आत्तिं' 'न्येति'
नितरां प्राप्नोति, तथैव 'सामिधेनीः' विदुषो होतुर्देव्यश्च तदनुष्वा-
हारनिमित्ता मुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [४.३.] ॥

इति श्रीभाषणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् । ॥

तं व्या ऽएतु मग्निः सुमैन्धिषत । सुमिद्धे देवेभ्यो
जुहवामेति तुस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽआहुती जुहोति
मनसे चैव व्याचे च मनश्च ह वै* व्याक् च युजौ
देवेभ्यो यज्ञं ब्रूवतः ॥ १ ॥

स युदुपांशु क्रियते । तन्मुनो देवेभ्यो यज्ञं ब्रू-
त्यथ युद्वाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं ब्रूवत्ये-
तद्वा इदं द्वयं क्रियते तुदेते ऽएवैतत् सुन्तर्पयति तृप्ते
प्रीते देवेभ्यो यज्ञं ब्रूवत ऽहुति ॥ २ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां पृथक्-पृथक् फलसंवादाः, तत्त-
त्पाठव्याघातकारिणां पृथक्-पृथक् दोषास्मान्नाताः ।

* 'चैव'—इति च ।

सुवेण त माधारयति । यं मुनस आधारयति
वृषा हि मनो वृषा हि* सुवुः ॥ ३ ॥

सुचा त माधारयति । यं वाचु आधारयति योषा
हि वाग् योषा हि सुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यं मुनस आधारयति न
स्वाहेति चनानिरुक्तः हि मनो अनिरुक्तः ह्येतद्
यत् तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यं वाचु आधारयति
निरुक्ता हि वाङ् निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माधारयति । यं मुनस आधारयति
तिष्ठन्तं यं वाचे मुनश्च इ वै वाक् च युजौ देवेभ्यो
यज्ञं वहतो यतरो वै युजोर्हसीयान् भवत्युपवहं वै
तस्मै कुर्वन्ति वाग्वै मनसो हसीयस्यपरिमिततर
मिव हि मुनः परिमिततरेव हि वाक् तद्वाचु ऽवैतु-
दुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तस्मात्
तिष्ठन् वाच आधारयति ॥ ७ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । ते† ऽसुरराक्षसेभ्य
आसङ्गाद् विभयाच्चक्रुस्तु ऽतुदक्षिणतः प्रत्युदश्रय-
नुच्छित मिव हि व्वीर्यं तस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति

* 'हि'-इति च ।

† 'तन्वानास्ते'-इति क, ग ।

स युद्भयुत आघारयति तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
समानु मेव सन्नानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरु
आघारयोर्मूल मन्यतरुः ॥ ८ ॥

सुवेण त माघारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा त
माघारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं त माघारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीं मिव
हीदं मूलं नो ह्यत्र वाग्वदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण त माघारयति । यः शिरो यज्ञस्य व्वाग्धि
मुन्त्रः शीष्णो हीय मुधि वाग्वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्त माघारयति । यो मूलं यज्ञस्य निषण्ण
मिव हीदं मूलं तिष्ठंस्त माघारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदः शिरः ॥ १२ ॥

सु सुवेण पूर्वं माघारु माघार्याह । अग्नि* मग्नीत्सु-
म्मृद्हीति युथा धुर मध्युहेदेवं तद्यत्पूर्वं माघारु माघारु-
यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सुम्मार्ष्टि । युनुत्तयेवैन मेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं
व्वहादिति तुस्मात् सुम्मार्ष्टि परिक्रामः सुम्मार्ष्टि परि-
क्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सुम्मार्ष्टि त्रिष्टि
यज्ञः ॥ १४ ॥

* 'माघार्याहामि'—इति क, ग ।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'युञ्जन्ति'—इति घ च-पुस्तके ।

स सुमार्ष्टि । अग्ने व्वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं
 (त्वा*) व्वाजजितः सुमार्ज्मूर्ति यज्ञं त्वा व्वध्यन्तं (व्वा†)
 यज्ञियः सुमार्ज्मूर्त्यैवैतदाहुयोपरिष्ठात्तूष्णीं चिस्तद्यथा
 युक्त्वा प्राजेत्प्रेहि व्वहेत्येवुं वैतत् कुशयोपक्षिपति
 प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं‡ व्वहेति तुस्मादुपरिष्ठात्तूष्णीं चिस्त-
 द्यदेतदुन्तरेण कुर्म क्रियते तुस्मादिदं मनश्च व्वाक् च
 समानु मेव सन्धानेव ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाधाराख्यौ होमौ विधातुं सिद्धं मर्थं मनुवदति—“तं वा
 एत मिति । ‘तम् एतम्’ प्रकृत माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘समैन्धिषत’
 सम्यग् दीप्तं मकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति त माह—“समिद्ध इति ।
 ‘तस्मिन्’ सन्दीप्तेऽग्नौ ‘एते एव’ मुख्ये आधाररूपे ‘आज्जती’-
 वाङ्मनसयोरर्थे ‘जुहोति’ । कुतः ? ‘मनश्च वाक् च’ इत्युभौ ‘युजौ’
 मिथुनीभूतौ सन्तौ ‘देवेभ्यः’ यज्ञसम्बन्धि हविः प्रापयत इति’ ॥ १ ॥

* च-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

† ख-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

‡ ‘यज्ञुं’—इति ग, च ।

१—ड-पुस्तकमात्रं मवलम्बैतदिह सायणीयं भाष्यं सम्पादितम् ; ज-पुस्तके
 त्वस्यैवं भाष्यम्—“तं वा एत मिति । ‘समैन्धिषत’ सन्दीपितवन्तः ।
 यजमानः प्रयोक्तृत्वेन, अध्वर्युरिध्नाधानेन, ब्रह्मा सामिधेन्यनुज्ञया,
 होतानुवचनेन । किमर्थम् ? ‘समिद्धे’ सति आज्जती होष्याम इति ।
 ‘तस्मिन्’ समिद्धे ‘एते एव’ पूर्वोत्तराधारलक्षणे ‘प्रथमे आज्जती’
 ‘जुहोति’ ; न तावदन्यां काश्चिदन्यदेवत्वाम् । आध्यात्मिकाभ्यां

तयोः क्रमेण हविः-प्रापणं मुच्यते— “स यदिति । ‘यत्’ एतत् इदम् ‘उपांशु’ निरुक्तरूपं माञ्जतिद्वयं ‘क्रियते’, एतदेव ‘तत्’ आञ्जतिद्युग्मम् ‘एते’ मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

सुवसुग्भ्यां क्रमेणाधारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— “सुवेणेति । मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम् ; अतो मनःसम्बन्धिन आधारस्य सुवसाध्यत्वम् ; वाक्सुचोः स्त्रीत्वं समानम्, अतो वाक्सम्बन्धिन आधारस्य सुक्साध्यत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

अथेतयोराधारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-सञ्चणौ गुणौ विधत्ते— “द्वष्णी मित्यादिना । “स्नाहेति चनेति । ‘चन’-शब्दो-ऽप्यर्थः ; स्नाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याधारस्य द्वष्णीकत्वं युक्तं मिति प्रतिपादयति— “अनिरुक्तं हीति । निगद-सिद्धं मन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— “मनसे चैव वाचे चेति । किं कारणम् ? ताभ्यां प्रथमं मिति । “मनश्च ह वै वाक् चेति । ‘युजौ’ युज्येते इति, योक्तव्यौ इत्यर्थः । युक्तौ च तौ अप्यौ वदत इत्यभि-प्रायः ॥ १ ॥ स्यादिदं हरि स्नामिनः ? । भादिपुस्तकेषु नास्येवात्र भाष्यम् ; ठ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीयद्वितीयब्राह्मणं यावत् भाष्यं च्युटितम् ; ङ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्याभावः ।

१— ञ-पुस्तके त्वस्यैवं भाष्यम्— “स यदुपांश्विति । किं पुनर्यच्चस्य, कोऽत्र बहति ? । वोढव्यविभागायाह— “एतद्वा इदं मिति । द्वित्वावधारणं मिदं मेव ‘द्वयं क्रियते’ यच्च वाचो — यच्च तद्विपरीतं मिति ॥ २ ॥ अन्यान्यादर्शपुस्तकविवरणान्तु इहापि पूर्ववदेव ।

२— ‘चनेति निपातो निपातसमाहारो वा’-इति (हरिस्नामिनः ?) ञ ।

उपवेशनावस्थानसञ्चणौ गुणौ क्रमेणाचारयोर्विधत्ते— “आसी-
नस्य मिति । “तिष्ठंस्तं यं वाच इति । ‘आचारयति’—इत्युभयचानु-
वङ्गः । सुखाधारस्य तिष्ठता होतव्यत्वं सुपपादयति— “मनस्य ह वै
वाक् चेत्यादिना । ‘युजौ’ रथावयवे युगे अश्वादिवद् युक्तौ
भूत्वेत्यर्थः । “यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयो-
रश्वयोर्मध्ये ‘यतरः’ खलु ‘द्विसीयान्’ अतिशयेन द्विसोऽल्पकायो
‘भवति’, तस्य साम्येन वहनाय ‘उपवहं’ वहः खन्धप्रदेशः तस्योपरि
सिद्ध मौक्त्यकरं दास्यमयं स्थूलपीठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति ।
यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयान्मनसो
द्विसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाचारेणौक्त्यकरम् ‘उपवह
मिव’ एतद्भवति । अतः ‘ते’ वाङ्मनसे उभे अपि ‘सयुजौ’ समान-
वहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुगन्धाधारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिसञ्चण-धर्मविशेषं—
विदधाति— “देवा ह वा इत्यादिना । “दक्षिणतः प्रतीति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्तः । कथं सुच्छ्राय-
स्तेषां मित्यत आह— “उच्छ्रित मिव हीति । ‘उच्छ्रितं’
पर्वतादिकम्, त मिव वीर्यं मपि दुरासदम् । तादृशवीर्ययोगात्तेषां
सुच्छ्रितत्वं मित्यर्थः ॥

अथाचारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसन्धि मारभ्यैव उभयतः करणं
विधत्ते— “स यदिति । ‘उभयतः’ दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः ।

“समान मेव सन्नानेवेति । मनश्च वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं
समानाश्रय मेव 'सद्' भवदपि 'नानेव' भिन्न मिव भवतीत्यर्थः ।

“स्रुवेण त माघारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं प्रकारान्तरेण
स्तीति— “शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना । अर्थो निगदसिद्धः ।
८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन स्रुकुस्रुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तं
च प्राग्विहितं मनूय प्रशंसति— “तूष्णीं त मित्यादिना । “तूष्णी
मिव हीति । लोके हि यदृचादीनां मूलं तत् 'तूष्णी मिव हि'
अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति— “नो ह्यत्रेति । 'न' 'उ' खलु
'अत्र' मूलविषये शब्दव्यापारो ऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो
मूलभूताघारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १० ॥

“मन्त्रेणेति । “वाग्धि मन्त्र इत्यादि । वागिन्द्रियसाध्यत्वात्
तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् 'शीर्ष्णः' उपरि तास्त्रोष्ठपुटादि-
व्यापारेण शब्द मुच्चारयति, अतो वागात्मकस्य 'यज्ञस्य' 'शिरः'-
श्रुतौ^१ आघारसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोराशीनस्थितयोरपि^२ मूलशिरस्त्रोपजीवनेन प्रशंसा
क्रियते— “आशीनस्त मित्यादिना । “निषण्ण मिव हीद मिति ।
'इदं' वृचादिमूलं 'निषण्ण मिव हि' एकत्रोपविष्ट मिव हि
भवति ; खातत्वेन चाञ्छ्रविरहात् । अतो मूलभूतस्याघारस्यासन-

१— इहैव तृतीयकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

२— इहैव पञ्चमकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

३— 'शिरः'-श्रुतौ—इति ड । ४— इहैव सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या ।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । “तिष्ठतीव ह्रीद् मिति । ‘हि’ यतः ‘इद्’
मनुष्यादीनां ‘शिरः’ ‘तिष्ठतीव’ अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्ट
मिवोर्द्धं मिव दृश्यते, अतः शिरस्संस्रुतस्याधारस्य तिष्ठता कर्त्तुं
निष्पादनं युक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव माधारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानक्रम माह—
“स सुवेणेति । पूर्वाधारानन्तरं, नोत्तराधारः; अपि तु “अग्नि
मग्नीद्”—इति आग्नीध्रं प्रति सम्येषं ब्रूयात् । तस्य चायं मर्थः—
हे ‘अग्नीत्’ आग्नीध्र! आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ ‘सम्पृष्टि’
सम्पार्जनं कुर्विति ॥

विधित्तस्य सम्पार्जनस्याधारानन्तर्यं मुपपादयति— “यथेति ।
अनुडुहः स्कन्धदेशे ‘यथा’ ‘धुरम्’ युगधुरम् ‘अध्युहेत्’ योजयेत्,
एव मग्नी धुरोऽध्युहन मेव पूर्वाधारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे
लोकप्रसिद्धि माह— “अध्युह्येति । ‘हि’ यतः रथादिवहने अनुडु-
दश्नादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरम् ‘अध्युह्य’
पश्चात् पाशैः ‘युञ्जन्ति’ बध्नन्ति; अतो धुरोऽध्युहनस्थानीयः पूर्वा-
धारहोम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अग्निसम्पार्जनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । ‘एनम्’ अग्निं
हविर्वहनाय सम्पार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्पार्जने धर्मविशेषं विधत्ते—
“परिक्राम मिति । परिक्रम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनु-
सारेणाग्निं ‘सम्पार्ष्टि’ । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “दध्मसन्नहनैरनु-

परिधि सम्मार्ज्ये वाजजिदिति^१ चिस्त्रिः परिक्रामम्”— इति^२ ।
तत्रापि लोकप्रसिद्धिं मुदाहरति— “परिक्रामं हीति । एकैकस्मिन्
परिधौ सम्मार्जनस्य चिरादृप्तिं विधाय प्रशंसति— “चिस्त्रिरिति ।
“नित्यवीक्ष्योः”—इति^३ दिर्वचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्मार्जनं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स सम्मार्ष्टीति ।
मन्त्रस्याभिप्राय माह— “यज्ञं लेति । यज्ञसाधनत्वाद्भिरत्र यज्ञ-
शब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविलक्षणं मन्त्रं देवेभ्यो ‘वक्ष्यन्तं’ वचनं
करिष्यन्त मिति, “वाजं करिष्यन्तम्”—इतिपदद्वयस्यार्थः । ‘वाज-
जितम्’—इत्यस्य व्याख्या ‘यज्ञियम्’—इति । वाजं यज्ञसाधनं
हविलक्षणं मन्त्रं जयतीति ‘वाजजित्’; तथाच ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं
हविरर्हतीति ‘यज्ञियम्’ इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्ठात् सम्मार्जनं विधत्ते— “अथेति । परिधिचयानुसारेण
परितोऽग्निं सम्मृज्य, तदनन्तरं अग्नेः ‘उपरिष्ठात्’ ‘द्वेषी’ ‘त्रिः’
सम्मृज्यात् । तदेतत् स्तौति— “तद्यथेति । ‘तत्’ तथा सति ‘यथा’
खलु लोके युगधुरे अनद्धाहं संयोज्य, ‘प्रेहि’ प्रगच्छ, वोढुषं भारं
‘वह’ इत्येवं वदत् ‘कश्या’ ताडनेन ‘प्राजेत्’ प्रेरयेत् । एवं
कशयोपचेपणं मेव तदुपरि सम्मार्जनं मित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

सौवस्त्रग्व्याघारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्मार्जनस्य प्रशंसति— “तद्य-
दिति । मनोवाक्यसंस्तुतयोरनयोराघारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १ । एतन्मन्त्रस्य महीधरकृतं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. १. १३ । सम्मार्जनेन विरजस्तं मुञ्चलं करोति ।

३— पा० सू० ८. १. ४ ।

तद्भवधाने सति 'मनश्च वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव')
समानविषयं समानाश्रय मपि 'नानेव' भिन्न मिव भवति ॥१५॥
६॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाधारस्य, ततोऽभिसम्मार्जनस्य च विधिः ।
तत्रेयं पद्धतिः ।— अवेद्याज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधि
मन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अमेरुत्तरप्रदेशे ऋजुं दोषं सज्जुत्
प्राक्षम् “इदं प्रजापतये”—इति पूर्वं माघार माघारयति । ततोऽग्नीधे
स्फ्य मिध्नसन्नहनं च समर्पयन् “अग्नि मग्नीत् सम्मृद्धि”—इति अग्नीधं
प्रेष्यति । ततोऽग्नौत् स्फ्यं सव्ये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-
परिधिसन्निधौ स्थित्वा इध्नसन्नहनैर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्
सम्मार्ष्टि । तत्र “अग्ने वाजजित्”—इति सन्नतु, द्विस्तूष्णीम् । एव
मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “काण्डो १२८”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
च-पुस्तके तु “कण्डिकासङ्ख्या १२०”—इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके
षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकाण्डो-सङ्ख्यानया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते ।
तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—
४ ब्रा० १६ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०—१२८ क० ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सु सुचोत्तर माघारु माघारयिष्यन् । पूर्वोण सुचा-
वञ्जलिं निदधाति नुमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति
तुद्देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चात्विज्यं करिष्यन्निहुते सुयुमे
मे भूयास्त मिति सुचावादत्ते सुभुरे मे भूयास्तं भुर्तु
व्वाः शकेय मित्येवैतदाहास्कन्न मद्य देवेभ्यः आज्यः
सुम्भियास मित्यविक्षुब्ध मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा
ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै
विष्णुस्तस्मा ऽएवैतन्निहुते मा त्वावक्रमिष मिति
व्वसुमतौ मग्ने ते छाया मुपस्थेष मिति साध्वी मग्ने
ते छाया मुपस्थेष मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येव
द्येत्तदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णो स्थान मसीतीति

इन्द्रो वीर्यं मकणोदित्यतो हीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो
नाम्ना रुक्षाःस्यपादंस्तस्मादाहेत इन्द्रो वीर्यं मकणो-
दित्युद्धोऽध्वर आस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ उज्ज्वो यज्ञ
आस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अग्ने वेर्होचं वेर्हृत्य मिति । उभयं* वा ऽणतदग्नि-
र्होनाः होता च दूतश्चं तदुभयं व्विद्धि युद्देवाना
मसीत्येवैतदाहावतां त्वां द्यावापृथिवी ऽत्रुव त्वं द्यावा-
पृथिवी ऽदुति नाच तिररोहित मिवास्ति खिष्टकृद् देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाहेन्द्र आज्येनेति व्वाचे वा ऽणत माघार
माघारयतीन्द्रो व्वागित्यु वा आहस्तस्माद्देवाहेन्द्र
आज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासःस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य । ध्रुवया समनक्ति
शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार आत्मा वै ध्रुवा तदा-
त्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर
आघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य .
श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

युजमान ऽणव ध्रुवा मुनु । योऽस्मा अरातीयुति सु
उपभूत मुनु स युद्धोपभूता समञ्ज्याद्यो युजमानाया-

* 'मि । त्वभयं'-इति ग ।

रातीयति तुस्मिञ्छ्रियं दध्यात् तद्यजमान ऽएवैतच्छ्रियं
दधाति तुस्माद् भ्रुवया सुमनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति । सञ्ज्योतिषाज्योतिरिति ज्योतिर्वा
ऽदुतरस्या माज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे
ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेवः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मुनसश्चैव व्वाचुश्च । अहं भद्रं ऽउदितं
मुनश्च ह वै व्वाक् चाहं भद्रं ऽजदाते ॥ ८ ॥

तुङ्ग मुन ऽउवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया
त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं कृतानु-
करानुवर्त्मास्यह मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मौति ॥ ९ ॥

अथ ह व्वागुवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
व्येत्याहं तद्विज्ञपयाम्यहः सुञ्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्न* मेयतुः । सु प्रजापति-
र्मुनस ऽएवानूवाच मुन ऽएव त्वच्छ्रेयो मुनसो वै त्वं
कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरो-
ऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सु ह व्वाक् पुरोक्ता व्विसिषिये । तस्यै गर्भः
पपात सु ह व्वाक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं
भूयासं यां मा परावोच ऽदुति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

* 'प्रतिप्रश्न'-इति च (अथयीभाव इति डा० वेवरः) ।

यज्ञे क्रियत ऽउपाऽश्वेव तुत् क्रियतेऽहव्यवाडिढ* व्याक्
प्रजापतय ऽश्रासीत् ॥ १२ ॥

तुष्टैतद्देवाः । रेतश्चर्मन् वा युस्मिन् वा† बभ्रुस्तुष्ट स्म
पृच्छन्त्यत्रैव‡ त्याइदिति ततोऽचिः सुम्बभूव तुस्माद्-
ष्यात्रेत्या योषितैनुस्येतस्यै हि योषायै व्याचो देवताया
ऽपते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. पू.] ॥

अथ स्रुचाधारस्य प्रयोगः प्रतिपाद्यते— “स स्रुचेत्यादिना ।
“पूर्वेण स्रुचाविति । जुह्वपभृतोः पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्त्रकस्य
अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजन माह— “तद्देवेभ्यश्चेति । ‘आर्विञ्चं
करिष्यन्’ तदतिक्रमजनित मपराधं तन्नमस्कारेण ‘निङ्गुते’ शमय-
तौत्यर्थः ॥

समन्त्रकं जुह्वपभृतोरादानं विधत्ते— “सुयमे इति१ । एतस्य

* ‘ऽहव्यवाडिढ’—इति क, ख, च ।

† ‘सुर्मन् वान्यस्मिन्’—इति सा०—सम्मतः ।

‡ ‘त्रैव’—इति च-पाठः, डा० वेवरेण वज्रपुस्तकेषु दृश्यते ।

§ सायणाचार्य्यमतेऽत्रैव चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ७. २ । का० श्रौ० सू० ३. १. १५ । “तस्मा-
दञ्जलिकरणस्थानाद् दक्षिणस्यां द्वितीय मञ्जलि मुत्तानं करोति स्वधा
पिष्टभ्य इति (वा० सं० २. ७. ३.) मन्त्रेण”—इति च तत्र प० ।

२— वा० सं० २. ७. ४ । का० श्रौ० सू० ३. १. १६ क ।

मन्त्रभागस्य विवक्षित मर्थं माह— “सुभरे इति । सुष्टु मनुनियन्तुं भर्तुं” शक्ये ‘सुयमे’ हे जुह्वपभृतौ । युवा मौदृशौ ‘भूयास्तम्’ । ‘भर्तुं’ वां शक्येयम्—इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीय-भाग मनुद्य व्याचष्टे— “अस्कन्न मद्येति” । यत् जुह्वपभृतोः स्थित माष्यम्, तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सन्धियासम्’ सम्भर्तुं शक्तो भूयास मिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिद् माह— “अविचुक्ष मद्येति । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विचोभः स्यात्, म च माभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “अद्विष्णेति” । हवीरूपेण वेद्या मवस्थितो यज्ञोऽत्र ‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशब्दा माभूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— हे ‘विष्णो’ हवीरूप यज्ञ ! “त्वां” त्वां ‘मा अवक्रमिषम्’ अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि, अपि तु होमार्थं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-मौत्यर्थः । एतल्लिङ्गकल्पित मेव विनियोगं कात्यायनः सूत्रयामास— “दक्षिणातिक्रामत्यद्विष्णा विष्णविति, परिधीनपरेण सञ्चरः”—इति^१ ।
सुग्याधारहोमार्थं यद्दक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्ग-सिद्ध मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “वसुमती मिति” ।

१— वा० सं० २. ८. १ । पूर्वकण्डिकास्नातस्यैवापरांशोऽयम् ।

२— वा० सं० २. ८. २ । का० औ० सू० ३. १. १६ ख ।

३— का० औ० सू० ३. १. १७ । सर्वार्थोऽयं सञ्चरो नोत्तराधारमात्रे ।

४— वा० सं० २. ८. ३ ।

‘वसुमती’ धनवती वासयोग्यां ‘साध्वी’ लदीयां ‘हापां’ हे अग्ने !
‘उपस्थेषम्’ उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रशेष मनुष्य व्याचष्टे— “विष्णोरिति । “तस्येव स्रोतदिति ।
यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्पद्यते । यत्र स्थित्वा
अध्वर्युर्जुहोति, तत्र । तस्यान्तिक मिति नेदीयत्वव्यपदेशः ।
एतस्मिन्निष्ठ इव मवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्—
“वसुमती मित्यवस्थायेति”—इति^१ ।

“इत इन्द्र इत्यादेः स्वाहान्तस्य मन्त्रस्य^२ होमे विनियोगो
लिङ्गसिद्ध इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागशो नूद्यव्याचष्टे— “इत इन्द्र
इति । ‘हि’ यस्मात् अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवस्थितान्
राक्षसादीन् ‘अपाहन्’, अतः कारणात् ‘इत इन्द्रो वीर्यं महणोदिति’
मन्त्रभागे इन्द्रस्तुतिः । द्वितीयभाग मनुष्य व्याचष्टे— “जर्झोऽध्वर
इति । इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वात् निर्विघ्नो ‘यज्ञः’^३ जर्झो
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भागान्तर मनुष्य व्याचष्टे— “अग्ने वेरिति^४ । हे अग्ने ! ‘होषं’
होतृकर्म ‘वेः’ बुद्ध्यस्व । तथा ‘दूत्यं’ दूतकर्म ‘वेः’ बुद्ध्यस्व ‘इति’
मन्त्रवाक्यार्थः । “विद् ज्ञाने”—इत्यस्मात्^५ छान्दसो जड^६ सिपि

१— का० श्रौ० सू० ३. १. १६ । “ईशानाभिमुखः स्थित्वा”—इति वृ० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीयाष्टमकण्डिकायास्तुर्थभागत आरभ्य नवम-
कण्डिकाया आद्यभागं यावदयं मन्त्रः । का० श्रौ० सू० ३. २. १ ।

३— वा० सं० २. ६. १ ।

४— धा० ञदा० प० ५४ ।

५— पा० सू० ३. ४. ६ ।

“दक्ष” — इति दकारस्य ह्रस्वे वेरिति रूपम् । इमं मर्थं माह—
 “उभयं वा इत्यादिना । ‘देवानाम्’ अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं
 होतृत्वं च अङ्गीकृतवान् ‘असि’, ‘तत् उभयं’ ‘विद्धि’ जानी-
 हीत्यर्थः । “अवतान्बेत्यादि निगदसिद्धम् ।

अग्निमं भागं मनूय व्याचष्टे— “स्त्रिष्टकं दिति । ‘देवेभ्यः’
 देवानां मर्थं सोऽग्निः ‘स्त्रिष्टकत्’ शोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने !
 त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादग्नेन ‘आज्येन हविषा’ आज्यतेन ‘इन्द्रः’
 यज्जतः ‘अभूत्’ भवतु, ‘स्वाहा’ स्वाहुतं मिदं माज्यं मस्त्विति
 मन्त्रवाक्यार्थः । “इन्द्रो वै यज्जसेत्यादि स्पष्टम् ॥

मनु “मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाधारस्य वाग्देवतार्थत्वं
 प्रागान्नातम्”, तदिन्द्रार्थत्वे विदुह्यत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्य
 माह— “इन्द्रो वागित्यु वा आज्यरिति । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात्
 तस्मादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके “इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युप-
 क्रम्यान्नातम्— “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति” । एषा
 प्रसिद्धिरच ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । “तस्मादेवाहेति । वाच इन्द्रस्य
 भेदाभावादपीत्यर्थः ॥

१— पा० सू० ८. २. ७५ ।

२— एतत्पूर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्डिकायाम् (३०४ पृ०) ।

३— तै० सं० ६. ४. ७. ५— “वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्र
 मब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति, सोऽब्रवोद् वरं वृष्यै, मह्यं चैवैष
 वायवे च सह गृह्याता इति, तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते, ता मिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोग मसूचयत् कात्या-

यनः— “इत इन्द्र इति जुहोतीति^१ ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनं विधत्ते— “अथेति । “ध्रुव-
थेति । ध्रुवा मित्यर्थः । तदाह कात्यायनः— “असंस्पर्शयन्सुचावेत्य
जुह्वा ध्रुवाः समनक्तीति^२ । तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति— “शिरो वा
इति । उत्तराधारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राक् प्रतिपादितम्^३ । ध्रुवास्थ-
स्याव्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यात् यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा^४; आघार-
शेषस्य तस्यां समञ्जनात् ‘शिरः’ एव तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ इत्यर्थः ॥

यज्ञशिरस्त्वं मुपजीव्य श्रीरूपत्वेन आघारं प्रशंसति— “शिरो
वा इति । शिरसः श्रीलोपपादनम्— “श्रीर्हि वै”—इति । ‘हि-
शब्दद्योतितं प्रसिद्धं लोके श्री मिति शिरस्त्वं व्यवहारेणा-
विष्करोति । “तस्मादिति । ‘अर्द्धस्य’ देशभागस्य यामादेः ‘यः श्रेष्ठो
भवति’, ‘अमुष्य’ यामादेः ‘असौ’ देवदत्तः ‘शिरः’ ‘दात’
लौकिकाः कथयन्ति ; अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह— “यजमान एवेत्यादिना । ‘ध्रुवा मनु’ अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्^५, “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया^६ । ध्रुवाभागो
यजमान इत्यर्थः । ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यः’ ‘अरातीयति’ अरातिः

१— का० औ० सू० ३. २. १ (“जुहोत्युत्तराधारम्”) ।

२— का० औ० सू० ३. २. २ ।

३— पुरस्तादिहैवाध्याये षष्ठे ब्राह्मणे द्वादशी कण्डिका द्रष्टव्या (३०६ ए०) ।

४— ‘आत्मा’-इत्यस्यैवार्थो ‘मध्यदेहः’-इति छतः ।

५— पा० सू० १. ४. ८४ ।

६— पा० सू० २. ३. ८ ।

शत्रुरिवाचरति, 'सः' उपभृद्भागः । 'उपभृता'-इति द्वितीयार्थं
द्वितीया^१ । स्पष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स समनक्तौति^२ ।
"सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति^३ । मन्त्रगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थं माह—
"ज्योतिर्वा इति । भ्रुवापेक्षया 'इतरा' जुहः, तस्यां यत् 'आज्यम्',
तत् द्वितीयान्तज्योतिःशब्दार्थः; जुहपेक्षया 'इतरा' भ्रुवा, तस्यां
यत् 'आज्यम्', तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषौ
क्रमेण सूर्याग्न्यात्मके; तदुभये समञ्जनेन 'सङ्गच्छेते' सङ्गते एव
भवत इत्यर्थः^४ ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाधारस्योपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं
संवाद सुपन्यसितुं प्रतिजानीते— "अथात इति । 'अथ'-शब्दोऽधि-
कारार्थः; 'अतः' परम्, 'अहं भद्रे' निमित्ते, अह मेव भद्रः, अह
मेव भद्र इति स्व-स्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचश्च' यदुक्तं वचनम्,
तदधिक्रियत इत्यर्थः । त मेवेतिहास सुदाहरति— "मनस्येति ।
'अहं भद्रे' आत्मौयोत्कर्षविषये 'ऊदाते' विवादं चक्रतः । वा
किति खिति यजादित्वात् सम्प्रसारणम्^५ ॥ ८ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— जुह्वा औवाज्यमध्ये विन्दुं पातयतीत्यर्थः ।

३— वा० सं० २. ६. २ । का० औ० सू० ३. २. १ ।

४— "गच्छता मित्यध्याहारः । 'ज्योतिषा' भ्रुवास्थिताज्यरूपज्योति
सह 'ज्योतिः' जुह्वां सिच्यमान मान्यरूपं ज्योतिः 'सं-
ताम्"—इति मञ्जी० भा० । ५— पा० सू० ६. १. १५

तत्र मनसो द्वाक्य सुदाहरति— “तद्धेति । श्रेयस्त्वकारण
माह— “न वा इत्ति । हे वाक् ! ‘त्वं’ ‘मया’ मनसा अविषयीकृतं
‘किम्’ अपि ‘न वदसि’ ; अतो विषयीकृत मेव वदसि । ‘सा त्वं’
‘मम’ ‘कृतानुकारत्वा’ मया यत्कृतं तदेवानुकुर्वतौ ‘अनुवर्त्ता’
अनुगन्तौ भवसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तर माह— “अथ वागुवाचेति । हे मनः ! ‘अह
मेव’ लज्जः सकाशात् ‘श्रेयसी’ । कुतः ? ‘यत् वै त्वं’ यदस्तु त्वं
‘वेत्य’ जानासि, ‘अहं तद् विज्ञापयामि’ तदन्तर्गतविषयं परेषां
विविधं प्रतिपादयामि; तत् ‘सञ्ज्ञापयामि’ सम्यक् ज्ञापयामि,
प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-सञ्ज्ञापन-साध्यं ममैव, अतस्त्वत्तः
श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

“एते प्रजापति मिति । एवं विवदमाने ‘ते’ मनस्य वाक् च
‘अनुकुर्वन् प्रति प्रजापतिम्’ ‘एयतुः’ जग्मतुः । ‘सः’ च ‘मनसि’
‘एव’ ‘अनुकूलम्’ उवाच । तद्वाक्य सुदाहरति— “मन एवेति ।
कृतानुकारत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्धा दर्शयति— “श्रेयसो
वा इति ॥ ११ ॥

“सा हेति । एवं प्रजापतिनोक्ते ‘सा’ वाक् ‘परा’जितत्वेन ‘उक्ता’,
‘विशिष्टिचे’ विगतस्मया भग्नवीर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या
वाचो यो ‘गर्भः’ देवमनुष्यादीना सुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि ‘पपात’ ।
‘सा वाक्’ पराजयेन खिन्ना सती ‘प्रजापतिम्’ उवाच उक्तवती ।
किं मिति । हे प्रजापते ! ‘तुभ्य महम्’ ‘अह्यवाङ्’ ह्यवहनस्य
अहेतुभूतैव ‘भूयासम्’, ‘यां मा’ ‘परा’जितत्वेनोक्तवानसि । यस्मादेवं

‘-इयत् किम्’ अि
वाचोक्तम्, ‘तस्मात्’ एव कारणात् यज्ञसम्बन्धि विरहेण ‘उपाधि-
प्रजापतिदेवताकं कर्म, ‘तत्’ सर्वं वागव्या” ॥ १२ ॥ -
क्रियते’ । ‘अहव्यवाङ्मि’-इति प्रागुक्तार्थस्मारणम्-इति तदिदानी
स पतितो वाचो गर्भः कथं मासीत्, ‘एतत्’ वाचः
मनुसम्बन्धे— “तद्धेतदिति । ‘तत्’ ‘ह’ खरु, वा’ यस्मिन्
सकाशात्पतितं ‘रेतः’, ‘चर्मन्’ चर्मणि ‘अन्यस्मिन्’ प्रतिदिवसं
कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः ‘बभुः’ धृतवन्तः । मृत्वा च ‘तत्’ किं ‘त्यश्त्’
‘पृच्छन्ति’— “अत्रैव त्यादिति । ‘अत्र’ अस्मिन् पात्रे “विचार्य-
एतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतम्? विचारयन्त इत्यर्थः । ‘गन्तस्मात् स
माणानाम्”—इति श्रुतिः । यस्माद्देवैर्विचारितम्, ‘ततः’ अद्वित्यर्थः ।
गर्भो ‘अत्रिः सम्भूव’; अत्रैव त्यदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिः, ‘तगर्भा
यतो गर्भाग्रयात् सृतो गर्भः अत्रिः सम्बन्धः, ‘तस्मात्’ सत्त्वमेता
रक्षित्वा स्त्री नाम्ना ‘अत्रेयी’-इत्याख्यायते । तथा ‘योषि-
सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः ‘एनस्त्री’ भवति । तैत्तिरीयकेऽप्या-
ज्ञातम्—“तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न सहासीत”—इति ।

१— “वाक् च मनश्चर्तयेता महं देवेभ्यो ह्यथं वहामोति वागब्रवीत्”—
इत्यादि चात्रोपाख्यानं माज्ञातम् तै० सं० २. ५. ११ ।

२— पा० सू० ८. २. ६७ ।

३— “—अथ रजस्वला । स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मणिनी पुष्यवत्यि”—
इति अम० को० २. ६. २० । मनुयाख्यायां कुक्षूकमट्टेन
वृक्तम्—“आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्वातोच्यते, ‘रजस्वला ऋतुस्वाता
मात्रेयीम्’-इतिवसिष्ठस्मरणात्”—इति ।

४— तै० सं० २. ५. १. ५ ।

ननु यस्या गर्भा ऽत्रिः सञ्जातः, सैव वागात्रेयी; सर्वस्त्रीणां कथ
त्रिधीत्व मित्यत आह—“एतस्या इति । (‘एतस्यै’) स्त्रीरूपधारिण्या
तस्याः खलु वाग्देवतायाः ‘एते’ लौकिकाः सर्वे गर्भाः ‘सम्भूताः’ ।
भाश्रयलक्षणं चर्मणि धृतं रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च
ऋष्यं बन्ध्येवेति सिद्धं सर्वासा मात्रेयीत्व मित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥

[४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

— इह हि ब्राह्मणे पूर्वाधारोत्तराधारहोमयोर्मन्वादीनि विहितानि ।
तत्रेयं पद्धतिः— जुह्वपभृतोः पुरस्तात् आहवनीय मपरेण भूमौ
पुटाञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति । ततो द्वितीय मञ्जलि
मुत्तानं करोति स्वाहा पिबेभ्य इति । नात्रापसव्यं नापि दक्षिणा-
मुखता । तत उदकोपस्पर्शनम् । तत उभाभ्यां पाणिभ्यां जुह्वं परि-
गृह्य उपभृतोऽग्रत आनीय, तस्या उपर्येव निधाय, सुयमे म इति
ते जुह्वपभृतावादायैवोत्थाय अङ्घ्रिणा विष्णविति सथेन पादेन
अग्रतोऽग्रतश्चाङ्घ्रितेन वेदेर्दक्षिणभागं गच्छति । तत्र च वसुमती
मिति पठन्नीशानामिमुखस्तिष्ठति । ततो जुह्वपभृतोरग्रतस्तथैव
प्राचीं भवतार्यं दक्षिणपरिधिस्तन्निधि मन्ववह्व्य इतइन्द्र इति
उत्तराधारं जुहोति । ओश्मिद मिन्द्राय न ममेति त्यागः । ततः
परस्परं स्पर्शं मकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेन अग्रतोऽग्रतः प्रेरितेन प्रत्या-
गत्य जुह्वणेनान्येन भ्रुवास्थ मान्यं जुह्वैव समनक्ति सञ्ज्योतिषेतौति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुल्यूपूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चषीरींस्त्रिदशतल्लताधेतुसौवर्णभृमीः ।
रत्नोष्ठां रुक्मवाजिद्विपमद्वितरथौ सायणिः सिद्धणार्थी,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल्लः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पाषीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि महत मुदा पात्रसात्सिद्धणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमह

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

[अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

त वै प्रवरायाश्चावयति । तद्यत् प्रवरायाश्चावयति
। वा ऽश्नाश्चावयति यज्ञु मभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा
त तस्मात् प्रवरायाश्चावयति ॥ १ ॥

तु इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्चावयति । स यद्भु-
नारभ्य यज्ञु मध्वर्युराश्चावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां
व्यार्त्ति माच्छेत् ॥ २ ॥

तद्वैके । वृदेस्तीर्णायै बहिरभिपद्याश्चावयन्तीध्मस्य
। शुक्ल मपच्छिद्याभिपद्याश्चावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञु-
येदं यज्ञु मभिपद्याश्चावयाम ऽहुति व्यदन्तस्तदु तथा
। कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञुस्य यैरिध्मः सुन्नद्धो भुव-
त्यग्निः सम्मृजन्ति तद्वेव खलु यज्ञु मभिपद्याश्चावयति
। तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्चावयेत् ॥ ३ ॥

सु ऽश्नाश्चावयति । य एव देवानाः होता तु मेवाग्ने
। वृणीतेऽग्नि मेव तदमुये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्रुते यद्दहा-
। ग्निं प्रवृणीते तदमुये निह्रुते ऽथ यो देवानाः होता
। मुग्ने प्रवृणीते तद् देवेभ्यो निह्रुते ॥ ४ ॥

सु ऽश्नाह । अग्निर्देवो* देव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानाः

होता तुस्मादाहामिर्देवो देव्यो होतेति तुदमुये चैवै-
तद्देवेभ्यश्च* निरुते यदह्नाग्नेमि माह तुदमुये निरुते
ऽथ यो देवानाः होता त मुग्र ऽआह तुदु देवेभ्यो
निरुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । एषा वै देवाननु-
विद्वान् यदग्निः सु ऽएनाननुविद्वाननुष्ठा† यक्षदित्येवै-
तदाह ॥ ६ ॥

मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽश्रुग्रे यज्ञेनेजे तुदनु-
क्षत्येमाः प्रजा यजन्ते तुस्मादाह मनुष्वदिति मुनोर्यज्ञ
ऽइत्यु वा ऽआहुस्तुस्माद्देवाह मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति । एषः हि देवेभ्यो हव्यं भरति तुस्मा-
भरतोऽग्निरित्याहुरेषु ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा
बिभर्ति तुस्माद्देवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

श्रुयार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादार्षेयं
प्रवृणीते ॥ ९ ॥

परुस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परुस्ताद्वाच्यः प्रजाः

* 'चैव देवेभ्यश्च'-इति घ ।

† 'नित्येष'-इति ग ।

‡ 'अनुष्ठा'-इति ख, डा०-वेदर-दृष्टे ०-पुस्तके घ ।

§ 'दित्येष'-इति ग ।

॥ 'प्रवृणीत ऋषिभ्य'-इति ग ।

प्रजायन्ते ज्यायसस्पृतय ऽउ चैवैतन्निहृत ऽइदं हि
 पितृवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात् परस्तादर्वाक् प्रवृ-
 णीते ॥ १० ॥

सु ऽआर्षेयु मुक्त्वाह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्नि-
 स्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च व्वक्षदिति तथा ऽएवैतु-
 हेवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा च व्वक्ष-
 दिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति । एते* वै
 ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत
 ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तुद् तुभ्यो निहृते तुस्मादाह
 ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति ॥ १२ ॥

असौ मानुष ऽइति । तुदिमं मानुषं होतारं ऋष्टं
 णीतेऽहोता हैषु पुरायैतुर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृत्तो होता जपति । देवता ऽउपधावति यथा-
 नुष्ठा देवेभ्यो व्वषट्कुर्याद् यथानुष्ठा देवेभ्यो हव्यं
 व्वहेद् यथा न ह्वलेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तुच जपति । एतुच्चा† देव सवितर्दृणत ऽइति तुत्स-
 वितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निः
 होत्रायैति तुदग्ने चैवैतुदेवेभ्यश्च निहृते यदहाग्नेऽग्नि

* 'ऽइत्येते'-इति ग ।

† 'जपत्येतुच्चा'-इति ग ।

माह तदमुये निह्रुतेऽथ यो देवानाः ह्रीता त मग्न
ऽआह तदु देवेभ्यो निह्रुते ॥ १५ ॥

सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वान-
नरुः प्रजापतिस्तत्संवत्सरायैवैतन्नजापतये निह्रुते ऽग्रे
पूषन् बृहस्पते प्र च वृद प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्त्वा ऽएतद्
यक्ष्यन् भवति तदेताभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो निह्रुते यूय
मनुब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६ ॥*

वृक्षनाः रातौ स्याम । रुद्राणा मुर्व्यायाः
स्वादित्या ऽश्रुदितये स्यामानेहस ऽडुत्येते वै चया देवा
यद्भसवो रुद्रा ऽआहित्या ऽएतेषा मभिगुप्तौ स्यामेत्येवै-
तदाह ॥ १७ ॥

जुष्टा मद्य देवेभ्यो व्वाच मुद्यास मिति । जुष्ट मद्य
देवेभ्योऽनुच्यास मित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं
देवेभ्योऽनुब्रुवत् ॥ १८ ॥

जुष्टां ब्रह्मभ्य ऽडुति । जुष्ट मद्य ब्राह्मणेभ्यो ऽनुच्यास
मित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनु-
ब्रुवत् ॥ १९ ॥

जुष्टां नराशुःसायेति । प्रजा वै नरस्तत्सुर्व्याभ्यः
प्रजाभ्य ऽआह तद्धि समृद्धं युश्च व्वेद युश्च नु साध्व-

* इतोऽनन्तर मिह 'शतम् । ४००'-इति च-पुस्तके ।

न्ववोचत्साध्वन्ववोचदित्येव व्विसृज्यन्ते युदद्यु होतृवुर्ये*
जिह्वं चक्षुः परापतत् अग्निष्टत् पुनराधियाज्जातुवेदा
विचर्षणिरिति युथा यानुग्रेऽमौन् होत्राय प्रावृणत ते
प्राधन्वन्नेवं यन्नेऽत्र प्रवरेणामायि तन्ने पुनराध्याय-
येत्येवैतदाह तुथो हास्यैतत् पुनराध्यायते ॥ २० ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च सम्मृशति । मनो वा ऽअध्वर्यु-
र्वाग्धीता तन्मूनश्चैवैतद्वाचं च सुन्दधाति ॥ २१ ॥

तुच जपति । षण्मोर्वीरुः हसस्यान्वग्निश्च पृथिवी
चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्त्ते-
र्गोपायन्वित्येवैतदाह तुस्यो हि नु ह्वलास्ति यु मेता
देवता ऽआर्त्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

अथ होतृषुदन मुपावर्त्तते । सु होतृषुदनादेकं तृष्णं
निरस्यति निरस्तः परावसुरिति परावसुर्ह† वै नामा-
सुराणाः होता स तु मेवेतद्धोतृषुदनान्निरस्यति ॥ २३ ॥

अथ होतृषुदन ऽउपविशति । इद्‡ महु मर्वावुसोः
सुदने सौदामीत्यर्वावुसुर्वै नाम देवानाः होता
तस्यैवैतत् सुदने सीदति ॥ २४ ॥

तुच जपति । व्विश्वकर्म्मस्तनूपा ऽअसि मा मोदो-

* 'होत्रवुर्ये'—इति घ घ-पुस्तके ।

† 'परावसुर्ह'—इति च ।

‡ 'ऽउपविशतीद्'—इति ग ।

षिष्टं* मा मा हिंसिष्ट मेषु वां लोक इत्युदङ्गेजत्य-
न्तरा वा ऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तुदु ताभ्यां
निह्रुते मा मोदोषिष्टं* मा मा हिंसिष्ट मिति तथा
हैन मेतौ नु हिंस्तः ॥ २५ ॥

श्रुथामि मीक्षमाणो जपति । व्विश्वे देवाः शास्तुन
मा युथेह होता वृतो मनुवै युन्निषुद्य । प्रु मे ब्रूत भाग-
धेयं युथा वो येन पथा हव्य मा वो व्वहानीति युथा
येभ्यः पक्कः स्यात् तान् ब्रूयादनु मा शास्त युथा व
ऽआहरिष्यामि युथा वः परिवेक्ष्यामीत्येवु मेवैत-
हेवेषु प्रशासन मिच्छतेऽनु मा शास्त युथा वोऽनुष्या
व्वषट्कुर्या मनुष्या† हव्यं व्वहेय मिति तुस्मादेवु
-जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ५ ॥

चतुर्थे सामिधेन्यादिराघारान्तः प्रदर्शितः ।

प्रयोगः, पञ्चमेऽद्याश्चिन् प्रवरादिर्निरूप्यते ॥

* 'मोदोषिष्ट'—इति च च-पुस्तके । † ३२८ पृ० ‡-टीपनी द्रष्टव्या ।

तच्च देवहोत्रार्षेयमानुषहोत्राणां वरणं विवचुरादौ तदङ्गतथा
 आश्रावणं विधत्ते— “स वै प्रवरायाश्रावयतीति । ‘सः’ अध्वर्युः
 प्रवरार्थम् ‘आश्रावयति’ आश्रावयेत् । विहित माश्रावणं प्रशंसति—
 “तद्यत् प्रवरायेत्यादिना । आश्रावणस्य यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् यज्ञत्वम् ।
 “अथ होतार मिति । देवं होतारम्, अग्नि मित्यर्थः ॥ १ ॥

आश्रावणाङ्गतयेधमन्धन-दर्भाणां ग्रहणं विधत्ते— “स इध्म-
 सन्नहनान्येवेति । ‘एव’कारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः ।

विपक्षे बाध माह— “स यद्धेति । यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वालम्भे
 सति निरालम्बनत्वेन ‘वेपनः’ कम्पनशीलो ‘वा स्यात्’; ‘अन्यां वा’
 पतनादिलक्षणात् ‘आर्त्तिम्’ प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

तच्च केषाञ्चित् पक्ष सुपन्यस्यति— “तद्धैक इति । “स्त्रीर्षाया
 इति । “षष्ठ्यर्थे चतुर्थी” । तेषा मभिप्राय माविष्करोति— “इदं
 वा इति । स्तरणसमिन्धनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् ‘इदं’ बहिर्वा-
 दिकं ‘यज्ञस्य’ ‘किञ्चित्’ अङ्गम् । स्पष्ट मन्यत् ॥

तन्निराकरोति— “तदु तथेति ।

पक्षान्तरादस्य विशेष माह— “एतद्वा इति । इध्मसन्नहनाग्नि-
 सन्नार्जनलक्षण-कार्यद्वयकरणाद् ‘एतत्’ इध्मसन्नहनात्मक मेव
 ‘यज्ञस्य’ ‘किञ्चित्’ प्रशस्त मङ्गम् ; अतस्तद्धारणपक्ष एव श्रेया-
 नित्यर्थः । अत एव कात्यायनः आदाविध्मसन्नहनान्येवाभिधाच”

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

२— का० औ० सू० १. ३. १४, १५, १६, १७ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

“अष्टादशेभ्यं परिधिबद्धाणाम्, एकविंशतिं वा”—इति च तत्रैव (१८,
 १९, सू०) । परिधिबद्धास्त्रिवैवोक्तपूर्वाः (२५० ईत्रा० १९, २०क०) ।

पश्चात् पचान्तरं निर्दिदेश—“इधमसन्नहान्यादाद्योऽश्रावयेत्याहा-
स्तुश्रीषडित्यग्नीद् वेदिर्बर्हिरिधमकल मपच्छिद्यैके”-इति१ ॥ ३ ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—“स आश्राव्येति । ‘अग्ने’ आर्षेय-
होत्ववरण-मानुषहोत्ववराभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं विशिनष्टि—
“अग्नि मेवेति ॥

वरणस्य प्रथोजन माह—“तदग्रय इति । ‘निऋते’ “नि+ऋङ्
अपनये१” । अपनेतव्यस्यात्र तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रिय-
माणत्वाद्ग्रेर्निऋवः । कथं देवानां निऋवः स्यादिति तं प्रकारं
विभज्य दर्शयति—“यद्दहाग्नेऽग्नि मित्यादिना । अग्नेर्देवहोत्वेन
देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषा मपि निऋव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरण मित्याह—“स आह्वेति । तथैव
कात्यायनोऽप्याह—“अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना” ।

१—“ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माण्य मामग्न्य आश्रावय-
ओश्रावय-श्रावय-ओमाश्रावयेति वा ऽऽश्रावयति”-इति आप०
श्रौ० सू० २. १५. ३ । अत एव तै०-सं०-भाष्ये चाह सायणः—
“‘आश्रावय’-इत्यय मेव पाठोऽत्रत्यः (तैत्तिरीयशाखीयः) ; ‘ओ-
श्रावय, श्रावय, ओमाश्रावय’-इति च त्रयं शाखान्तरीयम्”-
इति (तै० सं० १. ६. ११.) ।

२— का० श्रौ० ३. २. ३, ४, ५ सूत्राणि ।

३— अदा० आ० १०७२ धातुर्निपूर्वं इत्यर्थः ।

४— का० श्रौ० सू० ३. २. ७ ।

प्रवरविधिप्रोषार्थवादे यो देवानां निऋवः सङ्गहविवरणाभ्या मुक्तः,
तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयते— “अग्निर्ही-
त्यादिना । अग्नेर्देवहोत्वसमर्थनेन^१ ॥ ५ ॥

द्वितीयं मन्त्रभाग मनुद्य व्याचष्टे— “देवान् यच्चदिति ।
‘विद्वान्’-इत्यनेन यद्यव्यदेवतापरिज्ञानम्, ‘चिकित्वान्’-इति परि-
ज्ञातस्वार्थस्याविस्मरणम् । अग्नेस्तथाविधज्ञानवत्त्वं “विदां आ वच्चि
विदुषो नि षत्वि”-इत्यादिमन्त्रेषु^२ प्रसिद्धम् । ‘अनुष्ठ्या’ अनुक्रमे-
णेत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यच्चद् विदांश्चिकित्वान् मनुष्वद्
भरतवदमुवदमुवद् ब्रह्मणवदा च वत्तद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावि-
तारो ऽसौ मानुषः”—इत्येष मन्त्रः प्रवरनिगद उच्यते । वरणार्थो
निगदस्तथा मन्त्र इति तदर्थः । तस्यास्यामुवदित्वन्त आद्यो भागः
इह विहितः, उत्तरभागस्वनुपद मेवोपरिष्ठाद् विधास्यते । तत्रापि
भरतवदित्वन्तो दैवहोत्ववरणे विनियुज्यते, अमुवदित्वादिदार्ढ्य-
वरणे, असाविति मानुषवरणे इति विवेकः । इमे भागाः आप०
श्रौ० २. १५. ५-११-१४-सूत्रेषु च प्रपञ्च विहिताः ।

२- ऋ०स०३. १४. २ ऋचोऽपराङ्गं एषः ।

३— “‘अनुक्तु’-इत्येतद्व्ययं सम्यक्-शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा । सम्यक्-
अनुक्रमेण । ‘अपदुःसुषु स्यः (उ० १. २५.)’-इति विधीयमानः
कु-प्रत्ययो ब्रह्मणवचनात् तिलतेरनुपूर्वादपि भवति”—इति ऋ० स०
१. ६४. ३ भाष्ये सायणः । “‘अनुक्तुया’ × × × सुपां सुकुगिति
(पा० सू० ७. १. ३६.) द्वितीयाया याजादेशः^४”—इति च ऋ० स०
४. ४. १५ भाष्ये स यवाह ।

“मनुष्वदिति । द्वतीयमन्त्रभागगतस्य ‘मनुष्वत्’-पदस्य सा-
मर्थ्यसम्बन्धोऽर्थः “तदनुकृत्येत्यादिः । अथ मर्थः ।— यथा मनुः स्वकीये
यज्ञे देवान् अनुक्रमेणेष्टवान्, एवम् ‘इमाः प्रजाः’ अपि ‘यजन्ते’ ।
तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजलित्यर्थः ॥

तस्यैवाभिप्रायान्तर माह— “मनोर्यज्ञ इत्यादिना । ‘इति’-
शब्दोऽप्यर्थे, ‘वै’-शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ‘मनुष्वत्’-इति “तत्र
तस्येव”-इति षष्ठ्यर्थे वतिः । यस्मात् ‘मनोर्यज्ञ इति’ ‘आहुः’
सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम्; मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि
देवान् यजलित्यर्थः । “नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्”—इति
भ-सञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया ह्यभावात् ॥ ७ ॥

“भरतवदितौति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे द्वेषा व्युत्पत्तिं
दर्शयति— “एष हीत्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्वार्षेयवरणं विधत्ते— “अथार्षेय मिति । ‘अथ’ दैव-
होत्रवरणानन्तरम्, ‘अर्षेयम्’ ऋषीणां सम्बन्धिनं त मध्वर्युः
‘वृषीते’ वरणं कुर्यात्, “अमुवदमुवत्”—इति कौर्त्तयेत् । तत्प्रयोजन
माह— “ऋषिभ्यश्चेति । ‘यः’ यष्टु सुपक्रान्तवान् ‘अयं’ यजमानः
प्रारौरश्रुताध्ययनसम्पत्त्या हि महासामर्थवानित्येतदमुवदमुवदिति
पुरातनप्रसिद्धश्चषिदृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्यं

१— पा० सू० ५. १. ११६ ।

२— पा० १. ४. १८ सू० वा० ३ ।

३— “अमुवदमुवदित्यत्र सर्वनामस्थाने यजमानसम्बन्धीनि पूर्वजभूतानि
परस्तात् पिठस्थानीयादर्वाङ्घ्रि पिठ-तत्पुत्र-तत्पौत्ररूपाणि त्रीणि स्वार्षे-
याणि ऋषेरपत्यानि वृषीते”—इति का० श्रौ० ३. १. ७ सू० या० ८० ।

भावेदितं भवति । अचान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं सिद्ध मित्यभिप्रेत्य 'ऋषिभ्यश्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च'-इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

विहित मार्षेयवरण मवरोहेण कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
“परस्तादर्वागित्यादिना । “ज्यायसस्यतय इति । ‘ज्यायान्’ वृद्धः, पूर्व मित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः, पूर्वपुरुषः । प्रत्येकविवच-
यैकवचनप्रयोगः ; यः पूर्वः-पूर्वः तस्मै-तस्मै, तत्तन्नामग्रहणेन निऋवं
कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरण सुपपादयति— “इदं ह्येति । पिता, पुत्रः,
पौत्रः,—इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, ‘इदं हि’ लोकसिद्धम् ;
अतस्तदनुसारेण आर्षे वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुष मारभ्य अर्वाक्च मेव
युक्त मित्यर्थः । तथाच कात्यायनः प्रवराभिधानसमये अवरोह-
क्रमेणैव वरण माह— “भृगुवच्छवनवदप्रवानवदौर्ववञ्जमदग्निव-
दित्यादिना ॥ १० ॥

“स आर्षेय मिति । प्रवरशेषस्य प्रथमभाग मनूद्य व्याचष्टे—
“ब्रह्मणदिति । ‘ब्रह्म’ परिवृढं कर्म’, तत्साधकत्वाद् ‘अग्निः’ अपि
‘ब्रह्म’ ; स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः । “आ च वचदिति । ‘या
एव देवताः’ ‘आवोढुम्’ आह्नातुम् “अग्नि मग्न आवह”-इत्यादिना
‘आह’ होता, ‘ता एव’ आवहत्विति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्य माह— “ब्राह्मणा इति । साङ्गवेदाध्यायिनः ‘अनू-
षानाः’ ‘ये’ सन्ति, त एवात्र ‘ब्राह्मण’-शब्दाभिधेया ऋत्विजः ; ते

‘प्रावितारः’ कर्त्तारः । अवतिरच क्रियावचनः । “तन्वते”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘जनयन्ति’—इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निम्नवः कृतो भवति, तस्मादद्यं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आर्षेयवरणान्तरं मानुषहोदवरणं कर्त्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरण मित्याह—“असाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”—इतिमन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं निर्दिशेत् । तथाच कात्यायनः—“असौ मानुष इति होदनामघणम्”—इति^१ । ‘अहोता’—इति क्लेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १२ । अथैव वृत्तौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य कृत्स्नस्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्थः कृतः—“‘अग्निः’ अयं ‘देवः’, न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम् । ‘दैव्यः’ देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितशक्तिः । ‘होता’ साधुज्ञाता । य ईदृशो होता, सः ‘देवान्’ ‘यच्छत्’ यजतु, (‘आ च वच्छत्’) आवहतु च । त महं होतारं वृणो इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ ज्ञानागः । यथा यत्र च यद्यथो-
 ऽनादौ संसारेऽभ्यस्तकर्मेत्यर्थः । कथम् ? ‘चिकित्वान्’ चेतनावान्, अविस्मरणशीलः । सोऽधुनापि अप्रमत्तः सन् ‘मनुष्वत्’ मनोरिव । यथा स्थायम्भुवादेर्मनोर्यज्ञेऽग्निना देवा इष्टाः, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः । ‘भरतवत्’ भरतो मागवो वर्षाधिपतिः, तस्येव । वसिष्ठादिर्यजमानस्य पूर्वजो मन्त्रदृक्, तस्येव । ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्येव । ‘आ च वच्छत्’ आवहतु च । यद्यपि चैव मन्त्रिरेवात्र होता, तथापि ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रकर्षेण ‘अवितारः’ रक्षितारः । × × × । ‘असौ’ देवदत्तो यज्ञदत्तो वा ‘मानुषः’ होता, ‘यच्छत्, आ च वच्छत्’—इति वर्त्तते”—इति ।

२— मूलं “पुष्टयोतेऽहोता”—इत्यत्र बोधम् ।

इत्थ मध्वर्युकर्तृकं होतृवरण मभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते—
 “स प्रवृत्तो होता जपतीति । “देवता उपधावतीति जपप्रयो-
 जनकथनम् ; ‘तस्मात्’ मन्त्रे सति पित्रम्यादीनां श्रवणात् । उपधा-
 वनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति—“यथानुष्ठेति । यथा याज्यासमये
 होता वषट्कर्त्तव्यदेवता अनुदिश्य-अनुदिश्य वषट्करोति, यथा व
 अग्निस्तं देव मुदिश्य इव्यं वहति, तथाच स यज्ञो यथा ‘न
 झलेत्’ न चलेत्, न भ्रंशेत ; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं
 कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“तत्र जपतीति । ‘तत्र’ तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्र-
 भागख्याय मर्थः— हे ‘सवितः’ सकृत्कर्मानुज्ञातः । ‘देवः’ ‘एतत्’
 एतेन मम वरणेन मद्भाजेन ‘त्वा’ त्वा मेव ‘वृणते’ अध्वर्यवः ।
 ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति । ‘हि’-शब्देन
 “सविता वै प्रसवाना मीमे”^१—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्धीत्यते ॥

“अग्निं होत्रायतीति । होतुः कर्म ‘होत्रं’ स्व-स्व-मन्त्र-
 पाठादि ; तत् होत्रं कर्तुम् ‘अग्निं’ वृणते ; न तु मा मित्यर्थः ॥

मन्त्रगतं यत् ‘अग्नि’-पदम्, यच्च तद्विशेषणं ‘देवहोतृ’-पदम्,
 तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति— “तदग्रय इत्यादिना ॥ १५ ॥

“सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी
 ‘वैश्वानरः’ ; स च पाक्षनात् ‘पिता’ उच्यते ; तेन सह, अग्निं वृणत
 इति पूर्वच सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देव मग्निं च वृणत इत्यर्थः^२ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. २. ५ ।

२— मन्त्रस्वयमिहैवास्मातो वाजसनेयिनाम् । एवमुत्तरत्रापीह बहुत्र ।

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेऽग्निभिमतं मर्थं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इतिश्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम् ; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्रायं माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, याज्याभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’ ; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ अग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्क्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इमं मेव निष्कृतिं विशदयति— “यूय मिति ॥ १ ६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम ; धनं लभेमहीत्यर्थः । “रुद्राणाम् उर्वायाम्”—इति । उरुत्वे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् स्थामेति सम्बन्धः । ‘स्वादित्याः’ तेषां सुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः वयम् ‘अदितये’ देवमात्रे, एतस्माभिकाथै देवताथै वा ‘अनेहसः’ अपाप्रिनः, अनपराधिनो भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः^१, तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अत्र सङ्घविवक्षया “त्रया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलं माह— “एतेषा मिति ॥ १ ७ ॥

मन्त्रभागे विशेष्यभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थं ‘उद्यासम्’ इत्यत्र वदिधातुनैव उपात्तं मित्यभिप्रेत्य तद्विशेषणीभूतं ‘जुष्टाम्’—इति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अत्र केवलोऽपि वदिरुच्चारणार्थं वर्त्तते । किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थनयेति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुब्रवत्’ अनु-

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । ब्रुजो लेश्यडागमः^१ ।
एव मुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—
“जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १९ ॥

“जुष्टां नराग्रंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
ग्रंसन्ति, तथाविधग्रंसनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारणेन
नराणां यो जोष आग्रंसितः, स युक्त एवेत्याह— “प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होत्रज्ञाना मेव संलापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यस्य न, स सर्वैरप्ययं साधुः उक्तवा-
नित्येवंरूपया वाचा 'विसृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय ऋगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
साकश्येनानुवदति— “यदद्येति । मन्त्रस्याय मर्थः ।— 'होत्वर्थे'
होत्वरणे निमित्तभूते सति^२ 'यत्' 'चतुः' अङ्गम् ('जिह्वां')
अग्रोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') सन्निपतेत्, 'तत्' विशेषेण
द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु । चतुर्वल्लिखानं होत्रस्याङ्गं यद्द्रष्ट मभूत्,
तदग्निः समाद्धात्विति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते—
“यथेत्यादिना । पुरा 'यान् अग्ने अग्नीन् होचाय' वृतवन्तः, 'ते'
'प्राधन्वन्' प्रगता नष्टा अभवन्; 'एवम्' इदानीं 'मे' मदङ्गं

१— घा० अदा० उ० ३४ । पा० ३. ४. ७ सू०, ३. ४. ९ सू० ।

२— 'होत्वर्थे'-इति ऋ० सं० १. ३१. ३ । “होत्रा प्रियत इति
होत्वर्थो यज्ञः”-इति तत्र सा० भा० ।

‘प्रवरेण’ निमित्तेन ‘अमायि’ हिंसित मभूत् ; तत्प्रमाधस्वेत्युक्तमिति ॥ २० ॥

अथ वृतस्य होतुः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथाध्वर्यु मिति । सम्मर्शनेनेष्टं विवचुः अनयोः सम्मर्शने कारण माह— “मनो वा इति । अध्वर्याः कर्त्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यात् मनोरूपत्वाभिधानम् । याज्यापुरोनुवाक्यादिनेवस्तवाग्यापारात् होतुर्वांगात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य ; तयोः सम्मर्शनेन मनोवाचोः सम्भानं कृतं भवति । संसर्शनप्रकार माश्रयायन माह— “अथेऽध्वर्यु मन्वारभेते पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्र मङ्कदेशेन”—इति^१ ॥ २१ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारभेन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्यं माह— “षण्णोर्वीरित्यादिना । अग्न्यादीनां सुखत्वं शोकसिद्धम् । ‘एताः मां दुरितात् पान्थिति तस्यार्थः । ‘अंहः’-शब्दस्य तात्पर्याभिधानम् “आर्त्तैरिति । आर्त्तिर्नाशः । अग्न्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्द्रवितस्य नाग्नाभावः प्रसिद्ध इत्याह— “तस्यो हीति ॥ २२ ॥

“अथेति । सम्मर्शनदेशात् ‘होतृषदनं’ प्रत्यागच्छेत् । उत्तरवेदिश्रोणेर्हीतृषदनम् । ‘सः’ होता तस्मात् षदनात् ‘एकं ढणं’ “निरस्तः”—इतिमन्त्रेण निरस्येत् ॥

परावसोर्निरसने कारण माह— “परावसुर्हति । ‘परा’ परागतं ‘वसु’ यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः^२ ॥ २३ ॥

“अथ होतृषदन इति । उपवेशनमन्त्र माह— “इदं मह

१— आश्व० औ० सू० १. ३. २५, २६ । सथेन वेति तच्छेषः ।

२— साङ्ग्या० औ० सू० १. ६. ६ । ‘परावसुः’—इति कौषी० ३. १३७ ।

मिति । 'अर्वा' अर्वाक् अभिसुखं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्य, स तयोक्तः^१, 'तस्य' ; सौदत्यचेति 'सदनं' स्थानम् । तच्च संस्थितिभावनया स्वयं मपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते— "तचेति । हे विश्वकर्मान् ! इत्त्रविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपाः' तनोः पाता, महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीषत् उत्तरत-
स्यजनं समन्त्रकं विधत्ते— "मा मेति । तस्याय मर्थः ।— हे उभाव-
वग्री ! युवां 'मा' माम् 'उत्' उक्तष्ट माधिक्येन 'मा उषिष्टं' दाहं
माकार्षम् । "उष दाहे"—इति^१ धातुः । अस्त्रैव तात्पर्यं माह—
'मा हिंसिष्टम्'—इति । यतः 'एषः' 'लोकः' 'वां' सम्बन्धि स्थानम्,
अतो हेतोर्मा माहिंसिष्ट मिति प्रार्थना युक्ता । होत्वषदनात्
'उदङ्' उदङ्मुखः 'एजति' "एज कम्पने^१", जपन् 'कम्पते ।
"अन्तरा वा इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्त्रकं जपं विधत्ते— "अथाग्नि मित्यादिना । मन्त्र-
स्याय मर्थः ।— हे 'विश्वे देवाः !' 'इह' यज्ञे होत्वत्वेन 'वृतः' अहं
'यथा' येन प्रकारेण, 'यथा' येन च 'पथा' मार्गेषु, 'वः' 'हव्यम्'
'आ' समन्ताद् 'वह्निनि' प्रापयानि ; तदुभयं 'मे' अज्ञाय मह्यम्

१— वा० सं० १५. १६. 'अर्वाग्वसुः'—इति । "पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्त-
माहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु-
दृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते"—इतीहैवोपरिष्ठात् (८. ३. ६. २०.) ।

२— धा० आ० प० ६६६ ।

३— धा० आ० प० २३४ ।

४— ऋ० सं० १०. ५२. १ ।

‘प्रब्रूत’। एतन्मन्त्रस्थार्थं लोकदृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं विशदयति—
 “यथा येभ्य इत्यादिना । ‘यथा’ लोके कश्चित् पाचकः तत्स्वामिनं
 पृच्छति— ‘पक्वम्’ अन्नं यथा आनेष्यामि, यथा वा आनीतं पाचे
 समर्पयामीति । एवमप्रकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वात् उक्त मनुशासन-
 प्रार्थन मित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति— “एव मेवैतदिति ।
 ‘अनुष्ठया’ आनुपूर्व्येण ‘वषट्कुर्याम्’ वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । ‘वषड्’-
 शब्दो हविःप्रदानमाधनः^१ ; “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा
 देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते”—इतिश्रुतेः^२ । सिद्ध मन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^३ ॥

- १— “यस्यै देवतायै हविर्गृह्णीतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”—
 इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. १. ८ । उद्धृतञ्चैतद्वचनं निरुक्ते (८. ३. ७.) ।
 “वौषडिति वषट्कारः”—इति आश्र० औ० सू० १. ५. १५ ।
 अतएव तै० सं० १६. ११ भाष्ये सायणोऽप्याह—“वषट्कारेण
 वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः”—इति ।
- २— “यजति जुहोतीनां को विशेषः ? तिस्रद्वोमा वषट्कारप्रदाना
 याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टद्वोमाः स्वाहाकारप्रदाना
 जुहोतयः”—इति का० औ० १. २. ५, ६, ७ सू० ।
- ३— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरविधावाश्रावणादिक माज्ञातम् । तत्पद्धति-
 शैवम् ।— अर्ध्वर्धुर्हेतारं प्रादक्षिण्येण मुक्तोत्कार मपरेण प्राङ्मुखो
 ह्यौघसम्वहणान्यादाय ‘ओश्श्रावय’—इत्याह । ततोऽभीत् दक्षिणा-

अग्निर्होता व्वेत्त्व*ग्नेर्होत्रा मिति । अग्निर्दत्ता होता
 व्वेत्त्वित्येवैतुदाहाम्नेर्होत्र मिति तस्यो हि होत्रं व्वेत्तु
 प्राविच मिति यज्ञो वै प्राविचं व्वेत्तु यज्ञ मित्येवैतुदाह
 साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य
 तेऽग्निर्होतेत्येवैतुदाह घृतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्वेति
 तुदध्वर्युं प्रसौति स यदेका मिवाह ॥ १ ॥

युजमान ऽएव जुह्म मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
 ऽउपभृत मनु स यद् हे ऽइव ब्रूयाद् युजमानाय द्विषन्तं
 ध्वातव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादत्तैव जुह्म मन्वाद्य उपभृत
 मनु स यद् हे ऽइव ब्रूयादत्रुः ऽआद्यं प्रत्युद्यामिनं
 कुर्यात् तुस्मादेका मिवाह ॥ २ ॥

मुखोऽध्वर्युं मुत्तरेण स्थितः स्फ्यसन्नहने पाणौ कृत्वा 'अस्तु
 अौरघट्'-इति प्रत्याह । ततो ऽहोतसन्नहने एवाध्वर्युः 'अग्निर्देवो
 दैव्यः'-इत्यादिराह । ततः परस्तादवाञ्छि यजमानस्य त्रीणि प्रवर-
 नामधेयान्यप्याह । तद्यथा-'कश्यपवदवत्सारवन्नैध्रुववदिति । एतद-
 गन्तर मेव 'ब्रह्मणवदा च वत्तद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो-
 ऽमुकशर्मा होता मानुषः'-इति होतनामग्रहण मुचैरुपांशु वा
 कर्त्तव्यम् । ततो होता 'देव सवितरित्वादिकं जपित्वा उत्थाय
 अध्वर्युं मग्नीधं चांसयोः प्रादेशेन सम्मृशति । होत्रा सम्मृष्टौ तौ
 चोपविशत इति ॥

* 'वेत्त्व०'-इति क, ख, ग, डा०-वेवर्-दृष्टम् । † 'होत्रं'-इति सा०-सम्मतः ।

‡ 'मित्यग्नि'-इति ग ।

§ 'दत्तु'-इति च ।

देवयुवं विश्ववारा मिति* । उपस्तीत्येवैना मेतुन्महु-
यत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारा† मित्तीडामहै देवाँ३‡
ईडेन्यान् नमस्याम नमुस्यान् युजाम यच्चियानित्तीडा-
महै तान् देवान् यु ईडेन्या नमस्याम तान्ये नमुस्या
युजाम यच्चियानिति मनुष्या वा ईडेन्याः पितुरो
नमुस्या देवा यच्चियाः ॥ ३ ॥

या व्वै प्रजा यज्ञे ऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता ऽणु
मेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽश्रुपराभूतास्ता यज्ञ ऽश्राभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु व्व्याःस्योषधयो व्वुनस्पतयो
युदिदं किञ्चैवु मु तत्सुर्व्वं यज्ञ ऽश्राभक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा ऽएताः । नुव व्याहृतयो भवन्ति नुवेमे पुरुषे
प्राणां ऽएतानुवास्मिन्नेतुद्धाति तुस्मान्नुव व्याहृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽश्रुन्वमन्त्रयन्ता
नः श्रुणुप न श्रावर्त्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येवु देवानुपाव-
वर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽअयजन्त तेनेष्टैतदभवन्
युदिदं देवाः ॥ ६ ॥

* , † 'देवयुवं विश्ववारा मिति'—इति च ।

† 'मित्युप'—इति म ।

‡ 'देवाँ१'—इति क, 'देवाँ२'—इति ख, 'देवाँ३'—इति च ।

स यदाश्रावयति । यज्ञं मेवैतदनुमन्त्रयत ऽश्रा नः
 ऋणुषु न ऽश्रावर्त्तस्वेत्यथ यत्प्रत्याश्रावयति यज्ञं ऽश्रुवैतु-
 दुपावर्त्ततेऽस्तु तथेति तेनोपाहृत्तेन रेतसा भूतेनऽर्त्विजः
 सम्प्रदायं चरन्ति युजमानेन परोऽक्षं युथा पूर्वपात्रेण
 सम्प्रदायं चुरेयुरेव मनेनऽर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति*
 तद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति व्वाग्धि यज्ञो व्वागु हि
 रेतस्तदेतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति† ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युः । नापः१व्याहरेन्नो ऽश्व
 होतापव्याहरेद्वाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञं ऽउपा-
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीन्नापव्याहरेत् । आ१ प्रत्याश्रावणात् प्रत्या-
 श्रावयत्यग्नीत् तत्पुनरध्वर्युं यज्ञं ऽउपावर्त्तते ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । आ यजेति वृत्तोर्यजेत्ये-
 वाध्वर्युर्होत्रे यज्ञं२ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ१ वषट्कारात् तं**
 वषट्कारेणाम्नावेव योनौ रेतो भूतः३ सिञ्चत्यग्निर्वै
 योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत ऽहुति नु हविर्यज्ञेऽथ
 सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

* † 'चरन्ति'—इति च ।

‡ 'ध्वर्युर्नाप'—इति ग ।

॥ 'काण्डस्याहम् । ४१६'—इतीह च-पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

१, १ 'हरेद्वा'—इति ग ।

** 'सु'—इति सा०-सम्मतः ।

स वै ग्रहं गृह्णीत्वाध्वर्युः । नापव्याहरेदोपाकरणादु-
पावर्तध्व मित्येवाध्वर्युरुज्ञातृभ्यो यज्ञुः सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

तु ऽज्जातारो नापव्याहरेयुः । औत्तमाया ऽएषोत्तमे-
त्येवोज्ञातारो होत्रे यज्ञुः सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ* वषट्कारात्तं वषट्कारे-
णाम्नावेव योनौ रेतो भूतुः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञुस्य
स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स युद्ध सोऽपव्याहरेत् । यं† यज्ञु ऽउपावर्तते यथा
पूर्णापात्रं परासिञ्चेदेवुः ह स युजमानं पुरासिञ्चेत्
स युच हैव मृत्विजः संविदाना यज्ञेन चुरन्ति सुर्व
मेव तुच कल्पते न मुह्यति तुस्मादेव मेव यज्ञो
भर्तुव्यः ॥ १५ ॥

ता वा ऽएताः । पुञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो आबयास्तु
श्रौषड् यज ये युजामहे व्वौषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्तुवः संवत्सरुस्यैषैका यज्ञुस्य माचैषा
सम्पत् ॥ १६ ॥

तासां सप्तदशाक्षुराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः
प्रजापतिर्यज्ञु ऽएषैका यज्ञुस्य माचैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

* 'हरेदा'-इति ग ।

† 'हरेद्यं'-इति ग ।

ओ आवयेति वै देवाः । पुरोवातुः ससृजिरेऽस्तु
श्रौषडित्यभ्राणि सुमन्नावयन् यजेति विद्युतं ये यजामह
इति स्तनयित्नुं वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स युदि वृष्टिकामः स्यात्* । यद्रीष्या वा युजेत
दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् वृष्टिकामो वा अस्मीति
तुचो अर्धयुं ब्रूयात् पुरोवातुश्च विद्युतश्च मुनसा
ध्यायेत्यभ्राणि मुनसा ध्यायेत्यग्नीधः स्तनयित्नुश्च वर्षश्च
मुनसा ध्यायेति होतारः सुर्वाण्येतानि मुनसा ध्यायेति
ब्रह्माणं वर्षति हैव तुच युचैव मृत्विजः संविदाना
यज्ञेन चरुन्ति ॥ १९ ॥

ओ आवयेति वै देवाः† । विराज मभ्याजुहुवुरुस्तु
श्रौषडिति वत्सु मुपावास्तजन् यजेत्युदनयन्‡ ये यजा-
मह इत्युपासीदन् वषट्कारेणैव विराज मदुहतेयं वै
विराडस्यै वा ऽषट्कारेणैव इवुः ह वा अस्मा इयं
विराद् सुर्वान् कामान् दुहे यु इवु मेतुं विराजो
दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [पू. २.] ॥

* 'स्याद्'-इति ग ।

† 'देवाः'-इति ग ।

‡ 'यजेत्युदनयन्'-इति च ।

अथ सुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भाग
मनूय तस्यार्थं माह— “अग्निर्हेतेति^१ । वेदितव्यस्य मन्त्रे अग्निर्द्दिशात्
‘इदम्’-इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । दैव्यो ‘होता अग्निः’ ‘इदम्’ अनु-
ष्ठेयं कर्म ‘वेत्तु’ जानातु । एतन्मन्त्रवाक्यं ‘वेत्त्विति’ किम् ? आह—
इदं ‘हौचं’ कर्म । जानात्वित्याह, किं तद्वेदनेनेति तस्य हौत्रेण
प्रतिनियतं समन्व माह— “अग्नेरिति । ‘तस्य उ हि’ तस्यैव हि ।
स च समन्वयनियम एवकारार्थेन ‘उ’-शब्देन द्योत्यते ।

द्वितीयभागे ‘प्राविच’-शब्दार्थं माह— “यज्ञो वा इति ।
प्रकर्षणावतीति ‘प्राविचः’ यज्ञः । अवतेरिचप्रत्ययः^२ । यज्ञापरिज्ञाने
हौचज्ञान मपि व्यर्थं मिति तज्ज्ञान माशास्यते ।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विशिष्य
व्याचष्टे— “साधु त इति । हे ‘यजमान’ ! ‘ते तव ‘देवता’
‘साधु’ साध्वी । कथं साधुत्वम् ? केषा सा ? तदाह— “यस्य त
इति^३ । होतृत्वगुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स्र मन्त्रवाक्यम् ।

१— “अग्निर्हेतेति सुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः”—इति का० श्रौ० सू०
३. २. १५ । श्रुतश्चैष तैत्तिरीयान्नाये— तै० ब्रा० ३. ५. ४. १ ; सं०
२. ५. ६ । तत्रत्यपाठश्चैवम्— “(१) अग्निर्हीता वेत्त्वग्निः । (२)
हौचं वेत्तु प्राविचम् । (३) स्मो वयम् । (४) साधु ते यजमान देवता ।
(५) हृतवती मध्यर्थां सुच मास्यस्र । (६) देवायुवं विश्ववाराम् ।
(७) ईडामहे देवाः ईहेन्यान् । (८) नमस्याम नमस्यान् । (९) यजाम
यज्ञियान्”—इति । एष एव मन्त्रः सुगादापननिगद उच्यते ।

२— “अग्नित्रादिभ्य इजोत्रौ”—इति उ० ४. १०५ ।

३— तै० सं० २. ५. ६ भाष्ये उक्तम्— “त मिमं शाखान्तरपाठं दूष-
यतीत्यादि । स च पाठस्तत्रान्यविध एवोद्धत इति न शतपथीयः ।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्यं माह— “दृत्वती मिति । दृत्वपूर्णां ‘सुचम्’ ‘आस्यस्य’ हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेन अध्वर्यवे अनुष्ठां दत्तवान् भवति । “उपसर्गादस्यत्यूष्मोर्वा वचनम्”—इत्या-
त्तनेपदम् । मन्त्रे ‘सुचम्’-इत्येकस्या एव निर्द्देशं द्वित्वनिर्द्देशपक्ष-
निन्दापुरःसरं द्रढयति— “स यदित्यादिना । ‘सः’ होता ‘एका
मिव’ सुच मित्येका मेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

“यजमान एवेति । ‘जुह्म मनु’ जुह्मा अनुकूलः, तदभिमानो-
त्यर्थः । ‘यः’ च यजमानस्य ‘अरातीयति’ शाचव मिच्छति, ‘सः’
‘उपभृत मनु’ उपभृतोऽनुकूलः । यत एव मतो होता यदि ‘द्वे इव’
जुह्वपभृतावास्यस्वेत्येवं ‘ब्रूयात्’, तदा ‘यजमानाय’ द्वेष्टारं शत्रुं
‘प्रत्युद्यामिनं’ प्रतिकूलोद्योगवन्तं ‘कुर्थात्’ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यजमानदेवत्या वै जुह्वः, भ्राह्म्यदेवत्योपभृत”-इति । दोषान्त-
रोपन्यासेनापि द्विवचनं निषेधति— “असैवेति । ‘आद्यः’ अदनीयो
ग्रीहियवादिपदार्थः ; तम् ‘अत्र’ यजमानाय प्रतिकूलं कुर्थात् ॥ २ ॥

“देवयुव मिति । देवानिच्छतीति ‘देवयुः’ । “क्याच्छन्दसि”—
इत्युप्रत्ययः । विश्वैरपि देवैर्वरणीया ‘विश्ववारा’ । आभ्यां सुम्बि-
शेष्यते । ‘एनां’ सुचम् एतद् ‘उपस्तौत्येव’ स्नायत्येव । अत्र न
कश्चिदपूर्वोऽर्थोऽभिधीयत इति सापि किमर्थं स्तूयत इत्यत
माह— ‘एतत्’ ‘महयत्येव’ पूजयत्येव । ‘यदाह’ यदेतदाक्यं मन्त्र
आहेत्यर्थः ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १६ ।

२— पा० ७. १. ७ सू० वा० २ ।

३— तै० सं० २. ५. ६. ३ ।

४— पा० सू० ३. २. १७० ।

निगदस्य सप्तमादिभागत्रयं पृथक्-पृथक् व्याख्यातु मनुवदति—
 “ईडामहा इत्यादि । ‘ये’ देवाः ‘ईडेन्याः’ स्तुत्याः, स्तुतिभाजना
 इत्यर्थः; ‘ये’ च ‘नमस्याः’ नमस्कार मिच्छन्ते; ये च (‘यज्ञियाः’)
 यष्टव्याः हविर्भाजः; ‘तान्’ सर्वान् अविशेषेण स्तुति-नमस्कार-यागैः
 ‘ईडामहै’ पूजयामहै इति सङ्गहार्थः । ‘ईडेन्यान्’-इति “ईड
 स्तुतौ”-इत्यस्य^१ ‘केन्य’-प्रत्ययः । ईडेन्यादीन् प्रशंसति— “मनुष्या
 वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्त इति^२
 ‘ईडेन्याः^३ मनुष्याः’, “नमस्कारो हि पितृणा मितिश्रुतेः^४ ‘नमस्याः’
 पितरः, हविःप्रदान मन्तरेणापरितोषाद् ‘देवाः यज्ञियाः’ ॥ ३ ॥

“यजाम यज्ञियानितीतिकीर्त्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया यागं
 तदनुप्रवेशेन प्रशंसति— “या वा इत्यादिना । देवमनुष्यात्मकासु
 प्रजासु मध्ये ‘याः’ प्रजाः’ यष्टव्यत्वेन यज्ञ मन्वभजन् । तत्प्रकार
 माह— “मनुष्यानन्विति । ‘मनुष्यान्’ ‘अनु’सृत्य ‘पशवः’ गवाद्याः
 क्षीरोधस्साधनत्वेनानुप्रविष्टाः । ‘देवान्’ ‘अनु’सृत्य ‘वयांसि’
 पक्षिणोऽनुप्रविष्टाः; “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते”—इतिश्रुतेः^५ ।
 अथ वा एकहायनप्रभृति-पञ्चदशहायनान्ताः ‘पशवो वयांसि’,
 तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तान्यनुप्रवेशाच्चरुपुरोडाशाः, यूपदियज्ञ-
 साधनद्वारेणौषधिवनस्यत्यादयः । किं वज्रना ‘यत् किं चेद’
 प्रतीयमानं वस्तु अस्ति, ‘तत्’ ‘सर्वम् उ’ सर्व मध्येव मेव ‘द्वारि’

१— धा० अदा० ष्या० ८ ।

२— ‘प्रायेण परितोषात्’-इति ङ ।

३— “क्षीणादिका एन्य-प्रत्ययः”—इति ऋ० सं० १. ७६. ५ सा० भा० ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १०. ८ ।

५— वा० सं० २४. २०. १ ।

दारया यज्ञ मनुप्रविष्ट मेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित्
पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां^१ प्रशंसति— “ता वा इति ।
‘व्याहृतयः’ उक्तवाक्यानि । तानि च ‘नव’; सप्त शीर्षण्याः^२,
द्वाववाञ्छाविति^३ । ‘प्राणाः’ अपि ‘नव’^४ । तदेतेन नवविभागकरणेन
‘अस्मिन्’ यजमाने ‘पुरुषे’ ‘एतान्’ प्राणान् ‘एव’ स्थापितवान्
भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञो
हेति । पुरा किल ‘यज्ञः’ केनचिद्भ्राजेन ‘देवेभ्यः’ अपक्रान्तवान् ।
‘तं देवाः’ ‘अन्वमन्त्रयन्त’ अनुनयेनाङ्गयन्त ।— हे यज्ञ ! ‘नः’
अस्माकं वचनं ‘शृणु’, ‘नः’ अस्मान् (‘उपावर्त्तस्व’) प्रतिनिवर्त्तस्व ।
उपावर्त्तन्ति गुणश्लान्दसः । यद्वा, उपावर्त्तनं मुपावर्त्तः । श्रावर्त्तना-
भावे यागासम्भवात्तस्य साधनत्वथपदेशः । ‘देवाः’ यजमीनाः
‘अयजन्त’ । भाविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः । ‘देवाः’-इति ‘यदिदं’
देवत्व मस्ति, ‘एतत्’ तस्यानुष्ठानेन ‘अभवन्’ प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्हीता नव”-इति तै० ब्रा० ३. ५. ४ ।

२— “सप्त वै शीर्षन् प्राणाः”-इति ऐ० ब्रा० १. ३. ६; ३. १. ३ ।

३— “ ‘अवाञ्छ’ नामेरधस्ताद् वर्त्तमाना अपानवाय्वादयः”-इति ऐ० ब्रा०
१. ३. ६ सा० भा० ।

४— “नव वै पुरुषे प्राणाः”-इति तै० सं० ३. ५. १०. ५ । “शिरोऽव-
स्थितेषु सप्तसु छिद्रेषु, अधोऽवस्थितयोश्च द्वयोश्चिद्वयोः सञ्चरन्तः
प्राणा नवसङ्ख्याकाः”-इति तत्रैव सा० भा० ।

इदानीं माश्रावणं विधत्ते— “स यदिति । यस्मादेवं, तस्मात्
‘सः’ अध्वर्युराश्रावयेत् । ‘एतत्’ एतेन यज्ञं मेवानुमन्त्रितवान्
भवतीति तत्प्रकारप्रदर्शनम् । “आ न इति । यत एतदेवं,
तस्मात् । “आ नः ष्टुणु” —इत्यस्य आश्रावणार्थत्वात् १ ॥

अथ प्रत्याश्रावणं २ विधत्ते— “अथ यदिति । तेन अग्नीध्रकर्तृत्वेन
प्रत्याश्रावणेन ‘तथास्त्विति’ प्रतिनिवृत्तिः कृता भवति ; प्रत्याश्रावण
शक्त्या उक्तार्थप्रतीतिः ॥

आश्रावणादि वषट्कारान्त मध्वर्यादिः स्व-स्व-समये मौनं
विधित्सुराह— “तेनेति । ‘तेन’ प्रत्यावृत्तेन ‘रेतसा भूतेन’
बीजभूतेन । स्वर्गाख्यफलोदयात् बीजत्वं यज्ञस्य । (‘ऋत्विजः’)
अध्वर्यादयः स्वस्मिन्नाश्रितं यज्ञं ‘सम्प्रदायं’ सम्यक् प्रदाय-प्रदाय,
एकोऽन्यस्मै सोऽप्यन्यस्मा इत्येवमकारेण ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्ति ।
‘यजमानेन’ ‘परोक्षं’ त मनपेक्ष्य तस्य तच्च व्यापाराभावात् ।
परस्परसमर्पणे दृष्टान्त माह— “यथेति । यथा जलैरापूर्णं घटादि-
पात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणसमये परस्परहस्तेन सञ्चरन्ति,
तद्वत् । एतदेव विशिनष्टि— “तद्वाचैवेति । ‘तत्’ तदा ‘वाचैव’
वायुपौषैव, आश्रावणादिवाच मन्तरेण यज्ञाभिद्वेषस्तस्या यज्ञत्वव्यप-
देशः । अस्त्वेवं किं तत आह— “वाग्धीति । वाचा मन्त्रात्मिकया
यज्ञस्योत्पत्तेः तस्या रेतस्त्वम् । “तदित्याद्युपसंहारः ॥ ७ ॥

१— ओ आवयेत्यस्याश्रावणसञ्ज्ञा ।

२— इहाज्ञात एष एव आश्रावणार्थोऽनुवाक्यामन्त्रः ।

३— अस्तु औषदित्वस्य प्रत्याश्रावणसञ्ज्ञा ।

अथ सङ्गृहेणोक्तं यज्ञसम्प्रदानं विशिष्यन्नध्वर्यादेः स्व-स्व-कालेषु
मौनं विधत्ते— “सोऽनुब्रूहीत्यादिना । ‘सोऽध्वर्युः’ होतारं प्रति
‘अनुब्रूहीत्युक्त्वैव’^१ तत्समनन्तरं मेव ‘नापव्याहरेत्’ प्रस्तुतानुपयोगि
वचनं न ब्रूयात् ।

‘होता’ अपि अनुवचनद्वारेण^२ वायूपयज्ञस्य स्वस्मिन् ममावेणात्
‘नो एव अपव्याहरेत्’ ।

पुनः ‘अग्नौधं’ प्रति ‘अध्वर्युः’ यदा ‘आश्रावयति’^३, तदानीं
स वाग्यज्ञः तं प्राप्नोति ; अतः ‘सः’ अपि ‘न अपव्याहरेत्’
स्व-प्रत्याश्रावणावधि ।

सः (‘अग्नौत्’) यदा ‘अध्वर्युः’ प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव
‘यज्ञः’ पुनः आगच्छेत् ; अतः ‘सः’ अपि ‘अध्वर्युः’ ‘आ यजेति’
यजेति^४वचनावधि ‘न अपव्याहरेत्’ ।

अथ पुनः ‘अध्वर्युः’ यदा ‘यजेति’ स्व-वाग्यज्ञं ‘होत्रे संप्रिय-
च्छति’, तदा प्राप्तयज्ञः ‘सः’ ‘होता’ वषट्कारपर्यन्तं ‘नापव्याहरेत्’ ।

“स वषट्कारेणेति । ‘सोऽध्वर्युः’ होतृकृतेन ‘वषट्कारेण’ हविः-
प्रदानसाधनेन ‘अग्नौ’ योनिभूते ‘रेतोभूतं’ हविः ‘सिञ्चति’ प्रथ-
च्छति । यस्माद्य उत्पद्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देन
उच्यते । उक्तं वाङ्मयमं विषयविशेषे व्यवस्थापयति— “मिति ।
अत्र सूचम्— “अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्द्वोता चाऽऽश्रावणात्,

१— अनुब्रूहीति अनुवाक्यापाठार्थी होतृप्रैषः ।

२— अनुवाक्यापाठेनेति यावत् ।

३— “सो आश्रावयेत्युक्तेत्यर्थः ।

४— यजेति याज्यावषट्कारपाठार्थी होतृप्रैषः ।

आश्रावितेऽग्नीदा प्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होतृपैषात्,
होता ऽऽवषङ्कारादिति^१ ॥

अथ सोमविषयं वाङ्मियमं प्रतिजानीते— “अथ सौम्येऽध्वरे”-
इति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

“स वा इत्यादि । ‘अध्वर्युः’ ग्रहग्रहणादनन्तरम् ‘आ उपा-
करणात्’^१ यदा च उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् ‘नाप-
व्याहरेत्’ । यदा ‘अध्वर्युः उपावर्त्तध्व मिति’ ब्रूयात्, तदानीं
तस्य यज्ञस्तान् (‘उद्गाहन्’) प्राप्नोति, ‘ते उद्गातारः’ अपि (‘आ
उत्तमायाः’) ‘नापव्याहरेयुः’ तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं^२ न
वदेयुः । यदा च ‘एषा’ अन्तिमा स्तोत्रीयेति ‘उद्गातारः’ प्रज्ञाप-
यन्ति, ‘होता’ अपि तदा प्रभृति ‘नापव्याहरेत्’ ‘आ वषङ्कारात्’ ।
“तं वषङ्कारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र सूत्रम्— “सोमे च ग्रहं गृही-
त्वोपाकरणात्”-इति^३ । उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति ब्रुवन्त
उद्गातारः^४ ग्रंथियते होत्रे यज्ञं प्रयच्छन्ति^५, तदा प्रभृति वषङ्कार-
पर्यन्तं होता नापव्याहरेत्^६ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

- १— का० औ० सू० ३. ३. १३—१६ । अपव्याहारो लौकिकवदनम् ।
२— ऐ० ब्रा० २. २. ५. ५ ; तै० सं० ६. ४. ३. १ ; आप० औ० सू०
१२. ३. १४, १५ ; आश्र० औ० सू० ४. १३. १-६ ; का० औ०
सू० ६. १. १०.—इत्येतेषु प्रातरनुवाकोपाकरणं विहितं द्रष्टव्यम् ।
३— तिष्ठथ ऋक्षु एकं स्तोत्रियं साम गीयते सामगैः । तत्रान्या ऋत
उत्तमस्तोत्रीया भवति । विशेषतस्तु छन्दोभाष्यावतरणाम्, ऐ०
ब्रा० ३. २. १२ ३. ४. ४ इत्यादौ च द्रष्टव्यम् ।
४— का० औ० ३. ३. १७ । ५— उद्गाहप्रस्तोत्रप्रतिहर्तार इत्युद्गातारः
६— का० औ० ३. ३. १७ द्रष्टव्यम् । ७— का० औ० ३. ३. १६ द्रष्टव्यम्

उक्तवाङ्निघमाभावे बाध माह— “स यद्वेति । सोमयागे तस्य ग्रहणादि-प्रदानावधि-काले ‘यं यज्ञे उपावर्त्तते’, ‘सः’ ‘यद्’ यदि ‘अपव्याहरेत्’, ‘सः’ ‘यजमानं परासिञ्चेत्’ । अत्र दृष्टान्तः ।— ‘यथा’ ‘पूर्णपात्रम्’ अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेप मकृत्वा अन्यत्र ‘परासिञ्चेत्’, तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-भङ्गे सति स्वर्गाख्यफलभङ्गाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये को गुण इत्याह— “स यचेति । एवं सर्वेऽध्वर्यादयः क्रमेण ‘यत्र’ यज्ञे ‘संविदानाः’ ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व-कर्त्तव्य मेकाघेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘सर्वं मेव’ अङ्ग-जातं ‘कल्पते’ फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्यृत्विक् ‘न सुह्वति’ स्वानुष्ठेयं न विस्मरति; अपव्याहारात्मकविशेषासम्भवात् ॥

निगमयति— “तस्मादिति । ‘एव मेव’ अध्वर्यादिभिः यज्ञ-सम्प्रदानक्रमेण ‘यज्ञः’ ‘भर्त्तव्यः’ पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चक मनुष्य प्रशंसति— “ता वा इति । व्याहृत्यन्त इति ‘व्याहृतयः’ वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यास्ति, ‘यज्ञोऽपि पाङ्कः’; धानाः करम्भ इत्यादिहविर्गन्त-पञ्चसङ्ख्यायोगात्^१ । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञः असु । तंतः किमित्यत आह— “पाङ्कः पशुरित्यादिना । चत्वारः पादाः, शिर एक मिति वा, लोमलङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा,

१— “धानाः करम्भः परिव्रापः पुरोवाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हवि-
व्यङ्कः”—इति ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

पशोः पाङ्गत्वम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन^१ 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य' । अयं यज्ञो व्याहृतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परिमितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका' 'मात्रा' इत्यन्ता । प्रकारान्तर मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति । सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्ध्वजस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिकं स्ववाक्यगतसङ्ख्यादारेण प्रशस्य, तद्गताचरसङ्ख्यापि प्रशंसति— "तासा मिति । "ओ आश्रवयेति चतुरचरम्, अस्तु औषडिति चतुरचरम्, यजेति द्व्यचरम्, ये यजामह इति पञ्चाचरम्, द्व्यचरो वषट्कारः"—इति^२ सप्तदशाचरता ; प्रजापतिरपि मास-
तुंगतसङ्ख्याया सप्तदशः । यज्ञस्रष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अचर-
सङ्ख्याप्राप्ता प्रजापत्यात्मकत्वलक्षणा 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेष्वाम्नाश्रवणादिषु वृष्याख्यफलाय तत्र विशेषं विवचु-
स्तदुपोद्वात माह— "ओ आश्रवयेतीति । 'अस्तु औषट्'—इति^३
अनेन 'अभ्राणि' उदक्सञ्चरणसमर्थान् मेघान् 'समज्ञावयन्' सर्वत्र
व्याप्तानकुर्वन् । 'ससृजिरे'—इति सर्वत्र सम्बन्धः । एव मुत्तरत्रापि
उद्देशिना मनुद्देशिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्य-
कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् ।
'स्तनयिन्तु'—शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची^४, तथापि तस्य
पृथगभिधानादत्र स्तननमात्र मभिधत्ते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेन, तावान्संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः"—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— तै० सं० १. ६. ११. १ । 'आश्रवयेति'—इति तत्र पाठः ।

३— उ० १. २६ ; पा० सू० ६. ४. ५५ । अम० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्गातिक माह— “स यदीति । ‘सः’ यजमानो ‘यदि
 वृष्टिकामः स्यात्’, स एव ‘यदीद्या’ सौर्यादिकया फलान्तरसाधन-
 भूतया ‘यजेत’, तत्र प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’
 ऋत्विजः ! ‘वृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति
 तद्विभज्याह— “तत्रो इत्यादिना । ‘तत्र’ तेष्वेव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’
 (‘ब्रूयात्’)— आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वानं ‘मनसा कुर्यात्’
 इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव
 मुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रहोत्रोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये
 सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्वानम् ; “सर्वैर् ब्रह्मा”—इति^१ ब्रह्मणः
 सर्वकर्त्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मङ्गेषु
 ध्याने सति वृष्टिफलं नियत मेवेत्याह— “वर्षति हैवेति । ‘संवि-
 दानाः’ फलविषये परस्पर मैकमत्यं प्राप्ताः ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति— “ओ आवयेतीति ।
 षरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिका
 पृथिवी^१, सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते ; “सा मे धुञ्च यजमानाय
 कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु दोहनसाधनत्वश्रावणात् । तां विराड्-
 धेनुम् ओ आवयेत्यनेन अभिमुख माङ्गयन् ‘वत्स मुपावाऽहजन्’
 स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यक्षेपयन् । ‘यजेति’ अनेन तम्
 ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्स मूर्द्धं मूधसोऽभिमुख मनयन् । ‘उपा-

१— य० प० सू० ३२ । ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ अपि द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० १३. ४३ ऋण्डिका आलोच्य ।

धीदन् दोहाय गोः समीपे स्थितः । 'वषट्कारेण' हविःप्रदान-
साधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेनेमं यज्ञ सुदपादयन्नित्यर्थः ॥

विराट्शब्द माह—“इयं वा इति । 'इयं' पृथिव्येव खलु
'विराट्' । उक्त मर्थं समर्थयते—“अस्यै वा इति । 'एषः' उक्तो
'दोहः' 'अस्यै वै' अस्या वेद्यात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु ;
चक्षुरोडाग्रादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“एवं ह वा इति । 'यः' एतदा-
श्रावणादिकम् 'एवं' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्यै' अस्याः
उक्तार्थं वेदिने 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिकान् 'कामान्'
'दुहे' प्रयच्छतीति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे अगादापनमन्त्रस्य विधिव्याख्ये आश्रावणादिपञ्चक-
विधिनियमौ च विदधी । तत्रेयं पठति—“यदा होता अग्निर्हिता
वेत्त्विति अगादापनं पठति, तदा अध्वर्युर्हमाभ्यां पाणिभ्यां जुह्व सुप-
मृत उपरि पूर्ववन्निधाय, घृतवती मित्वस्मिन् शब्दे होत्रा उक्ते, जुह्व-
पभृतावादाय हवींश्चतरेण परिधीनपरेण सख्येन पादेन वेदेर्दक्षिणे
भागे गत्वा, ईशानाभिमुखः स्थित्वा, आश्राव्य, अस्तु औषडिति
प्रत्युक्ते, समिधो यजेति होतारं प्रति ब्रूयात् ; ततो जुहुं प्राची
भवतार्यं, वषट्कारेण सह वा, वषट्कारहते वा, समिद्धतमे वक्त्रेः प्रदेशे
जुह्वस्य-दतीयांशं जुहोति”—इति । आश्रावणादिपञ्चकव्याख्यानन्वेव

चतुवो ह वै प्रयाजाः । तुस्मात्* पुञ्च भवन्ति पुञ्च
 चतुवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
 ऽतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुं
 भविष्यत्यस्माक मयुं भविष्यतीति ॥ २ ॥

माह सायणः— “एतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु, आद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनि-
 योग मापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति— “ब्रह्मन्०—०सार्वत्रिकम्”-
 इति (श्रौ० सू० १. १५-१८.) । × × × । हे आग्नीध्र ! यक्ष्यमाण-
 देवतां प्रति तुभ्य मिदं दीयत इत्याभिमुख्येन श्रावयेत्यध्वर्युणोक्ते
 सति, स आग्नीध्रः ‘अस्तु’-इत्यङ्गीकृत्य ‘औषट्’-इतिशब्देन श्राव-
 यति । हे देवाः ! तद्विषय मिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतः !
 ‘यज’ याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोग स्मृश्रला-
 यनो होत्रकाण्डे दर्शयति— “आगूर्याज्यादिरनूयाजवर्जम् । येइयजा-
 मह इत्यागूः । वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र”-इति (आश्व० १. ५. ४, ५, ६.) ।
 सर्वे, ‘ये’ वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषिताः, ते वयं ‘यजामहे’
 याज्यां पठामः । वषट्कारशब्देन “वौषट्”-इत्येवंरूपो मन्त्रो विव-
 द्धितः । तस्मान्श्रलायन उदाहृत्य दर्शयति— “येइयजामहे समिधः ।
 समिधो अम्र आव्यस्य व्यन्तूश्च । वौषडिति वषट्कारः”-इति
 (श्रौ० सू० १. ५. १५.) । हविर्दीयत इति तस्य (वौषडित्यस्य)
 शब्दस्यार्थः—इति (तै०सं० १. ६. ११. २ सा० भा०) । आगूः = प्रतिज्ञा ।
 अम० को० १. ५. ५ । आगूःकरणन्तु ऐ० ब्रा० २. ४. ४ द्रष्टव्यम् ॥
 ‘प्रयाजास्तुस्मात्’-इति ग । गादिषु केषुचित् पुस्तकेषु कण्डिकादि-
 भागपार्श्वकं कृतं न दृश्यते कापि ; तदेवं पदाविच्छेदकृताः पाठ-

ततो देवाः । अर्चन्तः आम्यन्तश्चेरुस्तु ऽएतान्
 प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्चतुन्संवत्सरं प्राजयन्तृ-
 तुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तुस्मात् प्रजयाः प्रजया
 ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा ऽइति तयो ऽएवैषु ऽएतैऽर्चतुं-
 न्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति
 तुस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽत्राज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽत्राज्य
 मेतेन वै देवा वृज्रेणाज्येनऽर्तुन्संवत्सरं प्राजयन्तृतुभ्यः
 संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तुथो ऽएवैषु ऽएतेन वृज्रे-
 णाज्येनर्तुन्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्ना-
 नन्तरेति तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पुयः । यद्वाज्यं तत्स्वेनैवैन
 मेतत्पुयसा देवाः स्विकुर्वन्त तयो ऽएवैन मेषु ऽएतत्
 स्वेनैव पुयसा स्वीकुरुते तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽत्रात्रावुयेत् । तत ऽएव
 नापक्रामेत् सङ्गामो वा ऽएषु सन्निधीयते युः प्रयाजैर्य-
 जते यतरो वै संयत्तयोः* पराजुयते ऽप वै सु क्रामात्य-

भेदास्तेषु सन्ति सर्वत्रैव । ते च सुधीभिः स्वय मेवोहनीया इत्यल
 मिहेदृशपाठप्रदर्शनेनेति ।

* 'सुंगतयोः'—इति, 'संयतयोः'—इति वा स्यात् सा०—सम्मतः ।

† 'सुक्राम'—इति क, ख, च, M—पुस्तके डा०—वेवर्-दृष्टश्च ।

भितरा मु वै जुयन् क्रामति तुस्माद्भितरा मभितरा
मेव क्रामे*दभितरा मभितरा माहुतीर्जुह्यात् ॥ ६ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । युचैव तिष्ठन् प्रयाजुभ्य
ऽआश्रावयेत् तत ऽएव नापक्रामेद् युचो ऽएव सुमिद्ध-
तमं मुन्येत तदाहुतीर्जुह्यात् समिद्धहोमेनु ह्येव
समृद्धा† ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

सु ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तुद्वसन्तः सुमिन्धे
सु व्वसन्तः सुमिद्धोऽन्याद्वत्सुमिन्ध ऽवृत्तवः सुमिद्धाः
प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तुदेव खुलु सुर्व्वा-
द्वत्त्निराहाथ यज-यजेत्येवोत्तरानाहाजामितायै जामि
ह कुर्याद् यत् तुनूनुपातं यजेदो यजेति ब्रूयात् तंस्माद्
युज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

स वै समिधो यजति । व्वसन्तो वै समिद् वसन्तु मेव
तुहेवा ऽश्रुवृञ्जत व्वसन्तात्सपत्नानन्तरायन् वसन्तुव्वेषु
ऽएतद् वृह्णे व्वसन्तात् सपत्नानन्तुरेति तुस्मात् समिधो
यजति ॥ ९ ॥

अथ तुनूनुपातं यजति । ग्रीष्मो वै तुनूनुपाद्ग्रीष्मो
ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तुपति ग्रीष्म मेव तुहेवा ऽश्रुवृञ्जत

* 'मभितरा माक्रामे'-इति ग, स्यात् सा०-सम्मतश्च ।

† 'सुमिद्धा'-इति स्यात् सा०-सम्मतः पाठः ।

ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मम्बेवैषु ऽएतद् वृङ्क्ते
ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तुस्मात्तूनूपतं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति । वर्षा वा ऽडुड इति हि वर्षा
ऽडुडो युद्दिदं क्षुद्रुः* सरौस्त्पुं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं
भुवति तुद्वर्षा ईडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति
तस्माद्वर्षा ऽडुडो वर्षा ऽएव तद्देवा ऽश्रुवृञ्जत वर्षाभ्यः
सपत्नानन्तरायन् वर्षा ऽउ ऽएवैषु ऽएतद् वृङ्क्ते वर्षाभ्यः
सपत्नानन्तरेति तुस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरुद्वर्हिर्या
ऽइमा ऽश्रोषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति
ता वर्षा वर्द्धन्ते ताः शरुदि बर्हिषो रूपं प्रुस्तीर्णाः
शेरे तुस्माच्छरुद्वर्हिः शरुद मेव तुद्देवा ऽश्रुवृञ्जत शरुदः
सपत्नानन्तरायच्छरुदम्बेवैषु ऽएतद् वृङ्क्ते शरुदः सपत्ना-
नन्तरेति तुस्माद्वर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । अन्तो वै यन्नुस्य
स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनाः हेमन्तो व्वसन्ताड्धि परार्धो-
ऽन्तेनैव तदुन्तं देवा ऽश्रुवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्त-
रायन्नन्तेनो ऽएवैषु ऽएतदुन्तं वृङ्क्ते ऽन्तेनान्तात् सपत्ना-
नन्तरेति तुस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

* 'क्षुद्रुः'—इति सा०-सम्मत इत्यखिलेदं डा-वेवरः ।

तद्वा ऽएतत् । व्वसन्तु ऽएव हेमन्तात् पुनरसुरेतुस्मा-
द्वोष पुनर्भवति पुनर्ह वा ऽअस्मिंल्लोके भवति यु ऽएव
मेतद्देद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । अजामितायै जामि
ह कुर्याद् युद्यन्तु-व्यन्त्विति वैव युजेद् वेतु-वेत्विति वा
व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति व्वृषा मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तुस्माद् व्यन्तु-व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै
बर्ही रेत ऽआज्यं तुप्रजास्वेवैतद्देतः सिच्यते तेन रेतसा
सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावृत्तम्प्राजायन्ते तुस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्गामो वा ऽएषु सन्निधीयते । यः प्रयाजैर्युजते
यतरं वै संयत्तयोर्भिन्नु मागुच्छति* सु जयति तुदेतदुप-
भृतोऽधि जुहुं मित्र मागुच्छति तेन प्रजयति तुस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

यजमान ऽएव जुह्नु मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु-
ऽउपभृत मनु यजमानायैवैतद्विषुन्तं भ्रातृव्यं बलिः
हारयत्युत्तैव जुह्नु मन्वाद्य ऽउपभृत मन्वच्चु ऽएवैतदाद्यं
बलिः हारयति तुस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

* 'भिन्नु मागुच्छति'—इति क, ग; 'भिन्नु आगुच्छति'—इति च वेवरः ।

स वा ऽश्रुनवमृशन्समानयति । स युद्धावमृशेद् युज-
मानं द्विषता भ्रातृव्येनावमृशेदत्तार माद्येनावमृशेत्
तस्मादुनवमृशन्समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुहू मध्यूहति । युजमान मेवैतद् द्विषति
भ्रातृव्येऽध्यूहत्यत्तार माद्येऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुहू
मध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽजचुः । हुन्त व्विजित मेवानु सुर्व्वं
यज्ञः सःस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः
सुःस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१ ॥

तु ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सुर्व्वं युज्ञः सुम-
स्थापयन्स्वाहामि मिति तदाग्नेय माज्यभागः सुम-
स्थापयन्स्वाहा सोम मिति तुत्सौम्य माज्यभागः सुम-
स्थाययन्स्वाहामि मिति तद्यु ऽएषु ऽउभयुवाच्यतु ऽआ-
ग्नेयुः पुरोडाशो भवति तः सुमस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतः । स्वाहा देवा ऽत्राज्यपा ऽइति
तत्प्रयाजानुयाजान्तसुमस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा
ऽत्राज्यपा जुषाणो ऽत्रमिराज्यस्य व्वेत्विति तदग्निः
स्विष्टकृतः सुमस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृतः सु ऽएषोऽप्येतर्हि
तथैव यज्ञः सुन्तिष्ठते यथैवैनं देवाः समुस्थापयन्तस्मा-
दुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीःषि

भवन्ति विजित मेवैतदनु सुर्वं यज्ञः सुस्थापयति
 तुस्माद्यदुत ऽजर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत
 सुस्थितो मे यज्ञ ऽइति ह विद्यात् सु द्वेषु यज्ञो
 यातयामेवास यथा व्युषद्भूतः हुतः स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

ते देवा ऽत्रकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्या-
 ययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरे-
 मेति ॥ २४ ॥

स युज्जुह्वा माज्यं परिशिष्ट मासीत् । येन यज्ञः
 समुस्थापयंस्तेनैव यथापूर्वः हवीः ष्यभिधारयन् पुनरे-
 वैनानि तदाप्याययन्नुयातयामान्यकुर्वन्नुयातयाम् । ह्याज्यं
 तुस्मादुत्तमं प्रयाजु मिष्ट्वा यथापूर्वः हवीः ष्यभिधार-
 यति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्ययातयामानि करो-
 त्ययातयाम ह्याज्यं तुस्माद्यस्य कुस्य च हविषोऽवद्यति
 पुनरेव तुदभिधारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याय-
 त्ययातयाम करोत्युथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न तुतः
 पुनरभिधारयति नो हि तुतः काञ्चनु हविषोऽग्ना-
 वाहुतिः होष्यन् भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

प्रयाजानुपरिष्टाद् विधास्यति ; तत्रादौ तद्गतां सङ्घां विधत्ते—
“स्रतवो ह वा इति । यस्मात् ‘स्रतवः’ हेमन्तशिशिरयोरेक्येन
‘पञ्च’, अतस्तदात्मका अपि ‘प्रयाजाः’ ‘पञ्च’ कर्त्तव्याः^१ ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितु माख्यायिका माह— “देवाश्चेति ।
स्यर्द्धाया विषयं दर्शयति— “एतस्मिन्निति । ‘एतस्मिन्’ दर्शपूर्ण-
मासात्मके ‘यज्ञे’ ‘प्रजापतौ’ । आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादिसप्तदश-
त्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वात्^२ ‘यज्ञे प्रजापतौ’-इति सामानाधि-
करणम् । स च सर्वोत्पादकत्वात् ‘पिता’ ; तस्य च ‘संवत्सरः
प्रजापतिः’-इतिश्रुतेः^३ संवत्सरात्मकत्वम् । उक्तरूपे प्रजापतौ ‘अय
मस्माक मेव भविष्यति, अस्माक मेवेति’ स्यर्द्धा मकुर्वन् ॥ २ ॥

* “ततः इति । ते ‘देवाः’ ‘अर्चन्तः’ तत्पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ आत्मानं
क्लेशयन्तः ‘चेरुः’ अन्वतिष्ठन्, तत्साधन मन्वतिष्ठन् । ‘तत एतान्
प्रयाजान्’ प्रजापतिजयन्नाभोपायत्वेन दृष्ट्वा, ‘तैः’ इष्ट्वा ; तत्फलभूतान्
‘स्रतवन्’, तद्वारा ‘संवत्सर’ च ‘प्राजयन्’ । जितेभ्यः तेभ्यः सकाशात्

१— “समिद्धो अम आन्यस्य’-इत्यादिमन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः, ‘दिवं
बर्हिः’-इत्यादिमन्त्रसाध्याः त्रयोऽनुयाजाः”-इति ऐ० ब्रा० १. २. ५
सा० भा० । एतदप्यास्रात ‘मैतरेयके—“प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते
य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाचस्तेऽनुयाजाः”-इति १. ३. ६ ।
इहापीत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे “प्राणा वै समिधः”-इति ।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (३४८ पृ० १३-१८ पं०) ।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ७ द्रष्टव्यम् । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्—“संवत्सरः
प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”-इति च २. ५. ७ ।

स्व-सपत्नान् असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । 'तस्मात्' प्रजय-
साधनत्वात् एते 'प्रजयाः-प्रजयाः'-इत्येतदस्ति, 'एतन्नाम'तः 'प्रयाजाः'
खलु । यथा देवाः, 'तथा' एव 'एषः' इदानीन्तनोऽपि यजमानः
'एतैः' प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा स्व-शत्रून् ऋतुसंवत्सरैर्यव-
हितान् करोति ॥ ३ ॥

"ते वा इति । ह्यत इति 'हविः' द्रव्यम्, तत्तेषां माज्यात्मकं
कर्त्तव्यम् । सपत्नघातकत्वात् तदाज्यस्य वज्रत्वम् । 'वै'-शब्देन
सूचितां वज्रत्वप्रसिद्धिं सुपपादयति,— यतः 'एतेन' ह्याज्येन
प्रयाजयागद्वारा सपत्नानजयन्, अतोऽस्य वज्रत्वं सिद्धं मित्यर्थः ।
'तथो'-इत्यादिः दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकत्वं प्रशंसति— "एतद्वा इति । आज्यं
मिति यदस्ति, 'एतत्' खलु संवत्सरस्य 'स्वं पयः' । प्रतिनियतधनरूपं
चौरम्; पयःकार्यत्वादाज्यं मपि पयः; गोमहिष्यादीनां संवत्सर-
पर्यन्तं प्रायेण दोहात्मत्त्वम् । 'तत्' तस्मात् 'देवाः' पूर्वम्
'एनं' प्रजापतिं 'स्वेनैव' स्वद्रव्यभूतेनैव 'पयसा' 'स्यकुर्वत' स्वकीय-
धनवन्ता भगमयन् । 'तथा' एवेदानीं मपि यजमानः प्रयाजा-
नाज्येन यजन् प्रजापतिं मेव स्वद्रव्यतां करोति । अतस्तेषां माज्य-
हविष्कत्वं प्रशस्तम् ॥ ५ ॥

प्रयाजहोमविषये स्थाननियमं माह— "स यत्रैवेति । 'प्रया-
जेभ्यः' प्रयाजार्थं 'यत्रैव' प्रदेशे स्थितः 'आश्रावयेत्', 'ततः' पश्चात्

१— "आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजाः । × × × । पशु
प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः"—इति तै० सं० २. ६. १० ।

नापक्रामेत्' । अनपक्रमे कारण माह— “सङ्ग्रामो वा इति । ‘यः प्रयाजैः यजते’, अथं युद्धाय ‘सङ्ग्रामः सन्निधीयते’ । अतो युद्धाय ‘सङ्गतयोः’ मध्ये ‘यः पराजयते’, ‘सोऽपक्रामति’ पश्चात्पश्चायते । तस्मादपक्रमणं न युक्त मित्यर्थः ॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षं सुपन्यस्य निराकरोति— “अभितरा-
न्विति । ‘जयन्’ कस्मिञ्जिगोषुः ‘अभितरा सु वै’ शचोरत्यन्त
मभिसुखं खलु ‘क्रामति’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ प्रयाज मभिसुख
मभिसुख मीषदीषत्पुरस्तादाक्रामेत् । आक्रमणानुसारेण अग्रावपि
ईषदीषत्पुरस्तादाक्रम्य ‘जुहुयात्’ ॥ ६ ॥

अमुं पक्षं निषेधति— “तदिति । तर्हि कथं मित्याशङ्क
पूर्वोक्तं मेव पक्षं निगमयति— “यत्रैवेति । आश्रावणस्य प्रदानाङ्ग-
तया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः ॥

पक्षान्तरं माह— “यत्रो एवेति । आश्रवणौयमध्ये यस्मिन्नेव
प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि ‘आहुतीर्जुहुयात्’ । ‘हि’
यस्मात् समिद्धाग्निदेशहोमात् ‘आहुतयः’ अपि ‘समिद्धाः’ प्रदीप्ताः,
फलजननसमर्थाः स्युः ; अतोऽयं मेव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्तव्यं माह— “स इति । हे होतः ! समि-
धामिका अग्निमूर्त्तीः प्रति तासां यागाय याज्यां पठेति प्रैषार्थः १ ।

१— ‘संयतयोः’—इति भ्रं । संयत्तयोरित्यस्यैव स्याद्वाख्यानं मिदम् ।

२— “अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेषति प्रैषैर्हीतारम्, होता यजत्वा-
प्रोभिः प्रैषलिङ्गाभिः”—इति आश्रव० श्रौ० सू० ३. २. ४, ५ ।
आश्रियः प्रयाजाश्चेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि “अथाप्रोभिस्वरन्ति”—
इत्याद्यास्मास्यत इहैवोपरिष्ठात् (शत० ब्रा० ३. ८. १.) ।

तेन प्रेषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्वारा सर्वेषा मण्डूतनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'ओषधीश्च पचन्ति' । "तद्देवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयं मपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनं मोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्मादसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्ध इति 'सर्वान् ऋतून् निराह' ॥

समिद्यागवदितरेषा मपि नामनिर्द्देशपूर्वकत्वप्रसक्तौ तस्मिन्वा-
रयति— "अथ यज-यजेति । तदनिर्द्देशस्य प्रयोजनं माह—
"अजामिताया इति । अनतिरेकाय । "जाम्यतिरेकनाम"—इति
यास्कः^१ । एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे नामनिर्द्देशे सतीतरेषा
मण्डूक्यितुं शक्यत्वेन निर्द्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्द्देशे 'जामि'
भवेत् । जामित्वपचं मुदाहृत्य प्रदर्शयति— "जामि हेति । अत-
स्तनूनपात्प्रभृतीन् 'यज-यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"ऋतवो ह वै"—इत्यत्र^२ सङ्घशो विहिताः, पञ्च प्रयाजाः^३ ;

१— निह० ४. ३. ४ । 'पुनरुक्तनामेत्यर्थः'—इति तद्वृत्तिः । "जामि वा
एतद् यज्ञे क्रियते, यत् समानीभ्या मृगभ्यां समानेऽहन् यजतीति"—
इति ऐ० ब्रा० ३. ५. ३ । २— का० १ (३६१ ए० १ पं०) ।

३— "पञ्च प्रयाजान् यजतीतीर्यं पञ्चसङ्ख्या, प्रयाजानां मुत्यत्तिशिष्टा ; नव
प्रयाजान् यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजतीति नवैकादशसङ्ख्याया
वाधायोगाद् वैकृतौ सङ्ख्या, अथासेनैव पूरणीया"—इति या० वृ०
(का० श्रौ० सू० ३. ३. ८.) । तदासां पञ्चप्रयाजाङ्कतीनां प्रकृता-

तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति— “स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादीनां वसन्ताद्यात्मतया स्तुतौ सङ्ख्यासाम्य मेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्शयते— “वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तेऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्ततास्तीति समिधो वसन्तत्वाभिधानम् । अतः ‘तत्’ तेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव अवृञ्जत’ खैर्लब्धत्वात् असुरेभ्यः तं वर्जित मकुर्वन् । तस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘सपत्नान्’ असुरान् ‘अन्तरायन्’ । यद्येषा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ॥

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजन माह— “वसन्तम्विति । ‘उ’ अपि च, इदानीं मपौत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव वृङ्क्ते’ वर्जयति, स्वसपत्नेभ्य इत्यर्थः^१ । सिद्ध मन्यत् । एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ ८ ॥

“अथ तनूनपात मित्यादि । ग्रीष्मस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति— “ग्रीष्मो हीति । अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पास्तकत्वात्

बनुष्ठानप्रकार आपस्तम्बेनैवं दर्शितः— “पञ्च प्रयाजान् प्राचो यजति, प्रति दिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चाद्, बर्हिश्चत्तरतः, खाहाकारं मध्ये”—इति श्रौ० सू० २. १७. १, २ ।

१— “समिधो यजति, वसन्त मेवर्तूना मवहन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. १ । “प्राणा वै समिधः”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इहत्व-समिद्-व्याख्याया माह यास्काः—“यज्ञेष्वा इति कात्यक्यः, अपिरिति शाकपूणिः^२—इति ८. २. २ । समिद्यागमन्त्रस्तु— “समिधो अम आज्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. १ ।

तनूनपात्तम् ; अतो अर्थतः साम्याद् 'ग्रीष्मः तनूनपात्' ।
श्रिष्टं पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथेड इत्यादि । इड इत्येतद्देवता यजेत । इडो वर्षालेनो-
पचारे स्त्रीत्वं बङ्गलञ्च बौजम् । उक्तं साम्यं समर्थयते— “इति
हीति । ‘हि’ एवं खलु ‘इडा वर्षा’ । कथं मिति तत्राह— ‘यदिदं
चुल्लकम्’ प्राणिजात मित्यर्थः । ‘सरीसृपं’ कृकलासगोधादिकम् ।
‘ग्रीष्महेमन्ताभ्यां’ निमित्ताभ्यां ‘नित्यक्तं’ नितरां परित्यक्तशरीरं
चीणं ‘भवति’ ; हिमे सर्वपदार्यानां ग्रीतेनार्त्तत्वात्, ग्रीष्मे रसानां
शोषणादिति भावः । ‘तत्’ सर्वं ‘वर्षाः’ द्वितीयाबङ्गवचनान्ताः,
प्रति ‘ईडित मिव’ अहो विनष्टप्रायं सत् इदानीं पुनश्चेष्टत इति
सर्वैः प्रशंसित मिव ‘अन्नं’ खोचितं दणजलादिरूपं ‘इच्छमानम्’
इच्छां कुर्वत्, इतस्ततः ‘चरति’ ; वर्षासु दणजलादिसमृद्धिसम्भवात् ।
यस्मादेवं ‘तस्माद्’ वर्षाणां मिडूपत्वमुक्त मित्यर्थः ; इत्थत् इती-
डिति ‘इट्’-शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्वपि सम्भवात्^१ । श्रिष्टं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

१—“तनूनपातं यजति, ग्रीष्म मेवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. २ ।
“प्राणो वै तनूनपात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । तनूनपाद्-
व्याख्याया माह यास्काः— “आज्य मिति कात्यक्यः, अग्निरिति
शाकपूणिः”—इति ८. २. २ । तनूनपाद्यागमन्त्व— “तनूपादम
आज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. २ ।

२—“इडो यजति, वर्षा एवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ३ । “अन्नं
वा इळः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इट्-व्याख्याया माह यास्काः—
“इळ ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा”—इति ८. २. ४ । इद्यागमन्त्व—
“इडो अम आज्यस्य वियन्तु (धन्तु)”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ३ ।

“अथ बर्हिरित्यादि । “वर्षा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ‘ओषधयः’ वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः, ‘शरदि’ प्राप्तायां ‘बर्हिषः’ आस्तीर्षस्य ‘रूपम्’ प्राप्नुवन्ति । तत् कुत इत्यत आह—‘आस्तीर्षाः’ अनुक्रमणेषामान्येन आस्तृतदर्भवत् ‘शरे’ शेरते । ‘तस्मात्’ उपपादितात् हेतोः ‘शरद् बर्हिः’ ॥ १२ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । अन्यप्रयाजे ‘स्वाहाग्निं’, ‘स्वाहा सोमम्’—इति^१ स्वाहाकृतिरस्ति; तां देवतां यजेति स्वाहाकारेण हविः-प्रदानात्, तत्प्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवलम् । हेमन्तोऽपि वसन्ताद्यृत्वना मन्तिमः । तदेवोपपादयति—‘हि’ यस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘पराङ्घः’ परस्मिन् अर्द्धे भागे भवः । ‘अन्तेन’ स्वाहाकारेण ‘अन्तं’ हेमन्तम् मसुरेभ्यः ‘अवृञ्जत^२’ । गत मन्यत् ॥ १३ ॥

१—“बर्हिर्यजति, शरद् मेवावरन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ५ । “पशवो वै बर्हिः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । बर्हिर्याख्याया माह यास्काः—“बर्हिः परिवर्हणात्”—इति ८. २. ५ । बर्हिर्यागमन्तस्तु—“बर्हिरम आज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ४ ।

२—“स्वाहाग्निम्, स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम्, स्वाहा प्रजापतिम्, स्वाहाग्नीषोमौ, स्वाहेन्द्राग्नी, स्वाहेन्द्रम्, स्वाहा महेन्द्रम्, स्वाहा देवाः आज्यपान्, स्वाहाग्निः होत्रा जुषाणाः, अम्र आज्यस्य वियन्तु (यन्तु)”—इति स्वाहाकृतयः । तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

३—“स्वाहाकारं यजति, हेमन्त मेवावरन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ६ । “स्वाहाकृतोर्यजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । स्वाहाकृति-व्याख्याया माह यास्काः—“स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्—सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाङ्गतं हविर्जुहोतीति वा”—इति ८. ३. ५ । स्वाहाकृतियोगमन्तास्तु—“स्वाहाग्निम्”—इत्याद्याः तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

हेमन्तस्थान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तद्वा इति । ‘तत्’ वक्ष्यमाणप्रकारं ‘वै’ खलु ‘एतत्’, तदिदं मपि हेमन्तप्राशस्त्य मस्तीत्यर्थः । किं तदेतत् ? ‘वसन्त एव’ ‘पुनः’ ऋत्वारम्भे आवर्त्तमानः सन्, ‘हेमन्तात्’ स्व-पूर्वभाविनः सकाशात् ‘पुनरसुः’ पुनः-प्राप्त-प्राणो ‘भवति’ । कथं मित्यत आह—“एतस्मादिति । उक्तार्थ-वेदनं प्रशंसति— “पुनर्हं वा इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवताबहुलैकत्वप्रयुक्तं ‘व्यन्तु’-‘वेतु’-इति बहुत्वमेकत्वं वास्ति, तदनूद्य प्रशंसति— “स वै व्यन्विति । उक्तो ‘जामि’-शब्दाद्योऽसकृत् । ऐकरूप्येण व्यन्विति वा वेत्विति वा पाठे सति षट्षतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तत् ‘जामि’ अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— “व्यन्विति वा इति । एकस्य पुंसो जायाबहुत्वसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्वैक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेत् इति घोषा-वृषणौ ; अतः ‘एतत्’ एतेन तथाविधपाठेन अस्य पुत्रस्योत्पादनं ‘मिथुन मेव’ सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके “यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति^१ यदुभयार्थं माज्यग्रहणं सुक्तम्”, तस्य विभाग आह— “अथ चतुर्थं इति । ‘चतुर्थं’ बर्हिराख्ये ‘प्रयाजे’ होतव्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुह्वां ‘समानयति’ आज्यम्^२ । एतत् प्रशंसति— “प्रजा वा इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिवर्हणसम्भवात् बर्हिद्वम् ।

१—तै० ब्रा० ३. ३. ६ । २— इहाप्यासनात् २प्र० ५ब्रा० द्रष्टव्यम् ।

३— “उपभृतो जुह्वा मानयति”—इति का० श्रौ० सू० ३. २. २२ ।

तस्यास्य वृक्षादिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्यं रेतः; अतो बर्हि-
व्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' सिक्तं भवति । 'सिक्तेन रेतसा' रेतोभूते-
नाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभावर्त्तम्' अभ्यावृत्याभ्यावृत्य
कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति । "तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वा सुपभृतः प्राप्त माज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—
"सङ्गाम इति । 'यः' च 'प्रयाजैः' संसृष्टोऽध्वर्युः, तेन सङ्गाम एव
सन्निधापितो भवति । अतः 'संयत्तयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये
'यतरम्' एव योद्धारुं 'मित्रं' सखायं साहाय्यं कर्तुम्
'आगच्छति', 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम् ; एवम् 'उपभृतः'
अकाशात् 'जुह्वं' जुह्वगत माज्यं 'मित्रं' सत् 'आगच्छति' ; 'तेन'
मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति' । 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

"यजमान एव जुह्व मिति । "अत्रैव जुह्वम्"—इत्याज्यानय-
नार्थवाद्द्वयम् "अध्वर्यो ! सुच मास्यस्व"—इत्येतस्य ब्राह्मणवद्
व्याख्येयम् । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेता अध्वर्युः, शत्रोः ।
सकाशाद् 'बलिम्' उपायनद्रव्य मदनौय मत्तं दात्रे यजमानाय
प्रदापितवान् भवतीति सङ्गहार्थः ॥ १८ ॥

आज्यसमानयनसमये उपभृदवमर्शने विपक्षे बाधदर्शनेन
निषेधति— "स वा इत्यादिना । "अत्तार माद्येनेति । अत्तुरव-
स्थावमर्शा युक्तः, तद्वैपरीत्येन 'आद्येन' अस्नेनावमर्शने भोक्तुर्यज-
मानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

“अथोत्तरा मिति । ‘उत्तराम्’ उपभृदुपरितनीं कृत्वा ‘जुङ्गम्’
‘अधूहति’ विधारयेत् । स्पष्ट मन्यत् ॥ २० ॥

आज्यभागादिदेवतां तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्नाहाकारेण तच्च
स्रोतु माख्यायिका माह— “देवा ह वा इति । कृत्स्नयज्ञसमाप्त्यु-
पायपरिज्ञानद्योतनार्था निष्प्रकूहं प्रयाजलाभहर्षद्योतनार्था वा
‘हन्त’-शब्दः । ‘हन्त! विजित मेव’ प्रयाजपञ्चक मपि असुरविघात
मन्तरेण स्नाधीनं कृत मेव । ‘अनु’ तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्यप्रयाजे
‘सर्वं’ प्रयाजव्यतिरिक्त सकल मपि ‘यज्ञं’ ‘संस्थापयाम’ इति । तेषा
मभिप्रायं दर्शयति— “यदि न इति । ‘यदि’ समापनात् प्रागेव
असुरा राक्षसाश्च ‘नः’ अस्माकं यज्ञम् आगच्छेयुः, तर्हि तस्य भङ्गः
स्यात् ; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषा मभिप्रायः ॥ २१ ॥

“त इति । एवं विचार्य ‘उत्तमे प्रयाजे’ ‘स्नाहाकारेणैव’
स्नाहा-स्नाहेत्युक्तैव ‘सर्वम्’ अवशिष्टं ‘यज्ञं’ ‘ममस्थापयन्’ ।
तत्रकारं विभज्य दर्शयति— “स्नाहाग्नि मित्तीत्यादिना । ‘उभय-
चाच्युतः आग्नेयः पुरोडाशः’-इति । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति श्रुत आग्नेयोऽष्टा
कपालः पुरोडाशो दर्शं पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

“अथ यथादेवत मिति । पौर्णमास्या ममावास्यायां च विष्णुः,
अग्नीषोमौ, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः^१, एका-

१— “विष्णुर्वा”-इत्यादि का०श्रौ०सू० ३. ३. २५ । व्यवस्थितविकल्पोऽयम्
सन्नयतोऽग्नीषोमौ असन्नयतो विष्णुरिति (साङ्ख्य० १. ३. १६-१८.) ।
साम्नाय्ये=दार्शिके दधिपयसी, तदनुतिष्ठन्=सन्नयमिति ।

दशकपालदेवताः, अग्नीषोमौ, अमावास्यायां शोभयत्र साधारणः; अष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नौ एकादशकपालदेवता, दधिपयो देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्शपूर्णमास-प्रधानदेवताः सन्ति, ता अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य^१) तत्तद्देवताकं यागं समस्थापय-न्नित्यर्थः । अत्र देवताना मनियतत्वात् यथादेवत मिति सङ्गहे-णाभिधानम् ॥

‘आज्यपाः^२’ ‘प्रयाजानुयाजा देवाः^३’ समिदाद्याः स्वाहान्ताः^४ । तेभ्यः इदं हविः स्वाहुत मस्त्विति तस्यार्थः । “जुषाणो अग्निः”-इत्यत्र^५ ‘स्विष्टकृदग्निः’ विवक्षितः ; स्विष्टकृत्त्वाभावे जोषस्यैवासम्भवात् । तेन ‘स्विष्टकृत मग्निं’ तद्देवताकं यागं ‘सम-स्थापयन्’ इत्यर्थः ; सकलकर्मन्यूनातिरेकपरिहारायाग्नौ स्विष्टकृद्भूम-स्थानुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धिः “अग्निर्हीति ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

१— ठ-पुस्तके नास्त्येषोऽंशः ।

२— “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते”-इति तै० सं० ६. ३. ११. १५ ।

३— “एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; - एते-ज्जसोमपाः पशुभाजनाः”-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ ।

४ — समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इळः, बर्हिः, दुरा, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रोदेव्यः (इडा, सरस्वती, भारती) त्वष्टा, वन-स्पतिः, स्वाहाकृतयः इति । ऐ० ब्रा० २. १. ४ ; तै० ब्रा० ३. ६. ३ ; निघ० ८ अ० २, ३ पा० ; निघ० ५. २. २-१३ ।

५— “जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु”-इति, “जुषाणः सोम आज्यस्य वेतु”-इति च ; दावेतौ आज्यभागयोर्वाज्यामन्त्रौ । आज्ञाताविमौ तै० ब्रा० ३. ५. ६. २, ३ । ऐतरेयकेऽपि विहितौ (१. २. ६.) ।

विभज्यान्वाख्यानस्य तात्पर्यं माह— “यथैवेति । ‘यथा’
 कृत्नोऽपि ‘यज्ञः’ समाप्तो भवति, तथा ‘देवाः’ प्रतिपादितप्रकारे-
 षान्प्रयाज एव ‘समस्थापयन्’ । यदर्थं माख्यायिकाच्च प्रपञ्चिता,
 तदिदानीं सार्थवादं माह— “तस्मादिति । ‘यावन्ति हवींषि’
 आञ्चभागादि-स्त्रिष्टुष्टदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव
 सम्यादितवान् भवति ॥

समापनफलं माह— “तस्माद् यदत् ऊर्ध्वं मिति । ‘तस्मात्’
 समापनाद्वेतोः ‘अतः’ अन्यप्रयाजात् ‘ऊर्ध्वं’ ‘विश्वोम’ न्यूनं विष-
 रौतप्रकारं वा, यदि ‘क्रियेत’, तद्विषयं मादरं न कुर्यात्,—
 तत्कथं समादध्या मिति चिन्तां न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु ‘यज्ञः
 संस्थितः’ एव ‘इति’ जानीयात् । ‘स एषः’ उक्तविधो ‘यज्ञः’, ‘अया-
 तथामेव’ अगतसार एव ; ‘यथा’ अपेक्षानतिक्रमेणैव यती वष-
 द्वारादिना उक्तं आमीत्, अतो यातयामत्व-शङ्का नास्तीत्यर्थः ।
 अथवा अपेक्षितस्य वषद्वारादेरसत्त्वात् ‘स एषः’ शिष्टः ‘यज्ञः’
 ‘यातयामेव’ निर्गतसार एव ॥ २३ ॥

अथ देवैः कृतं मवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति—
 “ते देवा इति । केवलेनाङ्गेन फलानिष्यन्तेरेवश्यं प्रधानं मनुष्ठेयम् ;
 तच्च गतसारं मभूत् ; अतः कथं तत्परिहृत्यत इति तेषां
 कामना ;— गतसारं हि ‘पुनरायाययेम’ इति । कस्तस्य प्रसङ्ग
 इति, तं माह— “अयातयामान मिति । यामपर्यन्तं मवस्थित
 मगनादिकं यथा नीरसं भवति, एव मय मपीति ; गतरसत्व-
 साम्यादस्यापि यातयामत्वम् ॥ २४ ॥

अत्र तैर्दृष्टं सुपायं दर्शयति— “स यदिति । ‘सः’-इत्यनर्थको वाक्यालङ्कारार्थः । ‘आख्यं’ ‘जुङ्गां’ ‘परिशिष्टं’ प्रथामहोमेभ्योऽवशिष्टं मभूत् । उपयुक्तादन्यः शेषः ; अतोऽस्याज्यस्य कचिदुपयोग इति तं दर्शयति— “येनेति । यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत्र एव हि आप्यायनं मुञ्चितं मिति संस्थापितावशेषाख्योपादानाभिधानम् । “यथापूर्वं मिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषां पूर्व-पूर्वं मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अभिघार मेवाप्यायनं मित्याह— “पुनरेवेति । आज्येन आप्यायनं मेवायातयामत्वकरणम् । आज्यस्यायातयामत्वप्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते । यदर्थं पुरावृत्ताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते— “तस्मादुत्तमं मिति । अन्यत्रावत्तशेषस्य यातयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्यायातयामत्वं समर्थ्यते— “तस्मादिति । “यस्य कस्य चेति । चरोः’ पुरोडाशस्य वा, आख्यव्यतिरिक्तस्य ‘हविषः’ अवत्तं मिति शेषः, तम् अवत्तशेषं मित्यर्थः । अवशिष्टस्य शिष्टकृत्युपयोगात् ‘तत्’ तेनाभिघारणेन श्लिष्टकृतं मेवाप्यायित्वान् भवति,— आप्यायनेन तदवशिष्टम् ‘अयातयामं करोति’; शेषाभिघारणस्य अवत्तहविषोऽभिघारणात् ॥

साधारणत्वशङ्कां व्युदसितुं व्यतिरेकं माह— “अथ यदेति । ‘श्लिष्टकृते’ श्लिष्टकृदर्थं ‘यदा’ एतत्साधारणं स्यात्, तदा ‘तत्’ श्लिष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतुं माह— “नो हीति । ‘ततः हविषः’

सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्य अङ्गस्य वा सम्बन्धिनीम् आङ्गतिम्
अध्वर्युः 'होष्यन्' भवति । अतोऽभिघारणस्याप्याप्यायनार्थत्वं मिति
सिद्धम् ॥ २५ ॥ ४ ॥ [५.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—“अत्र यद्यपि शतपथे अविशेषेण अतम्—“अथ तनूनपातं
यजति”—इति (३६३ पृ० १७ पं०), परन्तु शाखान्तरेऽप्यस्ति
विशेषोऽपि । तथाहि—‘राजन्यात्रिवध्नश्ववसिष्ठवैश्यमुनकानां कण्व-
कश्यपसङ्घृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्’—इति
कात्या० श्रौ० ३. ३. ८ सू० ६० । “वसिष्ठमुनकानां नाश्वशंसः ।
अत्रीणां चैके”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. ८, ९ । “नराशंसो
अथ आण्यस्य वेत्विति द्वितीयो वसिष्ठमुनकाना मत्रिवध्नश्वानां
कण्वसङ्घृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च”—इति साङ्खा० १. ७. ३ ।
“तान्येतान्येकादशाप्रोक्तानि । तेषां वसिष्ठ मात्रेयं वाध्नश्वं गार्ह्यमद
मिति नाराशंसवन्ति, मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिक मित्युभयवन्ति,
अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति”—इति चाह यास्कः (निरु० ८. ३. ७.)
आपस्तम्बस्तु—“नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठमुनकानाम्,
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्”—इत्येवाह (श्रौ० सू० १) आश्वला-
यनेन त्विह बह्वन्युक्तानि, तानि तत्रैव ब्रह्मव्यानि (श्रौ० सू० ३. २.
१-८.) । प्रयाजयागदेवताविचारोऽप्यस्ति । तत्र यास्केन हि “कि-
न्देवता प्रयाजानुयाजाः”—इत्युपक्रम्य वज्र विचारानन्तरम् “आग्नेया

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानुवै-
 तत्सुमिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः सुमिद्धस्तुस्मादभिमृशेति
 ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स युद्युष्णः स्यादैव तावच्छसेत
 सुमिद्धो हि स तावद्भवति युद्यु शीतः स्यान्नाशसेत
 तत्प्राणानुवास्मिन्नेतुद्दधाति तुस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तुनूनुपातं यजति । रेतो वै तुनूनुपाद्देत ऽएवै-
 तत्सिञ्चति तुस्मात्तुनूनुपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति । प्रजा वा ऽडुडो यदा वै रेतः सिक्तं
 प्रजायतेऽथ तुदीडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति तुत्प्रै-
 वैतुज्जनयति तुस्मादिडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमान मेवैतत्प्र-
 जनयति तुस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽच्यतूनाः
 स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वृश मुपनयते
 तुस्माद्हेमन् म्नायन्त्योषधयः प्र वुनस्पतीनां पलाशानि
 मुच्यन्ते प्रतितरा मिव व्रुयाःसि भवन्त्यधस्तरा मिव

इति तु स्थितिः—इति निर्णीतम् (निरु० प. ३. ६, ७.) । एतद-
 वलम्य मीमांसादर्शनेऽपि बह्वनि सूत्राणि रचितानि (२. २. २; ३.
 १. १६, २०; ३. ३. ११; ४. १. ३३-३६; ४०, ४१; ५. २. १६;
 ६. २. ५६, ६०; १०. १. १४, १५.) । एतान्येवावलम्याः प्राविधि-
 करणान्यारचितानि माधवाचार्येण भैमिनीयन्यायमाज्ञाया मिति ।

व्यासि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो
भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वुश मुपनुयते स्वी ह
वै त मुर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय युस्मिन्नुर्द्धं भवति यु एव
मेतद्वेद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते दण्डैर्धनुर्भिर्नु व्यजयन्त ते हाव्विजयमाना ऽज्जुहुन्त
व्याच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो व्याचं व्याहतां
मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सुर्वं पुराजयाता ऽश्रुथ सुर्वं
मितरे जयानिति तथेति देवा ऽश्रुब्रुवंस्ते देवा ऽदुन्द्र
मब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

सं ऽदुन्द्रोऽब्रवीत् । एकी ममेत्यथास्माक मेकेतीतरे
ऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽद्वतीतरे ऽब्रुवं-
स्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽद्वती-
तरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि त्रयश्च-
तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र
ऽद्वतीतरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि
चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पुञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मियुनं नावि-
न्दुन्नो ह्यत ऽज्जुं मियुन मस्ति पुञ्च-पञ्चेति ह्येवैत-
दुभयं भवति ततोऽसुराः सुर्व्वं पुराजयन्त सुर्व्वस्माद्देवा
ऽश्रुसुरानुजयन्तसुर्व्वस्मात्सपुत्नानुसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात्प्रथमे प्रयाजु ऽदृष्टे ब्रूयाद् । एको ममेत्येका
तस्य य महं द्वेषीति युद्यु नु द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
व्वयं द्विष्य ऽदृति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च व्वयं द्विष्य ऽदृति ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्
द्वेष्टि युञ्च व्वयं द्विष्य ऽदृति ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्रस्तस्य यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्वयं द्विष्य ऽदृति ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चन यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्वयं द्विष्य ऽदृति स पुञ्च-पञ्चेत्येव
भवन् पुराभवति तथास्य सुर्व्वं संवृङ्क्ते सुर्व्वस्मात्स-
पुत्नान् निर्भजति यु ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानुद्य प्रशंसति— “स वा इत्या-
दिना । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन यजमानस्य ‘प्राणानेव’ समि-
न्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्वमुपपादयति— “प्राणैर्हीति ।
‘अयं पुरुषः’ चेन्नञ्जः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धायोगात् तेषां
पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सैषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

समिधः प्राणत्वसमर्थनाय प्रासङ्गिकं नैमित्तिकमभिमर्शन-
माह— “तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान् ‘यदि-
स्यात्’, तदाध्वर्युः समिद्यागसमये प्राणप्राबल्यायात्मना ‘अभिमृशेति’
यजमानं ‘ब्रूयात्’ । ‘स यदि’ ‘उष्णः’ औष्ण्यवानित्यर्थः । ‘तावत्
आशंसेत’ अस्योपतापः शाम्यत्विति ; समिद्यागेषु प्राणदेवता
मनुष्यायन् कामयेत । ‘तावता’ तदाशंसनमात्रेणैव ‘समिद्धः’ प्रबलः
प्राणो गतोपतापो ‘भवति’ एव । तापाभावे तन्न कर्त्तव्य-
मित्याह— “यदिति । यस्मादेवं तस्मात् ‘प्राणा एव समिधः’-इति
सिद्धमित्यर्थः । “तत्राप्राणानित्याद्युपसंहारः ॥ २ ॥

“अथ तनूनपातमिति । ‘रेतसः’ सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भक-
त्वेन तनूनां पालनात् तनूनपात्त्वम् ; अतस्तद्यागेन स-प्राणे यज-
माने ‘रेत एव’ स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

“अथेड इति । इक्षान्तीडोऽन्नानि ; तदुपजीवनेन प्रजाना-
मिद्धूपत्वम् । एतदेवोपपादयति— ‘यद्’ ‘आसिक्तं रेतः’ ‘प्रजायते’
उत्पद्यते, ‘तद्’ एव ‘ईडितं’ सर्वैः प्रशस्यमानम् ‘अन्नम्’ इच्छन्
‘वरति’, ‘तत्’ तेन इक्ष्यागेन ‘एतत्’ रेतः ‘जनयति’ प्राणिरूपे-
णोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

“अथ बर्हिरिति । वृंहतेर्बृह्यर्थाद् ‘बर्हिः’-शब्दः ; अतो ‘बर्हिर्भूमा’ खलु ; अतः प्रजायमान मेतेन बर्हिर्यागेन बद्धकृत मुत्पादयति ॥ ४ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स ‘स्यद्वानां हेमन्तः’ अन्तिमत्वसाम्यात् । ‘हेमन्तः’ खलु ‘इमाः’ सर्वा अपि ‘प्रजाः’ स्वकीयं ‘वशं’ प्रापयति ; इतरर्तुषु तथाविधप्रजापीडा-भावात् । अत एव च यास्को हेमन्तपर्याय-हिमशब्द मिच्छन् व्युत्पादयत्— “हिमं पुनर्हन्तेः”—इति । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति— “तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वाद्धेतोः ‘हेमन्’ हेन्नि, हेमन्ते हिमोपघातेन ‘ओषधयः’ वनस्पतयश्च स्नाना गलितपर्णाश्च भवन्ति । तथा ‘वयांश्चि’ पक्षिणः ‘प्रतितरा मिव’ अत्यन्तं प्रतिकूला इव, हिमोपहतपक्षत्वात् उपचीणा इवेत्यर्थः ; ‘अधस्तरा मिव’ पत्राणां प्रच्यवनादूर्द्धङ्गन्तु मग्नक्ता इव अधः आपतन्ति । ‘पुरुषः’ सर्वोऽपि ‘विपतितलोमेव’ प्रलुप्तलोमेव कदर्थिताङ्गो ‘भवति’ ॥

उपसंहरति— “हेमन्तो हीति । ‘य एव मेतत्’ कृत्स्नस्यापि हिमवशीकृतत्वं ‘वेद’, ‘सः’ वेदिता यस्मिन् ‘अर्द्धे’ अर्द्धभागे देशे ‘भवति’, सः ‘तम्’ ‘अर्द्धे’ देशं ‘अत्रियेऽन्नाद्याय च स्त्रीकुरुते खलु’ स देशो धनकनकादिश्रिया, अग्नेन च समृद्धेस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१— “हेमन्तः हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा”—इति निरु०

४. ४. ६ । कथं मेतेन ‘हिम’-शब्दस्य हेमन्तपर्यायत्वम् ? ।

२— भूगोर्लक्षस्योपरितनार्द्धभागेऽधस्तनार्द्धभागे वेत्यस्माकम् ।

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान्^१ विधातु माख्या-
यिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेति । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘देवाः असुराश्च उभये’ स्पष्ट्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभि-
र्हननसाधनैः विजयं नालभन्त ; सामर्थ्यस्य समानत्वात् । जयोपाय-
परिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । विजयप्राप्तौ इत्थम् ‘ऊचुः’,—
‘वाचेव ब्रह्मन् विजिगीषामहै’ वायूपे एव मन्त्रे विवदमानाः जेतु
मिच्छामहै इति । ‘नः’ अस्माकं ‘वाचम्’ अस्मान्निरुक्तं पुंलिङ्गवचनं
‘मिथुनेन’ स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनाभिधानेन मिथुनं कृत्वा ‘न अनुनि-
क्रामात्’ अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति ; ‘स सर्वं’
‘पराजयतै’ पराजयं प्राप्नुयात् । ‘अथ’ ‘सर्वं’ जेतव्यम् ‘इतरे’ मिथुनेन
वक्तारः, जेतृपक्षादन्ये सर्वेऽपि ‘जयान्’ जयेयुः । एवं सङ्गते कृते
सति ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वात् ‘इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्’ ॥ ६ ॥

“स इन्द्र इति । ‘सः’ एव मुक्तः ‘इन्द्रोऽब्रवीत्’,— ‘एकः’ पुत्रो
‘ममेति’ अस्त्विति शेषः । ‘अथ’ ‘इतरे’ असुराः ‘अब्रुवन्’,—
‘अस्माक मेका इति’ लिङ्गसामर्थ्यात् पुत्रौति गम्यते । अथ श्रुति-
श्लेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— ‘तद्’ तदा ‘तत्’ तेन एव
मभिहितत्वात् ‘मिथुन मेव’ प्रतिज्ञाविरोधेन ‘अविन्दन्’ लब्धवन्तः ।
तत्कथं मिति, तदुच्यते— ‘एकस्यैका च’ मिलित्वा ‘मिथुनं हि’ ;
लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

“द्वौ ममेत्यादि । त्रयः पर्यायाः एव मेव योज्याः^१ ॥ ८, ९, १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. २ । “ऊतस्य प्रयाजस्यानुमन्त्रणं यजमानेन
कर्त्तव्यम् ; आत्मगामिवाक्यत्वात्”—इति महादेवः ।

“पञ्चम मेतीति । अथ ‘इन्द्रः पञ्चम मेत्यब्रवीत्’ ; ‘तत्’ ‘इतरे’ असुराः ‘मिथुनं नाविन्दन्’ ; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् । अस्माभे कारणं श्रुतिरेवाह— “नो हीति । ‘हि’-शब्दसूचित मर्थं माह— “पञ्च-पञ्चेति । स्त्रियाः पुंसश्चोभयोरप्यभिधानं पञ्च-पञ्चेत्येव, न व्यावर्त्तको रूपभेदोऽस्ति ; ‘ततः’ पञ्चप्रभृतीनां मिथुनत्वस्यास्माभात् ‘असुराः’ ‘सर्वं’ विवादास्यदं जेयम् ‘पराजयन्त’ जेतुं नाशक्नुवन्मित्यर्थः । अतो ‘देवाः’ ‘सर्वस्मात्’ अपि जयविषयात् ‘असुरान्’ अजयन्’ । जयशब्दार्थं माह— “सर्वस्मात्सपन्नानसुरान्निरभजन्निति ॥ ११ ॥

इदानीं मर्थवादमिदं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रति प्रयाजं विभज्य योजयति— “तस्मादित्यादिना । यस्मादिन्द्रेणैको ममेत्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, ‘तस्मात्’ ‘प्रथमे प्रयाजे’ ‘एको मम’—इत्यादि ब्रूयात् । एवं द्वितीयादिव्वपि—‘द्वौ मम’, ‘द्वे तस्य’ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ‘यं’ च ‘अहं’ ‘द्वेषि’ अहं यस्य द्वेषं करोमि, ‘तस्य’ ‘एका’ पुत्री स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्याः रक्षणप्रदानादौ बह्वतरदुःखसम्भवात् तच्छचोराग्ना स्यात् । यदि कस्मै चिदपि द्वेषं न कुर्यात्, तदा “योऽस्मानित्यादि ब्रूयात् । वस्तुतो द्वेषाभावेऽपि रागादिभिर्द्वेषाचरणात् तन्निवन्धनं द्वेष मभिप्रेत्य ‘यं च वयं द्वेषः’— इत्यभिधानम् ॥ १२ । १३ । १४ । १५ ॥

१— “एको, ममैका तस्य, योऽस्मात् द्वेषि यच्च वयं द्वेषा इत्येवं मिथुनैर्यथासङ्गम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ३. ३ ।

“पञ्च ममेतीति । ‘पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति’ ब्रूयात् । पूर्ववद् । द्वेष्टरि विपरीतफलकामनार्थां प्राप्ताया माह— “न तस्य किञ्चनेति’ । ‘तस्य’ द्वेषकृतः शत्रोः ‘किञ्चन’ पञ्च पुत्राः पञ्च कन्या वा स्युरिति ‘न’ ब्रूयादित्यर्थः । असुरैः पञ्चसङ्ख्यायां मिथुनरूपस्य वचनस्यादर्शनादिति भावः । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “पञ्चपञ्चेत्येवेति । ‘सर्वं’ ‘संवृत्ते’ वर्जयति, स्वयं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ५ ॥ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. ४ ।

२— “एतच्चानुमन्त्रणं त्यागानन्तरं हविःप्रक्षेपे च कृते कर्त्तव्यम् । त्यागान्त्वमान्त्रवर्णिकीभ्यः समिदादिदेवताभ्यः कार्याः । तत्रेयं पद्धतिः— ‘इदं समिद्धो न मम ; एको मम, एका तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति प्रथमे । द्वितीये— ‘इदं तनूनपाते [नराशंसाय वा] न मम ; द्वौ मम, द्वे तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । तृतीये— ‘इदं मिड्भ्यो न मम ; त्रयो मम, तिस्रस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । चतुर्थे— इदं बहिषे न मम ; चत्वारो मम, चतस्रस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । पञ्चमे— ‘इद मग्नये सोमाय, अग्नयेऽग्नीषोमाभ्याम्, अग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आन्वपेभ्यो न मम ; पञ्च मम, न तस्य किञ्चन— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । अमावास्यायां तु ‘इद मग्नयेऽग्नीषोमाभ्या मिन्द्राय देवेभ्य इति सन्नयतः, ‘इद मग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां देवेभ्य इति असन्नयत इति विशेषः ॥ इत उत्तर मिष्टैव दर्श-

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांस्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोखां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

पूर्वमासीयकाम्यप्रयाजानुमन्त्रणविधिरप्युक्तः कात्यायनेन—“त्विषि-
मानपचितिमान्”—इत्यादिः (श्रौ०सू०१.३.)। ‘पूर्वस्मादनुमन्त्रणादिर्दं
भिद्यते, पृथग्विधानात्’—इत्यादि च तद्वृत्तौ या० दे०। इह शतपथे
त्वेकादशे श्रुत मेतत् सर्वं स्फुटम् ।—“त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजोऽप-
चितिर्द्वितीयो यश्चतुर्थो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽज्ञाद्यं पञ्चमः। स
प्रथमं प्रयाजं अनुमन्त्रयेत् त्विषिमान् भूयास मिति”—इत्यादि (२प्र०
३ब्रा० १०, ११ क०)। एतच्चानुमन्त्रणं ‘प्रोषितोऽपि यजमानः
करोति’—इति महादेव इति श्रुत्म् ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागु मीषिरे । आ नो
यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तुर्गता*स्त्वेव नोऽपि यज्ञ-
भाग इति ॥ १ ॥

तद्वै देवा नु जज्ञुः । तु ऋतवो देवेषुजानत्सुरा-
नुपावर्तन्ताप्रियान् देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥ २ ॥

ते हैता मेधतु मेधां चक्रिरे । या मेधा मेता मनुश्र-
खन्ति । कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे व्युपन्तो युन्ति लुनन्तोऽपरे
मृणन्तः शुश्रुद्वैभ्योऽकृष्टपच्या ऽएवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना माग ऽआस । कुनीय ऽइन्वतो† द्विषुं
द्विषुतेऽरातीयुति किम्वेतावन्मात्र मुपजानीत युथेदु
मितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः । ऋतुनेवानुमन्त्रयामहा इति केनेति
प्रथमानुवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

सु हाम्निरुवाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथु क्वाहुं
भवानीति न त्वा मायुतनाच्यावयाम इति ते युद्धतु-
नभिह्वयमाना अथाग्नि मायुतनान्नाच्यावयंस्तस्मादग्नि-

* 'दन्तुर्गता'—इति क, ख, ग ; 'दन्तुर्गता'—इति च डा०—वेवर्-दृष्टः ।

† 'इन्वतो'—इति क, ख, ग ; डा०—वेवरेण च दृष्टः ।

रच्युतो नु ह वा ऽत्रायुतनाच्यवते युस्मिन्नायुतते भवति
यु ऽएव मेतु मग्नि मच्युतं व्वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽग्नि मब्रुवन् । पुरे ह्येनांस्त्व मेवानुमन्त्रय-
स्वेति स हेत्याग्निरुवाचुर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे
भाग मिति कथं नोऽविद ऽइति प्रथमानेव वो यज्ञे
यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

तु ऽहृतवोऽग्नि मब्रुवन् । आ वयन्त्वा मस्मासु
भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भाग मुविद ऽइति सु ऽएषो-
ऽग्निर्हृतुष्ठाभक्तः समिधो ऽअग्ने तुनूनपादम् ऽइडो ऽअग्ने
बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि मित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां
भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमुते ह वा
ऽअस्मां ऽअग्निमुन्त ऽहृतव ओषधीः पचन्तीदः सुर्वं यु
ऽएव मेतु मग्नि मृतुष्ठाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तदाहुः । यदुत्तमान् प्रयाजानावाहुयन्त्यथ कुस्मादे-
नान् प्रथमान् यजन्तीत्युत्तमान् ह्येनान् यज्ञे वाकल्प-
यन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तस्मादुत्तमानावाहुयन्ति
प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञ माप्नुवंस्तं पञ्चमेन
सुमस्थापयन्नुथ यदुत ऊर्ध्वं सुसःस्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव
तेन लोकः सुमाश्रुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं युन्तः । असुररक्षसेभ्य ऽत्रासङ्गादिभ-
याञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रक्षसा
मपहन्तार मग्निं मध्यतोऽकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रक्षसा
मपहन्तार मग्निं पश्चादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रक्षसा
मपहन्तारः ॥ ११ ॥

स युद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घान्मि-
रेव तान्युपाहन्क्षोहा रक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत
आसिसङ्घान्मिरेव तान्युपाहन्क्षोहा रक्षसा मपहन्ता
यदि पश्चादासिसङ्घान्मिरेव तान्युपाहन्क्षोहा रक्षसा
मपहन्तातु ऽएवः सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकः
सुमाश्रुवत ॥ १२ ॥

तथो ऽएवैषु ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञ
माप्नोति तं पञ्चमेन सुःस्थापयत्यथ यदुत ऽजङ्घं मुस-
स्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव तेन लोकः सुमश्रुते ॥ १३ ॥

स युदाग्नेय माज्यभागं युजति । अग्नि मेवैतुत्पुरस्तात्
कुरुते रक्षोहुणः रक्षसा मपहन्तार मथ युदाग्नेयुः
पुरोडाशो भवत्यग्नि मेवैतन्मध्यतुः कुरुते रक्षोहुणः
रक्षसा मपहन्तार मथ युदग्निः स्विष्टकृतं युज-
त्यग्नि मेवैतुत्पश्चात् कुरुते रक्षोहुणः रक्षसा मप-
हन्तारः ॥ १४ ॥

स युद्येनं पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घ-
न्त्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि
मध्यतु ऽआसिसङ्घन्त्यग्निरेव* तान्युपहन्ति रक्षोहा
रुक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्घन्त्यग्निरेव† तान्युप-
हन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता सु ऽएव‡ सर्व्वतोऽग्नि-
भिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं सुमश्रुते ॥ १५ ॥

स युद्येनं पुरस्ताद् । यज्ञस्यानुव्याहुरेत्तं प्रति ब्रूया-
न्मुखा मूर्त्तिं मारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्य-
सूत्येता वै मुखा ऽमूर्त्तयस्तथा द्वैवु स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्-
प्रजा ऽअपशुर्भविष्यसूति प्रजा वै पशुवो मध्यं तथा
द्वैवु स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्प्रति-
ष्ठितो दुरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकं मेष्यसूति तथा द्वैवु
स्यात्सुप्ताद् हु नानुव्याहारीव स्यादुत ह्येवंब्वित्युरो
भुवति ॥ १८ ॥

संब्वत्सरुः इ वै प्रयाजैर्जयञ्जयति‡ । सु हु न्वेवैनं

* 'मध्यतु असुररक्षसान्यासिसङ्घन्त्यग्निरेव'-इति च ।

† 'पश्चादासुररक्षसान्यासिसङ्घन्त्यग्निरेव'-इति च ।

‡ 'जैयं जयति'-इति क, ख, ग; 'जैयन् जयति'-इति च ।

जयति योऽस्य द्वाराणि व्वेद किं हि स तैर्गृहैः कुर्या-
 द्यानन्तरतो नु व्यवविद्याद् यथा* यथास्य ते भवन्ति
 तस्य व्वसन्तु एव द्वारः हेमन्तो द्वारं तं व्वा ऽएतुः
 संवत्सरुः स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सुर्वं वै संवत्सरः सुर्वं
 वा ऽअक्षय्य मेतेनो हास्याक्षय्यः सुद्वतं भवत्यक्षय्यो
 लोकः ॥ १६ ॥

तदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति
 ह ब्रूयादुनिरुक्तो वै प्रजापतिरुनिरुक्तान्याज्यानि तानि
 हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
 प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽर्चत्वुजस्तन्वते तं अनुयन्ति ॥२०॥

स ऽश्राज्यस्योपस्तूर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपुरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हयते, यज-
 मानेन हैवैषैतन्मिश्रा ह्ययते यदि ह वा ऽअपि दूरे
 सन् यजते युद्यन्तिके युथा हैवान्ते सतु† ऽदृष्टः
 स्यादेवुः हैवैवुं व्विदुष ऽदृष्टमभवति युद्यु हापि बुद्धिव
 पापुं करोति नो हैवु बहिर्द्वा यज्ञाद् भवति यु ऽएव
 मेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* सायणभाष्ये, च-पुस्तके च नास्त्येतत् पदम् ।

† 'सद्'—इति सा०-भा०-सम्मतः पाठः, डा०-वेवरेण दृष्टम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ६ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथं मग्नेः सम्बन्ध इति तदुप-
पादनायाख्यायिका माह— “अतवो ह वा इति । ‘अतवः’ पुरा
दर्शपूर्णमासादि-‘यज्ञे’ ‘भागम्’ ‘ईषिरे’ ऐच्छन् । ते देवान्
प्रति अस्मानपि ‘यज्ञे’ भागिनः कुरुत ! ‘यज्ञात्’ अस्मात् ‘अन्तर्’-
इतान् ‘मा’ कुरुत ! अतोऽस्माकम् ‘अपि’ ‘यज्ञे भागोऽस्त्विति’
अब्रुवन् ॥ १ ॥

“तद्वै देवा नेति । ‘तत्’ कार्यं ‘देवाः’ ‘न’ प्राजानन् । तेषु
‘अजानत्सु’ कथं मेतैः सह वासेनेति तद्वैरिभूतान् द्वेषकारिणः
‘असुरान्’ ‘उपा’गत्य, (॥ २ ॥

“ते हैता मिति ।) तेषु ‘याम्’ ऋद्धिं देवेषु अन्वायन्ते,
तादृशीम् ‘एधतुम्’ ऋद्धिं मसुरेषु प्रवर्द्धयाञ्चक्रुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु-
सत्सु असुराः केचन वापनात्पूर्वभागिनः सन्तः वृष्टिबाहुल्यात्
‘वपन्तो यन्ति’; किल केचन वृष्टे चेत्ते वीजानि ‘वपन्तो यन्ति’;
उपवीजाश्च केचन सस्यानि सम्यक् फलितानीति परस्परं मुञ्चारयन्तः
पेरिणतानि सस्यानि ‘लूनन्तो यन्ति’; केचन लूनानि व्रीहिफलाणि
‘मृणन्तः’ प्रहरन्तः, खले बलीवर्दाक्रमणादिना स्तम्बाद्भान्यं पृथक्

१— ‘ऋद्धिं देवाः अन्वायन्ते’-इति ठ ।

२— ‘केचन व्रपनात् पूर्वं वृष्टिबाहुल्यात्’-इति ठ ।

कुर्वन्तः; तथा असुरदेशे खलु कर्षानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः
सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना मिति । एवं वैरिष्वसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां'
मनसि 'आगः' आशीत् । कथं मिति तदुच्यते— 'अतः' अस्मात्
'इन्नु'-इति अतिक्रमाद्धेतोः^१ 'द्विषन्' द्वेषकार्यवासुरसङ्घो 'द्विषते'
देवसङ्घाय 'अरातीयति' शात्रव माचरितु मिच्छति^२ । एतत्
'कनीयः इन्नु' निरुद्धं खलु । 'अतः' प्रवृद्धैः सह कलहो न कार्यः
किन्तु 'इदम्' ऋत्वतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इतः' अस्मात्,
इदानीं प्रवृत्तप्रकाराद् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहितात्मना
'असत्' भवेत् । 'एतावन्मात्रम्' अवबुद्ध्यध्व मिति परस्पर
मज्जवन् ॥ ४ ॥ .

"ते होचुरिति । उक्त्वा च, 'ऋतूनेव अनुमन्त्रयामहे'-
'इति' निश्चित्य, तेषां मुक्तो वः 'केन' इतरदेवेभ्यः 'प्रथमानेव'
'यज्ञे' यजन मङ्गीचक्रुः ॥ ५ ॥

अथ प्राथम्ये तेभ्योऽवकृते सत्याह— "स हाम्निरिति । 'अग्निः'
पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्तः, इदानीं ते प्रथमं यष्टव्याश्चेत्,
'अहं' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अब्रवीत् । अथ तेनोक्तास्ते
त मग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, ऋत्वाङ्गान-
समये 'अग्निं' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः । 'तस्मात्' 'अग्निः'
स्वस्थानाद् 'अच्युतः' अभूत् । 'एवं' 'यः' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकारं
जानाति, सोऽपि स्वस्थानात् च्यवत इति उक्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

१— 'ऋत्वतिक्रमाद्धेतोः'-इति ङ ।

२— पा० सू० ३. १. १० ।

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ अग्नेः स्थानस्य पाखन-
दाक्षिण्यात् ऋत्नतुमन्त्रणे ‘अग्निम्’ एव प्रेरयामासुः । ‘सः’ तथेत्यङ्गी-
कृत्य ऋत्ननागत्य ‘उवाच’ आह— “ऋतव इति । ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञे’ ‘देवेषु’ मध्ये ‘भागं’ बुद्धवानस्मि ‘इति’ । केन प्रकारेणेति
पृष्टः, ‘प्रथमानेव’ सतो युष्मान् ‘यच्छन्ति’—‘इति’ अभ्रवीत् ॥ ७ ॥

“त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टाः ‘ऋतवः’ हे अग्ने ! त्वं ‘यज्ञे’
अस्माकं प्रथमम् ‘अविदः’; अतः ‘त्वाम्’ ‘अस्मासु’ मध्ये ‘आ
भजामः’—इति ‘अब्रुवन्’ । यत एव मतः ‘अग्निः’ ‘ऋतुषु’ भागं लब्ध-
वाम् । “समिधो अग्ने” — “तनूनपाद्” — “अग्न इडः” — इत्याद्याभजन-
प्रकारप्रदर्शनम्^१ । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “आभक्तो ह वा इति ।
‘अस्य’ ज्ञातुरहं ‘समानः’ इति स्नात्मानं ‘ब्रुवाणः’ कश्चित्पुरुषो ‘थां
पुष्टकृत्यां’ यत्पुष्टं कर्म, दर्शपूर्णमासादिकं ‘करोति’, तत्रासावपि
भागवाप् भवति; तथा ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘अग्निं मृतुस्वाभक्तं’
‘यो वेद’, ‘अस्मै’ अग्निमते, उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं
लाभादग्निमान् भवत्येव; अतोऽस्मै खलु उक्तप्रकारेणाग्निना सहिता
‘ऋतवः’, ‘ओषधीः’ व्रीहियवादिकाः स्न-स्न-कासोचिताः पाकं
कुर्वन्ति । कथं पक्तव्या ओषधयः ? कियन्तः ? इति, तत्राह—
“इदं सर्वं मिति । यद्यसोके परिदृश्यमानं, तदिदं सर्वं मोषधि-
जात मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— समिध इत्यादीनि प्रयाज-मन्त्र-प्रतीकानि । ते च मन्त्राः तै० ब्रा०

३. ५. ५ आस्ताताः, तै० सं० २. ६. १ विहितानि ।

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिनां चोद्यमुखेन प्रशंसति—
 “तदाङ्गरिति । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः, अत्र कथं
 वैलक्षण्यमिति तेषां माश्रयः । तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति—
 “उत्तमान् हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये ‘एमान्’
 ‘उत्तमान्’ चरमभाविन एव देवताः कल्पितवन्तः, पश्चात् अप-
 गतानां तेषां पुनरागमनाद्य यतो ‘वः’ युष्मान् ‘प्रथमान्’
 यजाम इत्यनुवन्; ‘तस्मात्’ उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति ।
 अत्रैषा मावाहनान्तिमत्वं “देवाः आवाह्याः आ वाह”-इत्यभि-
 धानाद् द्रष्टव्यम् ; आवाह्याः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः ॥ ८ ॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माध्यभागप्रधानस्त्रिष्टुक्छागानां
 मग्निदेवताकालमभिधातुमाह— “चतुर्थ्येनेति । चतुर्थप्रयाजेनैव
 पुरा ‘देवाः’ दर्शपूर्णमासाख्यं ‘यज्ञम्’ आप्ना, ‘तं’ पञ्चमेन
 समस्थापयन्; तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य • स्वाहा-
 क्तत्वात् १ । ‘यदत् ऊर्द्धे’ ‘यज्ञस्य’ अवशिष्टमाध्यभागाद्यस्ति, ‘तेन
 स्वर्गं लोकं समाश्रुवत्’ ॥ १० ॥

“ते स्वर्गमिति । असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् ‘आसङ्गात्’

१— २८८ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— २६२ पृ० तृतीया टीप्यनी द्रष्टव्या ।

३— तद्यथा— “स्वाहाभिम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाभिम् । स्वाहा
 प्रजापतिम् । स्वाहामीषोमौ । स्वाहेन्द्रामौ । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
 महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आवाह्यान् । स्वाहाभिः होत्रा जुषावः ।
 अथ आवाह्यस्य विबन्तु (व्यन्तु)”-इति पञ्चमप्रयाजमन्त्रः । तै०
 ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

निरोधात् भौताः आसन् ; तत्परिहाराय रक्षोहन्तारम् 'अग्निं'
'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां बधाय स्थापितवन्तः । तथा मध्ये,
पश्चाच्च, अग्निं मेव रक्षोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

“स यद्येनानिति । अतः कारणात् 'सः' रक्षोहाः 'अग्निः', स्वर्गे
प्रति गच्छतः 'एनान्' देवानसुरराक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे
'आसिसङ्गन्' आसङ्गं प्रतिबन्धम् मैच्छन् 'तानि' असुररक्षांसि
चापहतवान् । एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

“तथो एवैष इति । अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमध्यान्तस्थितैः
रक्षिताः स्वर्गलोकं प्राप्ताः यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः
चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्व-
भाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निनेव
यज्ञविधांतकान् घातयित्वा निर्वाचं स्वर्गं मश्नुते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति— “स यदा-
ग्नेय मित्यादिना । सौम्यस्याष्याज्यभागस्य सम्भवात् 'आग्नेयम्'-इति
विशेषितम् । प्रथमम् 'आज्यभाग माग्नेयं' कृतवान् यजमानः,
स्वर्गप्राप्तिसमये 'अग्निं मेव' रक्षोहनमाय 'पुरस्तात्' कृतवान्
भवति । अनेन प्रथम माग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति ह स्वभ्यते । एव-
माग्नेयेनाष्टाकपालयोगेन अग्निं मध्यतः कुरुते । आग्नेयेन
स्विष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेष्वग्नेयत्वकरणस्य प्रयोजन माह— “स यद्येनं
पुरस्तादित्यादिना । एतत्पूर्ववाक्स्वयम् ॥ १५ ॥

“स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुण्यमानः”— इति^१ यदग्निरक्षणं सुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कश्चिद् दृष्टं प्रयोजनं माह— “स यद्येन मिति । ‘सः’ ‘अनुव्याहारी’ निन्दकः, ‘एनम्’ अग्निना रचितं यजमानं ‘यज्ञस्य’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘अनुव्याहरेत्’ वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, ‘तं’ निन्दकं ‘प्रति’ स यजमानोऽपि ‘ब्रूयात्’— “मुख्या मार्त्तिं मारिष्यासि,— अन्धो वा बधिरौ वा भविष्यस्यीति” । एषैव मुख्या आर्त्तिरित्याह— ‘एताः’ अन्धबधिरादयः । ज्वरशिरोव्यथादि-तात्कालिकौ मार्त्तिं मपेक्ष्य एतासां मुख्यत्वम्^२ ॥ १६ ॥

“यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

“यद्यन्त इति । ‘चिप्रे’ अविस्मृतस्वकाले भूमौ प्रतिष्ठा-रहितो ‘दरिद्रः’ सन् ‘अमुं लोकं’ स्वर्गम् ‘एष्यसि’-‘इति’ । अत्र स्वर्गस्य नाग्रात्मकत्वात् ‘अमुंलोकम्’-इत्येतदस्मात्सोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किं मेव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्कोक्तम्— “तथा ह्येव स्यादिति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेव मवश्यं फलम्, ‘तस्मात्’ ‘अनुव्याहारौव न स्यात्’ यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यद्यैव ; अपि तु ‘एवंविद्’ अपि खदूषकात् स्वयं ‘परः’ उत्कृष्टो ‘भवति’ । अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीनां माग्नेयत्वकरणं प्रशस्तं मिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिद्देदितव्यं मित्याह— “संवत्सरं हेति । ‘प्रयाजैः’

साधनेः साध्यं 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति' । जितप्रकारः पूर्वा-
 ध्याये "देवाश्च वा असुराश्चेत्यत्र "ऋत्वनसंवत्सरं प्राजयन्नित्या-
 दिनोक्तः^१ । 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति, 'सः'
 खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जयति', नानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान्
 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति । 'ते' च 'यथा' येन
 प्रकारेण 'अस्य' उपकारकाः 'भवन्ति', 'सः' अनुष्ठाता 'तैः' गृह्य-
 माणैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः'
 यदेकैकं तत् क्षयिष्णु, यत् 'सर्वं' तदपरिच्छेदात् तावत् 'अक्षयि' ।
 एतत्परिज्ञानेन च 'सुकृतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकस्य, उभावपि
 'अक्षयौ' भवतः ॥ १८ ॥

अथ आज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितुं माह— "तदाङ्गरिति ।
 प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अथ मसाविति निर्वक्तुं मश-
 क्यत्वादनिरुक्तत्वम् ; अतो 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' ।
 आङ्गतिभेदेन बहवचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षितं मर्थं माह— "तानि हेति ।
 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमान-
 देवत्यानि' । 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुप-
 षादयति— "यजमानो हीति । इतरेषा मपरोऽस्थेवेत्याशङ्काह—
 "एतेनेति । ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पाक्षनात् प्रजापतित्वम् ;
 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व-स्व-भागं
 विस्तारयन्ति । तदेवाह— "तं जमयन्तीति । 'तं' यज्ञम् ॥ २० ॥

इदं माज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभिघारणादि कर्तव्यं मित्याह— “स आज्यस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘आज्यस्य अपस्तीर्य’ पुरोडाशस्थापनदेशं माज्येनासृतं कृत्वा, ‘हविषः’ हविः, पुरोडाशादि ‘द्विरवदाय’, अवत्तस्य ‘आज्यस्य’ ‘उपरि’ आज्यम् ‘अभिघारयति’ । ‘सैषा’ उपसृताभिघारिता ‘आज्येन मिश्रा’ यती अध्वर्युणा ‘ह्यथे’ । आज्यस्य यजमानदेवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ‘यजमानेन एव मिश्रा ह्यथे’ । यत एव मतं आज्येनोपस्तरणाभिघारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यदि हेति । ‘यथा हैव’ यथैव खलु ‘अन्ते सदः’ सदसो देवयजनस्य सन्निधौ ‘इष्टं’ साङ्गं ‘स्यात्’, ‘एवम्’ आज्यस्य यजमानदेवत्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशानरस्यस्यापि ‘इष्टं भवति’, व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्तीत्याह— “यद्यु हेति । ‘य एतदेवं वेद्’, सः ‘पापम्’ अङ्गभङ्गादिलक्षणं ‘यदि’ ‘बहु अपि’ कुर्यात्, स ‘यज्ञात्’ साङ्गात् ‘नैव’ ‘बहिर्द्धा’ वाह्यो ‘भवति’ । अथवा उक्तार्थज्ञानेन बहुपापोऽपि, यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ६ ॥ [६. १.] ॥

१— “पापः, पातापेयानां, पापत्वमागोऽवाधेव पततीति वा, पापत्वतेर्वा स्यात्”—इति निघ० ५. १. २ । पुनः “न पापासो मनामहे (ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६.)”—इति-मन्त्रस्य व्याख्यायाम् “न पापामन्यामहे × × × अस्यस्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मैत्यधिरवोचत्”—इति च तत्रैव ६. ५. २ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥

१—, “प्रयाजानुमन्त्रणम् (३. ३. २.)”— इत्यादि-कातीय-वचनानीह
 पर्यालोच्यानि ।

२— इत उत्तरं क-पुस्तके “काण्डो ११७”—इति, ख-पुस्तकेऽपि
 तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”—इति, घ-ङ-पुस्तके त्वसम्पूर्णे,
 च-पुस्तकेऽस्त्येव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति । तत्र ब्रा० १
 क० १३, ब्रा० २ क० २६, ब्रा० ३ क० २०, ब्रा० ४ क० २५, ब्रा० ५
 क० १६, ब्रा० ६ क० २१, सङ्कलनया १२१ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मुधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुय युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मुधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुति
त मुन्वेष्टुं दधिरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तुद्देवा

जयन्ति युद्देषां जुय्य* मासुऽर्षयश्च† तेभ्यो देवा वैवु
 प्ररोचयाम्बक्रुः स्वयं वैवु दधिरे‡ प्रेत तुदेष्यामो युतो
 देवाः स्वर्गं लोकेऽ समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
 प्ररोचत इति चेरुरेत्युरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सुर्षन्तं
 ते ह सुर्वं ऽएव मेनिरेऽयं व्वै यन्न इति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां१ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
 तिष्ठेति सु ससुर्षैर्वाग्नेये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावग्नेये
 वा ऽअस्थादिति तु मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवु-
 राहुतिर्हि देवानां तुत ऽएभ्यो यन्नः प्रारोचत तु मसृ-
 जन्त॥ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव
 पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

सं वा ऽएभ्यस्त्युरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यन्नं प्रारो-
 चयत्तुस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्यत्पुरो-
 डाश इति सु ऽएषु ऽउभयुचाच्यतु ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुः हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

* 'जुय्य'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युद्ध एव ।

† 'मासु ऋषयश्च'—इति ग ।

‡ 'दधिरे'—इति क ।

§ 'ते होचुरश्विभ्यां'—इति ग । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

॥ 'ससुर्षैर्वाग्नेये'—इति च ।

॥ 'मसृजन्त'—इति च ।

ऽएव पौर्णमासुः हविः सान्नाय्य मामावास्यं यज्ञु
 ऽएवैषु ऽउभयत्रावकृप्तो नेद्यज्ञादयानीति न्वेव पुरुस्ता-
 त्पौर्णमासस्य क्रियुत ऽएवम्वा*मावास्यस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 द्दुच क्रियुते ॥ ६ ॥

यद्यु ऽएन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव
 याजयेद्यत्कामा वा ऽएत मृषयोऽजुहवुः सु ऽएभ्यः कामः
 समर्द्धत यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
 कामः समृद्धते यस्यै वै कुस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ
 वै तुस्यै जुह्वत्यग्ना ऽउ चेद्धोष्यन्त्स्यात्कि मन्थस्यै देवताया
 ऽश्रादिश्रेत्तस्माद्भुय ऽएव ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता ऽउपधावेदेकं तत्त-
 स्माद्भुय ऽएव ॥ ८ ॥

अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम् । यं व्वा ऽअद्वातमां
 मन्येत त मुपधावेत्तस्माद्भुय ऽएव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मन्येत त मुपधावेत्तस्माद्भुय ऽएव ॥ १० ॥

* 'एवुं व्वा'-इति क, ग ।

† 'ऽएवु'-इति च ; एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

‡ 'शतम् ५००'-इतीह च-पुस्तके ।

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठं मुप-
सर्त्तुव्यानां मुन्येत त मुपधावेत्तस्माद्भुय ऽपुव ॥ ११ ॥

स यदौष्टिं कुर्वीत । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादु-
पांशु देवतां यजति तद्वौष्टिरूपं मूर्धन्वत्यौ याज्यानुवा-
क्ये स्यातां वार्चघ्नावाज्यभागौ द्विराजौ संयाज्ये ॥१२॥१.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा
इत्यादिना । पुरा किल ‘देवाः’ ‘इमां जितिम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं ‘यज्ञेन’ एव साधनेन (‘जिग्युः’)
जितवन्तः । ‘ते’ देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुच्छैः मनुष्यैः ‘कथम्’
आरोहणाहं न भवेदिति परस्पर मुक्त्वा, ‘यज्ञस्य’ ‘रसं’ ‘धीत्वा’
पीत्वा, ‘यथा’ सरघाः ‘मधु’ निःशेषेणास्वाद्य गतसार मेव
परिशेषयन्ति, एवं ‘यज्ञं’ (‘विदुञ्ज’) विदोहं कृत्वा, तं ‘यूपेन’
आच्छाद्य तिरोहिता ‘अभवन्’ । अतो योपेन-साधनत्वात् यूपस्य
‘यूप’-नाम सम्पन्नम् । ‘तत्’ देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् ‘शेषीणाम्
अनुश्रुत-मास’ शेषयोऽन्वष्टणञ्चित्यर्थः ॥ १ ॥

१— ‘यथोक्तदेवतां प्रति हविर्देन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पितृपितृभ्यः पुरोडाश
इत्युच्यते’—इति सा० भा० (ऐ० ब्रा० १. १. १.) ।

२— “यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धाः स्वर्गं लोक मायन्ते ऽविभयुरिमन्नो दृष्ट्वा मनु-
ष्याश्च ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपधंसन्तं यद् यूपे-
नैवायोपर्यस्तदयूपस्य यूपत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. १ ।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति'— “यज्ञेन च वै देवा इति । 'तं
यूपेण योषितं यज्ञम्, ऋषयः 'अन्वेष्टुम्' अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ २ ॥
“तेऽर्चन्त इति ।) तदन्वेषणेन 'अर्चन्तः' अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः,
अन्वेषणप्रयासेनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-‘चेरुः’ । कथं मित्या-
शङ्काह— “अमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यं मर्थं^१ अमेणैव
‘जयन्ति’; अतः आम्यन्तश्चेरुरित्येतद्युक्तं मित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे
एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादन^२ं मकुर्वन्, । तेऽपि स्वयं मपि
तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः । यस्मात् ‘स्वर्गं लोकं’
‘देवाः’ प्राप्ताः, ‘तत्’ साधनम् ‘एष्यामः’ ‘इति’ उक्त्वा (इदं
मन्वेषणं कार्यं ‘किं प्ररोचते’^३) किं तव मतम्— किं तव मतम्
‘इति’ ब्रुवाणाः ‘चेरुः’ । परिभ्रम्य^४ च ‘पुरोडाश मेव’ । कूर्मरूपं
धृत्वा, ‘सर्षन्तं’ पुरोडाशम् “आ इत्” । ‘आ’-इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः; त माजगमुरेवेत्यर्थः । ‘ते सर्वे’ अपि ‘अर्थं’ कूर्मं
एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो ‘यज्ञ इति’ निश्चिताः ॥ ३ ॥

१— “यज्ञेन वै देवा इमां जितिं—०तस्माद् यूपो नाम । तद्वा ऋषीणा
मनुश्रुत मास”—इत्यादि चात्रैवोपरिष्ठात् (३. २. २. ११, १२.) ।

२— “क्षय-जयौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ई. १. ८१ ।

३— ‘शुच्युत्पादन’—इति ङ ।

४— बन्धनौचिह्नान्तःकृतोऽयं पाठो ङ-पुस्तके नास्ति ।

५— ‘परिभ्रम्य’—इति ज, भ ।

६— “अनुश्रुतं मनपूपाङ्कतिं कूर्मस्येव प्रतिज्ञति मन्वसफमात्रं करोति,
यावन्तं वा मन्यते”—इति व्याप० औ० सू० १. २५ ४, ५ ।

“ते होचुरिति । ‘ते’ हे यज्ञावयव-पुरोडाश ! त्वम् ‘अश्वि-
भ्याम्’ अर्थाय (‘तिष्ठ’) स्थितिं कुरु,— मा पलायिष्ट इति
‘ऊचुः’ । तथापि ‘सरस्वत्यै तिष्ठ’ इति, ‘इन्द्राय तिष्ठ’-‘इति’
चाब्रुवन् । तस्मिन् सर्पति सति ‘अग्नये तिष्ठेति’ ऊचुः । ‘ततः’ स
स्थितवान् । अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्थित इति ‘तम्’ अग्न्यर्थं
मेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः ‘अग्नये’ एव
‘अस्मात्’, तथा ‘सर्वं ऊत मजुषुः’ ॥

किं मेकस्मै सर्वस्यापि प्रदान मिति, तच्चाह— “आहुतिर्हि
देवाना मिति । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकन्धेन
प्रदान मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । ‘ततः’ अग्नेः
प्रदानात्कारणात् ‘एभ्यः’ ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः ‘प्रारोचत’ ऋषि मुद-
पादयन् । ‘तम्’ ‘असृजन्त’ उदपादयन् । ‘तम्’ एव (‘अतन्वत’)
अङ्गकक्षापैर्विस्तारितवन्तः । ‘सोऽयं’ यज्ञः ‘परोऽवरम्’ अनूचते ।
यथा परभावी^१ सन् कस्यचिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात्
अथ मेव ‘अवरः’ पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः ।
तदेवाह— “पितैव पुत्रायेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ उपनीतस्यैव वेद-
विद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति— “स वा इति ।
यतः ‘सः’ कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, ‘तत्’ ततः^२ यागसमये
‘पुरः’ पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे ‘अदाशयत्’ फल मदापयत् । तथा
‘यः’ पुरोडाशः ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्योऽथै^३ ‘यज्ञं प्रारोचयत्’ । यस्मात्

१— ‘पराभावी’-इति ङ ।

२— ‘तत्र’-इति ञ ।

पुरोडाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोडाशः' । वस्तुतः 'एतस्मान्',
'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवहयते^१ ॥

इत्य मर्थवादेन प्रशस्तेदानीं तं विधत्ते— "स एषेति । 'सः'
देवैराश्वादितः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्नि-
देवताकः^२ । 'सः' 'उभयत्र' दृग्ं पौर्णमास्यां च ('अच्युतः') नित्यं
कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्य मेव स्थापयति— "स नेति । पौर्णमास्यां भवं
'पौर्णमासम्', एवम् 'आमावास्याम्' । उभयात्मकस्यान्यतरत्वाभावात्ते
हि प्रतिनियतैकहविषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्या-
दिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ
एवैष इति । यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स
उभयकाणोऽपि नियमेन देवैः 'अयानि'-इति^३; उभयत्रावक्लृप्त
मतिक्रम्य नैव गच्छानि । यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्'
परिभयं भवति । "नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये"—इति^४
हि निर्वचनेन स्वस्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य', 'आमावास्यास्य' च
यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' यस्माद् दृग्ं पौर्णमास्यां च
यस्मात्कारणादनुष्ठीयते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतच्च' उभयं निमित्तं
खलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७ । का० वा० २०. ३६, २०. ३८ ।

य० वा० प्रा० २. ४३ ।

२— "सास्य देवता । अग्नेर्देवः"—इति पा० सू० ४. २. २४, ३३ ।

३— निरु० १. ३. ६ । 'सर्वतो भयं परिभयम्'—इति तद्दृष्टिम् ।

४— " 'यज्ञ एव' । स उभयकाणोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते"—इति उ ।

अस्य एवाग्नेयस्य^१ ऋद्धिफलार्थं पृथक्-प्रयोक्तव्यता माह— “यद्यु इति । ‘एनम्’ अध्वर्युम् । ‘एतयैव’ आग्नेयेष्वैव । “यत्कामा वा इति । पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘श्वषयः’ यं काम मपेक्ष्य ‘अजुहवुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत् ; अत इदानीं मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव । यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्, त मग्निं वज्रधा प्रशंसति— “यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां काञ्चिद्देवता मुद्दिष्य आञ्चसोमादि ‘हविः’ ‘गृह्यते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुहति’, नान्यत्र ; अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नाऽऽ’) अग्नावेव ‘होष्यन्’ यदि भवेत्, तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुष्या इद मिति ‘आदिशेत्’ ; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्त मित्याह— “अग्निर्वा इति । उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् ‘सर्वाः’ ‘अग्निः’ एव । ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यद्भवति, तदग्नेः उपधावनेनैव स्यात् । ‘तस्मादग्नय एव’ हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवाना मिति । किं यथा लोके यम् ‘अद्भूतमाम्’^२ अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव अग्नेः प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नय एव’ ॥ ९ ॥

१— “अस्या आग्नेयेष्टेः”—इति ङ ।

२— ‘अद्भूत’—इत्यव्ययम्, सत्यनामसु पठितम् । निघ० ३. १०. ४ ।

इहोच्चरन्नापि वज्रञ्च २. ३. १. २५ ; ३. १. ४. ११ ।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्रेरेव शीघ्रं^१ प्रसादाय मृदुहृदयत्वात्,
प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च 'अग्नय एव' होमो युक्त
इत्याह— "अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति, "अग्निर्वै देवानां
नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्ट्वैशेषिक मङ्गजात माह—
"स यदौत्यादिना । 'यदि' 'दृष्टिं' दर्शपूर्णमासात्पृथगेव 'कुर्वीत'
'स सामिधेनीः सप्तदशानुब्रूयात्', तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत ।
'तत्' उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु ; उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते
इति^१ । एवं 'मूर्धन्वत्यः'^२ "अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य"—इत्येते^३ मूर्ध-
शब्दवत्यौ, प्रधानस्य 'याज्ये' खिष्टकृद्याज्यापुरोनुवाक्ये ; 'विराजौ'
विराट्कन्दस्के "प्रेद्धो अग्न, इमो अग्ने"—इत्येते^४ भवतः^५ ॥ १२ ॥
१ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पुरस्ताद् (इ. ५. १०. ८० २४६) द्रष्टव्यम् ।

२— "वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप्"—इति पा० सू० ४. ४. १२७ ।

३— वा० सं० १३. १४ (इ. १२.), १५ ।

४— वा०सं० १७, ७६ (तै०सं० ४. ६. ५. ११.) तै०सं० ४. ३. १३. २१ ।

५— संयाज्यशब्दाधीस्त्वेव माह सायणः— "खिष्टकृत्यम्बन्धिन्यौ याज्या-
नुवाक्ये इत्यर्थः"—इति ऐ० ब्रा० १. १. ५. भा० ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः ।^१ त्रिशीर्षा षडष्टु ऽत्रास तस्य
त्रोण्येव मुखान्यासुस्तद्युदेवुः रूप ऽत्रास तुस्मादिश्व-
रूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपान मेवैकं मुख मास । सुरापाण मेक
मन्युस्मा ऽश्रुशनायैकं त मिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि
शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स युत्सोमपान मास । ततः कपिञ्जलः समभवत्त-
स्मात्स बभ्रुकु ऽइव बभुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ युत्सुरापाण मास । ततः कलविङ्कः समभव-
त्तस्मात्सोऽभिमाद्यत् क ऽइव व्वदत्यभिमाद्यन्निव हि
सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ४ ॥

अथ युदन्यस्मा ऽश्रुशनायास । ततस्तित्तिरिः सम-
भवत्तस्मात्सु व्विश्वरूपतम ऽइव सुन्येव घृतस्तोका ऽइव
त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्पर्षेष्ठाश्रुतिता ऽएवुः रूपु मिव
हि* स तेनाशन मावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्र मुवधौदिति सो-
ऽपेन्द्र मेव सोम माजहे स युथायः सोमः प्रसुत ऽएव
मुपेन्द्र ऽएवासु ॥ ६ ॥

* “ऽएवुः रूपु हि”-इति च ।

दुन्द्रो ह वा ऽईश्याञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्य-
 न्तीति स यथा बलीयानुबलीयस ऽएव मनुपहृत ऽएव
 यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार सु हैनं
 जिहिःसु सोऽस्य विष्टुङ्खेव* प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाङ्घ्रि-
 वास्य नु दुद्रावाथ सुर्व्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो ऽद्रवत्तददः
 सौचामणीतीष्टिस्तस्यां तद्वाख्यायते युथैनं देवा ऽअभि-
 षज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वुष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपहृतः सोम मुबभक्ष-
 दिति सु स्वयु मेव यन्नवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे
 शुक्रः परिशिष्ट ऽआस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति
 सोऽग्नि मेव प्राप्य सुम्बभूवान्तरैव सुम्बभूवेत्यं ह्रैक
 ऽआहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्व्वी विद्याः सुर्व्वं
 यशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वीः श्रीः† ॥ ८ ॥

स यद्वर्त्तमानः समभवत् । तस्माद्दुद्रोऽथ यदपात्समु-
 भवत्तस्माद्दुद्रिस्तं दुनुश्च दनायुश्च‡ मातेव च पितेव च
 परिजगृहत्तुस्तस्माद्दानव ऽदुत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ यद्वर्त्तवीदिन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति । तस्माद्दु हैन मिन्द्र

* 'विव्वुङ्खेव'—इति क, ख । † 'अग्नी'—इति क, 'अग्नीम्'—इति ख ।

‡ 'दनायुश्च'—इति—इति पाठः सा०-सम्मतः, डा०-वेवरेण दृष्टम् ।

एवु जघानाय युद्धं शुश्रुद्वक्ष्यद्विन्द्रस्य शचुर्व्वर्द्धस्वेति
शुश्रुदु ह सु एवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यदुब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मेषुमाचु मेव
तिर्यङ्क वृद्धत इधुमाचं प्राङ्क्सो वैवावरः समुद्रं
दधावुव पूर्वः स यावत्स आस सुहैव तावदन्नादु
आस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स्म पूर्व्वाल्ले देवाः । अशन मभिहुरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपराल्ले पितुरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तथैव नुत्तश्रुन् । अग्नीषोमा उप-
मन्त्रयाच्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मुम स्थो युवयोरहु
मस्मि नु युवयोरेष किञ्चन कुं म इमं दस्युं व्वर्द्धयथ
उप भावर्त्तथा मिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । कि मावयोस्ततः स्यादिति ताभ्या मेतु
मग्नीषोमीय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मा-
दग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावहततुः । तावन्तु सुर्व्वे देवाः प्रेयुः सुर्व्वी
व्विद्याः सुर्व्वं युशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वी श्रीस्तेनेष्टेन्द्र
एतदभवद्यदिद मिन्द्र एषु उ पौर्णमासस्य बुन्धुः स यो
हैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन युजत एताः हैव श्रियं
गच्छत्येवं युशो भवत्येव मन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तद्वेव खुलु हतो वृचः । 'स युथा हुतिर्निष्पीत
 ऽएवः संक्षीनः* शिष्ये युथा निर्दूतसक्तुर्भुस्त्रैवः
 संक्षीनः† शिष्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

सु होवाच । मा नु मे प्रुहाषींस्त्वं वै तुदेतुर्ह्यसि
 युदहुं व्येवु मा कुरु † मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न
 मेधूति तथेति तुं द्वेधुान्वभिनत्तस्य युत्सौम्यं न्यक्त मास
 तुं चन्द्रमसं चकाराय युदस्यासुर्य मास तेनेमाः प्रजा
 ऽउदुरेणाविध्यत्? तस्मादाहुर्वृचु ऽएव तुर्ह्यन्नाद
 ऽआसीद् वृचु ऽएतर्हीतीदः † हि युदसावापूर्यतेऽस्मादेवै-
 तल्लोकादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा ऽअशन मिच्छुन्ते-
 ऽस्मा ऽएवैतुहृत्रायोदुराय बलिः हरन्ति स यो द्वैवु मेतुं
 वृचु मन्नादं वेदान्नादो द्वैवु भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ द्वैता देवता ऽऊचुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमा-
 वन्वाजगमुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो
 युयोर्वा मिदुं युवुयोरस्मानन्वाभजत मिति ॥ १८ ॥

* , † 'संक्षीनः'—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः । संक्षीनः, 'संक्षीनः'—
 इति वा च-पाठः सा०-सम्मतश्च ।

‡ 'मा आकुरु'—इति सा०-सम्मतो डा०-वेवर्-दृष्टश्च ।

§ 'ऽउदुरेणायुध्यत्'—इति सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

॥ 'भजत ऽहुति'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

तौ होचतुः । किं मावयोस्तुतः स्यादिति यस्यै
 कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपांस्तुदां पुरस्तादाज्यस्य
 यजानिति तुस्माद्युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपन्ति
 तुत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्ये-
 ऽध्वरे नु पशौ यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपा-
 निति* ह्यब्रुवन् ॥ १६ ॥

सु हाम्निरुवाच । मुय्येव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं
 मय्याभजामीति तुस्मादग्नी सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
 तुस्मादाहुरग्निः सुर्वा देवता ऽइति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच । मा मेव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु
 तद्वोऽहं मय्याभजामीति तुस्मात्सोमः सुर्वेभ्यो देवेभ्यो
 जुह्वति तुस्मादाहुः सोमः सुर्वा देवता ऽइति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सुर्वे देवास्तस्थानाः । तुस्मादाहुरिन्द्रः
 सुर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइत्येतद्ब वै देवास्त्रेधैक-
 देवत्या ऽअभवन्स यो हैवु मेतद्देदैकधा हैव स्वानाः
 श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय मस्ति । आर्द्रुञ्चैव शुष्कञ्च
 यच्छुष्कं तदामेयं युदाद्रं तुत्सौम्य मुथ युदिदं द्वय

* इह 'हविः'-पदं न दृश्यते च-पुस्तके ।

† 'इन्द्रश्रेष्ठा'-इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

मेवाथ* किं मेतुवत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागा-
वग्नीषोमयोरुपांशुयाजेऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यदुत
एकतमेनैवेदः५ सर्वं माप्नोत्यथ किं मेतुवत्क्रियत
ऽइत्यग्नीषोमयोर्हैवेतुवती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्य ऽएवाग्नेयः । चद्रमाः सौम्यो ऽहरेवाग्नेयः५ राचिः
सौम्या यु ऽएवापर्युतेऽर्द्धमासः सु ऽआग्नेयो योऽपस्त्रीयते
सु सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमसावाप्नोत्युपांशु-
याजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नो-
तीत्यु हैक ऽआहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेवातो यतमे
वा यतमे वा हे ऽआप्नोत्युपांशुयाजेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे† ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे ऽआप्नोति‡ सर्वं म ऽआप्तु मसत्सर्वं जितः५
सर्वेण वृचुः५ हनानि सर्वेण द्विषुन्तं भ्रातृव्यः५ हना-
नीति तुस्माद्वा ऽएतुवत्क्रियत ऽइति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्य-

* 'मेवाप्य'—इति च । सोऽय मशुद्धः पाठः स्यान्मुद्राकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे'—इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'—इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे ऽआप्नोति'—इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-

वाप्नोति'—इति पाठः ।

स्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदुनन्तर्हितं तेन जाम्बी-
त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तुदन्य-
दिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्यृच मनुच्य जुषाणेन यजत्यृच
मनुच्यर्चा यजति तुदन्यदिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्यनेन
ह त्वेवाजाम्युपांशुज्यस्य यजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स
यदुपांशु तुत्प्राजापत्यं रूपं तुस्मात्तुस्यानुष्टुभ मनु-
वाक्या मुन्वाह व्याग्ध्यनुष्टुब् वाग्धि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः । ऽउपांशुयाजेन यं य मुसुराणा
मुकामयन्त तु मुपत्सुर्यं वृज्रेण व्वषद्वारेणाघ्नंस्तथो
ऽएवैषु ऽएतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषुन्तं भ्रातृव्य
मुपत्सुर्यं वृज्रेण व्वषद्वारेण हन्ति तुस्मादुपांशुयाजं
यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽच्युच मनुच्य जुषाणेन यजति । तदुन्विमा
ऽअन्यतरुतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगुस्थि हि
दुन्तोऽन्यतरुतो ह्येतदुस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथुर्च्च मनुच्यर्चा यजति । तदुन्विमा ऽउभयुतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगुस्थि हि दुन्त ऽउभयुतो
ह्येतदुस्थि करोत्येता वा ऽइमा हुय्यः प्रजा ऽअन्यतरुतो-
दन्ताश्चैवोभयुतोदन्ताश्च स यो हैवं विद्वानग्नीषोमयोः
प्रजातिं यजति बहुर्हेव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् । नु सचा सुहित ऽइव
 स्यात्तेनेदु मुदुर मसुर्यं बिनात्याहुतिभिः प्रातर्हैव मेषु
 ऽऽ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति वृत्रुः हनानि
 सम्प्रति द्विषुन्तं भ्रातृव्यः हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽऽत्तरा मेवोपवसेत् । स मिव वा ऽऽषु क्रमते
 युः सम्प्रत्युपवसत्युनद्धा वै सुद्गान्तयोर्यदीतरो वेतर
 मभिभवतीतरो वेतर मुथ य ऽऽत्तरा मुपवसति युथा
 पुराञ्च मावृत्तः सम्यिः घ्यादुप्रत्यालभमानुः सोऽन्यतो-
 घ्यात्येव स्यादेवं तद्य ऽऽत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । युथा वा ऽऽन्यस्यं हतुः
 सम्यिः घ्यादेवं तद्य ऽऽत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृता-
 नुक्रोऽन्यस्योपावसायी भवति तुस्मादु सम्प्रत्येवोप-
 वसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानुस्य । पूर्वाणि व्विसस्रः सुः
 स वै संब्वत्सरु ऽऽवु प्रजापतिस्तुस्यैतानि पूर्वा-
 ण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चऽर्त्तु-
 मुखानि ॥ ३५ ॥

स व्विसस्रस्तैः पूर्वभिः । नु शशाक सुः हातुं तु मेतै-
 र्हविर्यज्ञैर्देवा ऽऽभिषज्यन्मिहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी

तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येन च
पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुश्चा-
तुर्मास्यैरेवऽर्त्तुमुखानि तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः ॥ ३६ ॥

स सुऽह्नितैः पुर्वभिः । इदु मन्नाद्य मभ्युत्तस्थौ युदिदं
प्रजापतेरन्नाद्यः स यो हैवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
सम्प्रति हैवु प्रजापतेः पुर्वं भिषज्यत्युवति हैनं प्रजापतिः
सु ऽएव मेवान्नादो भवति यु ऽएवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तस्मात्पु-
रस्ताञ्जुहोति पुरस्ताद्बीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी
दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धैके । आग्नेय माज्यभागं जुह्वति
दक्षिणार्द्धपूर्वाद्धैके सौम्य माज्यभागं मेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी
दध्म ऽइति व्वदन्तस्तदु तदाविज्ञान्य* मिव हवीऽषि ह
वा ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्विषां जुहोति
तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति युचो ऽएव सुमिद्धतमं मुन्येत
तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेनु ह्येव सुमृद्धा ऽआहु-
तयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽऋच मनुच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे

* 'तदातिविज्ञान्य'-इति ग ।

ऽस्थन्सुत्यनुस्थिके चक्षुषी ऽत्राक्षिष्टे ऽथ यदृच मनु-
चर्चा युजेदस्थि हैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा ऽण्ते । अग्नीषोमयोरेव रूपं मन्वायन्ते
यच्छुक्लं तुदामेयं युत्कृष्णं तुत्सौम्यं यदि वेतरुथा युदेव
कृष्णं तुदामेयं युच्छुक्लं तुत्सौम्यं युदेव व्वीक्षते
तुदामेयः रूपः शुष्के* ऽइव हि व्वीक्षमाणस्याक्षिणी
भुवतः शुष्क मिवु ह्यामेयं युदेव स्वपिति तुत्सौम्यः रूपं
मार्द्रं इव हि सुषुषुषोऽक्षिणी भुवत ऽमार्द्रं ऽइव हि
सोम आजरसुः ह वा ऽअस्मिन्लोके† चक्षुषान्भवति
सचक्षुरमुष्मिन्लोके‡ सुम्भवति यु ऽएव मेतौ चक्षुषी
ऽत्राज्यभागौ व्वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अग्नीषोमीय मेकादशकपालं विधातु माख्यायिका माह—
“त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति” । पुरा किल ‘त्वष्टुः’^१ शिरस्त्रयेण युक्तः

* ‘शुष्केव’—इति क ।

† ‘ऽअस्मिन् लोके’—इति ख,

‘ऽअस्मिन्लोके’—इति ग, ‘ऽअस्मिन्लोके’—इति च ।

‡ ‘रमुष्मिन् लोके’—इति ख, ‘रमुष्मिन्लोके’—इति ग, ‘रमुष्मिन्लोके’—इति च ।

१—एतदारभ्याष्टमकाण्डोऽथ-‘नदुद्राव’—इत्यन्तं यन्मन्त्रात् एतः पञ्चमे
काण्डे अपि अतम् (५. ५. ४. २-८.) ।

२—“त्वष्टा, तूर्णं मन्त्रत इति” नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा
स्यात् करोति कर्मणः—इति निरु० ८. २. १० । एतन्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' बभूव । यतोऽयं सुक्तरीत्या वज्ररूपः, अतः सः
'विश्वरूपः'-इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

“तस्येति । 'तस्य' शिरस्त्रयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं'
'सोमपानं' सोमः पीयते अनेनेति करणे ल्युट् । सोमपानायाभूत् ।
अन्यन्मुखं 'सुरापाणं' सुरापानसाधनम् । “वा भावकरणयोः”-इति
णत्वम् । ‘अन्यस्मै’ पानव्यरिक्ताय ‘अग्रनाय’ भोजनाय ‘एकं’ मुख
मासीत् । ‘तं’ विश्वरूपं दृष्ट्वा, ‘इन्द्रः’ ‘द्विदेष’ द्वेष मकरोत् । द्वेषण
तैत्तिरीयके समासनातम्— “स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं भवदत्, परोच
मसुरेभ्यः”-इति । स क्रुद्ध इन्द्रः ‘तानि’ त्रीण्यपि शिरांसि
'प्रचिच्छेद्' ॥ २ ॥

“स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोम-
पानाय मुखम्, 'ततः' 'कपिञ्जलः' पत्नी 'समभवत्' । “कपिञ्जलः

उत्तरम्— “माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समासनातः
(निघ० ५. ४. २१.) । अग्निरिति शाकपूयिः”-इति (११) । ‘सर्व-
शिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाक्षायणी-पुत्रो दादशाना मादि-
त्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः’-इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम् ।
द्युस्थाने आदित्यनामसु चासनातो निघण्टौ (५. ६. ६.) । “तत्रेतिहास
माचक्षते”-इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निघ० १२. १. १०.) ।

१— त्रिशिरो वर्णनं कृतं सायणाचार्येण ऋ० सं० १ म० २ अ० १ सूक्तारम्भे ;
विशेषतस्तु “त्रिशोर्षाणं ०—० त्रितो गाः”-इत्यादौ द्रष्टव्यम्
(ऋ० सं० १०. ८. ८ ; ६६. ६) ।

२— पा० सू० ३. ३. ११७ । ३— पा० सू० ८. ४. १० ।

४— तै० सं० २. ५. १. १ ।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा”-इति यास्कः^१ ।
उक्तार्थविश्वासाय पक्षिणः सोमस्य च साम्यं माह—“तस्मात् स बभूव
इवेति ॥ ३ ॥

“अथ यत् सुरापानं मिति । तथा कलविङ्कोऽपि शब्दयति,
अतः ततस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

“अथ यदन्यस्मा इति । ‘अथ’ पानात् ‘अन्यस्मात्’ अग्रनाथ
यत् सुखम्, ‘ततः तित्तिरिः’^२ । यतो बङ्गरूपादन्नभक्षकान्मुखात्
सम्भूव, अतः सोऽत्यन्तं बङ्गरूपवान्^३ दृश्यते ।

कथं तस्य तथात्वमिति तद्दर्शयति—“सन्धेवेति । त्वच्छब्द-
त्वशब्दसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः” । ‘त्वत्’ एकस्मि-
न्क्ले ‘दृतस्तोका इव’ दृतविन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा ‘त्वत्’ एकत्र
अक्ले मधोर्विन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह—‘पर्षेषु’
षट्कपक्षेषु ‘आश्रुतिताः’ आचरं प्राप्ताः बङ्गरूपाणि दृश्यन्ते ।
कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि सम्भावयति—‘एवं रूपमिव’

१— तथाहि—“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते”-इत्यधिकारे (निब०
३. ७. १.) द्रष्टव्यम् । तत्र “कमनीयं शब्दं पिङ्गयतीति वा”-
इति च तच्छेषः ।

२— “तित्तिरिस्तरणात्, तिलमात्रचित्र इति वा”-इति निब० ३. ७. १ ।

३— एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थीयप्रत्ययेन भाव्यम्, ततो समासः
अत एव “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बङ्गत्रोहिस्तेत् तदर्थप्रतिपत्ति
करः”-इति नात्र विरुध्यते ।

४— ग० पा० १. १. १. (१. १. २७ सू०) ।

दृतसोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अग्रमं' जठरम्
'आवयत्' अवति'रच गत्यर्थः^१, अगमयत् ॥ ५ ॥

“स त्वष्टेति । एवं पुत्रशिरस्तु द्विजेषु 'स त्वष्टा' असाविन्द्रो 'मे'
'पुत्रं' 'कुवित्' बलप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र
मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजष्टे' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा'
अपेन्द्रः 'प्रसृतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

“इन्द्रो ह वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा'
'सोमात्' व्यवहितं कुर्वत 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रबलौ दुर्बलस्य
धन मननुज्ञात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपहृत एव' 'द्रोणकलशे'^२
शोधितं सोम मभचयत् । 'सः' च भक्षितः सोमः सात्वय मप्राप्नुवन्
त मेव 'जिह्विष' हिंसितवान्, पीडा मकरोत् । ततः सर्वतः
नासाद्यमुख्य-‘प्राणेभ्यः’, मुखव्यतिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत् । अथ कर्क-
न्धादिपिदार्यरूपेण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुत्राम्णः
सम्बन्धिना 'इष्टिः' निष्यन्ता^३ । सोमे सृते, येन प्रकारेण त मिन्द्रं

१— 'अवति'—इति ज, भ, डा०—वेवरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः ।

२— धा० पा० आ० पं० ६०० ।

३— द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकण्ठतः सोमरसपात्रविशेषः ।
अस्योपर्येव धारा यथा गच्छन्ते । का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० ब्रह्मण्यम् ।

४— “सुत्रामा गोत्रभिद् वधो”—इत्यमरः १. १. ७५ । “तदेतत् सर्वं
माप्नोति यज्ञे सौत्रमणीसृते”—इत्यादि वा० सं० १६, ३१ । तत्र च
“सुरावन्तम् (वा० सं० १६. ३२.)”—इत्यादिमन्त्रैर्हीनो विहितः
(का० श्रौ० १६. ३. ८.) । “न वा एतदयो न हिरण्यं, यत्वीसम्;
न स्त्री न पुमान्, यत् स्त्रीवः; न सोमो न सुरा, यत् सौत्रामणी-

सूतघोमं 'देवाः' विधिकिस्मितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौत्रामणीप्रकरणे
विष्यष्ट माञ्जायते^१ ॥ ७ ॥

"स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत
मनाकारित मेवापिबदिति क्रुद्धः सन्, 'स्वय मेव' नष्टस्य यज्ञस्य
'यज्ञवेश्मं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलशे'
'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास,
"इन्द्रमुर्वर्द्धस्व"-इत्युच्चार्य ऊतवान् । 'सः' च ऊतः सोमः, अग्निप्राप्ति-
समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्भूव' । केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् अग्नि
मसृशन्नेव मध्ये 'सम्भूवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव'
'अभि' व्याप्तुवन् भक्षयन् 'सम्भूव' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव,
किन्तु लोके याः 'विद्याः', यद् 'यज्ञः', यत् अदनीय मन्त्रम्,
या च 'श्रीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्भूव' ॥ ८ ॥

"स यद्वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं
व्याप्तुवन्नेव । यतः 'समभवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तत
इति व्युत्पत्त्या 'वृक्षः'-इति सम्पन्नम्^१ । तथा यस्मात् ('अपात्')

सम्भूयै"-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ४ । "ते देवा अब्रुवन् सूत्रातं
वतैन मत्रासता मिति तस्मात् सौत्रामणी नाम"-इति (५. ५. ४.
१२.) नामनिर्वचनम् । "सूत्रातं वतैनं पाप्मनोऽचास्महीति"-इत्यादि
घोपरिष्ठादिहैव (५. ५. ४. १२ ; १२. ७. १. १४.) ।

१- इहैवोत्तरभागे द्रष्टव्यम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिसौत्रामण्यस्य-
मेधाख्यास्त्वयः काण्डास्त्वतुर्थस्य ब्रह्मप्रतिपादको वृहदारण्यकाख्यः ।

२- "वृत्रो वृणातेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'यद्वृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्व
मिति विज्ञायते, 'यद्वर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते,
यद्वर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते"-इति निब० २. ५. ३।

अपादः सन् सम्भूतः, 'तस्मात्' अतः सर्पणसाम्यात् 'अहिः' इत्यपि तन्नामासीत् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मातृ-पितृ-स्थानीयौ भूत्वा रक्षणाय 'परिजगृहत्तुः' । यस्मान्नाभ्यां परिजगृहत्तुः, 'तस्माद्दानव इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ८ ॥

"अथ यदब्रवीदिति । तथा स लघ्वा ग्रहप्रचारसमये इन्द्र-ग्रञ्चुरिति^१ पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः ग्रञ्चुर्यस्येति बज्रग्रीहिसमासं कृत्वा^२ मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ अन्तो-दात्ततया तत्पुरुषसमासेन^३ वा, 'इन्द्रस्य ग्रञ्चुः'-इति व्यस्तनिर्द्देशेन वा ब्रूयात्, तदा निश्चित मेव 'स इन्द्रं' इत्यात्^४ ॥ १० ॥

१— "अहिरयनात् ; इत्यन्तरिक्षे । अथ मपीतरोऽहिरेतस्मादेव, निर्ऋ-सितोपसर्गं आहन्तीति"—इति निब० २. ५. ३५

२— 'ग्रहप्रचारसमये'-इति ठ ।

३— "इन्द्रग्रञ्चुः । इन्द्रोऽस्य श्रमयिता वा श्रातयिता वा तस्मादिन्द्र-ग्रञ्चुः"—इति निब० २. ५. २ ।

४— "बज्रग्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्"—इति पा० सू० ६. २. १ ।

५— "अन्तोऽवत्वाः"—"समासस्य"—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२३ ।

६— "इन्द्रस्य श्रातयिता इन्द्रग्रञ्चुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-दात्तत्वेन भवितव्यम् ; आद्युदात्तत्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बज्रग्रीहितो द्योतयति, बज्रग्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपद मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात् । सति बज्रग्रीहौ इन्द्रः श्रातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं मन्त्रगतः स्वरपराधः"—इति तै० सं० २. ४. १२ सा० भा० । अत एवाह पस्पशाथाम्— "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-प्रयुक्तो न त मर्थं माह । स वाग्वचो यजमानं हिनक्ति यद्येन्द्रग्रञ्चुः स्वरतोऽपराधात्"—इति पा० म० भा० १. १. १आ० ।

“अथ यदिति । तथा ‘वर्द्धस्वेति’-प्रयोगसामर्थ्यात् ‘सः’ वृक्षः
 ‘इषुमाचम्—इषुमाचम्’ धनुषः सकाशाद्दलात्प्रमुक्तोपुर्वावत् दूरं
 गच्छति तावन्माचम्, प्रतिक्षणं ‘तिर्यङ्’ उभयपार्श्वतः ‘वर्द्धते’, ‘प्राङ्’
 हि ‘इषुमाचम्’ अवर्द्धत । एतत् पश्चाद्द्वन्द्वरेषुपलक्षणम् । ‘अवरं’,
 ‘पूर्वं’ च ‘समुद्रं’ तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि ‘अवदधौ’ शरीरवृद्ध्या
 अवाक् चकार इत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावत्तावत्
 प्रवृद्धोऽन्नभक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

“तस्मै ह स्मेति । एवं बह्नाग्निने ‘तस्मै’ ‘देवाः मनुष्याः पितरश्च’
 पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः ‘अशनम्’ प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

“स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृक्षशरीरवृद्धिकमानुसारेणैवेष-
 दीषत्प्रणुञ्चो दूर एव^१ ‘सरन्’, ओदन मसहमानो वृक्ष मनुगतौ
 ‘अग्नीषोमौ’ इच्छन् उपमन्त्रयामास । कथम् ? हे ‘अग्नीषोमौ !’
 युवां ‘मम’ स्वम् भवथः, ‘युवयोरहं’ स्वम् भवामि । ‘यथाहं
 युवयोस्तथा ‘एषः’ वृक्षो ‘न किञ्चन’ किं मपि न भवति, अतः
 ‘कम्’ कौटुम्भहत्वोपेतं ‘दस्युं’ ‘वर्द्धयथ’ ? अतोऽसुं परित्यज्य
 मां प्रति ‘उपावर्त्तयाम्’ । ‘इति’-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-
 समाप्त्यर्थः^२ ॥ १३ ॥

‘तौ होचतुरिति । अथ ‘तौ’ इन्द्रम् ‘जचतुः’ । ‘ततः’

१— तैत्तिरीयसंहितायाश्चैव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.) ।

२— ‘बुराद् दूर एव’-इति ज, भ ।

३— तैत्तिरीयसंहितायाश्चास्मान् मेवमेवोपमन्त्रयाम् (तै० सं० २. ५. २.) ;

अधिकान्तु तत्र श्रुत मिथैव प्रजापतितो वक्ष्यन्नाभादिकश्चेति ।

वृषवदननिर्गमनात् 'आवधोः' 'किं' फलं सन्धं 'स्यात्'? 'इति' ।
 स एव मुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एका-
 दशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताकं कृत्वा निदधन्वान्, तथो-
 रिद मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं धागं विधत्ते— "तस्मादिति । अग्नीषोमौ देवते
 यस्य, सः 'अग्नीषोमीयः', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्षमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

"तावेन मिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् ।
 'तावनु' 'सर्वे' अपि वृचसुखान्तर्गताः 'देवाः' ('प्रेचुः') निरीयुः ।
 तथा वृषेण भक्षिता विद्यायशोऽन्नत्रियः 'सर्वाः' अपीन्द्रं प्रति
 निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीन्परिदृश्यमानप्रकार मिश्रस्य
 सर्वाधिपत्य मस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमीयैकादशकपालयागेन 'इहा'
 'अभवत्' । उक्त मयं निगमयति— "एष उ इति । एष एव
 "तद्युर्ह वै"—इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेद्देन्द्र एतदभवत्"—इत्यन्तेनोक्त एव
 'पौर्षमासस्य' पौर्षमास्या साधारण्येनानुष्ठेयस्य^१ इविषो 'बन्धु'
 बन्धकोऽर्पणियामकः, एतदेव ब्राह्मण मित्यर्थः ॥

१— "सास्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "द्यावापृथिवी-भुनासीर-
 मबलदग्नीषोम-वास्तोव्यति-ऋहमेधाश्च च"—इति पा० सू० ४. २.
 ३२ । "देवताबन्धे च (पा० सू० ६. ३. २६.)"—इति, "अग्ने-
 ष्वत्सोमसोमाः (८. २. ८२.)"—इति पाणिनिस्मृतौ चात्र स्मर्यते ।

२— "संस्कृतं मद्याः"—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

३— "पौर्षमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य"—इति न ।

विहित मर्थं मनूद्य प्रशंसति— “यो हैवं विद्वानिति । अत्र
 यद्यपि पौर्षमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं
 कर्माश्रयणीयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे
 श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्च, अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव
 परिगृह्यते । ‘यः’ यजमानः ‘एवम्’ उक्त मर्थं ‘विद्वान्’ जानन्,
 ‘पौर्षमासेन’ पौर्षमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन ‘यजते’ अनु-
 तिष्ठति, सः ‘एताम्’ इन्द्रेणानुभूतां ‘श्रियम्’, तथाविधं यज्ञोऽस्य
 प्राप्नोति ॥ १५ ॥

“तद्वेव खल्विति । अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तर
 मेव ‘वृचो हतः’ ‘निष्प्यौतो इतिरिव’ चर्मनिर्मितपात्र मिव, स
 यथा ‘संज्ञीनः’^१ अङ्कुचितकुच्चिरिति^२ एवं संज्ञीनो भूमावश्रयिष्ट ;
 तथा ‘निर्धूतसक्तका भस्त्रा’ चर्ममयी संज्ञीना, तदत् ‘संज्ञीनः’
 श्रेते ; कुच्चिगतानां सक्तस्थानीयानां देवानाम्, उदकस्त्राणीयाना
 मसृगादीनाञ्च स्त्रावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अथ शयानं वृचं
 हननेच्छया इन्द्रः शीघ्रं माजगाम ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृचोऽग्रवौत्,— इदानीं मेतत् सर्वं
 तमेव भवसि, पूर्वं चद्दहं सर्वं मभवम् ; अतो ‘व्याकुर्वेव’ शरीरं
 विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्षन्तं^३ कुरु, विदारयेत्यर्थः । ‘अमुयां’
 इदानीं मनूभूयमानप्रकारया खित्या ‘मा भूवम्’ सर्वदा न
 भवामि ‘इति’ । ‘सः’ एव मुक्तः इन्द्रः, तर्हि ममास्रं भवेत्युवाच ।

१— ‘संज्ञीनः’—इति ङ । इव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

२— ‘अङ्कुचितकुच्चितनुः प्रतति’—इति ङ । ३— ‘भग्नं’—इति ङ ।

‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्तम् । ‘तम्’ इन्द्रो ‘द्वेषा’ ‘अन्वभिनत्’ तदगुणमेण व्यदारयत् । तेन ‘यत्’ ‘सौम्यं’ श्रेष्ठं श्रुत मासीत् ‘तं’ चन्द्रमसं चकार’ । प्रतिनिर्द्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । ‘यत्’ ‘असुर्यम्’ असुरेभ्यो हितम्’ उच्छिष्ट मासीत्, ‘तेन’ ‘इमाः’ सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन अयुज्यन्ते, तद्रूपेणोपस्थापयामासेत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ यः कश्चित् यदि बल्लभं भक्षयेत्, ‘तर्हि’ तदा सर्वेऽपि जनाः इदानीं ‘वृत्र एतर्हि’ अस्माद् आसीत् इत्याहुः’ । प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्तं मयं समर्थयते— “एतर्हीति । ‘असौ’ चन्द्रः पूर्वपक्षे ‘आपूर्यते’-इति यत्, तत् ‘इदं हि’ किं मिदम् ? तदाह— ‘अस्मात्’ ‘ल्लोकादेव’ चन्द्रः ‘आप्यायते’ । अस्माल्लोकात् चन्द्रस्थाप्यायनप्रकारं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते— “तदेन मञ्जु ओषधिभ्यः समृत्त्याहुतिभ्यो ऽधि जनयति, स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृग्ने”-इति^१ ।

यदा (‘इमाः’) बुभुक्षिताः ‘प्रजाः’ ‘अग्रन मिच्छन्ति’, तदा ‘अस्मा एव वृत्राय’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२, वृत्ररूपाय ‘उदरायेव’ ‘बलिं हरन्ति’ । अतो वृत्रभागविशेषस्यान्नरूपेण स्थापनं युक्तं मित्यर्थः । “स यो हैव मिति ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

१— असुरशब्दस्य गवादिषु पाठात् “तस्मै हितम् (पा० सू० ५. १. ५.)”-इत्यर्थे “उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)”-इति यत् । वस्तुतोऽत्र “असुरस्य स्म (पा० सू० ४. ४. १२३.)”-इति यदित्येव स्यात् सुवचम् । २— ‘अयुज्यत्’-इति ज, ङ ।

३— एतदिहैव काण्डे इत उपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् (इ. ४. १५.) ।

४— पा० सू० ५. १. ६२ वा० १. (१५०६) ।

प्रयाजानन्तर माज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अतस्तौ अग्नी-
षोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातु माह—“ता उ हेति । वृचदेहात्
‘अग्नीषोमावन्तु’ निर्गताः सर्वाः ‘देवताः’ ‘तौ’ अग्नीषोमी प्रतीद
मन्वन् । यतो वृचदेहान्निर्गतयोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्रव्यं प्राति-
स्विकम् अभूत्, अतो युवा मेव प्रभूतभागभाजौ भवथः, ‘युवयोः’
मध्ये ‘अस्मान्’ अपि ‘अन्वाभजतम्’ ‘इति’ ॥ १८ ॥

“तौ होचतुरिति । अथ ‘तावुचतुः’— ‘ततः’ युष्मदनुप्रवेशाद्
‘आवयोः किं स्यात्?’ ‘इति’ उक्ता देवतास्तयोः हे अग्नीषोमी !
लोके यष्टारो ‘यस्यै कस्यै च देवतायै’ इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां
काञ्चिद्देवतां प्रति ‘हविः’ ‘निर्वपान्’ निर्वपेयुः ; तत्र च निरूप-
प्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘यजान्’ यजेयुः । इदानीं
विधत्ते—“तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवैर्दत्तत्वात् यत्र निर्वपति, तत्र
‘आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम्’ अनुष्ठेयौ ।

आज्यभागौ प्रशंसति—“तन्न सौम्ये इति । पशुसोमयो-
राज्यभागौ ‘न’ कुर्यात् । निर्वापाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्य
आज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिक माज्यभागविधानं स्तूयते । यथा
दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे—“न सौम्येऽध्वरः इत्यत्र

१—‘प्रयाजानन्तरं वक्तव्यौ तावाज्यभागौ, अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन
विधातु माह’—इति ठ-पाठः ।

२—प्रातिस्विक मसाधारणधर्मं त्रिकाण्डः ।

३ ‘आज्यभागं’—इति ठ ।

४—४१८ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् । एतदेव तदधिकरणस्य विषयवाक्यम् ।

किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवादः ? इति त्रिधा विकल्पार्थवाद इति राड्धान्तितम्^१ । सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारणमाह— “यस्यै कस्यै चेति । ‘निर्वपानिति ह्यब्रुवन्’ इति निर्वापस्य विशेषितत्वात् तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृतमुपकारं दर्शयति— “सहस्रि-रित्यादिना, “अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः सर्वदेवार्थमाहुत्याधारतालक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवताना माहुतिलक्षणम्, उपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ वेद्वादिनः अग्नेः सोमस्य च सर्वदेवतात्मकताम् ‘आहुः’ ॥ २० ॥ २१ ॥

“अथ यदिन्द्र इति । ‘यद्’ यस्माच्च ‘इन्द्रे’ ‘सर्वे देवाः’ ‘तस्यानाः’ स्थितवन्तः, अतः ‘इन्द्रः सर्वा देवताः’ । अत्र कारणमाह— “इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्वं तु “तावेन मुपाववृततु-स्तावन्तुं सर्वे देवाः”—इत्यादिनोक्तत्वात्^१ अवगन्तव्यम् । ‘एतद्भु’ एतेनैव खलु कारणेन सर्वेऽपि ‘देवाः’ ‘त्रेधा’ त्रिप्रकारेण अग्निसोमेन्द्रात्मकाः ‘एकदेवत्याः’ एकैकदेवतार्थाः ‘अभवन्’ । तादर्थ्यं यत् ॥

१— तथाहि जैमिनिसूत्रम्— “अपूर्वे चार्थवादः स्यात्”—इति मी० ६० जे० सू० १० अ० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अ०धि०) । “यथा ‘आदिबो यूपः’—इति अङ्गने कृते तेजस्वामान्यादुच्यते, एव मिहापि पशौ आज्यभागौ कथं न क्रियेता मिति तदर्थं प्रशंसा”—इति च तत्र तद्भाष्योपसंहारः (शा० भा०) ।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ पृ० १५ क०) ब्रूयथम् ।

उक्तार्थं प्रशंसति— “स य इति । अन्यादीना मेकदेवत्व-
लक्षणश्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वय मपि स्वकीयानां मध्ये एक एव श्रेष्ठो
भवति” ॥ २२ ॥

आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यद्ग्रीषोमदेवताकत्व मस्ति,
तत् प्रशंसितु माह— “द्वयं वा इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि
शुक्लार्द्रभावेन द्विविधाः ; अतः तृतीयविधस्याभावाद् ‘यच्छुक्लं
तदाग्नेयम्’ भविष्यति, ‘यच्चाद्रं तत्सौम्यम्’ । अतो लोके विद्यमानं
वस्तुद्वय मेव अस्मादेव कारणात् ग्रीषोमयोर्योगेन स मासं
भविष्यति । ‘किम्’ ‘एतावद्’ बद्ध ‘क्रियते’ ‘इति’ ब्रह्मवादिना-
ज्ञेयम् । एतावदिति सङ्गहेणोक्तस्य विवरणम्— “ग्रीषोमयो-
रिति । ग्रीषोमयीरेवाज्यभागवित्यादित्रयाणा मपि प्रदानस्योप-
पत्ति माह— “ग्रीषोमयोर्हेत्यादिना । ‘एतावतौ’ सूर्यश्चन्द्रादि-
भेदेन त्रिधा’ ‘विभूतिः’ । विभवो’ बद्धभावः । विभूतिरित्यस्य
व्याख्यानम्— “प्रजातिरिति । ‘प्रजातिः’ प्रकर्षणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्रीषोमात्मकतां विभज्य योजयति— “सूर्यं
एवेति । सूर्याङ्गोश्चन्द्रराव्योश्चाग्निषोमात्मकताया मुष्णत्वशीतले
हेतु । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्व मग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणाना
मनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुपवेशात् ; अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वञ्च क्रमेण
सूर्यांशापनये सति स्वकीयकारणोपवापादिति^१ द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह— “आज्यभागभ्या मेवेति । अत-

१— ‘वैधा’—इति ठ ।

२— ‘विभावो’—इति ठ ।

३— ‘स्वकीयकिरणोपवापादिति’—इति च पाठो डा०-वेवरेण वृष्टः ।

स्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणां मपि यागानां मग्नीषोमीयत्वं युक्तमिति केचिदाहुः ॥ २५ ॥

“तद्गु होवाचेति । ‘आसुरिः’ त्वेवम् ‘उवाच’^१ । उभयेषु त्रिषु यागेष्व्राज्यभागाभ्यां मेव सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात्मकासु^२ त्रिविधासु विभूतिषु ‘यतमे वा यतमे वा’ ‘द्वे’ वस्तुनी, ‘यतमे वा’ अहोरात्ररूपे वा, शुक्लकृष्णपचरूपे वा, द्वे ‘आप्नोति’ । वीक्ष्यया त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभ्यां अग्नीषोमाग्नीषोमदेवताकानां मय्येवं त्रिष्वपि यागेष्वेकैकेनैव त्रिविधा मय्यग्नीषोमयोर्विभूति माप्तवान्^३ भवतीति^४ ‘आसुरिः’ आचार्यो मन्यते ।

आसुरिपचं निगमयति—“तस्मादिति । ‘तस्माद्दे’ यस्मादेकैकेन सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् ‘एतावत्’ यागत्रय मय्यग्नीषोमीय मेव ‘क्रियते’ ॥ २६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं जामितादोष माच्छिष्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—“तदाहुरित्यादिना । आज्यपुरोडाशस्य प्रदानमिति शेषः । अथवा ‘आज्यस्य’ ‘पुरोडाशस्य’ वा पश्चादपि ‘अग्नीषोमयोः’ एव दीयत इत्यर्थः । कथमेतावता जामितेति, तत्राह—“यदिति । एकरूपं ‘यद्’ वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षण्येन वस्त्वन्तरेणाव्यवहितम् ; ‘तेन’ अव्यव-

१— ‘आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते’—इति ङ ।

२— ‘सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात् सकलासु’—इति ज, झ ।

३— ‘त्रिविधा मय्यग्नीषोमयोर्विभूतीराप्तवान्’—इति ज ।

४— ‘भवति’—इत्यन्त एवात्रत्यग्रयो ङ-पुस्तके ।

धानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधान माग्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयाजाख्यम् ; तथा 'पुरोडाशस्येतरं' आज्याख्यम्^१ ; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । "अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवत्य मपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः ; अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति । द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्^२ । मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्^३ ; प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतेक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'ऋचम्' "अग्निर्वृत्राणि"—"त्वं सोमासि"—इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाणः सोमः"—इति 'जुषाणेन यजति'^४ ; प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्"^५—"अग्नीषोमा सवेदसा"^६—इत्यनूच्य, "अन्यं दिवो मातरिश्वा जभार"^७—"द्युव मेतानि"^८—इत्यृग्भ्यां यजति । "अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत्^९ न दोषः । तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वौचैस्त्व-

१— 'धानाख्यम्'—इति भू, ठ ।

२— द्वितीय इत्यादिग्रन्थो ङ-पुस्तके नास्ति ।

३— मन्त्रेत्यादिग्रन्थो ज-पुस्तके नास्ति ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ सशिश्रस्त्रौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ।

५— ऋ० सं० १. ६३. २ ।

६— ऋ० सं० १. ६३. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (क) ।

७— ऋ० सं० १. ६३. ६ ।

८— ऋ० सं० १. ६३. ५ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (ख) ।

९— ५ पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

भेदादप्यजामिलम् । “तावब्रूतादग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु
 पौर्षमास्यां यजन्ति-श्रुत्यन्तरात् उपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहित
 माज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—“स यदुपांश्विति । उपांशुत्वस्थानिरुक्तत्वात्,
 प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम् ; ‘तस्मात्’
 उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् ‘तस्य’ प्रजापतेः उचिता मनुष्टुप्कन्द-
 स्काम् “अग्नीषोमा यो अद्य वाम्”—मित्येताम् ‘अनुवाक्याम्’ अनुब्रूते ।
 एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह— “वाग्धीति । “अनुष्टुप्
 स वै सप्तदशश्च समभवताः सानुष्टुप् चतुरक्षराणि क्न्दांस्यसृजत”-
 इति सामब्राह्मणे^१ श्रवणादनुष्टुभो वायूपत्वम् । ततोऽपि किं मित्यत
 आह— “वाग्धि प्रजापतिरिति । “आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादि—
 “एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति श्रुतेः^२ प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद्भवत्त मुपांशुयाज मिदानौ सार्थवादं विदधाति—
 “एतेन वै देवा इति । ‘एतेन’ ‘उपांशुयाजेन’ ‘असुराणां’ मध्ये
 ‘यं-यम्’ असुरं हन्तुं वैच्छन्, ‘तं-तम्’ ‘उपत्स्यं’ उपपाश्चै च गत्वा,
 उच्चैरुच्चार्यमाणेन वषट्काराख्येन स ‘वज्रेण’ ‘अघ्नन्’ । वषट्कारस्य
 वृत्रशिरश्छेदनसाधनत्वात् वज्रत्वम् । “तथो एवेत्यादि स्पष्टम् ।
 तस्मात् उपांशुयाजं यजेदिति विधिः । उपांश्विज्यते देवता अत्र
 यागे इति ‘उपांशुयाजः’ ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोजामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः
 वैश्वस्य मुक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति^३— “स वा ऋच मनुच्य

१— सा० ब्रा० १५० २४० द्रष्टव्यम् ।

२— पुरस्तात् टोप्यन्तां द्रष्टव्यम् (२५२ पृ०) ।

३— वैश्वस्य मुक्ता प्रशंसति—इति उ ।

जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतौ जुषाणशब्देयुक्तौ मन्त्रौ^१, 'तत्' तादृक्
अनुष्ठानम् 'अनु', तस्मामर्थ्यादित्यर्थः । 'अन्यतरतः' तथोरन्यत्र
चङ्करणात् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति ।
तस्मात् अन्यतरत चङ्करणं युक्त मित्यर्थः ॥ २८ ॥

“अथर्चं मनुच्यर्चति । एवम् 'सच मनुच्य सचा'-इत्येतद्वाख्ये-
ऽयम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्चादयः प्रसिद्धाः । द्विविधप्रजाव्यति-
रेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगल्योरुक्तं
वैलक्षण्यम् ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— “स य इति । अग्नी-
षोमयोः प्रजापतिसूर्यसोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाप्तिकारण
माज्यभागोपांशुयाजाग्नीषोमौयपुरोडाशाख्यं यागत्रय मनुतिष्ठ-
तौत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

पचान्तर माह— “स वा उत्तरा मिति । न पूर्वां पौर्णमाषी
सुपवसेत्, उत्तरा मेव । उत्तरोपवासपक्षे गुण माह— “अथ य
उत्तरा मिति । यथा कश्चित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं
हननोद्योगरहितं सम्यक् चूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेषण मयैवं
भवति ; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । “य उत्तरा मिति
पुनरुपसंहारः ॥ ३२ ॥

इत्थं पचान्तरं सोपपत्तिक मभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्त-
यितुं पुनरुपादत्ते— “स वै सम्रत्येवोपवसेदिति ।

ननु द्वितीयपक्षानादरे' किं कारण मिति, तदाह— “यथा वा अन्यस्येति । ‘यथा’ कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वं मेव पातितम्, पुनः स्वयम् ‘पिब्यात्’, ‘एवं’ ‘तत्’ उत्तरपेषणं भवति; स्वत एव प्रतिनिवृत्तस्य पक्षस्य खेनाक्रान्तत्वात् ।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— “सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवासी ‘अन्यस्य’ अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य ‘अनुकरः’ अनुकारी, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा ‘अन्यस्य-उपावसाथौ’ अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसाथौ ‘भवति’ । सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्तुं स्वयं मपि परेद्युः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । ‘तस्माद् सम्प्रति’-इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपक्ष मेव सिद्धान्तयितुं माख्यायिक्त माह— “प्रजापतेर्हेति । पुरा ‘प्रजाः’ सृष्टवतः ‘प्रजापतेः’ सन्धयो विस्वस्ता आसन् किल । ” ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः ‘मः संवत्सर एव प्रजापतिः’ ; ‘तस्य’ कालात्मकस्य ‘पर्वाणि’ ‘अहोरात्रयोः सन्धौ’ प्रातस्सायङ्कालौ । तथा एतौ ‘सन्धौ’ ‘पौर्णमासी च अमावास्या च’ कालौ । ‘सृत्तुमुखानि’ वसन्तादीनि, तानि विस्वस्तानि ॥ ३५ ॥

“स विस्वस्तैरिति । ‘सः’ विस्वस्तपर्वा ‘संहातुं’ सङ्गतो भवितुं शक्तो माभूत् । ‘तम्’ अशक्तम् ‘एतैर्हविर्यज्ञैः’ ‘देवाः’ ‘अभिष-ज्यन्’ भेषजं संकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्ताज्यपुरोडाशादिमाध्या’ ‘हवि-र्यज्ञाः’ । विभज्य योजयति— सायं प्रातस्त्र क्रियमाणेन ‘अग्निहोत्रेण’

‘अहोरात्रयोः सन्धौ’ एतदात्मकं प्रजापतेः ‘तत् पर्व’ चिकित्सन्,
 ‘समदधुः’ समाहितं मकुर्वन् । तथा ‘पौर्णमासीद्याम्नवास्याश्च’
 पौर्णमास्यावास्यारूपे पर्वणी वैश्वदेवादि-‘चातुर्मासैरेव’ वस-
 न्नादि-‘स्रतुमुखानि’ ‘समदधुः’ ॥ १६ ॥

“स स्रृष्टितैरिति । ‘सः’ एव काष्ठात्मकः प्रजापतिः दृढपर्वा’,
 संवत्सरमध्ये यदन्नं त्रीङ्गादिरूपं पक्वं भवति, तत् सर्वम् ‘अभि-
 रुक्ष्य भोक्तुं सुत्थितवान् ; काष्ठावचयानां विच्छेदाभावात् तत्त-
 क्काशोचितमन्नं भोगयोग्यं मासीदित्यर्थः ॥

इदानीं सुपवासयोग्यं पर्वं विधत्ते— “सम्यतीति । ‘सम्यति
 हैव’ पर्वविस्त्रंसनसमकाल एव ‘प्रजापतेः पर्व’ सम्यति उपवसन्
 चिकित्सितवान् भवति ; तथैव सम्यत्युपवासिनं रक्षति ; प्रजापतिवत्
 स्वयं मपि सर्वाङ्गादो भवति ॥

“य एवं विद्वान्”—इति उपसंहारः । “तस्मादिति स्वारिभमत-
 पचनिगमनम् । कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधानं मभि-
 प्रेत्य पचद्वयं मपि विकल्पेनोवाच— “पूर्वं पौर्णमासी सुपवसेत्,
 उत्तरां वा”—इति ॥ १७ ॥

आव्यभागस्थाननियमं माह— “चक्षुषी ह वा इति । ‘यत्’
 यतः ‘आव्यभागौ’ चक्षुःस्थानीयौ, अतः ‘पुरस्तात्’ कर्त्तव्यौ ; तयोः
 पुरस्तात्करणेन ‘यज्ञस्य चक्षुषी’ ‘पुरस्तात्’ कृतवान् भवति । यतो

१— ‘पश्चात् ‘सः’ दृढपर्वा’—इत्येतावदेव ज-भ-पुस्तकयोः ।

२— का० औ० सू० २. १. १ । इहैवोपरिष्ठाद् (६. २. २. १८) ।

यज्ञे ते पुरस्तात् क्रियेते; अत इदानी मपि प्राणिनां 'चक्षुषी पुरस्ताद्' वर्त्तेते ॥ ३८ ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्ष माह— "उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे इति । तेषा मभिप्राय माह— "एतदिति । 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर- दक्षिणभागयोर्हेमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थाप- याम इति ॥

अस्य पक्षस्य दुरवगमत्व माशङ्क्य पूर्वोक्त मेव पक्षं सिद्धान्तयति— "तद् तदेत्यादिना । 'अविज्ञान्य भिव' विज्ञानेन हीन भिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य । कस्य पुर- स्तादित्यत आह— "हवीषीति । यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मक- त्वात् यत्र प्रधानानि हवीषि ह्यन्ते, तेषां दुरोभागमात्रपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेष' माह— "यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थान मनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' कुचाग्नौ समिद्धे होतव्यम् ; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अत्र कात्यायनः— "आग्नेय उत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं, समिद्धतमे वा"—इति ॥ ३९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्धातृगुणुषाण्वैशच्छणं पूर्वं मुक्तम्, तदपि तयोश्चक्षुषप्रयुक्त मित्याह— "स वा चक्षु मनुचेति । 'अस्यन्' अस्यनि, मुखे अस्थिमये सति ऋग्यजुषयोः" काठिन्यमृदुत्वात्

१— 'उक्तहविःपुरोभागे विशेष'—इति ठ ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. १७. २०, २१, २२ ।

३— इहैव पुरस्तात् २७ कण्ठी प्रत्यया (१२० पृ०) ।

४— 'ऋग्यजुषयोः'—इति भू, 'ऋग्यजुषोः'—इति ठ ।

साम्यादस्थानस्थ्यात्मता । यद्दे यज्ञस्य समाह्वातेन यजुषा^१ क्रियते, तत् त्रिचिह्नितम्; यद्दृषा तद् दृढ मिति । ‘स्रषा’ “अग्नि-
वृषाणि”-इत्यादिकथा, ‘यजुषा’ “जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः”—
इति, स्रग्यजुषोश्च मृदुत्रिचिह्नत्वे समाह्वाते । उक्तप्रकारता मथान्य-
भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— “यद्दृष मनूयति । अपृचावेव
कुर्वन्, प्राणिनां यज्ञस्य वा ‘अस्थि’ अस्थिस्थानं सुखम् केवलम्
‘कुर्यात्’, ‘न चक्षुः, चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोरान्यभागयोर्दृशचक्षुः कौकिकचक्षुस्साम्येन सम-
र्थयते— “ते वा एते इति । ‘ते’ चक्षुषी प्रत्येकम् ‘अग्नीषोमयोः
रूपम् ‘अन्वायन्ते’ अनुप्राप्ते । कथम् ? चक्षुषि ‘यच्छुक्तां तदाग्नेयम्’
सितभास्वरत्वसाम्यात् ; चन्द्रमसि कार्ष्ण्यस्य वृहन्नुसारेण स्फुटं
प्रतिभासात् ‘यत् कृष्णं तत् सौम्यम्’ ।

अथ “आग्नेयः कृष्णधीवः”—इत्यादिषु^२ कार्ष्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणात्,
अक्षिमध्यस्य प्रकाशकाग्निधर्मत्वाच्च ; सोमे भूयसः श्रौक्तस्य दर्शनाच्च
उक्तवैपरीत्यं माशङ्क्याह— “यदि वेतरयेति ।

इदानीं दर्शनादर्शनांशभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— “यदेव
वैचत इति । ‘यदेव’ चक्षुदन्वीजनकाले सर्वं पश्यति । एतदुप-
पादयति— “शुक्ले इवेति । सर्वं मपि वस्त्वग्निषमन्त्रे शुक्लं भवतीति
प्रसिद्धम् । अपितिरप्यदर्शनं सुपक्षयति— “यदेवेति । दर्शनं न

१— ‘चक्षुषी’—इति ज, भू ।

२— य० वा० सं० २६. २८ । विधानशास्त्रेणैव १३. ५. १. ३ ।

करोतीत्यर्थः । 'सुषुषुषः' सुप्तवतः । खपेः कसुः^१ । सोमोऽपि आर्द्र-
प्रसवः ; आयमण्डलत्वात् ॥

वेदितुः प्रशंसा— "आजरस मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'सचुञ्चान्
भवति' इत्यर्थः^२ । 'अमुञ्चिन्' खर्गलोकेऽपि 'सचुः' एव 'सम्भवति',
आव्यभागयोः सचुङ्-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

दुन्द्रो ह युष वृचाय व्वजं प्रजह्वार । सोऽबुलीयान्
मुन्यमानो नास्तृषीतीष विभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पुराः
परावुतो जगाम देवा ह वै व्विदुञ्चक्रुर्हतो वै व्वृचो-
ऽयेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मुन्वेष्टुं दध्निरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप
ऽवृषीणां वृहतीञ्चुन्दसां तु मग्निरनुविवेद तेनैतां
राचिः सहाजगाम स वै देवानां व्वसुव्वीरो
शेषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । अमा* वै नोऽद्य व्वसुव्वंसति

१— पा० ख० ३. २. १०७ ; ६. १. १५ ।

२— 'वयोहानिपर्यन्तं सचुर्मोघं न भवति'—इति क ।

* 'अमा'—इति क, ख, ग ।

यो नः प्रावात्सीदिति ताभ्या मेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा
सुखिभ्यां वा सद्भागताभ्याः समानु मोदनं पुचेदजं वा
तद्वह मानुषुः हविर्देवाना मेव माभ्या मेतुत्समानुः
हविर्निरवपन्नैन्द्रामं द्वादशकपालं पुरोडाशं तुस्मादै-
न्द्रामो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीद् । युत्र वै वृत्राय वृजं प्राहरं तुद्यस्मये
सु द्दशु ऽइवास्मि* न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवसुन्मे
कुरुतेति तथेति देवा ऽब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । न वा ऽइमु मन्यत्सोमाङ्घ्रि-
यात्सोम मेवास्मै सुभरामेति तुस्मै सोमः सुमभरन्नेष
वै सोमो राजा देवाना मुन्नं युञ्जन्नुमाः स युत्रेषु
ऽएताः रात्रिं नु पुरस्तान्नु पश्चाद्दृशे तुदिमुं लोक
मागच्छति सु ऽइहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै
देवानां व्वस्वन्नुः क्षेषां तद्युदेषु ऽएताः रात्रि मिहामा
व्वसति तुस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाय सुमभरन् । यदोषधीरान्नस्त-
दोषधिभ्यो युदपोऽपिबंस्तदद्भ्यस्तु मेवुः सम्भत्यातुच्य
तौघ्रीकृत्य तु मस्मै प्रायच्छुन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद् । हिनोत्येवुं मेदुं नेव तु मुयि अयते

* 'ऽइवास्मिन्'—इति क ।

† 'हिनोत्येवुं'— इति ग, च ।

युधेदं* मयि श्रुयातै तथोपजानीतेति तुऽ श्रुतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽऽतुत् । समानु मेव सत् पुय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानिवाचक्षते । यदुब्रवीद्विनोति मेति
तस्माद्द्वय युदेनः श्रुतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छृतः ॥ ८† ॥

स यथाःशुराप्यायेत । एव माप्यायताप पाप्मानः
हरिमाण महतैषु ऽऽ आमावास्यस्य बुन्धुः स र्यो
हैवं विद्वान्सन्नयत्येवुः हैवु प्रजुया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानः हते तस्माद्द्वै सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

तुदाहुः । नासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिव्वा ऽऽषा
सानवद्द्विसोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥
१० ॥०

तदु सुमेव नयेत् । नन्वचान्तरेण शुश्रुम सुमेन नु
मा याजयताय म ऽऽतुदाप्यायनः सुभरिष्यथेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति
तस्मा ऽऽतुदाप्यायनः सुभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी
सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

व्वार्चघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन व्वृच मुहन्नयै-

† 'युधेद'-इति च-पाठो नूनं मुद्राकरप्रमादजः ।

* इह "अर्द्धप्रपाठकः"-इति ख-ग-पुस्तकयोः ।

तुद्देवु वृषहुत्यं युदामावास्यं वृचुः स्यात्तुज्जघ्नुष
ऽश्राप्यायन मुकुर्वन् ॥ १२ ॥

तद्वा ऽएतुदेव व्वार्चघ्नम् । युत्वौर्षमास मुथैषु ऽएव
वृचो युच्चन्द्रमाः स युचैषु ऽएताः राचिं न पुरस्तान्नु
पश्चाद्दृशे तुदेन मेतेन सुर्वः हन्ति नास्य किञ्चन
परिशिनष्टि सुर्वः ह वै पाप्मानः हन्ति नु पाप्मनः
किञ्चन परिशिनष्टि यु ऽएव मेतद्देद ॥ १३ ॥

तद्भुके दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदुतेत्यदो हैव देवाना
मुविक्षीण मुन्नं भवत्युथैभ्यो व्वयु मितु ऽउप
प्रदास्याम ऽदुति तद्धि सुमृद्धं यदुक्षीण ऽएव पूर्वस्मि-
न्नेऽथापर मुन्न मागच्छति सु ह बह्वन्नु ऽएव
भवत्युसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो हैव सोमो राजा
भवति ॥ १४ ॥

अथ युथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्रुन्ति केवलीरपः
पिबन्ति ताः केवल मेव पुयो दुह ऽएवं तुदेष वै सोमो
राजा देवानाः मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युचैषु ऽएताः राचिन्नु
पुरस्तान्नु पश्चाद्दृशे तुदिमं लोक मागच्छति सु ऽदुहा-
पश्चौषधीश्च प्रविशति तुदेन मद्वा ऽश्रोषधिभ्यः ।
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति सु ऽएष ऽश्राहुतिभ्यो
जातुः पश्चाद्दृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीण मेव देवाना मन्नाद्यं परि-
क्षवतेऽविक्षीणः । इ वा ऽअस्यास्मिंल्लोकेऽन्नं भवत्यक्षय्य
ममुष्मिंल्लोके सुकृतं य ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रुच्यवते
तुदिमं लोक मागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्तु
न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्तु ऽइदं पुरागेव न प्रुणश्येदिति
तद्यु ऽएव सन्नुयन्ति तेषाशःसन्त ऽएतु एव नः सम्भृत्य
प्रुदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्वाश्च निध्याश्च शःसन्ते यु
ऽएव मेतद्देद यो वै परमुतां गुच्छति* तुस्मिन्नाशः
सन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । यु ऽएषु तुपत्युथैषु ऽएव
वृचो युञ्जन्तुमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तुस्माद्यद्यपि
पुरा ब्विदूर मिवोदितोऽयैन मेताः रात्रि मुपैव
न्याक्षवते सोऽस्य व्यात्त मापद्यते ॥ १८ ॥

तुं असित्वोदेति । स नु पुरस्तान्तु पश्चाद्दृशे
प्रुसते इ वै द्विषुन्तं भ्रातृव्य मयु मेवास्ति नास्य
सपुत्राः सन्तीत्याहुर्यु ऽएव मेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निह्वीय निरस्यति । सु ऽएषु धीतुः पश्चाद्दृशे
स पुनराप्यायते सु ऽएतुस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

* 'गच्छति'—इति घ ।

† 'अःसन्ति'—इति क ।

युदि ह वा ऽत्रस्य द्विषन् भ्रातृव्यो व्वणिज्यया वा
 केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सुम्भवति
 य ऽएव मेतद्देद ॥ २० ॥

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो* वा ऽएषु पुरा
 वृत्रस्य व्वधा[†]दुय वृत्र[‡] हत्वा युथा महाराजो व्विजि-
 ग्यानु ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रा-
 येत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएषु पुरा वृत्रस्य व्वधा[†]दिन्द्रो
 वृत्रं जग्निवांस्तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथामावास्यानि हवींषि विधातु मास्थायिका माह—“इन्द्रो
 ह यचेति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘इन्द्रः’ ‘वृत्राय’ वृत्रवधार्थं*‘वज्रं’
 ‘प्रजहार’, तदा स्वयं बलवान् सन्नपि ‘अबलीयान्’ अह मिति
 मत्वा ‘नास्तृषि’ । “स्तृङ् हिंसायाम्[†]”, लुङ्[‡] अहं न हिंसितवा-
 नस्मीति भीतः सन् पुनर्बाधशङ्कया निलौनोऽभूत् । एतदेवाह—
 ‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्तं विप्रकृष्टदेशं गतवान् । परावदिति

* ‘तद्धैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘वधा’—इति घ ।

१—‘स्तृणाति’—इत्यस्य बधकर्मसु पाठात् । निघ० २. ११. १२ ।

२—पा० सू० ३. २. ११० ; ३. ४. ६ ।

दूरनाम^१ । तस्य “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थं”-इति^२ मतुप् । ततो
‘देवाः’ वृत्ते हते ‘इन्द्रः’ तस्मैव नग्रह्या कुच विज्ञानः ? ‘इति’
विदित्वा, (॥ १ ॥

“त मन्वेष्टु मिति ।) अन्वेषणे मतिं कृत्वा देवशक्तिच्छन्दसां
मध्ये अग्निहिरण्यस्तुपहृत्त्याख्यास्त्रयोऽप्यन्वयिषुः । तत्र ‘अग्निः’
‘अनुविवेद’ अनुसृत्यालम्बवान् । लम्बनेन्द्रेण सह ‘एतां’ रात्रिं ।
रात्रिशब्दो दिनस्थोपलक्षणः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^३ । कृष्ण
मयमावास्यादिवसं सहोषितवान् । किं कारणं तत्र तस्य वास
इति, तदाह— “स वा इति । ‘सः’ इन्द्रो ‘देवानां’ ‘वसुः’
धनरूपः^४, वासयिता वा^५ । एवं ‘हि’ यतः ‘एषां’ देवानां मध्ये
‘वीरः’, अतः तदागमनायाग्नेर्विलम्बो युक्तः । “इन्द्रो हि देवानां
वसुः”-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”-इति
तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्यः ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्रं दादशकपालं विधातु माह— “ते देवा इति । ते
देवाः’ ‘नः’ अस्माकं ब्रह्मन्वी ‘यः’ इन्द्रः प्रवास मकरोत्, सः ‘नः’

१— निघ० ३. २६. ५ । निरु० ७. ७. ४ ; १२. ४. १४ ।

२— पा० सू० ५. १. ११८ ।

३— “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”-इति पा० सू० २. ३. ५ ।

४— निरु० ६. २. ४ ।

५— “वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मात् पृथिवीस्थाना । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मान्मध्यमस्थाना । वसव आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद्
द्युस्थानाः”-इति निरु० १२. ४. ७ ।

‘वसुः’, ‘अद्य’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’-‘इति’ उक्त्वा, ‘ताभ्यां’ सखिभावेन सह वसद्वा मिन्द्राग्निभ्यां द्वादशकपालं हविरिति शेषः ; प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
 “यथा ज्ञातिभ्या मिति । परस्पर मुच्छिष्टता नास्तौत्थवगमयितुं ज्ञातिसख्योरुपन्यासः । ‘समानम्’ एक मेव पचति ; पक्त्वा समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘मानुषं’ मनुष्येभ्यः कर्त्तव्यं सत्, उपकरण मिति शेषः । अस्त्रेवं देवानां किं मायात मित्याह— “हविर्देवाना मिति । ‘देवानां’ तु सहागतानां ‘हविः समान मेव’ उपकरण मित्यर्थः । एवं पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते— “तस्मादैन्द्राय इति ॥ ३ ॥

अथ साम्नाय्यं विधातु माह— “स इन्द्र इत्यादिना । ‘यन्न’ यस्मिन् काले ‘वज्रं’ ‘प्राहरम्’ प्राचिपम्, तदा ‘व्यस्ये’ विस्मितोऽभवत् ; विगतप्रबले स्यदर्शनात् । यतः ‘ह्योऽस्मि’, तस्मात् ‘इदं’ कठिनं पुरोडाशं ‘मा’ मां ‘न धिनोति’ न प्रीणयति, अतो मम प्रीतिकरं हविः सन्पादयत ‘इति’ (॥ ४ ॥

“ते देवा इति ।) उक्त्वा ‘देवाः’ ‘इमम्’ इन्द्रं प्रीणयितुं ‘सोमादन्यत्’ ‘न’ शक्नोतीति विचार्य, तस्मै ‘सोम मेव’ सभृतवन्तः । कथं सभोरयुरिति, तत्प्रकार उच्यते— “चन्द्रमा इति । ‘यत्’ योऽस्ति ‘एषः’ एवाभिषूयमाणः ‘सोमो राजा’, ‘सः’ एवोभयत-चन्द्रदर्शनरहितायां सन्पूर्णाभावास्थायां भूलोक मागत्य अप्सु श्रोष-धीषु च प्रविशति । ‘सः’ प्रविष्ट एव चन्द्रमाः ‘देवानां वसु’

देवधनम् । कुतः ?' यतः 'एषां' व्रीहियवसोमादिरूपेण 'अन्नं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽबोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति-
 "तद्यदेष इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां
 रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति ; अबोषधि-
 चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम'
 अभवत् ॥ ५ ॥

'तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण
 त्रिविधं स्थापयित्वा धारयित्वा 'समभरन्' । तत्प्रकार माह-
 "यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आन्नन्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेन
 'ओषधिभ्यः' सोम मभरन् । तथा अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति
 गावः, तेन 'अद्भ्यः' ; अबुपलक्षितानां दणपयसां क्षीरतया
 परिणीमादिति भावः । एवमकारेण सम्भरण मेव सोमस्य तीव्री-
 करणम् । अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यत् आतञ्चनं कृत्यर्थः । अथ 'तं'
 सम्भृतम् 'अस्मै' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

"सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः स्त्रीकृत्येदम् 'अब्रवीत्' । 'इदं'
 इविः 'मा' मां 'धिनोत्येव', ('तु') परन्तु 'मयि' 'नैव अथते' न
 तिष्ठति, न सात्थ्यं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'अयाते'
 अथेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्व मिति । तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'श्रुतेनैव'
 पक्षचौरेणैव 'अअयन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं श्रुतं पश्चाद्

१— ठ-पुस्तके नास्येतत् पदम् ।

२— 'धिनोत्येव'-इत्येव वज्रमूलपुस्तकपाठः ।

दधीति' क्रमः, तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दीहाभ्यां दधिपयसोः सम्भवात्^१
अनेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ प्रथमतश्चात्मकम्
‘एतत्’ श्रुतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः ‘समान मेव’ एकरूप मेव ॥ ८ ॥

साम्नाय्यस्य सोमात्मकता मभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदा-
त्मकता माह— “स यथांशुरिति । ‘अंशुः’ सोमः, ‘स यथा’
आप्याययेत्, ‘एवं’ साम्नाय्य मपि । तथा पौतवतां ‘पापानम्’
‘अप’हन्ति^२,— ‘हरिमाण’ शरीरहरितत्वं मपहन्तीति ॥

प्राकरणाक मर्थं सुपसंहरति— “एष उ इति । ‘एषः’ “इन्द्रो
इ यत्र वृचाद्येत्यादिकः^३ ‘आमावास्त्यस्य’ कर्मणः ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम्^४ ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं साम्नाय्यं विधत्ते— “स यो हैवं
विद्वानिति ॥ ९ ॥

विहितस्य साम्नाय्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषाञ्चिन्मत^५ माह—
“तदाहुतिरिति । ‘तत्’ तत्र साम्नाय्यविषये ‘आहुः’ ब्रुवते । तेषा
मभिप्राय माह— “सोमाहुतिरिति । साम्नाय्याहुतिः परम्परया
‘सोमाहुतिः’ खलु ; ‘सा एषा’ पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् ‘अनवदुद्धा’
न सम्पन्ना ; अतः ‘असोमयाजौ न सजयेदिति’ ॥ १० ॥

१— “श्रुतेन प्रातस्सवने श्रीणीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, नीतमिश्रेण तृतीय-
सवने”—इति तै० ब्रा० १. ४. ८. ६ ।

२— पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्पाद्यते, ततो यागदिने प्रातर्दीहेन श्रुतम् ।

३— इहैतत्पदं ङ-पुस्तके नास्ति ।

४— ४४४ पृ० ७ पं० ।

५— व्याख्यान मेतस्य ४३० पृ० १५-पङ्क्तिशेषतो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते^१— “तद्विति । असन्नयने कारणं स्मारयन् पुनराक्षिपति— “नन्वचान्तरेणेति । ‘ननु’ ‘अत्र’ विषये ‘अन्तरेण’ मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? ‘नु’ निश्चयेन ‘मा’ मा मिन्द्रं ‘सोमेन’ ‘याजयत’, ‘अथ’ पश्चात् ‘मे’ मम ‘एतत्’ साक्षाद्यलक्षणम् ‘आप्यायनम्’ ‘भरिष्यथ ?’—‘इति’ इन्द्रेणोक्तं वचन मिति । स्वाभिमतसन्नयनपक्षे पूर्वेदाहृतं वाक्यं प्रमाणत्वेन पुनः आवयन्निगमयति^२— “ न वै मेद मित्यादिना । पूर्ववद्वाख्ये-यम्^३ । अतः सन्नयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्योपवासस्य कालं विधित्सुः पुराकल्प माह— “वार्चन्नं वा इति । पौर्षमास्यां क्रियमाणं यद्भुविरस्ति, तद् ‘वार्चन्नं’ वृचहननसम्बन्धि ; वृचहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादश-कपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्व मेव दर्शयति— “इन्द्रो” हीति । अमावास्यान्तु हविः ‘वृचहृत्यं’ वृचहनन मेव ; वृचं हतवत इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृचशब्दार्थं माह— “तदा एतदिति । उक्त-प्रकारेण ‘पौर्षमासं’ हविः ‘वार्चन्नम्’ । “चन्द्रमा इति । स यथा-स्थित एव ‘वृचः’ ; “तस्य यत् सौम्यं न्यक्त मास, तं चन्द्रमसं चकार”—इतिप्रागुक्तत्वात्^४ । ‘सः’ उक्तरूपो वृचः ‘यच्च’ यस्मिन्

१— “स्वाभिमतं पक्षं माह—”-इति ङ ।

२— “इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाणात्वेन पुनः आवयन् निगमयति”—इति ङ ।

३— इहैव श्रुता सप्तमी कण्ठी (४५२ पृ०) द्रष्टव्या ।

४— ४१७ पृ० ६-पङ्क्तिमध्यतो द्रष्टव्यम् ।

दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' वृत्तम् 'एतेन' हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'इन्ति', 'न किञ्चन' अवशेषयति । अतः सर्वपापक्षया चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोप-
वसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "सर्वं ह वा इति ॥ १२ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पक्षे माह— "तद्वैक इति । केषुचि
चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवसन्ति । एषा
मभिप्राय माह— 'सः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अव्यवहिते एव
भविष्यति काले उदयं न प्राप्नोतीति ; अतोऽदर्शनोपवासपक्षो
न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को लाभ इत्यत आह— "अदो
हैवेति । 'अदः' अविप्रकृतं प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं खलु 'देवाना मविचीण
मक्षं भवति' ; अतो यथा न विचीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्) ।
'अथ' चन्द्रक्षयसमनन्तर मेव 'एभ्यः' देवेभ्यो 'वयम्' 'इतः'
लोकात् 'प्रदास्याम इति' । अविचीणल मेव दर्शयति— "तद्वीति ।
पूर्वाजितान्नेऽवशिष्टे पुनरन्नसञ्चये सत्यन्नसातत्यात् 'तत् समृद्धम्'
तथाविधाञ्च एव प्रवृद्धाञ्चो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तिया-
वेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसर मदर्शनोपवास मेव समर्थ-
यते— "असोमयाजी त्वित्यादिना । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
'असोमयाजी क्षीरयाजी भवति' ; स मेव नयेदिति निगमित-
त्वात् । 'अदो हैव' आहुतं क्षीर मेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, 'सोमो

राजा भवति' ; “स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद् ददृशे”—इति वक्ष्यमाणत्वात्^१ ॥ १४ ॥

अस्तु, ततः किं मित्यत आह— “अथ यथैवेति । ‘यथा’ ‘पुरा’ चन्द्रस्यौषधुदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः । तत्र यथा गावः ‘केवलौः’ चन्द्रानुप्रवेशरहिताः ‘ओषधीः’ ‘अपः’ च आहारं कृत्वा, ‘केवलं’ चन्द्ररहितम् ‘एव’ ‘पयो दुष्टे’ दुहते^२ । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^३ त-लोपः, “बहुलं हन्दिषि”—इति^४ इट् । ‘एवं’ ‘तत्’ चीरयजनं भवति ; चन्द्रानु-प्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधी-खननुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं चीरस्य चन्द्रात्मकान्त्रत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानु-प्रवेशतां चीरेण भवितव्यं मित्याह— “एष वा इति । एतत् साक्षात्ब्राह्मणवद् व्याख्येयम्^५ । ‘एनम्’ अमावास्याया मध्वोषधी-खनुप्रविष्टम् ताभ्यः ‘आहुतिभ्यः’ सकाशात् चीररूपेण ‘सम्भृत्य’ ‘अधिजनयति’ पुनरुत्पादयति चीरयाजी । ‘स एषः’ अमुं लोक-मागतः, पुनराहुतिद्वारा^६ अन्तरिक्षे उत्पन्नः, ‘पश्चात्’ प्रतीच्यां दिशि ‘ददृशे’ दृश्यते ॥ १५ ॥

“तदा एतदिति । ‘तत्’ एतच्चन्द्राख्यं मन्त्रं ‘परिस्रवते’ परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५ पं०) । मूलान्तु ४४७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— धा० पा० षदा० उ० ४ । ३— या० सू० ७. १. ४१ ।

४— या० सू० ७. १. ८ । ५— मूलम् ४४५ ए० ८ पं० ; तद्वाख्यानम्

४५१ ए० द्रष्टव्यम् ।

६— ‘द्वारेण’—इति ङ ।

दिति । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा 'उदितः' अपि 'अथैनं' सूर्याख्य मिन्द्रं प्रति 'एतां रात्रिम्' असु ममावास्यादिवसं प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्यास्यते' आगच्छति । अथ 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यान्तं' विद्यतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

“तं यमिलेति । 'तं' मुखान्तर्गतं शत्रुं गिरन्नेव सूर्य उदेति । 'सः' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यसते ह वा इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्त मदर्शनात् तद्रात्रौ 'सपत्नाः न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एवं सपत्नं चन्द्रं निःशेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— “तं निद्धीयेति । पूर्वखां दिशि भक्षितः, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो रेखामात्रो दृश्यते ; 'सः' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्न-त्वाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुः फल माह— “यदि हेति । 'अस्य' शत्रुरपि अनेन हतधनोऽपि कृषिवाणिज्यादिकया कयाचिद्वृत्त्या समृद्धो भवन् 'एतस्य' ज्ञातुरन्तर्धं मेव वर्द्धते ॥ १० ॥

सान्नाय्यस्येन्द्रत्व माख्याधिकया प्रतिपादितम्, तत्र केषा-श्चित्पञ्च मुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्व मेव सिद्धान्तयति— “तद्वैक इति । 'तत्' सान्नाय्यम् । महेन्द्रत्वे कारण माह— “एष पुरेति । पूर्वं केवल मिन्द्रः सन्नपि ; यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा महारीजतां प्राप्नोति । यत एवं 'वृचं' हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एव युक्त मित्यर्थः । स्वपञ्चे युक्ति माह— “वृचस्य वधादिति ।

वृत्रबधात् प्राक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः'; तथाविध एव स 'वृत्रं'
हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्व मप्रयोजक मिति 'इन्द्रायेत्येव
कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ ३ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातौर्धमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्तम्बीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमौः ।

रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,

व्यग्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि महत्त सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

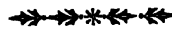
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसायण्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै पर्शंशाखुया व्वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्शं-
शाखुया व्वत्सानपाकरोति युच वै गायत्री सोम मुच्छा-
पतत्तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायुत्य* पर्शं प्रचि-
च्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तुत्यतित्वा पर्शो†
ऽभवत्तुस्मात्पर्शो नाम तद्यदेवाच सोमस्य न्यक्तं तदि-
हाप्यसदिति तुस्मात्पर्शंशाखुया व्वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ माच्छिनत्ति । इषे त्वोर्जे त्वेति व्वृष्यै तुदाह
यदाहेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति यो व्वृष्टादूर्ग्रसो जायते तुस्मै
तुदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्तसमुवाज्जन्ति । सु व्वत्सः शाख-
योपस्पृशति व्वायुव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पुवत ऽएष
वा ऽइदः सुर्व्वं प्रथ्याययति युदिदं किञ्च व्वृषत्येष
वा ऽएतासां प्रथ्याययिता तुस्मादाह व्वायुव स्थेत्युपायुव

* 'अपादुस्ताभ्यायुत्य'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'स पर्शो'—इति ख ।

‡ 'त'—इति च ।

स्येत्यु द्वैक आहुरूप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा नु
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाः शाखयोपसृशति । व्वत्सेन
व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्प्ययत्विति सविता वै
देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञः सुभरानिति
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्प्ययत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽडुति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कुर्म
यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽडुति ॥ ५ ॥

आप्यायध्व मध्या ऽडुन्द्राय भाग मिति । तद्यथैवादो
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवैतुदेवताया ऽत्रादि-
शति यदाह्याप्यायध्व मध्या ऽडुन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयश्मा ऽडुति । नाच तिरोहित
मिवास्ति मा व स्तेनु ऽईशतु माघशःस ऽडुति मा वो
नाद्वा रुक्षाःसौशतेत्येवैतुदाह भ्रुवा ऽअस्मिन् गोपतौ
स्यात बह्वीरित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन् युजमग्ने बुध्नः
स्यातेत्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारस्य वा पुरस्ताद् । गार्हपत्यागारस्य
वा शाखा मुपगूहति युजमानस्य पशून् पाहीति
तद् ब्रह्मण्येवैतद्युजमानस्य पशून् पुरिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो
वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति ॥ ९ ॥

अथ यवाग्वैताः रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं
वा ऽऽतुद्देवतायै हविर्भवति यत्पुयः स यत्पुयसा
जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुया-
देव तत्तस्माद्यवाग्वैताः रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-
त्यग्निहोत्रं मुपकृतोखा भुव*त्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति
यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना
मेतन्मह्यत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्चनो
घुर्म्मोऽसीति यज्ञु मेवैतत्करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं
प्रवृणक्ति विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना हुःहस्व
माह्वारिति हुःहत्येवैना मेतदुशिथिलां करोति मा ते
यज्ञुपतिर्द्वाषीदिति युजमानो वै यज्ञुपतिस्तद्युजमानायै-
वैतदुह्वला माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची
हि देवानां दिगुथो ऽजुदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं
वै पवित्रं योऽयं पुवते सोऽयु' मिमांस्त्रोक्तांस्तिर्यङ्नुपवते
तस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

* '०खा भव'-इति डा०-वेवरेण च दृष्टः । च-पाठस्तु '०खा भव'-इति ।

तद्यथैवादः । सोमः राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव
मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन
तत्सोमः राजानः सम्पावयन्ति तस्माद्दुदङ् निद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो वै
व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति शतुधारः सह-
स्रधार मित्युपस्तौत्येवैनदेतुन्महुयत्येव यदाह शतुधारः
सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिसृणां दोग्धोर्वाग्वै
यज्ञो व्विश्वो यज्ञं तनवा ऽइति ॥ १५ ॥

तुदानीयुमान मभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु
व्वसोः पवित्रेण शतुधारेण सुघेति तद्यथैवादः सोमः
राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽइति । अमू मिति सा व्विश्वायु-
रित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू मिति सा
व्विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू
मिति सा विश्वधाया ऽइति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवा-
स्वेतुद् दधाति तिस्रो दोग्धिं त्रयो वा ऽइमे लोका ऽणभ्यु
ऽएवैनदेतुल्लोकेभ्यः सुम्भरत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

* 'मिति'—इति क, ख ; 'मिति'—इति ग ।

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण
 तस्मिन्नुदस्तोकं मानुषं पल्युञ्ज* प्रत्यानयति यदुच्यते पुन-
 सोऽहायि तुदिहाप्यसदिति रुसस्यो चैव सर्व्वत्वायेद-
 हि यदा वर्ष्वर्ष्वथौषधयो जायन्त ऽश्रोषधीर्जुग्ध्वापुः
 पीत्वा तुत ऽणु रुसः सुभवति तस्माद् रुसस्यो चैव
 सर्व्वत्वाय तुदुद्वास्यातनक्ति तौत्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्मा-
 दुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स ऽश्रातनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातन-
 च्छीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवै-
 तुद्देवताया ऽश्रादिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भाग मिति
 सोमेनातनच्छीति स्वद्यत्येवैनदेतुद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपु-
 रिष्टान्नाद्वा रुक्षाःस्यवमृशानिति वृजो वा ऽत्रापस्तद्व-
 ज्जेणैवैतन्नाद्वा रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्ता-
 नेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै
 विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतुद्दविः पुरिददाति गुप्त्यै तस्मादाह
 विष्णो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकलः साख्यानः सम्यक्कीर्तितः ।

प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ^१ सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् सान्नाय्यधर्माः^२ प्रथमं मुच्यन्ते । तत्र
वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं^३ विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्षलं
सार्थवादं माह— “स वै पर्षशाखयेति । ‘सः’ वत्साना मपाकर्त्ता ।
शाखायाः पर्षलं प्रशंसितुं मनुवदति— “तद्यत्पर्षशाखयेति । ‘यत्र’
यस्मिन् देशे ‘गायत्री’ पचिरूपेण ‘सोमम्’ अभिलक्ष्य आनयनाय
अगच्छत्, ‘तत्’ ‘अस्याः आहरन्त्याः’^४ ‘अपाधस्ता’^५ अधस्तात् प्रदेशे

१— ‘निरूप्यन्तेऽत्र’—इति ज ।

२— “अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः सान्नाय्यं मामावास्यम्”—इति
४०६ पृ० । “स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशव
ओषधीभ्यो ऽध्यात्मन्समनयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यत् समनयन्, तत्
सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वम्”—इति तै० सं० २. ५. ३. ३ । तदेतस्मात्
पशुपयसां सान्नाय्यत्वं भवगम्यते । गौरस इति, एतद्ब्राह्मणवचन-
व्याख्यायां सायणः । ‘सान्नाय्यं दधिपयोलेक्षणात्’—इति चात्रैव (११.
२. ६. ६.) भाष्ये सायणः । ‘सम्यङ् नोयते होमार्थं मग्निं प्रति इति
सान्नाय्यं हविर्विशेषः’—इति पा० ३. १. १२६—सूत्रवृत्तौ दीक्षितः ।
‘सान्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविः’—इति कात्या० श्रौ० ४. २. १७—सूत्र-
वृत्तौ याज्ञिकदेवश्च । “सोमः खलु वै सान्नाय्यम्”—इति तै० ब्रा० ३.
२. ३. ११ । सान्नाय्यविधानादिकं सर्वज्ञैः पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४-११
कण्ठीषु द्रष्टव्यम् । ३— ‘वत्सापाकरणार्थशाखाच्छेदं’—इति ठ ।

४— ‘आनयनायागच्छन्नाहरन्त्याः’—इति ज, ठ ।

५— ‘अपादस्ता’—इति बज्जमूलपाठः ; ‘अपावस्ता’—इति च भाष्यपाठो डा०-
वेवरेण वृष्टः । वस्तुतो ‘अपादस्ता’ अप-अदस्ताम्, अनुपक्षीण मित्यर्थः
स्यात् साधुः । तै० आ० ४. १. २, तै० ब्रा० ३. २. ३. १२ द्रष्टव्यम् ।

‘अभ्यायत्य’ यत् ‘पर्ष’, तत् ‘प्रच्छेद’ । कस्येत्याह— “गायत्रौ वा, सोमस्य वा रात्र इति । ‘वा’-शब्दश्चार्थे, ‘गायत्र्याः’ ‘सोमस्य’ चेत्यर्थः; अमनुष्ठानत्वेन विकल्पस्थानुचितत्वात् । पतितात् पर्षात् छत्पञ्चः पञ्चाशः, तस्य ‘पर्षत्वम्’^१ । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— “तस्य देवेति । ‘तस्मात्’ सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ‘पर्षशाखया’ एव माहृभ्यः सकाशात् ‘वत्सान्’ ‘अपाकुर्यात्’ पृथक् कुर्यात्” । कात्यायनस्तु ग्रमीशाखा मपि विकल्पेनाभावोचत्— “पर्षशाखां छिनन्ति शामौक्षीं वा”—इति^२ । “ग्रम्याः ष्छञ्”—इति^३ विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्रं विधत्ते— “ता मिति । “तदिति । इत्यत इतौट् । यदिट्, तद्वाक्य मित्यर्थः । पृथग्-योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते । स्पष्ट मन्यते ॥

सूधिकारस्तु मन्त्रभेदपक्ष मय्यङ्गीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, छेदमसन्नमनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह— “पर्षशाखां

१, २— ज-ठ-पुस्तकयोरिह यत्तत्पदे न दृश्येते ।

३— ‘तस्य पर्षत्वम्’—इति ठ-पुस्तके नास्ति ।

४— ‘सम्पादितप्रायत्वात् अस्यैव शाखाच्छेदनम्’—इत्येव ठ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. १ । “इषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा”—इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.) । “उभयोर्मन्त्रयोश्छेदने विधानात् कश्चामन्त्रत्वेन समुच्चयासम्भवाद् विकल्पः”—इति तत्र या० दे० ।

६— पा०सू० ७. ३. १४२ । ७— वा०सं० १. १. १ (१, २ वा.) ।

हिनन्ति ग्रामीणीं वेधेलेति, ऊर्जे त्वेति वा, हिनन्तीति वोभयोः
शाकाङ्गत्वात्, सममयामीति वोत्तरे”-इति^१ ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्त्रक
मुपसर्गनञ्चाह— “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति ।
हे वत्स ! गावस्य ! यूयं ‘वायवः स्य’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूय
मपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः^२ । कथं मेतेषां वायुत्वव्यवहार
इति तत्समर्थनाद्याह— “अथं वा इत्यादि । वायोर्गवां वर्द्धकत्व-
समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह— “एष वा इदं सर्वं मिति ।
एतन्मन्त्रशेषत्वेन^३ शाखान्तरे पठितं” मन्त्रं मनूद्य निराचष्टे—
“उपायव स्येत्यु हैक इति^४ । यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य
‘द्वितीयः’ ब्रजुहपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥ ३ ॥

प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्यर्गनम्, तन्मन्त्रं
चाह— “अथ मातृणा मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्यास्यत्य’ पृथक्कृत्य ।
प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणं माह— “सविता वा
इति । ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं चीरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह— “यज्ञो वा इति ।
शाखात्पूर्वसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१— का० औ० सू० ४. २. १, २, ३ ।

२— वा० सं० १. १. २ (३ वा.) । का० औ० सू० ४. २. ७ ।

३— शाब्देतद्विशेषणं ङ-पुस्तके ।

४— तै० सं० १. १. १ ; तै० ब्रा० ३. २. १ इत्यथम् ।

५— तै० सं० १. १. ३ । का० औ० सू० ४. २. ८ ।

६— वा० सं० १. १. ३ (४ वा.) । का० औ० सू० ४. २. ९ ।

मन्त्रभागे यद्देवताविशेषनामनिर्द्देशपूर्वक मादेशनम्, तत्प्रशंसति— “आष्यायध्व मग्निष्या^१ इति । यथा अग्नये इविर्यहणादौ अग्नये जुष्ट मित्तीति^२ नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव ह्यतं भवतीत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

“प्रजावतीरित्यादि । स्पष्टार्थता माह— “नात्रेति । ‘मा वः’-इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “नाष्टेति । ‘नाष्टा’ नाष्टाणि नाशकारीणि, ‘रक्षांसि’ । रक्षितव्याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि स्तेनव्याघ्रादीनि ‘नाष्टा’ । ध्रुवशब्दगोपतिशब्दयोरर्थं माह— “ध्रुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागूह्यप्रदेशविशेषम्, तत्र समन्त्रकं गूहनञ्चाह— “अथाहवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः अमुं मन्त्रं ब्रूयात्— “यजमानस्येति” । हे शाखे ! त्वं ‘यजमानस्य पशून्’ रक्ष । एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यं माह— “तद्ब्रह्मणैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानम्, तदधीनत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्त्रकं पवित्रबन्धनं विधत्ते— “तस्यां पवित्र मिति । (दोहनार्थं^४) ‘तस्यां’ शाखायां ‘पवित्रं’

१— ‘अग्निष्याः’-इति तैत्तिरीयपाठः ; अत्रत्यपाठस्तु ‘अष्याः’-इत्येव ।

२— पुरस्ताद् (३८ पृ० ७ पं०) १. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— “ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा”-इति का० श्रौ० सू० ४. २. १० ।

४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ११ ।

५— वा० सं० १. २. १ । का० श्रौ० सू० ४. २. १५ ।

६— नास्त्येतत् परं ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

कुशद्वयात्मकं चिष्टं वा 'करोति' बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्—
 "वसोः पवित्र मिति पवित्र मस्यां बध्नाति कुशौ, चिष्टदा"—इति^१ ।
 'वसु'-शब्दार्थं माह— "यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति^२ 'पवित्रम्'^३,
 तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः चौरस्यान्वार्थत्वेन नियोगात्
 अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— "अथ यवाग्नेति । एतच्छब्दार्थं
 माह— "यत्पय इति । विपचबाधपुरःसरं स्वपच सुपसंहरति—
 "स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अन्यर्थत्वस्याप्युक्तत्वात् । यद्
 यवाग्वैव होतव्यम् । "यवाग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतः"—इति^४ कात्या-
 यनः । "जुह्वत्यग्निहोत्र मिति । दोहकालोपलक्षणार्थम्, जुह्वतिसम-
 कालम् ; तद्धोमे परिषमाप्त एव 'उखा' साम्नाय्यस्थाली सा अर्धयुष्णा
 अरणप्रदेशे 'उपकृप्ता' भवति । तस्याः समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टा'
 वत्सेन सङ्गताम् 'प्रब्रूतात्'-इति^५ दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः । 'यदा' उपसृष्टा,
 तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'प्राह' ब्रूयादित्यर्थः । दोग्धा च शूद्र-
 यतिरिक्तो भवेत् ; "वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण"—इति सूचात्^६ ॥ १० ॥

१— का० औ० सू० ४. २. १५, १६ । २— पा० सू० ३. २. १८५ ।

३— "त्रिष्टद्वर्भमयं पवित्रम्"—इत्यापस्तम्बः । "हस्तप्रादेशमात्रं तु त्रिष्टत्
 क्त्वा पवित्रकम्"—इति । पवित्रं वेण्याकार मिति केचित् । नवकुश-
 वेणो मिति श्रीअनन्तः । वस्तुतो द्वे साग्रे दर्भदण्डे पवित्रं कर्तुं शाखायां
 बध्नाति, कुशत्रयस्य रज्जाकारं क्त्वा वा बध्नातीति सम्यदायः ।

४— का० औ० सू० ४. २. १७ । तदुल्लैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते ।

५— का० औ० सू० ४. २. २२ । 'अशूद्रेण=त्रैवर्णिकेन'-इति माधवः ।

अध्वर्याः समन्त्रकं स्थाष्ट्रादानं विधत्ते— “अथोखा मिति ।
 सखायाः सु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्र
 मिद् मित्याह— “उपस्तौत्येवेति । सापि किमर्थं त्यत आह—
 “महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिअयणे मन्त्रं
 माह— “मातरिश्वन इति । ‘मातरि’ अन्तरिचे अस्तीति ‘मात-
 रिश्वा’ वायुरादित्यो वा^१ । तस्य घर्मस्त्व मसि ; तेन दीप्यमानत्वात् ।
 एतत्पाठेन ‘यज्ञ मेव’ कृतवान् भवति । तत्कथं मिति, तदुप-
 पादयति— “यथेति । यज्ञे ‘यथा’ ‘घर्मं’ प्रवर्ग्यं ‘प्रवृञ्ज्यात्’, ‘एवं’
 स्थाष्ट्रधिअयणेन ‘प्रवृणक्ति’ प्रवर्ग्यं कृतवान् भवति ; अतो यज्ञ-
 सन्पादनम् । “विश्वधायाः”—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ।
 “मा ते”—इतिमन्त्रभागे ‘यज्ञपति’—शब्दार्थं माह— “यजमानो वा
 इति । ‘ऋषा’ नाग्रः, तदभावम् ‘आग्रास्ते’—‘मा ऋषीत्’-
 इत्यनेन । “ऋ कौटिष्ये”—इति^२ धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदयनियमश्चाह— “अथ पवित्र मिति ।
 वस्त्रापाकरणान्तरं यत् ग्राह्यापवित्रं कृतम्, तत् प्रागप्यं स्थाष्ट्रा
 ‘निदध्यात्’ । दैवस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम् ; प्राच्या
 इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्देवत्यं पवित्रम् ।
 दिगन्तर माह— “अथोदीची हीति । उत्तरस्थां प्रायेण मनुष्य-
 प्राचुर्यात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ‘तिर्यङ्मुपवते’

१— वा० सं० १. २. २ । का० श्रौ० सू० ४. २. १६ ।

२— वा० सं० १. २. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २० ।

३— निर० ७. ७. ४ प्रवृथम् । ४— धा० पा० भा० प० ६३१ ।

तिर्घग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तसौम्याथ 'उदक्-
निदध्यात्' ॥ १२ ॥

शास्त्रान्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दद्यापवित्रवदस्त्रा-
णुदगप्रत्वं युक्त मिति स-दृष्टान्त माह— "तद्यथैवाद इति ॥ १३ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्र माह— "तन्निदधाति वसोरिति' ॥ १४ ॥

मौनकासनियमावधि माह— "अथेति । 'तिसृषां दोग्धोः'
तिसृषां गवां दोहावधि । 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्=
यज्ञः' । अथ वाक्शब्देन नियता वाक् विवक्षिता । वाचि यज्ञो-
पयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाक्-
नियमविधानम्' ॥ १५ ॥

पयस आसेचनसमये अध्वर्युर्जपं विधत्ते— "तदानीयमान
मिति । 'अभिमन्त्रणम्' आभिसुख्येन जपः; "आसिच्यमाने जप-
तीतिसूत्रात्' । 'सुघ्रा' सुष्ठु-पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

"अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'कां' गाम्
'अधुचः' दुग्धवानसीति' ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति
दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्द्दिशेत् । अथ सोऽध्वर्युस्तां 'सा विश्वायुः'-
'इति' ब्रूयात्' । एव मुत्तरयोरपि व्याख्या । 'विश्वायुः' बह्वन्ना,

१— वा० सं० १. ३. १ । का० औ० सू० ४. २. २१ ।

२— 'वाग्यमविधानं'—इति ज । ३— 'अध्वर्युर्जपति'—इति छ ।

४— का० औ० सू० ४. २. २३ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. ३. २ ।

५— का० औ० सू० ४. २. २४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. ३. ३ ।

६— वा० सं० १. ४. १ । का० औ० सू० ४. २. २५ ।

बद्धचीरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मा' बद्धप्रिसाधनदोहकर्मापेता^१ । 'विश्व-
धायाः' धीयत इति 'धायाः' अन्नम्, बद्धच्चा^२ । एवं प्रश्नपूर्वकं तासां
गुणकथनेन तासु वीर्यं भवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्घां विधत्ते—
“तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः चीरसम्भर्त्ता चिभ्यो लोकेभ्य एव
सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र “यावत् स्व मधि-
कारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्”—इत्यादि^३ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतःपरं वाङ्मियमं विसृजेदित्याह—“अथ कामं वदतीति ॥१७॥

दोहनपात्रचालनोदकस्य पुनः चीरे समर्पण माह— “अथो-
त्तमा मिति । 'उदस्तोकम्' उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । 'पल्लङ्ग्य'^४
परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदक मासिच्य प्रचाल्येत्यर्थः । 'पयसः'
श्रवशिष्टं 'यत्' 'अहाथि' इत मभृत् । “बदिहापीति । 'अपि'-
शब्दो भिन्नक्रमः,— तदपीह 'असत्' भवेदिति । एतत् सङ्घाल-
नोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थं मित्यत आह— “रसस्यो
चैवेति । 'उ, च, एव'-इति निपातत्रयम् । 'रसस्य' चीरस्यैव 'सर्व-
त्वाय' कार्त्स्न्याय । अस्तु नाम चीरांशेन सर्वत्वम्, तत्संशुक्तेन
चालितोदकेन कथं सर्वत्व मित्युदकस्यापि चीरोपादानता माह—
“इदं हि यदेति । परिचालनानयनमन्त्रः^५ सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० औ० सू० ४. २. २६ ।

३— का० औ० सू० ४. २. २८, २९ । अत्रादिपदेन “आदिसामर्थ्यात्”—

“दर्शनाच्च”—इति सूत्रद्वयस्य ग्रहणम् (का० औ० सू० ४. २. ३०, ३१) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव सुपरिष्ठादपि ३. ६. २. १६ द्रष्टव्यम् ।

५— आजातश्च सः— तै० सं० १. १. ३. १ ।

“परिचालन मानयति सम्पृच्यध्वं मृतावरौरित्यादिना^१ । “तदु-
दाखेत्यादि । आतञ्चनेनैतत् चीरं तीव्रीकृतवान् भवति । तीव्री-
करणं सारत्वकरणम् । चीरादपि दध्नोर्बलकरणत्वं लोके दृष्टम्,—
“यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत”—इति ह्युक्तम्^२ । आतञ्चनद्रव्यं सूत्रकार
आह— “प्राग्घृतशेषेण”—इति^३ । यवाम्बेत्यर्थः^४ ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र माह— “स आतनक्ति इन्द्रस्य लेति^५ । मन्त्रे देवता-
नामनिर्द्देशं प्रशंसति— “तद्यथेति । पूर्ववद्भाष्येयम्^६ । सोमस्य
देवताना मतिप्रियत्वात् कीर्त्तितेन एतद्भ्यं तेभ्यः स्वादु कृतवान्
भवति ॥ १९ ॥

“अथोदकवतेति । पिधानपात्रस्योदकपूर्त्तले प्रयोजन माह—
“नेदिति । ‘नेत्’-इति-परिभये^७ । यद्युदकपूर्त्तं न कुर्यात्, न तु चीर
सुपरिभागे, ‘रचांसि’ ‘अवमृशान्’ अवमृशेयुः ; एतद्भयावह मित्यर्थः ।
कथं तत्परिहार इति तदाह— “वज्रो वा आप इति ॥ १० ॥

“सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे^८ विष्णुशब्दार्थं माह— “यज्ञो

१— का० औ० सू० ४. २. ३२ (तै० सं० १. १. ३. १ द्रष्टव्यम्) ।

२— पुरस्ताद्गतम्—४४६ पृ० १५ प० (तै० सं० २. ५. ३. ४.) ।

३, ४— का० औ० सू० ४. २. ३२ । दध्नोति नद्याः । “अत्र विप्रति-
पत्तिः”—इत्यादिर्याञ्जिकदेवीयो ग्रन्थोऽत्रालोचः ।

५— वा० सं० १. ४. ४ ।

६— इहैव षष्ठकण्ठी-भाष्यं द्रष्टव्यम् (४६१ पृ०) ।

७— “नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति निरु० १. ३. ६ ।

८— वा० सं० १. ४. ५ । का० औ० सू० ४. २. ३४ ।

वा इति । स च चख्यात्मना व्योपिनात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥
४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—“प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं ऊत्वा
दर्शयागार्थं 'ममाग्नेर्वर्चः'—इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूप
मन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे त्रीणि हवींषि
सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपाकः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तत्र प्रतिपदि
दधि होतुं दध्नी निष्यत्थै रात्रावमावास्यायां जावो दोग्धव्याः । तद्दोह-
नार्थं प्रातर्लौकिकदोहाखूर्द्धं स्वमाढभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमाढभ्यः
पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्”—इति वा०
सं० मही० भा० । अथात्र “देवो वः”—इतीम मेव, त्रीन्मन्त्राग्निप्रैत्य
विनियोगत्रयं च प्रोक्त मापस्तम्बेन । तथाहि—“देवो वः सविता
प्रार्थयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थिताना मेकां
शाखयोपस्पृशति दभैर्दभपिङ्गुलैर्वा आप्यायध्व मिति, रुद्रस्य हेतिः
परि वो वृणक्तिकति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते”—इति । अतएव तैत्तिरीय-
भाष्ये सायणेनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्तः—“इषे शाखां
ह्विनन्धूर्जे मार्षिं वा एति वत्सकान् । अपाह्वत्वाद्य देवो गाः
प्रस्थाप्याप्येति गां स्पृशेत् । रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्यैतान् ध्रुवेति गृह्ण मात्रजेत् ।
यनेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः”—इति । एवञ्चैतदनुवाकाम्नाते-
रह्विमन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां शाखाच्छेदनादीन्यष्टौ कर्माणि सम्पद्यन्ते ।
तत्र “सप्तयन ऋजूकरणम्, अनुमार्जनं मानुजोन्म्येन संलघ्नध्रुव्याद्यप-

ऋणुः इ वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव
देवेभ्य ऽऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स युदेव युजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणुं जायते तुङ्घेभ्य
ऽएतत् करोति युदेनान् युजते युदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ युदेवानुब्रवीत् । तेनुऽर्षिभ्य ऽऋणुं जायते तुङ्घेभ्य
ऽएतत्करोत्यृषीणां निधिगोप ऽइति ह्यनूचानु माहुः ॥ ३ ॥

अथ युदेव प्रजा मिच्छेत् । तेन पितृभ्य ऽऋणुं
जायते तुङ्घेभ्य ऽएतत्करोति युदेषाः सुन्तता^{*}व्यवच्छिन्ना
प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अथ युदेव व्वासुयेत् । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणुं जायते
तुङ्घेभ्य ऽएतत्करोति युदेनान् व्वासुयते युदेभ्योऽशनं
दुदाति स यु ऽएतानि सुर्वाणि करोति सु हतुकर्मा
तस्य सुर्वं माप्तः सुर्वं जितम्[†] ॥ ५ ॥

नयनम्”—इति तै०ब्रा०सा०भा० । मूलादारभ्यायात् स्पर्शनं मनुमार्जनं
मिति धूर्त्तस्वामी । “अनुमार्जनं तत्पर्णादिपातनेन गुणीकरणम्”—
इति का० श्रौ० सू० ४. २. ३ भाष्ये या० दे० । वाजसनेयिनान्तु
“अस्येति मन्त्रो मन्त्रभागो वा नैवास्मात् ; एवं “वायव स्थ”—
इत्यस्यानन्तरम् “उपायव स्थ”—इति मन्त्रो मन्त्रांशो वा नास्त्येव ;
अपि “आप्यायध्व मिति मन्त्रे “ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः”—इति
विशेषणपदद्वयाभावोऽपि बोध्यः ।

* ‘सन्तता’—इति च । † ‘जितं’—इति क, ख ; ‘जितः’—इति च ।

स येन देवेभ्य ऽच्छणं जायते । तुदेनांस्तदुवदयते*
यद्युजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तुदेनांस्तदुवदयते† तुस्मा-
द्यत्किञ्चाग्नौ जुहति तुदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ
याज्याथ व्षद्गारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै
हविर्भवत्येवः‡ हि देवता ऽअवदानान्यन्वायत्ता† ऽअव-
दानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यतिरिक्ताः‡ ह तुदव-
दानं यत्पञ्चमं कुस्मा ऽउ हि तुदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं
भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तु मेव भवति । प्राङ्गो यज्ञः पाङ्गः
पशुः पुञ्चऽर्त्तुवः संवत्सरुस्यैषो पञ्चावत्तुस्य सम्पुद्बहुर्हेवु
प्रजुयां पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियत
ऽएतद् न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं युच्चतुरवत्तं तुस्मा-
च्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । मानुषुः ह कुर्याद्य-
न्महुदवद्येद् व्यृद्धं वै तुद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे
करवाणीति तुस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरि-
ष्टादाज्यस्याभिघारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

* , † '•दुवजायते'—इति ख ।

† '•अन्वायत्ता'—इति ख ।

‡ '•मृतिरिक्ता'—इति ख ।

रुवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽण्णा केवली युत्सोमाहुति-
रुथैषाज्याहुतिर्युद्धविर्यज्ञो युत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति
तस्मादुभयत आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं
तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयत ऽआज्यं
भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे
तयोर्भिथुनु मस्ति वषट्कारु एव तद्वा ऽण्णु एव वषट्कारो
यु ऽण्णु तुपति सु ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं युन्निमा
मुधिद्रवति तदेतेन वृष्णोमां प्रजातिं प्रजायते यैन-
योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य । याज्या मनुद्गत्य पश्चाद्वषट्क-
रोति पश्चाद्वै परीत्य वृष्णा योषा मुधिद्रवति तदेने
ऽउभे पुरस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति
तस्मादु सह वैवु वषट्कारेण जुहुयाद् वषट्कते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽण्णु युद्धवषट्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य
प्रयुच्छेदेवं तद्यथ युत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथांधी
भूमौ निदिग्धं* तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैवु
वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कते वा ॥ १३† ॥

* 'निदिग्धं'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

‡ इहैव "६०० शतम्"—इति ख ; "शतम् ६००"—इति च-पुस्तके ।

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । एवं तदथ यत्पुरा
व्वषद्गाराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सित्तं तुदमुया स्यादेवं
तत्तस्माद् सह वैवु* व्वषद्गारेण जुहुयादुषद्गते वा ॥ १४ ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं
चिष्टुबसौ स वै गायत्री मुन्वाह तुदमू मनुब्रुवन्नसौ
ह्यनुवाक्येमा मुन्वाहेयः हि गायत्री ॥ १५ ॥

अथ चिष्टुभा यजति । तुदनुया यजन्नियः हि
याज्यामुष्या ऽअधि व्वषद्गरोत्यसा ऽउ हि चिष्टुमुदेने
सयुजौ करोति तस्मादिमे सुम्भुञ्जाते ऽअनुयोरनु-
सम्भोग् मिमाः सुर्वाः प्रजा ऽअनु सुम्भुञ्जते ॥ १६ ॥

स वा अङ्गुयन्निवैवानुवाक्या मनुब्रूयात् । असौ
ह्यनुवाक्या दृहुड्यसौ बार्हतः हि तद्रूपं क्षिप्रु ऽएव
याज्यया त्वरेतेयः हि याज्या रथन्तरुः हीयः राथन्तरः
हि तद्रूपः ह्वयति वा ऽअनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया
तस्मादनुवाक्यायै रूपः हुवे हुवामह ऽआगच्छेदुम्बर्हिः
सौदेति यङ्गुयति हि तुया प्रयच्छति याज्यया तस्मा-
द्याज्यायै रूपं व्वीहि हविर्जुषुस्व हविरुव्वृषायस्वाङ्घ्रि
पिब प्रेति यत्प्रु हि तुया युच्छति ॥ १७ ॥

सा या पुरस्तास्त्रक्षणा । सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनु-

* 'वै'-इत्येव ख-पुस्तके ।

† 'यच्छति'-इति घ ।

वाक्या तस्या ऽत्रमुष्या ऽवस्तासुक्ष्म* चन्द्रमा
नुक्षचाणि स्वर्यः ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्ठासुक्ष्मणा । सु याज्या स्यादियं हि
याज्या तस्या ऽत्रस्या† ऽउपरिष्ठासुक्ष्मौषधयो व्वनस्पतय
ऽआपोऽग्निरिमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवता
मभिव्याहुरति सो ऽएव समृद्धा याज्या यस्या ऽउत्तमात्
पदाद्देवताया अधि वषट्करोति व्वीर्यं वै देवतुर्षस्तुदु-
भयत ऽएवैतद्वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भुवति
तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै व्वौगिति करोति । व्वाग्वै व्वषट्कारो वाग्नेतो
रेत ऽएवैतुत्सिञ्चति षडित्यृतवो वै षट् तुहृतुषेवैतद्देतः
सिञ्चते तुहृतवो रेतः सिक्तु मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति
तस्मादेवं व्वषट्करोति ॥ २१ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः
पितुर्हाय मुपेयुरेतावेवाङ्गमासौ यु ऽएवापूर्यते तुं देवा
ऽउपायुन् योपक्षीयते त मुसुराः ॥ २२ ॥

* 'अधस्तासुक्ष्म'—इति सा०-सम्मत, इति डा०-वेवरः ।

† नास्थेत् पदम् ख-पुस्तके ।

ते देवा ऽत्रकामयन्त । कथं न्विम मपि संवृञ्जी-
महि योऽय मुसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु
ऽएतुः हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ तुभ्या मयजन्त
तुभ्या मिष्टैत मुपि सुमदृञ्जत ॥ २३ ॥

यु ऽएषो ऽसुराणा मासीद् । यदा वा ऽएता ऽउभौ
परिक्षुवेते ऽश्रुथ मासो भवति मासशुः संवत्सरः सुर्व्वं
वै संवत्सरः सुर्व्वं मेव तुहेवा ऽश्रुसुराणाः सुमदृञ्जत सुर्व्व-
स्मात्सपत्नानुसुरान्निभजन्सुर्व्वंस्वेवैषु ऽएतत्सपत्नानाः
संवृञ्जे सुर्व्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति यु ऽएवु मेतद्देद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा
योऽसुराणाः सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽश्रुयुवत ॥ २५ ॥

श्रुथो ऽइतरुथाहुः । यु ऽएवु देवाना मासीत्सोऽयवा
न हि त मुसुरा ऽश्रुयुवत योऽसुराणाः स यवायुवत
हि तुं देवाः सुब्द मुहः सुगरा रात्रिर्यथा मासाः
सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक ऽइति
युवां च हि वा ऽश्रुयवा यवेतीवाथ येनैतेषाः होता
भुवति तुद्याविहोच मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अवदानस्वरूपं विवचुराख्यायिका भाव— “ऋणं हेति । ‘यः’
द्विजातिः ‘स जायमान एव’ देवादिभ्यस्तुर्भ्योऽपि ‘ऋणवान्’
अधमर्णिको ‘जायते’^१ । ऋणित्वे^२ जनन मेव निमित्त मित्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्गहोक्तं^३ विवृणोति— “स यदेवेति । ‘यजेत’-इति ‘यत्’,
‘तेन’ कारणेन यागेन निमित्तेन ‘देवेभ्यः’ ‘तद् ऋणं जायते’ । ‘हि’
यस्माद् यागकर्त्तव्यः ‘एभ्यः’ देवेभ्यः ‘एतत्’ इदानीं ‘करोति’ ;
अतस्तेभ्यः तद् ऋण मित्यर्थः । तच्छब्दार्थं भाव— “यदेनानिति ।
यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थं मेव यतः क्रियेते ; अतः
तेषां तौ स्तम्, तस्यावश्यप्रदानत्वाद्गुणी जायत इत्यर्थः । एव सुत्तर-
वाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २ ॥

“अथेति । ‘अनुब्रवीत’ अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः ।
“निधिगोप इतीति । उपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स
‘निधिः’ । तादृशः ऋषीणां सम्बन्धौ यो वेदाख्यो निधिः, तस्य
गोपायिता इति वेदम् ‘अनूच्यमानम्’ ‘आहुः’ बुधाः । अतस्तेषां
प्रवचनं धन मिति गम्यते ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

“अथ यदेवेति । ‘वासयेत’ गृहे ; अजादिप्रदानेनेदानीं भव-

१— “यत् किञ्चाप्तौ लुङ्गति तदवदानं नाम”—इतीहैवोपरिष्ठात् (६ क०) ।

२— “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋषिणा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृत्यो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारि-
वासी”—इति तै० सं० ६. ३. ११. १३ । म० सं० ६. ३५-३७ ; ४.
२५७ । रामा० २. ४. १३ । महाभा० १. ४६५६-५८ ।

३— “ऋणित्वे”—इति ङ ।

४— ‘सङ्गहोक्तं’—इति ङ ।

काशं प्रयच्छेत् । 'यः' जायमानो ब्राह्मणः 'एतानि' यागानुवचना-
दीनि 'सर्वाणि' अपि 'करोति', 'सः' 'हृतकर्मा' हृतहृत्यः ।
तस्मात् आप्तव्यं 'सर्वं माप्तं' भवति, देवादिसर्वस्थानं 'सर्वं' जेतव्यं
'जितं' भवति ॥ ५ ॥

“स येनेति । इत्थं तेषां मृणलं प्रति तेन 'अवदयते' दयति-
दानार्थः^१; अवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्वभूत मृणम्, विभज्य दत्तवान्
भवति । तच्छब्दार्थं माह— “यद्यजत इति । यदस्ति तत्तेन
यागेनेत्यर्थः ; एवं होमेनापि । 'यस्मादेवं' तस्मात् 'यत् किञ्च'
चरुपुरोडाशादिकम् 'अग्नौ जुह्वति', 'तत्' अवत्तं इति: “अव-
दानम्”—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्टयं विधत्ते— “तदा इति । तत्र कारणं
माह— “इदं वा इति । 'इदं वा' अनुवाक्यात्मकं मिदं खलु
प्रथमम्^२; 'अथ' पश्चाद् 'याव्या'; 'अथ' प्रधानसाधने 'वषट्कारः';
पश्चाद्भविस्वामिनी 'देवता' 'चतुर्थी' भवति । 'एवं' क्रमेण पुरो-
ऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो 'देवताः', क्रमेण चत्वारि 'अवदानानि' अन्वा-
यन्ताः । 'हि'-शब्दश्चार्थः^३; अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरो-
ऽनुवाक्याद्याज्यादिदेवताः 'अन्वायन्तानि' अनुप्राप्तानि । अत उभ-
येषां समसङ्ख्याकत्वात् तद्व्याधिकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्यो-
ऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्व-

१— “दय दानगतिरक्षयहिंसादानेषु”—इति धा० पा० भा० व्या० ४८२ ।

२— “होत्येषोऽनेककर्मा”—इति निब० १. २. ४; १. ४. ३ । अम० को०

३. ५. २५६, ४. ५ ।

दोषात् पञ्चम माशङ्क्य परिहरति— “अतिरिक्तं हेति । अतिरेक
मेव दर्शयति—“कस्मा इति । ‘कस्मै’ प्रयोजनाय ‘पञ्चमम् अवद्येत् ?’
तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोषं यज्ञादिसम्पत्तिलाभाय पञ्चावदान-
पत्र मयाह— “उतो इति । यज्ञस्य पाङ्गलं धानाकरम्भादिहविः-
पञ्चकादिनावगन्तव्यम्^१ । ऐतरेयकेऽपि— “द्यो वै यज्ञम्”—इत्या-
दिना^२ हविरचरसञ्ज्ञादिभिर्बहुधा^३ यज्ञस्य पाङ्गल सुपपादितम् ।
पशोः पाङ्गलं लोमत्वगादिभिरिति प्रागुक्तम्^४ । हेमन्तशिशिरयो-
रैक्याभिप्रायेण संवत्सरः पाङ्गलः^५ । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्च-
सञ्ज्ञादारा ‘सम्पत्’ यज्ञात्मकं धनं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफल माह— “बहुर्हेवेति ॥

अथ पुनः चतुरवत्त मेव स्थापयति— “एतदिति । एतदेव ‘चतु-
रवत्तं’ ‘कौरुपाञ्चालम्’ कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम् ; अतस्तत्र प्रज्ञा-
तत्वादानुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन ‘चतुरवत्तम्’ एव कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्येयत्तां विधत्ते— “स वा इति । (‘यावन्मात्र मिव’)
‘इव’-शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे^६ । ‘यावन्मात्र मेव’ अङ्गुष्ठपर्वमात्र
मेवेत्यर्थः ॥

१— “धानाः, करम्भः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या”—इति ऐ० ब्रा० २.

३. ६; तै० सं० ६. ५. ११. ७ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— हविष्यङ्गिः, अक्षरपङ्क्तिः, नराशंसपङ्क्तिः, सवनपङ्क्तिः ।

४— “पाङ्गलः पशुः”—इत्यादिकं, पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१२६८० ७ पं०) ।

५— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

६— “ इवोऽपि वृश्यते”—इत्यादि निब० १. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

आधिक्ये दोष माह—“मानुषं ह”—इति । मनुष्याणां शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ८ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति—“स आज्यस्येति । पुरोडाशाग्रांशौ द्वौ ; तदध उपरि सोपस्थताभिघारिताज्याभ्यां चतुरवत्तत्वम् ॥

पुरोडाशस्थोभयत आज्यकरणं प्रशंसितु माह—“द्वे वा इति । सर्वापि आज्यतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा ; तत्र सोमस्य^१ स्वरूपेणाज्यतिलादाज्यापेक्षैव नास्ति ; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञावाज्याज्यतिका^२ भवितव्यौ ; अतस्तत्र तयोः ‘एतत्’ एतेनोपस्तरणाभिघारणेन ‘आज्य मेव’ कृतवान् ‘भवति’ ॥

“एतद्वै जुष्टम्”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्मं मुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातु माह—“अथौ वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताज्ञान-हविःप्रदानसाध-

१— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् ३६५, ४०३ पृ० ; परस्तादपि ६. १. २१ । अपि का० औ० सू० १. ६. ८-११, २०, २१ ।

२—“अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशिसंस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्र-स्नातोऽर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ । सुत्याः सोमसंख्याः सोमयज्ञाः इत्येतेऽभिन्नार्थाः ।

३—“अग्नयाधेय मग्निहोत्रं पौर्यमास्यमावास्ये । नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशु-बन्धोऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्यज्ञाः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ । “अष्टका पूर्वाणः आहुं आवण्यायहायणी चैत्याश्रयुजोति सप्त पाक-यज्ञसंख्याः”—इति गौ० ध० सू० ८. ५ । पाकयज्ञा एव पशुयज्ञाः ।

नत्वं वक्ष्यते^१ । आह्नातव्यानां देवानां 'द्युलोकमम्बन्धात्, प्रदानस्यै-
 वैतल्लोकमम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युभ्वात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वात्
 दन्दे, वषट्कारस्य^२ पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनतास्ति । उभयोरन्तराले
 तपस्कारादव्य एव वषट्कारः । स चोदयास्तमयसमये दिवं पृथिवी-
 श्चाधिष्ठत्य गच्छति^३ । 'तत्' तस्मात् 'एतेन वृष्णा' अनेन वर्षणेण,
 आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एव मिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां
 प्रजातिं' 'प्रजायेते' ; सर्वेषा मप्युत्पद्यमानानां भावानां तच्चैवोत्पत्तेः,
 उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां^४ द्युभ्वात्मकताभिधानस्य^५ प्रयोजन माह—
 "सोऽनुवाक्या मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः ।
 उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति— "पश्चादा इति । 'पश्चात्
 परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति ।
 'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे'
 धावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'वृष्णा'
 सेव्वा 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मकेन द्रवण माकारितवान् भवति ।

१— इच्चैव ब्राह्मणे सप्तदशकण्डिकायाम् (४८८ पृ० ११ पं०) ।

२— 'वषट्कार एव'—इति ज ।

३— "स वा एष न कदाचनान्त'मेति, नोदेति । तं यदस्त मेतीति
 मन्यन्तेऽह एव तदन्त मित्वायात्मानं विपर्यस्यते; रात्रौ मेवावस्तात्
 कुर्वतेऽहः परस्तात्"—इत्यादि. ऐ० ब्रा० ३. ४. ६ ।

४— 'पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां'—इति ज, 'पुरोऽनुवाक्यादीनां'—इति ङ ।

५— 'द्युत्वात्मकताभिधानस्य'—इति ज, ङ ।

“तस्मात्”—इति स्यष्टम् । धौषडित्युच्चारणकाले वा, समतन्तरं वा प्रदानं मस्तु ; सर्वथा वषट्कारात् प्राक् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “देवपात्रं वा इति । पिबन्त्यनेन देवा इति ‘देवपात्रं’ ‘वषट्कारः’ । ‘तत्’ वषट्कारावसानं प्रदानम् ‘एवं’ भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानं मिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोष माह— “अथ यत्पुरेति । ‘अधो भूमौ निदिग्धम्’ भूमौ प्राप्तम्, दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धं मित्युपचर्यते । ‘असुया’ अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहोमेन (‘स्यात्’) दग्धं स्यादित्यर्थः । “तस्मात्”—इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“तद्यथा योनौ”—इत्यादि स्यष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीचिष्टुभौ कर्त्तव्ये इति विधातु माह— “असौ वा इति । ‘अनुवाक्या’ ‘असौ’ द्युलोकः, तत्स्थाना ; ‘याज्या’ तु (‘इयम्’) भूः । ‘सेयं’ पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘असौ’ द्युलोकः चिष्टुवात्मकः । तथा सति “गायत्री मन्वाह”—इति यत्, ‘तत्’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘अनुब्रुवन्’ गायत्रीच्छन्दोद्वारा ‘इमां’ पृथिव्यौ ज्ञेवोक्तवान् भवति । द्युलोकस्य कथं मनुवक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवक्तव्यत्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह— “इयं हीति । इत्यं मनुवाक्याया गायत्रीत्वे स्यावापृथिव्याबुभे अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१—‘निदिग्धम्’—इति ज, ‘निदिग्धम्’—इत्यपि तत्रैव शोधितः ।

२—‘प्राप्तं’—इति ज । ३—दिग्धं मित्यस्यैव भाष्यं स्यात् दग्धं मिति ।

याज्यायास्त्रिष्टुप्सम्पादनेऽपि तथैव 'योजितवान् भवतीत्याह—
 "अथेति । 'त्रिष्टुभा यजति' त्रिष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया
 ऋचा यजतीति यत्, 'तत्' तेन 'अनया' पृथिव्यैव यजति ।
 तत्कथ मित्यत आह— "तदिति । 'तत्' तेन त्रिष्टुप्करणेनानया
 यजति । एतां भुव मेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थ-
 समर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति— "इयं हि याज्येति । अतः 'अमुष्या
 अधि' द्युलोकस्योपरि एव 'वषट्' कृतवान् भवति । एतत्समर्थना-
 याह— "त्रिष्टुबिति । 'तत्' तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगाद्यज्ञौ-
 त्रिष्टुप्करणेनानेन 'एने' द्यावापृथिव्यौ, प्रतिपादितप्रकारेण 'स्युजौ'
 परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । 'तस्मात्' सायुष्यात् 'इमे'
 सहाभ्यवहरतः; "द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा"—इति^१ सहप्रदानात् ।
 अथवा वृक्ष्यन्नयोः परस्परसापेक्षत्वात्^२ सहभागः^३ । अतस्तयोः
 सहभागम् 'अनु' 'सर्वाः' अपि 'प्रजाः' तत्सम्बन्धिन्यः 'अनु सन्भुञ्जाते'
 अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च
 परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि भवितव्य मित्यर्थो
 लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्मं माह— "स वा अङ्गन्यस्त्रिवेभ्यः ।
 'अङ्गन्यस्त्रिव' वर्णानालोडयस्त्रिव शनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अङ्गतिः

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ । तै० ब्रा० २. १. ७. १; ८. २ ।

२— इहैवोपरिष्ठात् ५. ३. ५. १७; ७. ३. १. ३० । म० सं० ३. ७६ ।

३— 'सहभाव'-इति ज-शोधितः, 'सहभागः'-इति ठ ।

गत्यर्थः^१ । उक्तविधानुवचनं “वृहत्”-साम्ना^२ स्तौति— “असौ
हीति । ‘अनुवाक्या’ (‘असौ’) द्यौः, एवं ‘वृहत्’ सामापि द्यौः^३ ।
‘हि’ यतो द्युभागोऽनुवाक्या वृहत्साम, ‘तत्’ तस्मात् तद्गतं मद्भवं
‘वार्हतं’ वृहतौसम्बन्धि ‘रूपम्’ ॥

याज्याया उच्चारणे धर्मं माह— “क्षिप्र एव याज्ययेति ।
‘याज्यया’ निमित्तया उच्चारणे वर्षविषयां त्वरां कुर्यात् । “इयं
हौत्यादि” । पूर्वापेक्षया त्वरतीति ‘तत्’ क्षिप्रोच्चारणं ‘रायन्तरम्’
रयन्तरसम्बन्धि ‘रूपम्’^४ ॥

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेद
माह^५— “ऋयति वा इति । ‘अनुवाक्यया’ यष्ट्यदेवान् आऋयति,
तानेव ‘याज्यया’ यजति । ‘तस्मात्’ आऋन्नार्थत्वात्, आऋनार्थं
यस्मिन्नम्, तत् ‘अनुवाक्याया रूपम्’ । तानि लिङ्गानि दर्शयति—
“ऋव इत्यादिना । ‘हि’ यस्मात् ‘तथा’ अनुवाक्यया यष्ट्यदेवान्
आऋयति, तस्मादाऋनप्रकाशकं “ऋवे”—इत्यादि यस्मिन्नजातम्,
तदत्येव सर्वचानुवाक्या कार्यत्यर्थः ॥

“प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या इविःप्रदानसाध-
नम्—‘तस्मात्’ तस्याः तदप्रदानप्रकाशकं लिङ्गं ‘रूपम्’ । अभिहित-

१— “पर्यङ्क्याते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ७ ।

२— सा० सं० आ० गा० १. १. २७ ।

३— ता० ब्रा० १६. ११ । तै० ब्रा० ३. ५. १३ ।

४— सा० सं० आ० गा० २. १. २१ । तै० ब्रा० ३. ५. १३ ।

५— ता० ब्रा० १६. ११ । ६— ‘कार्यभेदमाह’—इति ठ ।

लिङ्गानि दर्शयति—“वीहीति । ‘न्हि’ यस्मात् ‘तथा’ याज्यथा प्रयच्छति हविः, ‘तस्मात्’ प्रदानप्रकाशकं यद् “वीहि”—इत्यादि लिङ्गम्, तदत्येव सर्वत्र याज्या कार्यत्यर्थः ॥ १७ ॥

लक्षणान्तर माह—“सा या पुरस्ताल्लक्षणेति । ‘पुरस्तात्’ मन्त्रस्य पुरोभागे ‘लक्षणं’ यष्ट्यदेवनाम यस्यां ‘सा’ (‘अनुवाक्या’) पुरोऽनुवाक्या । तस्या अधस्ताल्लक्षणत्वे कारण माह—“तस्या इति । ‘तस्याः’ पुरोऽनुवाक्यायाः ‘अमुष्याः’ “असौ हि अनुवाक्या”—इत्युक्तत्वात्^१ सामानाधिकरण्यम् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रसूर्याः (‘अवस्ताल्लक्षण’) अधस्तात् लक्ष्णाणीव ; अधोभागे तेषां परिभ्रमणात् । अतोऽस्या अपि तथालं युक्तम् ॥ १८ ॥

“अथ योपरिष्टाल्लक्षणेति वाक्यं पूर्ववाक्यवद्वाख्येयम् । ‘तस्याः’ याज्यारूपायाः ‘अस्याः’ भूम्याः ॥ १९ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्टाल्लक्षणं विग्निति— सा ह न्वेवेति^१ । ‘यस्यै’ यस्या अनुवाक्यायाः ‘प्रथमात् पदात्’ “अग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भिरित्यादिलक्षणाद्^२ यष्ट्यदेवतां ब्रूयात्, ‘सा एव समृद्धा अनुवाक्या’ । ‘याज्या’ तु सा समृद्धा, ‘यस्या उत्तमात् पदात्’ “जिह्वा अग्ने चक्षुष इत्यादिकात्^३ अभिहितायाः ‘देवतायाः’ उपरि ‘वषट्करोति’ । ननु कथं देवतासङ्गावमात्रेण समृद्धत्वमिति, तदाह—

१— “यष्ट्यदेवताना मस्यां”—इति ज, भू, डा०—वेवरेण च वृष्टः ।

२— पूर्वस्यां कश्चिन्नायां द्रष्टव्यम् (४७८८० ११५०) ।

३— ऋ० सं० ८. ४४. १२ । तै० ब्रा० ३. ५. ६. ३ । तै० सं० २. ६. २. २ ।

४— ऋ० सं० १०. ८. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८ ।

“वीर्यं वा इति । ‘देवता. वै वीर्यम्’ ऋगाङ्गानस्य तत्प्रकाश-
नार्थत्वात् ॥ २० ॥

अथ याज्यान्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—
“स वै वौगितीति । ‘वौगिति’ उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—
“वाम्वा इति । ‘वौग्’-इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते ‘वाग्’-इति
भवति ; अतो ‘वषट्कारो वाक्’ । सा च ‘वाक्’ ‘रेतः’ ; सेचन-
साधनत्वात् । उच्चारण मेव तत्सकः । तथा ‘षडिति’ करोतीत्यनु-
षज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । सङ्ख्याया ऋतुष्वपि सम्भवात् ‘ऋतवः’ एव
‘षट्’-इत्यनेन विवक्षिताः ; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थाप-
नात् । तेन ‘सिक्तं’ ‘रेतः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ उत्पादयन्ति ।
‘तस्मात्’ ‘एवं’ वौषडिति ‘वषट्’ कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयसाधारणं मवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्मं
मभिधाप्य तत्प्रसङ्गाद्यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागं प्रशं-
सति— “देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘दायं’ पैतृकं वित्तम् । ‘उपेयः’ । किं तत् ? ‘एतावेव’ प्रसिद्धा-
वेव ‘अर्द्धमासौ’ मासस्यार्द्धौ शक्तकृष्णपक्षौ । “अर्द्धं नपुंसकम्”-
इत्येकदेशिसमासः । विभज्याह— “य एवापूर्यत इति । प्रजा-
पतेः काष्ठात्मकत्वादनयोस्तदत्त्वम् ॥ २२ ॥

१— “प्र वीर्येण देवताति चेकिते”-इत्यादिषु (ऋ० सं० १. ५५. ३.) ।

२— “दायं पितृयम्”-इति म० सं० ६. १६७ । ऋ० सं० १०. ११७. १० ।

ऐ० ब्रा० ७. ३. ५ । ता० ब्रा० १६. ४ । तै० सं० ३. १. ६७ ।

३— “पा० सू० २. २. २ ।

एवं विभागे षति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदीय मपि भागं 'संवृञ्चौमहि' अपहरेमहि? एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनान्विष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्याम्' ('एत मपि') कृष्णपक्ष मपि स्वयं मल्लभन्त । (॥ २३ ॥)

तद्वारा तदुभयावर्त्तमानात्मकं मासम्, तदावर्त्तनात्मकं संवत्सरं च, असुरेभ्यः 'समवृञ्चत' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिक-कालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपत्नान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभजन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपत्नसर्वस्वहरण मिति प्रशंसा ॥ २४ ॥

"स यो देवाना मिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाण-पक्षः पुरा 'देवाना मासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति' यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समसृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपक्षस्य 'अयवा' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपहृतत्वात् ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यास माह— "अथो इति । 'देवानां' लभूतो 'यः' असौ 'अयवा'; देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुर-सम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' लभूतः कृष्णपक्षो 'यवा'; उपायेनापहृत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

अनयोरेवावयवावयवप्रशंसार्थं महोरात्रमाससंवत्सराणां मपि नाम दर्शयति— “सब्द् मित्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शुक्ल-कृष्णपक्षान् अर्हतीति^१ ‘मासः यव्यः’ । ‘खेकः’-इत्यस्य मकारोप-जनेन ‘सुमेकः’-इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम् । ‘सु’ सुष्ठु ‘एकः’ ‘खेकः’ । “सर्वं वै संवत्सरः”-इत्युक्तत्वेन^२ सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः; अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम्; तस्यैव परोक्षेण^३ ‘सुमेकः’-इति व्यवहारः^४ ॥

प्रसङ्गादहरादिनामाभिधाय प्रकृतं मुपसंहरति— “यवा चेति । ‘यवा अथवा च हि’ ‘यवेतीव’ यवेत्येव भवति; यवन-स्योभयानुगतत्वात् । अथवा देवैरेवायवात्मकस्य कृष्णपक्षस्यापि यवनात् पक्षद्वयं मपि ‘यवा’ । अतः ‘एतेषां’ यवादीनां मध्ये ‘येन’ निमित्तेन ‘होता’ भवेत्, ‘तत्’ कार्यं ‘याविहोत्रम्’ ।

१— ‘होतीति’- इति ज, ‘युञ्जतीति’-इति तत्रैव श्लोघितः पाठः, ‘अ- [य]तीति’-इति डा०-वेबर-श्लोघितः । अर्हतीति पाठे यवशब्दात् “दग्धादिभ्यो यत्”-इति (पा० सू० ५. १. ६६.) अर्हत्वर्थे यत् स्यात्, स्याच्च दग्धादेराकृतिगण्यत्वं मन्तव्यम् । ‘अहोत्तानि’-इति झ-पाठः ।

२— १.८०. ए० ६ पं० ।

३— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति तै० ब्रा० १. ५. ६. २ । तथैव ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

४— ‘मासो यव्यः’-इत्यस्यानन्तरं खेक इत्यादि-व्यवहार इत्यन्त-ग्रन्थस्य स्थाने “सुष्ठु एकः ‘खेकः’; सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः मकारोप[यु]ज्जनेन ‘सुमेकः’-इति परोक्षनाम सम्प-न्नम्”-इति ठ-पाठः ।

तैत्तिरीयकेऽपि “स्यतया उपदधाति”-इत्यत्र^१ चयनप्रकरणे यवा-
दयो व्याख्यातः^२ ॥ २६ ॥ ५ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः^३ ॥

१— “तै० सं० ५. ३. १.२; ११. ६; ४. २. १ ।

२— “कल्पः—‘यावा अयावा इति सप्तर्त्तव्याः’-इति । पाठस्तु— ‘यावा
अयावा एवा ऊमाः सन्नः सगरः सुमेकः’-इति । यावाद्याः षट् शब्दा
वसन्ताद्यतुवाचिनः; सुमेकशब्दः संवत्सरवाची । हे इष्टके! त्वं
त्वद्रूपासौति योऽन्यम्”-इति तै० सं० ४. ४. ८. २३-२६ सा० भा० ।

३— इत उत्तरम्.— क-पुस्तके “काण्डौ १२१”-इति, ख-पुस्तकेऽपि
तथैव, ग-पुस्तके “कण्डौ १२१”-इति, घ-डौ न स्तः, च-पुस्तके
तु “कण्डिकासृष्ट्या १२१”-इति । तत्र १ब्रा० १२क०, २ब्रा०
४१क०, ३ब्रा० २१क०, ४ब्रा० २१क०, ५ब्रा० २६क०; सङ्कलनयात्र
पञ्चमप्रपाठक्रीयपञ्चसु ब्राह्मणेषु १२१ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः* । दिव मुपोदक्रामन्नुथ योऽयं देवः
पशूना मीष्टे सु ऽद्बुहाहीयत तस्माद्वास्तुव्य ऽद्बुन्याहुर्व्वास्तौ
हि तद्बुहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिव मुपोदक्रामन् । तेनो† ऽएवार्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुरुथु योऽयं देवः पशूना मीष्टे यु ऽद्बुहाही-
यत ॥ २ ॥

सुं ऽर्षेक्षत । अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनु-
चक्राम स ऽश्रायतयोत्तरत ऽउपोत्पेदे यु‡ ऽणु स्विष्ट-
द्युतः कालः‡ ॥ ३ ॥

* 'देवाः'—इति ख ।

† '०क्रामंस्तौ'—इति क, ग ।

‡ 'सु'—इति च ।

§ 'कालः'—इति घ ।

ते देवा ऽब्रुवन् । मा. विस्रक्षीरिति ते वै मा
यज्ञान् मान्तुर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स सुम-
द्वहत् सु नास्यत् स न कुञ्चुनाहिनत् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । यावन्ति नो हवीःषि गृहीतान्यु-
भूवन्सुर्वेषां तेषां हुत मुपजानीत यथास्मा ऽत्राहुतिं
कल्पयामेति ॥ ५ ॥

ते ऽध्वर्यु मब्रुवन् । यथापूर्वः हवीःष्यभिधारयैकस्मा
ऽवदानाय पुनराप्याययायातयामानि कुरु तत् ऽएकैक
मवदान मवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वः हवीःष्यभ्यधारयदेकस्मा
ऽवदानाय पुनराप्याययद्यातयामान्यकरोत्तत् ऽएकैक
मवदान मवाद्यत्तस्माद्वास्तुव्य ऽइत्याहुर्व्वास्तु हि तुद्यज्ञस्य
यद्गुतेषु हविष्णु तस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते
सर्व्वैवु स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्व्वं ह्येवैनं देवा ऽअन्वा-
भजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽअग्नय ऽइति क्रियते । अग्निर्वै सु देवस्तुस्यैतानि
नामानि शर्व्वं ऽइति यथा प्राच्या ऽत्राचक्षते भव ऽइति
यथा बाहीकाः पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या-
शान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्माद्-
अग्नय ऽइति क्रियते स्विष्टकृत ऽइति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यस्वय्यमुच सत्ययश्महि तुन्नः स्विष्टं कुर्विति
तुदेभ्युः स्विष्टं मुकरोत्तस्मात् स्विष्टकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य सुम्पश्यति । ये तथाग्निः स्विष्ट-
कृत मयाडग्निरग्नेः* प्रिया धामानीति तुदाग्नेय माज्यभाग
माहायाद् सोमस्य प्रिया धामानीति तुत्सौम्य माज्य-
भाग माहायाडग्नेः प्रिया धामानीति तद्य ऽण्षु ऽउभय-
चाच्युत ऽआग्नेयुः पुरोडाशो भवति तु माह ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाद् देवाना माज्यपानां प्रिया
धामानीति तुत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपा युक्षदग्नेर्हीतुः प्रिया धामानीति तुदग्निः
होतार माह तुदस्मा ऽएतां देवा ऽआहुतिं कल्पयित्वाथै-
नेनैतद्भुयः सुमशाम्यन् प्रियु ऽएनं धामन्नुपाह्वयन्त
तस्मादेवः सुम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्वैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाद्गारादग्नेरयाद् सोम-
स्यायाडिति तुदु तथा नु कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे
कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाद्गारादिदः हि प्रथम
मभिव्याहुरन्नयाद्गार मेवाभिव्याहुरति तस्मादयाद्गार
मेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

युक्षत् स्वं महिमान मिति । युच वा ऽअदो देवता

* 'मयाजग्निरग्नेः'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

आवाहयति तदपि स्वं महिमान्मावाहयति तदुतः
 प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न इति क्रियते तदुच तुं
 प्रीणाति तुयो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तुस्मा-
 दाह युक्षत् स्वं महिमान्मिति ॥ १३ ॥

आ यजता मेज्या इष इति । प्रजा वा इषस्ता
 एवैतद्यायजूकाः करोति ता इमाः प्रजा यजमाना
 अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो अध्वरा जातुवेदा जुषताः हविरिति । तुद्यञ्च-
 स्यैतत्सुमृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि
 महज्जुयति तुस्मादाह जुषताः हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते अत्र । याज्यानुवाक्ये अवक्लृप्ततमे भवत-
 तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि
 देवाः* उशतो यविष्ठेति तदनुवाक्यायै वैश्वदेव मुग्ने
 युदद्य विशो अध्वरस्य† होतरिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं
 तद्यदेते एवुरूपे भवतस्तेनो एते तृतीयसवनस्य
 रूपं तुस्माद्वा एते अत्र याज्यानुवाक्ये अवक्लृप्ततमे
 भवतः ॥ १६ ॥

तै वै चिष्टुभौ भवतः । व्वास्तु वा एतद्यज्ञस्य यत्
 स्विष्टकृदवीर्यं वै व्वास्त्विन्द्रियं व्वीर्यं चिष्टुबिन्द्रियु

* 'देवाः'—इति च ।

† 'अध्वरस्य'—इति क, ग ।

मेवैतद्दीर्यं व्यास्तौ स्विष्टकृति दधाति तुस्मान्निष्टुभौ
भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽअनुष्टुभावेवु भवतः । व्यास्त्वनुष्टुव्वास्तु स्विष्ट-
कृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेषुकं वै व्यास्तु पिस्यति ह
प्रजया पशुभिर्यस्यैवं व्विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह भास्त्रवेयः । अनुष्टुभ मनुवाक्यां चक्रे चिष्टुभं
याज्या मेतदुभयं परिगृह्णामीति स रुथात् पपात सु
पतित्वा बाहु मुपि शश्रे* स परिममृशे यत् कि मुकरं
तस्मादिदं मापदीति† सु हैतुदेवु मेने यद्विलोम यज्ञे-
ऽकर मिति तस्मान्न व्विलोम कुर्यात् सुच्छन्दसावेवु
स्यातां मुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा चिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स धा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै
दिश ऽउदपद्यत तं तुत ऽएवाशमयंस्तुस्मादुत्तरार्द्धादव-
द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स धा ऽअभ्यङ्गु ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ।
इतरा ऽआहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्-

* 'सखे'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

† 'मापदिति'—इति च । 'मापदीति'—इत्यपि डा०-वेबरेण दृष्टः ।

'मुपदिति'—इत्येव पाठः सायणसम्मत इति च डा०-वेबरः ।

द्वियेण* पञ्चान् प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सःसृजेत्
तेऽस्य गृहाः पशुव ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादभ्यर्द्ध
ऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै सु यज्ञः । येन तुहेवा द्विव मुपोदुक्रामन्नेषु
ऽआहवनीयोऽथ य ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तस्मादेतं
गार्हपत्यात् प्राञ्च मुञ्चरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्ठादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्यैवैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभै-
वैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवै-
तद्विव मुपोत्क्रामति नात्र मात्रास्ति युचैव स्वयं*मुनसा
मुन्येत तद्वादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पकु मिव प्राञ्च मुञ्च-
रति तेनैव द्विव मुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तुदाहुः । आहवनीये हवींषि अपयेयुरतो वै देवा
द्विव मुपोदुक्रामंस्तेनो ऽएवाचन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्मिन्
हवींषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइत्यपस्वलु
ऽइव ह सु हविषां यज्ञार्हपत्ये अपयेयुर्यज्ञु ऽआहवनीयो
यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽइति ॥ २६ ॥

* '०ऋणेण'-इति सायणसम्मत इति डा०-वेवरः ।

उतो* गार्हपत्य ऽएव अपयन्ति । आह्वनीयो वा
 ऽएष न वा ऽएष तुस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अपुयेयुस्तुस्मै वा
 ऽएष युदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्युतो यतरथा कामुयेत तथा
 कुर्यात् ॥ २७ ॥

सु द्वेषु यज्ञ उवाच । नम्रताया वै बिभेमूति का ते
 ऽनम्रतेत्यभितुं ऽएव मा पुरिस्तृणीयुरिति तुस्मादेतदग्नि
 मभितः पुरिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमूति का ते
 तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्ति मुनु तृप्येय मिति तुस्मा-
 त्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तृप्ययितवै ब्रूयाद्यज्ञ मुवैतत्
 तृप्ययति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथान्नये खिष्टकथागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्व्यञ्च विधात्
 माख्याधिका माह— “यज्ञेन वा इति । पुरा खलु ‘देवाः’ ‘यज्ञेन’
 साधनेन ‘दिवं’ प्राप्ताः; तथा पञ्चभिमानो ‘देवः’ रुद्रः ‘इह’ यज्ञ-
 वास्तापुषित्वा’ शुक्लोकाङ्गीनोऽभूत् । अत एव ‘वास्तौ’ एव स्थित-
 त्वात् रुद्रो ‘वास्तव्य इति’ वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्तेहैव हीनभावे कारणाभिधानायाह— “स येनैवेति ।

* ‘उतो’—इति च ।

† ‘उतेत्यभितु’—इति च ।

१— ‘यज्ञवास्तवरीषित्वा’—इति ज, झ, वृष्टो डा०—अपुयेवरेणापि ।

‘अथ’ रुद्राः ‘देवाः’ ‘येन’ यज्ञेन साधनेन ‘दिवं’ गताः, ‘तेनैव’ साधनेन, तत्साधयितुं साधन मतिदुस्सम्पाद मिति ब्रुवन् आत्मान मन्तरेण क्लेशापनयतां स्वर्गसाधन मन्वतिष्ठत् ॥ २ ॥

“स ऐचतेति । भवतः स चाहं देवैस्वप्नो भुव मा यज्ञादेते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युत्तमासन्नद्धो भ्रूलोत्तरस्थां दिशि खिष्टकाले यज्ञं प्रतिरोद्धु मुत्तस्थौ ॥ ३ ॥

. तथा च सति— “ते देवा अत्रुवन्निति । ‘ते देवाः’ (अमुं) यज्ञं विस्मृतं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ स रुद्रोऽपि हे देवाः ! ‘ते’ यूयं ‘मा’ मां ‘यज्ञात्’ अन्तर्हितं ‘मा’ कार्षी, अत एव ‘आहुतिं’ ‘मे’ मदर्धं ‘कल्पयतेति’ उक्तवान् । तैः ‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्ते ‘सः’ रुद्रो यज्ञं ‘समवृष्टत्’ ऊर्द्धं प्रापयत् ; न च हविरादिकं, बहिः क्षिप्तवान् । तथा ‘कश्चन’ किमपि यज्ञावयवं न हिंसितवान् ॥ ४ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ परस्पर मित्यम् ‘अत्रुवन्’,— अस्माकं प्रदानाय ‘यावन्ति हवींषि गृहीतानि’, ‘तेषां’ पूर्व्वं माहुतं ‘हुतं’^१ शिष्टम् ‘उपजानीत’ । ‘यथा’ येन प्रकारेण द्रव्येण ‘अस्मै’ रुद्राय ‘आहुतिं कल्पयाम’ ‘इति’ ॥ ५ ॥

एव मुक्त्वा, “तेऽध्वर्यु मत्रुवन्निति । हे अध्वर्यो ! त्व-मस्माक मवत्तानि ‘हवींषि’ आग्नेयादिक्रमेण अभिधारणं कुरु । तथा चेकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, ‘पुनः’ तदवत्तशेषम्, ‘पुनः’ अभिधारणेन ‘आप्यायय’, ततः अयातयामं कृत्वा सर्वाण्यवत्तश्रे-

१— ‘प्रत्युत्तमासन्नद्धो’—इति ठ । २— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— ‘तेषां पूर्व्वं माहुतिहुतां’—इति भ, ‘तेषां सर्वेषां माहुतिहुतां’—इति ठ ।

घाणि अगतसाराणि कुरु, 'ततः' 'एकैकं' यावन्तः प्रधानशेषा-
स्तेष्वेकैक मवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभिहित मर्थं मध्वर्थुणा तथैवानुष्ठित मर्थं श्रुतिभूतार्थेन
खेटानुवदति— "सोऽध्वर्युरित्यादिना ॥

इदानीं मवशिष्टभाक्त्वेन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धि माह—
"तस्मादिति । आख्यायिकासिद्ध मर्थं मिदानीं विधत्ते— "तस्माद्
यस्यै कस्यै चेति । हविर्घहणवत्सर्वप्रदेशेष्वपि खिष्टकृतो नियतत्वे
कारणाभिधानं "सर्वच हीति । रुद्रः 'अत्राभक्तः' ॥ ७ ॥

कथं मग्नेः खिष्टकृति क्रियत इत्याशङ्क्याह— "तदा अग्नय
इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन शर्वादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः ।
यद्येवं तर्हि अन्यत् नाम किञ्च स्यादित्यत आह— "तान्यस्येति ।
'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य अस्तु पावकादि नाम ; सर्वलोको-
ऽपकारित्वात् । 'तस्मात्' तत्र सर्वच 'अग्नये-इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं खिष्टकृत इति विशेषणं हविर्दातृभिः क्रियते ?
तत्र कारण माह— "ते होचुरिति । 'यद्' यस्मात् 'त्वयि' 'अमुत्र'
आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते 'सति' 'अयच्छहि' इष्टवन्तः.
तस्मात् १. अथ वा 'यत्' हविर्जातम् 'अयच्छहि', 'तत्' सर्वं
'खिष्टम्' अवैकल्येन प्र'कुरु'; यथा साङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः ।
यस्माद्बुधुः, 'तस्मात्' स तथैव 'खिष्ट मकरोत्' सर्वचापि विशेष-
णत्वेन 'खिष्टकृत इति' क्रियते । तस्मात् "अग्नये खिष्टकृते"—इति
खिष्टकृद्यागममये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ खिष्टकृन्निगद^१ मभिधातु माह^२— “सोऽनुवाक्या मिति ।
‘सः’ होता, खिष्टकृदनुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आनन्तर्येण प्रयाजाज्य-
भागादिदेवाः खिष्टाः, तान्, तं ‘खिष्टकृत मग्निं’ च ‘सम्पश्यति’
संस्मरेत्, सम्भूयानुवदेदित्यर्थः ॥

सन्दर्शनप्रकार मनुद्य क्रमेण व्याचष्टे—“अथाडग्निः^३”—इत्यादिना ।
‘अथ’ खिष्टकृत् ‘अग्निः’ (‘अग्नेः’) प्रथमाज्यभागदेवस्य (‘प्रिया’)
प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ निःशेषाणि ‘अयाट्’ इष्टवान् । ‘तत्’
तेनैतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ‘आज्यभागं’ खिष्टं कृतवानित्युक्तवान्
भवति । एव मितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एष खिष्टकृन्निगद
आवाहननिगदेनैव व्याख्यातप्रायः^४ सम्पश्यताम्^५ ॥ १० ॥

अत्र खिष्टकृदग्निरवान्तरदेववत्खिष्टीकर्त्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभि-
धीयते— “यच्चदग्नेर्हेतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अत्राज्यभागादि-
देवेभ्योऽन्य मिच्छितलादयाडिति भूतार्थे प्रयोगात् खिष्टकृदग्नेः
सख्येतः परं यष्टव्यत्वम् । यच्चदिति विधयर्थः पञ्चमसकारः^६ । “अग्निं

१— सु एष निगदः वा० सं० २१ अ० ४७ कण्डिकायां द्रष्टव्यः ।

२— ‘अथ खिष्टकृन्निगद मभिदधाति’—इति ङ ।

३— ‘अयाडग्निः’—इत्येव पाठोऽस्मद्दृष्टेषु सर्वपुस्तकेषु, पठ्यते तु अया-
ळग्निः—इति ; वस्तुतः ‘अयाडग्निः’—इत्येव साधुः ।

४— पुरस्तात् ४. २. १६ द्रष्टव्यम् (२८८, २६१ पृ०) ।

५— नैतत् पदं ङ-पुस्तके ।

६— “लिङ्गार्थे ङेट्”—इति पा० सू० ३. ४. ७ ।

होतार माहेति । होमाधार मग्नि माह । स एव खिष्टकृद्भिः ;
 “त्वय्यमुच सत्ययज्ञश्चैत्युक्त्वात्” । किं नेतत्सन्दर्शनमात्रेणाग्निः कथं
 खिष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—
 “तदस्मा इति । ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्मै’ खिष्टकृतेऽग्नये पूर्वम् ‘एता
 माहुतिं कल्पयित्वा’ (‘अथ’) इदानीम् (‘एतेन’) अनेन यच्चदग्ने-
 रिति भागेन ‘भूयः समशास्यन्’ (भूयसीं प्रीति सुदपादयन्) ।
 “तस्मादिति । सर्वथाग्नेः सन्तुष्टत्वाय खिष्टकृत्त्वकरणस्य प्रकाशनादेवं
 सम्यग्नेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाङ्गारात् प्राग् देवतानामनिर्देशं मेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य
 निराशङ्के— “तद्वैक इति । तत् स्वयं मेव प्रदर्शयति— “अग्नेरथाट्
 षोमस्याथाडिति । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि
 खिष्टकृद्भिः सम्यगिष्टवानित्यर्थः । ‘विशोम’ विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्देश्यत्वात्^१ । अतः ‘प्रथम मभिव्या-
 हरन्’ पुरुषोऽथाङ्गार मेव प्रथम मभिव्याहरेत् ॥ १२ ॥

खं महिमान मित्यस्य तात्पर्यं माह— “यच्चत् खं महिमान
 मिति । अथं खिष्टकृद्भिः ‘खं महिमानं’ स्वकीयं देवतारूपं मपि
 ‘यच्चत्’ .अजेत । खिष्टकृत इदानीं मपि अकृतत्वादथाडिति नोच्यत
 इत्यभिप्रायः । ‘यच्च’ यष्ट्यदेवता ‘आवाहयति’, तत्रापि ‘खं

१— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (४६६ पृ० १ पं०) ।

२— व्याख्येया ऋ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

३— ‘देवतां देवतानाम् पूर्वम् अथाट्कारात् प्राक् । तद्विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्देश्यत्वात्’—इति ऋ ।

महिमानं महत्वस्य विग्रह मयावाहयति । अतो यथा आवाहिता
 देवताः सर्वा अपीष्टाः, एवं स्वं महिमार्थं मपि यष्टव्यम् । यतः
 'अतः प्राक्' 'किञ्चन' 'स्वाय महिम्ने' इदं हविः 'इति' 'न क्रियते',
 तस्मात् 'अत्र' खिष्टहस्त्रिगदाभिधानमस्ये 'तत्' तेन स्वं महिम्न-
 मित्यनेन 'तम्' (अग्नेर्महिमानं^१) प्रीणितवान् भवति । अत एव
 यत्तद्गौरित्येतत् अग्नेरपि यागानुज्ञाप्रदानादेव पूर्वं प्रागावाहनसमये
 आवाहितः सो महिमा । 'तथो ह' तथैव सति 'अस्य' यज-
 मानस्य 'अमोघाय' साफख्याय 'आवाहितः' भवेत् । तस्मादि-
 त्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“आ यजतेति । 'आ यजता मेज्या इषः'-इतिभागस्य तात्पर्यं
 माह— इट्शब्देनात्र मुच्यते ; तदुपजीवित्वात् 'प्रजाः' अपि 'इषः' ;
 'एज्याः' पुनः पुनरिज्याः^२ ; अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः
 'यायजुकाः' इष्टिशीलाः^३ 'करोति' । अतः कारणात् 'ता इमाः' सर्वा
 यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् 'अर्चन्त्यः' बह्वकर्म कुर्वन्त्यः 'आम्यन्तः'
 आत्मानं व्यापारैः क्लेशयन्त्यः ('चरन्ति') यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

“सो अध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यं माह— “तद्यज्ञस्यै-
 तदिति । 'हविः' सौविष्टकृतम्, 'जातवेदाः' आहुत्याधारः • खिष्ट-
 कदग्निः । 'यत्' 'हविः' (सौविष्टकृतं) 'देवाः' सेवन्ते^४, 'तेन'

१— ङ-पुस्तके नैते पदे दृश्येते ।

२— 'पुनर्यष्टा'-इति ज, झ ; 'पुनरिष्टा'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

३— 'इज्याशीलाः'-इति च । ४— नैतत् परं ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सेवतां'-इति ङ ।

सेवितेन हविषा 'महत्' उक्तमं^१ स्थानं 'जयति' यजमानः ; अतः
समृद्धेर्हविषोऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं खिष्टकृन्निगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याच्चाह—
“ऋद्यदिति । ‘अच’ खिष्टकृति । ‘तद्यत्’ तस्मात् ‘एते’ वक्ष्यमाणे
एव ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘अवकृप्ततमे’ अत्यन्तं योग्ये भवतः । तयो-
रवकृप्तत्व माह— “द्वतीयसवनं वा इति । अयं ‘खिष्टकृद्’ थागः
‘द्वतीयसवनं’ तत्स्थानीयः ; अन्तिमत्वसाम्यात् । तच्च ‘द्वतीयसवनं’
‘वैश्वदेवं’ विश्वे देवास्तस्याभिमानिनः ; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवि-
तव्यम् । तत्रापि “पिप्रीहि”—इति^२ या ष्टगस्ति, ‘तत्’ ‘अनुवाक्याथै’
अनुवाक्यायाः ‘वैश्वदेवं’ रूपम् ; तत्र “देवान्”—इति देवानां
बहुत्वप्रवणात् । “अग्ने यदद्य”—इत्येत्^३ ‘याज्याथै’ याज्यायाः वैश्व-
देवत्वम् ; अत्र “विश्वः”—इति बहुवचनलिङ्गात् । ‘एते’ ष्टथौ
‘एवंरूपे’ वैश्वदेवलिङ्गके “पिप्रीहि देवान्”—“अग्ने यदद्य विश्वः”—
इत्येवंरूपे ; (‘तेन उ’) तेनैव कारणेन ‘एते’ द्वे ष्टथौ ‘द्वतीय-
सवनस्य रूपम्’ ॥ १६ ॥

तयोर्यत् चिष्टुप्लवम्, तत्प्रशंसति—“ते वै चिष्टुभाविति । खिष्ट-

१—‘नेतव्यं’—इति ज ।

२— ऋ० सं० १०. २. १ । तै० सं० ४. ३. १३. १३ । पाठस्त्वेवम्—“पि-
प्रीहि देवाः उग्रतो यविष्ट विद्वाः ऋतुः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरमे त्वः होतृणा मस्यायजिष्टः”—इति ।

३— ऋ० सं० ६. १५. १४ । तै० सं० ४. ३. १३. १४ । तत्पाठस्त्वेवम्—
“अग्ने यदद्य विश्वो अध्वरस्य होतः पावक शोचे वेस्वः हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद् भूर्हव्या वह यविष्ट या ते अद्य”—इति ।

कृतो ङतावग्रिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'वज्रस्य' 'वास्तु' वास्तुस्थानीयम् ।
तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निस्सारम् ; उपयुक्तशेषत्वात् । चिष्टुप् प्रजापतेः
बलवद्भ्यः उरोवाङ्भ्यः सकाशादिन्ध्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'चिष्टुषि-
न्द्रियम्' ; अत एव 'वीर्यम्' ; अतः पुरोऽनुवाक्यायास्त्रिष्टुप्त्वकरणे-
श्वले 'स्त्रिष्टुकृति' 'इन्द्रियं वीर्यं मेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पदान्तर माह— "उतो अनुष्टुभावेवेति । स्त्रिष्टुकृतः प्रधानेभ्यो-
ऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वाद् 'वास्तु', 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिसवन-
च्छन्दसोऽतिरिक्तत्वाद् 'वास्तु' ; अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापित-
वान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम् ; अत एव
तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात्, सोऽपि 'प्रजया
पशुभिः' च 'पिस्यति' अभिवर्द्धो भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्त्वपचं निरोकर्तुं माख्यायिका
माह— "तद् हेति । 'भास्त्रवेयः' त्वक्तोभयपचोक्तफलावरोधार्य' 'अनु-
ष्टुभ मनुवाक्यां', 'त्रिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानु-
ष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारसमये 'रथात् पपात' । पतन्नेकं
'वाङ्' भूमौ प्रसारितवान् ; सवाङ्गविलस्योऽभूदित्यभिप्रायः ।
'सः' च विचार्य किञ्चिदविहितं कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथा-
त्यतनम् 'अपत्' प्राप्त मभूदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्भवति,
तत्तस्य कारणम्"—इतिन्यायादिदं विपरीतानुष्ठान मेव कारणं

१— निघ० २. १४. २१ । "पिष्ट पेष्ट गतौ" व्या० प०, अत्ययेन श्यन् ।

२— 'अतिवर्द्धो'—इति ज, झ । ३— 'शस्त्रे'—इत्यस्यैवाय मर्थः स्यात् ।

४— मूलविशद्वपाठोऽयम् ; तस्यैव व्याख्यानं वा कृतं मेवं स्यात् ।

बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात् सर्व्वे' विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः 'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्टुभावेव वा त्रिष्टुभावेव वा'; खिष्ट-
कृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दसौ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १९ ॥

खिष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेष माह— "स वा उत्तरार्द्धा-
दिति । उत्तरपूर्वदिशो^१ लोकपालत्वेन रुद्रसम्बन्धः सर्वशास्त्र-
प्रसिद्धः^२; तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमस्य
कर्त्तव्य इत्याह— "एतस्यै वै दिश इति । खिष्टकृद्यागविधान-
समये "उत्तरत उपोत्येदे"—इत्युक्त्वात्^३; "यत उत्पद्यते, 'तं तत
एव' श्रमयितव्यम्"—इतिनियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ ।
तथा च कात्यायनः— "यावद्भुविहत्तरार्द्धात् खिष्टकृतस्तत एव
होमः"—इति^४ ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महासंस्पर्शं विधत्ते— "स
वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान-'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्ध'
सन्निहितप्रदेशे एव; न तासां स्थाने । विपक्षे बाध माह— "इतरा
इति । 'इतरा आहुतीः अनु' यजमानस्य 'पशवः' 'प्रजायन्ते';
ताः पशुफलजनका इत्यर्थः । खिष्टकृद्यागस्य 'रुद्रियः' रुद्रदेवत्यः ।

१— 'उत्तरदिशो'—इति ठ; 'उत्तरपूर्वदिशो'—इत्यपि वृष्टो डा०-वेवरेण ।

२— "इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्गैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुवेर ईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्"—इति, अम० को० १. ३. ३ ।

३— पुरस्ताद् दृश्यम् (४९४ पृ० १४ पं०) ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ३. २६, २७ । यावन्ति हवीषि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां मुत्तरार्द्धात् उत्तरस्मात् प्रदेशात् खिष्टकृतः खिष्टकृद्यागार्थं
भवद्यति । ततोऽभेरत्तरार्द्ध एव खिष्टकृदवदानानां होमो भवति ।

एवं सति यदि ताभिः सह खिष्टच्छदाङ्गति मासंयोजयेत्, तदा
 रद्रेण^१ सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यज-
 मानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्धमाणाः' समीप एव
 द्वियमाणाः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुञ्ज्यात् । तथा
 च सूत्रम्— "असंसृष्टा माङ्गतिभिः"—इति^१ ॥ २१ ॥

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविः-अपणं विधास्यति,
 तदथं तयोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातु माह— "एष वा इति ।
 'येन' साधनेन 'तद्देवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष
 यज्ञ इत्येतद्विग्निनष्टि— "एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादा-
 हवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्त्विह भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' ।
 'तस्मात्' इदानीं मपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं
 यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यज-
 मानायोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत् पुर आदध्यात् ? इत्यत्र बहून् पचानाङ्गः—
 "तम् अष्टाखित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनैवेति
 व्युत्पत्त्यैकपादप्रचेपरिमितोऽंश उच्यते^१; अन्यत्र यजमानसमानस्य
 करणात् । गार्हपत्य मवधौकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गृतेष्वह-

१— 'तद्वियेयुः'—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यानं स्याद्भुज्येति ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. २६५ इतराभिराव्याङ्गतिभिरस्पृष्टां खिष्ट-
 छादाङ्गतिं जुञ्ज्यादिति तदर्थः । ३— 'क्रमु पादविच्छेपे'—इति
 आ० प० ४७३ धातुः । प्रकर्षेण क्रमणं प्रक्रमः । क्रमणो नारत्निमात्रः
 प्रक्रमो भवति ; "तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति चीन् विक्रमान्"—इत्यादिश्रुतेः
 (३. ५. १. १.) । अरत्नित् पुरुषपञ्चमांशः ; तस्माद् द्विपदः प्रक्रमः ।

वनीय मादधीत । तथा षति तद्वारा अष्टसङ्ख्यायुक्त-‘गायत्रैव’
‘दिवं’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यलाभादष्टप्रक्रमपरि-
माणाधानं प्रशस्त मित्यर्थः ॥ २३ ॥

एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यानपङ्गवेनान्यान् पचानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं
पर्याप्त मिति मन्यते, तावन्मात्र मेव कुर्यादित्याह— “नाचेति ।
‘अत्र’ आधानविषये अष्टत्वादि^१—‘मात्रा’ ‘नास्ति’ शास्त्रतः । अतः
स्वेच्छया ‘यत्रैव’ देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति
‘स्वयं मनसैव मन्येत’ निश्चिनुयात्, तत्र ‘आदधीत’; तस्मात्
‘अल्पक मिव’ अल्पक मपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्प मपि ‘प्राञ्चं’ दिशं
प्रत्युद्धरेत् । ‘तेनैव’ आत्मनैव^२ ‘दिवं’ प्राप्तोत्येव । अत्र कात्या-
यनः— “पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या
वा”- इति^३ ॥ २५ ॥

इदानीं हविः-अपणविषये केषाञ्चित्पत्र माह— “तदाङ्गरिति ।
आहवनीय एव अपयता मभिप्राय माह— “अतो वा इति ।
‘अतः’ अस्मादाहवनीयात् ‘देवाः’ ‘दिवं’ प्राप्ताः, अतोऽस्माभि-
रपि तत्रैव अपणं कर्त्तव्य मिति तेषा माशयः । उपोक्तमण-
साधनत्व मेव कुत इत्यत आह— “तेनो एवेति । तेनैवाहवनी-

१.— ‘अष्टास्वादि’-इति भू । २.— ‘आत्मेनैव’-इति ज ।

३.— का० औ० सू० ४. ८. १६ । गार्हपत्यस्य खरस्य मध्यात् प्राच्यां दिशि
अष्टासु पदिकेषु प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात् । ‘मत्या वा’
उक्तसङ्ख्यातो न्यूनेष्वपि सप्तसु षडादिषु वेत्यर्थः ।

येन साधनेन प्रथासात्मकं हविः-प्रदावादि सकलं कर्मानुतिष्ठन्;
 अतस्तस्योपोत्समणसाधनत्वम् । अतो वय मपि अन्यत्र अपणं मन्यत्र
 जुह्वाम इति वैय्यधिकरणं मा भृदिति तस्मिन्नेव आहवनीये अपणं
 यागञ्च करवामेति । वैय्यधिकरणे दोष माह— “अपस्त्वल इवेति—
 ‘गार्हपत्ये अपथेयुः’ इति यत्, ‘सोऽपस्त्वलः इव’ अपस्त्वल नाम
 ‘हविषा’ भवति । फलितानां व्रीह्यादीनां तुषविमोकादिसम्पा-
 दनप्रदेशः ‘स्त्वलः’ । यथा व्रीह्यादिराग्निः खलाद्^१ बहिरपि
 प्राप्तो व्यर्थो भवति, एव मन्यत्र अपणं मपि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण
 आहवनीये एव ‘यज्ञे’, ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनत्वात् अप्यमाणं हविरपि
 यज्ञः ॥ १६ ॥

अन्येषां पञ्च माह— “उतो इति । प्रथमपञ्चोक्त आहवनीये
 अपणं मचापि सम्भावयति— “आहवनीयो वा इति । आहवनी-
 यस्य इतः प्रणीतत्वात् । किं सुपचरितेनाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव
 अपणं मस्त्वित्याशङ्क्य तस्य अपणायोग्यत्व माह— “न वा एष
 इति । ‘एषः’ आहवनीयः श्रुत-अपणाय ‘न वै’ नोचितः, खल्वि-
 त्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तच्चाह— “तस्मै वा इति ।
 असौ श्रुतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥

१— ‘खलाद्’-इति ङ । वस्तुतो लोके निस्सकारः प्रयोग एव स्यात् साधुः ।
 तथा हि मनुः—“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा”—इत्यादि (११. १७.) ।
 “खल उत्तरवेदिः”—इति आश्व० श्रौ० ७. १३. १४; का० श्रौ०
 २२. ३. ४३ । “यि वेदि मभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदून्ति”—इति च
 तत्रैव तत उत्तरम् ४५ सू० ।

अथवा एवं व्याख्येयम् । “आहवनीयो वा एष इति, मुख्य आहवनीय-एषोच्यते । यस्मात् ‘एष आहवनीयः’ आहवनार्हः ; अत एष पक्वस्य हविषो होमाय योग्यः ; न त्वामस्य पाकायेति । अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्छ्रुण्वणस्यैच्छिकत्व माह— “अतो यत-रथेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातु माह— “स ह्येष इति । ‘यज्ञः’ अग्निः ; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘नग्नता’ प्रावरणराहित्यम् । अग्ने-र्नग्नत्वपरिहार मजानानाः पृच्छन्ति— “का त इति । ‘अनग्नता’-इति छेदः । “तस्मादिति, परिस्तरणविधिः ॥

इत्यङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणं विधातु माह— “दृष्ट्याया इति । भीत्युपन्यासस्तस्यावश्यम्परिहर्तव्यत्वद्योतनार्थः । °कः परिहारस्तृष्णाया इति पृष्ट आह— “ब्राह्मणस्यैवेति । ‘एत्र’-कारेण स्वतर्पणादपि ब्राह्मणतर्पण मेव श्रेय इत्यथ मर्या द्योत्यते । ‘ब्राह्मणस्य’-इति जातावेकवचनम् ; ब्राह्मण मित्यभिधानात् । “तस्मादिति । ‘ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयात्’ यजमान इति शेषः । ‘एतत्’ एतेन ब्राह्मणतर्पणेन ‘यज्ञ मेव’ अग्नि मेव ॥ २८ ॥ १ ॥ [७. ३.] ॥

‘इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितुर मभिदध्यौ । दिवं वोषुसं
वा मिथुन्येनया* स्या मिति ताः सुम्बभूव ॥ १ ॥

तद्वै देवाना माग ऽत्रास । यु ऽइत्यः स्वां दुहितुर
मस्माकः स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः पशूना मीष्टे ऽति-
सन्धं वा ऽत्रयं चरति यु ऽइत्यः स्वां दुहितुर मस्माकः
स्वसारं करोति विध्येम मिति तुः रुद्रोऽभ्यायत्य
विव्याध तुस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तुदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्युनूक्तम् । पिता यत् स्वां दुहितुर
मधिष्कुन् क्षमया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति
तुदाग्निमारुत मित्युक्थं तुस्मिंस्तद्याख्यायते युथा तुद्देवा
रेतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो ब्यैदृथ
प्रजापति मभिषज्यंस्तस्य तुः शल्यं निरकन्तन्स वै
यन्तु ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः । उपजानीत युथेदं नामुयासत् कुनीयो
हाहुतेर्यथेदः स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भुगायैनदक्षिणत ऽत्रासीनाय पुरिहरत
तद्भुगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतु मेवं भविष्यतीति तद्भुगाय

* 'मिथुन्येनया'-इति क, ग ।

दक्षिणत ऽश्रासीनाय पर्याजङ्गु*स्तद्गुगोऽवेक्ष्णाञ्चक्रे तस्या-
क्षिणी निह्नेदाह तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरन्धो भुग
इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत् पूष्णु ऽएनत् परि-
हरतेति तुत् पूष्णे पर्याजङ्गुस्तुत् पूषा प्राश तुस्य दतो
निर्जघान तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरदन्तकः पूषेति
तुस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टाना मेवु कुर्वन्ति
यथादन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमद् बृहस्पतय ऽएनत्
परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजङ्गुः‡ स बुहस्पतिः
सवितार मेव प्रसंवायोपाधावत् सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत् तुदेनः सवितृप्ररूतुं नाहिनत् तुतोऽर्वाचीनः
शान्तं तुदेतन्निदानेन युत् प्राशिचम् ॥ ८ ॥

स युत् प्राशिचु मवद्यति । युदेवात्राविद्धं यज्ञस्य
यद्गुद्वियं तुदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽउपस्पृशति शान्ति-
रापस्तुदङ्घिः शमयत्यथेडां पशून्समुवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । तथा शल्पः प्रुच्यवते

* , †, ‡ 'पर्याजङ्गुः'—इति क, ग ।

§ 'प्राशिचं'—इति क, ग ; 'प्राशिचः'—इति ख, च ।

तस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येदन्यतरुत ऽत्राज्यं कुर्याद-
धुस्तादोपरिष्ठाद्वा तथा खदुन्निस्सुरणवद्भवति तथा
निस्रवति तुस्मादन्यतरुत ऽत्राज्यं कुर्यादधुस्तादोपु-
रिष्ठाद्वा ॥ १० ॥

स ऽत्राज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोवदायाथोऽपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयति तद्यथैव यज्ञस्यावदान मेव
मेव तत्* ॥ ११ ॥

तन्न पूर्व्वेण परिहरेत् । पूर्व्वेण ह्यैके परिहरन्ति
पुरस्ताद्द्वै प्रत्यञ्ची यजमानं पशुव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण
ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्व्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशुव
ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिञ्चीतं
तथा ह रुद्रियेण पशून् प्रसजति तिर्यग्वै नं निर्मि-
मीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता
प्रसविता प्रासुवत्तुदेनः संवितृप्रसूतं नाहिनदेव मेवैषु

* 'मेव तत्'-इति ख, 'मेव मेतत्'-इति च ।

† 'प्रजिञ्चीत'-इति ह रिश्वामिसम्मत इति डा०-वेबरः ।

एतत्सवितार मेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां
प्रसवितेदुः मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति
तुदेनः सवितृप्रसूतं नु हिनस्ति* ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा अग्निं
किञ्चन हिनस्ति तुथो हैनु मेतन्नु हिनस्ति† ॥ १५ ॥

तन्नु दद्भिः खादेत् । नेन्म इदुः रुद्रियं दतो
हिनुसदिति तुस्मान्नु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप आचामति । शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतेऽथ परिष्णाल्य पाचम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य
दक्षिणंतु आस्तेऽभिगोप्ता सु एतं भागं प्रतिविदानु
आस्ते युत् प्राशिवं तुदस्मै पर्याहार्षुस्तत् प्राशीदुथ
यु मस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत ऊर्ध्वं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तुस्माद्वा अस्मै
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै व्वाचंयमु एवु स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामी-
त्येतस्माद्बुचसो व्विवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षणन्ति ये
मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययैडया चुरन्ति ब्रह्मा वा
ऽवृत्विजां भिषुक्तमस्तद् ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह

† 'न हिनस्ति'-इति ग ।

सुन्दध्याद्यद्वावद्युमान ऽश्रासीत्. तुस्मादाचंयमु ऽणु
स्यात् ॥ १६ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत् । तत्रो व्वैष्णवी
मृचं वा युजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरास्मभते
तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तद् ब्रह्मा
जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तुत्सवितारं
प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति बृहस्पतिर्व्वै देवानां ब्रह्मा तद्य ऽणु
देवानां ब्रह्मा तुस्मा ऽणुवैतत् प्राह तुस्मादाह बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति तेन यज्ञु मव तेन यज्ञुपतिं तेन मा
मवेति नाच तिरोहित मिवास्ति ॥ २१ ॥

मुनो जूतिर्जुषता माज्यस्येति । मुनसा वा ऽइदः
सुर्व माप्तं तन्मुनसैवैतत् सुर्व माप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञु
मिमं तनोत्वुरिष्टं यज्ञः सु मिमं दधात्विति यद्विद्वदः
तत्सुन्दधाति व्विश्वे देवास ऽइह मादयन्ता मिति
सुर्व वै व्विश्वे देवाः सुर्वैणैवैतत् सुन्दधाति स
यदि कामयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

[प्राग्निचावदानविधये^१। माख्यायिका माह— “प्रजापतिर्हेति । दिव मिति^२ केचिदाङ्गरुषस मित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम्^३— “दिव मित्यन्य आङ्गरुषस मित्यन्ये”— इति^४।]

“प्रजापतिर्ह वै” । प्राग्निब्राह्मण मेतत् । तत्र रौद्रस्येषो-
रनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य श्रद्धात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सविद-
प्रसूतेन दृहस्यतिरूपेण प्राशनौष मित्येतदाख्यानेन दर्शते ।
‘प्रजापतिः’ प्राणपिण्डलोककालयज्ञात्मा, अभिधातवान्, ‘दिवम्
वा उषसं वा’ लोकान्मना दिवम्; कालात्मना उषसम्; प्राण-
पिण्डान्मना च्छेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी-नाम नक्षत्रम्^५;
यज्ञात्मना वाचम् । कथं मभिदधौ ? ‘मिथुनी’ मिथुनवान् ‘एनया’
‘स्या मिति’, ‘तां’ ‘सम्भव’ सङ्गतः ॥ १ ॥ •

१— प्राग्निचं ब्रह्मणो भागावदानम् । तत् क्रियते येन पात्रेण, तत् पात्रं
प्राग्निचहरणम् । तच्च आदर्शसदृशं वर्तुलं, चमससदृशं चतुरस्रं वा,
खातवच्च भवति । का० श्रौ० १. ३. ४०, ४१ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

२— “प्रजापतिर्वै सां दुहितर मभ्यधायद्, दिव मित्यन्य आङ्गरुषस-
मित्यन्ये”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

३— मत्सृष्टृहीतेषु डा०-वेबरसृष्टृहीतेषु च सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु शतपथ-
ब्राह्मणौषप्रथमकाण्डस्यैतदन्त मेव सायणभाष्ये मवलोक्यते, अप्ये-
तदारभ्याकाण्डसमाप्तेर्यज्ञशेषस्य हरिस्वामिकृतं भाष्यं मेव सर्वत्र
विद्यत इत्येतत्काण्डस्यावशिष्टं सायणौषं भाष्यं लुप्तकल्पता मुपगत
मिति स्यान्मन्तव्यम् ।

४— तथा चैतरेयकम्— “ता मृश्यो भूत्वा रोहितं भूत्वा०—० या
रोहिच् सा रोहिणी”—इत्यादि ३. ३. ६ ।

“तद्दे देवानाम्” । ‘तद्’ दुहितृगमनं ‘देवानां’ चेतसि ‘आगः’ अपराधो बभूव । अपराधी सर्वं मेवं ‘करोतीति’ ॥ २ ॥

“ते ह देवाः” । ‘योऽयं देवः पशूना मीष्टे’, तम् ‘ऊचुः’— ‘अतिषन्धं’ सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, “दुहिता न गन्तव्यम्” इति; अतीत्य सन्धाम् (त मतिषन्धं सञ्चरणम्^१), मर्यादा मतीत्य ‘अयं चरति’ । ततश्चापराधित्वाभियहार्हं इति ‘विध्य इमम्’ । “अथ ताङ्ने^२” । ताडयेषुणेति । यज्ञाङ्गसृष्टिभवितव्यताप्रसक्तानां चेष्टितम् ‘तं’ ‘रुद्रः’ आह्वय्य इषुं विद्ववान् । “तथेन्नूनम्” । इच्छद्भ्योऽवधारणार्थः^३ । ‘नूनं’-शब्दो यस्मादर्थ^४ । यस्मात् तथैव ‘तदास’ ॥ ३ ॥

“तस्मादेतत्” । ‘तस्मात्’ तत् ‘सृष्टिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ । ‘पिता’ प्रजापतिः ‘खां दुहितरम्’ ‘अधिष्कन्’ अधिष्कन्तः, तथा च ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गतः सन्, ‘क्षया’ क्षायां पृथिव्यां ‘यत्’ रेतः ‘निषिञ्चत्’ अभिषिक्तवान् । तस्माद्रेतसः “साध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्यतिं व्रतपां निरतक्षन्”-इति^५ ‘तदाग्निमारुत मिति’ नाम्ना ‘उक्थं’ शस्त्रम्^६ । ‘तस्मिन्’ ‘तद्’ विभव्याख्यायते । ‘यथा’ ‘तत्’ ‘रेतः’ ‘देवाः’ प्रजनितवन्त इत्याख्यानशेषयोजना । यज्ञस्य कृत्स्नतायै ‘स वै यज्ञ एव’ इत्याख्यानस्य प्रकृतसम्बन्धोपक्षेपः ॥ ४ ॥

१— नास्त्येषोऽंशो ङ-पुस्तके । २— दि० प० ७५ घा० ।

३— निर० १. ३. ५ इत्यथम् । ४— निर० १. २. ४ इत्यथम् ।

५— ऋ० सं० १०. ६१. ७ (प्रिता यत् खां) । ऐ० ब्रा० १. ३. ६ इत्यथम् ।

६— “यैषा रौद्री शस्यते”-इत्यादि ऐ० ब्रा० १. ३. १० पर्यायोक्तम् ।

“ते होचुः” । “यथेदं मिति । यत् ‘इदम्’ इषोरनीकं यज्ञरसविलिप्तम्, तद् ‘यथा’ ‘न’ वृथा स्यात्, ‘यथा’ च प्रधानाहुतेः न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति ‘ते’ देवाः ‘जुचुः’ ॥

—॥५॥ ॥ ६ ॥

“ते होचु नो न्वेव” । प्राथमसन्नः^१ एव ब्राह्मणशेषः, किञ्चित्तु वक्ष्यामः । ‘नो’—इति प्रतिषेधः^२; ‘नु’—इति वाक्यपूरणः^३ । ‘अग्रमत्’ न शान्तम् । ‘दतः’ दन्तान् । ‘प्रपिष्टानां’ तण्डुलाना मिति शेषः ॥ ७ ॥

‘न अहिमत्’ । हिनोतेहिंसाकर्मणः^४ । न हतवान् ‘ततोऽर्वाचीनम्’ । वृहस्पतिप्रश्नमनादर्वाक् ‘शान्तम्’ । “तदेतन्निदानेनेति । इतिहास गुपसंहत्याधिदैवज्ञानाय प्राग्निता प्राप्तोऽस्येति ‘प्राग्निचम्’ । “अण्-प्रकरणे अग्निपदादिभ्यं उपसंख्यानम्”—इति^५ हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

“स यत्” । “यदेवाचेति । संसारखभावाद् ‘यदच’ किञ्चिदशान्तं ‘तत्’ ‘निर्मिमीते’ बहिष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । ‘अथ’ ‘अप उपसृशति’ अध्वर्युः । “अथेडां पशूनिति । पशुत्व मिडायाः प्रसिद्धम्^६; पशवश्च रुद्राद्रुचणीयाः; अतो रुद्रिये प्राग्निचे दत्ते अप उपसृशश्च ‘इडा मवद्यति’ ॥ ९ ॥

१—‘प्रसन्नः’—इत्येव ठ । २— निरु० १४. ३७. वा १३. ४. ६ ।

३— “नु इत्येषोऽनेककर्मा”—इत्यादि निरु० १. २. २ ।

४— निघ० ४. ३. ६४ । ५— पा० पू. १. ६७ सू० १ वा० ।

६—“पशवो वा इळा”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ४. ६ । तै० सं० २. ६. ७.

३ । इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे च (१२ क०) द्रष्टव्यम् ।

“स वै” । इडावदानार्थता सुपसार्गनस्य दर्शयति—‘खदत्’ ।
 “खद ख्यैर्घं हिंसायां च” । अल्पतरत्वादस्त्रिंशद् भ्रगाढबलम्,
 ‘निस्सरणवद्भवति’ ; इतरथा तु चतुर्गृहीतं महत्त्वाद्गाढं स्यादि-
 त्यभिप्रायः ॥ १० ॥

“स आच्यस्य” । —इति वचनाद् विकल्पः पूर्वेण सह ॥ ११ ॥

“तन्न पूर्वेण” । ‘इत्येव’—इत्यभिनयेन अध्वर्युसञ्चरं दर्शयति ।
 एव मेव अध्वर्युसञ्चरेण ‘तिर्यक् प्रजहीत’ । “ओ हाङ् गतौ” ।
 प्रगच्छेत् प्राग्निचम् ॥ १२ ॥

“तत्प्रतिगृह्णाति” । —इत्यत आरभ्य ब्रह्मत्वं प्राय आध्याय-
 समाप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

“अथापः” । ‘अथ परिचास्य पाचं’ “नाभि मासभते”—इति
 शाखान्तरात् तच्छेषः ॥ १७ ॥

“अथासौ ब्रह्मभागं” । —इत्याध्वर्यवम् । ‘प्रतिविदानः’ जानन्,
 एष मे भाग इत्याग्रयः । ‘पूर्वम् आस्ते’ ‘पर्याहार्युः’ पर्याहृतवन्तः ।
 ‘प्राग्नीत्’ प्राग्निवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘भागी’ । स्वीकृतेनैव
 यज्ञशेषं ‘गोपाययेति’ ॥ १८ ॥

“स वै वाचंयमः” । वाचं यच्छतीति^१ ‘वाचंयमः’^२ अस-

१—भा० प० ५० धा० ।

२—जु० आ० ७ धा० ।

३—“देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति”—इति का० औ० सू० २. २. १६ ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० २. ११. २ ।

४—“अग्नेरिति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्यथन्”—इति का० औ० सू० २. २. १८ ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० २. ११. ३ ।

५—“वाचि यमो व्रते”—इति पा० सू० ३. २. ४०, “वाचं यमपुरन्दरौ
 च”—इति पा० सू० ६. ३. ६६ ।

मन्धवचनादुपरमयति, एतद्भूतो वाचंथमः, ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं कासम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रस्थास्यामीति आ एतस्मात् 'वचसः' अध्वर्यु-वचनात् । अभिविधौ च आङ्, न मर्यादायाम् ; कुतः ? सन्धान-वचनात्^१ । 'विवृहन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'कृण्वन्ति' हिंसन्ति । 'ये मध्ये यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयया' पाकयज्ञार्हया विखलणया^२ 'इडया' 'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु ऊतगेषो भक्ष्यते, इडाऊतगेषो भक्ष्यते ; तेन पाकयज्ञार्हेत्युच्यते । "ब्रह्मा वा चत्विजां भिषक्तमः" अतिशयेन यज्ञस्य चिकित्सिता ; स हि प्रायश्चित्तर्यज्ञं भिषज्यतीत्यभिप्रायः । ततः किम् ? यद् वाचंथमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्दधाति' ; अन्यथा तु नैव सन्दधात् । 'यद्' यदि 'वावद्यमानः' पुनःपुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥ १९ ॥

"स यदि पुरा"^३ । —इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ २० ॥

"सं यत्राह" । —इत्यनुयाजप्रसवविधिः । "नात्र तिरोहितमिति । विस्पष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते— यस्मात् 'ते' तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राङ्', 'वृहस्पतये' च ; न मङ्गं मनुष्याय, 'तेन' कारणेन त्व मनुजया यज्ञादीनवपास्य^४ ॥ २१ ॥

"मनोजूतिः"^५ । 'मनः' च देवानां 'जूतिः' गन्त्री, 'जुषताम्'

१— 'सन्धवचनात्'—इति ज, भ्र ।

२—नैतत् पदं ङ-पुस्तके ।

३— "एतं त इति समिदामन्वितः प्रसौति"—इति का० औ० सू० २. २.

४— मन्वस्तु— वा० सं० २. १२, १३ ।

५— वा० सं० २. १३ । एष हि पूर्वमन्वस्यैवापरांशः ।

प्रीयतां दृष्यत्वाच्चेन । 'दृहस्पतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु'
 च । 'विश्वे' च 'देवाः' दृष्यन्तु, त्वयानुज्ञातेऽध्वर्यैः । तस्मादनुजा-
 नीहीत्यभिप्राय मासृक्ष्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह— "सर्वात्त्या-
 दह मेव सविता ; ततश्च 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यै । अतिसर्जने लोट् १ ॥
 १२ ॥ २ ॥ [७. ४.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये .

सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।

अत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथ अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

मनवे ह वै प्रातः । अवनुग्य* मुदक माजङ्गु^१र्यथेदं
पाणिभ्या मवनेजनायाहुरन्त्येवं तुस्यावनेनिजानस्य
मुत्स्यः पाणी ऽत्रापेदे ॥ १ ॥

सु हास्मै व्वाच मुवाद । विमृष्टि मा पारयिष्यामि
त्वेति कुस्मान्मा पारयिष्यसूत्यौघु ऽइमाः सुर्वाः प्रजा
निर्वोढा तुतस्त्वा पारयितास्मीति कथं^१ ते भृतिरिति ॥२॥

सु हीवाच । यावद्द्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्ता-
वन्नाष्टा भवत्युत मुत्स्य ऽएव मुत्स्यं गिलति कुम्भ्यां
मुग्रे विभरासि सु यदा तु मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ कर्षुं
खात्वा तुस्यां मा विभरासि सु यदा तु मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ
मा संमुद्रु मभ्यवहरासि तुर्हि वा ऽअतिनाष्टो भवि-
तास्मीति ॥ ३ ॥

शुश्रुद्ध भ्राषु ऽत्रास । स हि ज्येष्ठं व्वुर्द्धतेऽयेतिथीः

* 'अवनुग्य'-इति ज-पाठः, डा०-वेवरेणापि वृष्टः ।

† 'माजङ्गु'-इति क, ग ।

‡ 'कथं'-इति च ।

सुमां तुदौघु ऽआगन्ता तुन्ना नाव मुपकल्पोपासासै
सु ऽश्रौघ उत्यिते नाव मापद्यासै तुतस्त्वां पारयिता-
स्मीति ॥ ४ ॥

तु मेवं भृत्वा समुद्रु मभ्यवजहार । सु यतिथीं
तत्सुमां परिदिदेश ततिथीः सुमां नाव मुपकल्पोपा-
साञ्चक्रे सु ऽश्रौघ उत्यिते नाव मापेदे तः स मुत्स्य
ऽपन्यापुल्लुवे तुस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच
तेनैत मुत्तरं गिरि मुतिदुद्राव ॥ ५ ॥

सु होवाच । अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष
तं तु त्वा मा गिरौ सुन्त मुदकु मन्तुश्चैत्सीद्* याव-
द्यावदुदकु† समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासुीति सु ह
तावत्तावदेवान्ववससर्पं तदुध्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरव-
सर्पणं मित्यौघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहायेह
मनुरेवैकः पुरिशिशिषे ॥ ६ ॥

सुऽर्चञ्छाम्यंश्चचार‡ प्रजाकामः । तच्चापि पाक-
यज्ञेनेजे सु घृतं दूधि मुत्त्वामिक्षा मित्यप्सु जुहवाञ्चकार
ततः संवत्सरे योषित् सुम्बभूव सा ह पिब्दमा‡नेवोदे-

* 'मन्तुश्चैत्सीद्'-इति क । † 'यावदुदकु'-इति च ।

‡ 'चकार'-इत्यपि पाठो ङा०-वेवरेण दृष्टः ।

§ 'पिब्दमा'-इत्यपि पाठो ङा०-वेवरेण दृष्टः ।

याय तस्यै ह स्म घृतं पदे सुन्तिष्ठते तुया मिचावुरूणौ
सञ्जग्माते ॥ ७ ॥

ताः होचतुः कासीति । मनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूषेति
नेति होवाच यु ऽएव मा मुजीजनत तस्यैवाहु मस्मीति
तस्या मपि त्व मीषाते तुदा जज्ञौ तुदा नु जज्ञावुति-
त्वेवेयाय सा मनु माजगाम ॥ ८ ॥

ताः ह मनुखाचु कासीति । तव दुहितेति कथं
भगवति मुम दुहितेति या ऽअमूरप्स्वाहुतौरुहौषीर्घृतं
दुधि मुस्त्वामिक्षां ततो मा मजीजनथाः साशौरस्मि तां
मा यज्ञे ऽवकल्पय यज्ञे चेद्वै मावकल्पयिष्यसि बहुः
प्रजया पशुभिर्भविष्यसि या मु मया* काञ्चाशिष
माशासिष्यसे सा ते सुवा सुमर्द्धिष्यत ऽइति ता
मेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मध्युः ह्येतद्यज्ञस्य युद-
न्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तृयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिर्याम्बेनया काञ्चाशिष
माशास्तु सास्मै सुवा सुमर्द्धतु ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यद्विडा । स यो द्वैवुं विद्वानिडया
चरत्येताः द्वैव प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्राजायत

* 'या ममया'—इति च ।

† 'माशास्ते'—इति ग ।

याम्बेनया काञ्चाशिष माशास्ते सास्मै सर्वा समु-
द्घाते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशुवो वा ऽडुडा पाङ्गा वै
पशुवस्तस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वाङ्गं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुर-
स्ताद् भ्रुवायै निदधाति ताः होत्रे प्रदाय दक्षिणा-
त्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
मुनसस्पतिना ते हुतस्याश्रामीषे प्राणयेति ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
व्वाचस्पतिना ते हुतस्या*श्राम्यूर्जु ऽष्टदानायेति ॥ १५ ॥

एतद् वै मुनुर्विभयाञ्चकार । इदं वै मे तनिष्ठं
यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रुक्षांसि
यज्ञं नु हिःस्युरिति ता मेतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा
रुक्षोभ्य ऽडुत्येवं प्रापयत तथो ऽण्वैना मेषु ऽएतत्
पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽडुत्येव प्रापयतेऽथ यत्
प्रत्युक्षं नु प्राश्नाति नेदुनपङ्कतां प्राश्नान्तीत्येतद्वैनां
प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समुवद्यति । समुवत्ता मेव

* 'हुतस्या'-इति च ।

† 'प्राश्नान्ती'-इति च ।

सतीं तुदेनां प्रत्यक्षः होतरि श्रयति तयात्मञ्छ्रुतया*
होता' युजमानायाशिष माशांस्ते तुस्माद्दोतुः पाणौ
समुवद्यति ॥ १७ ॥

श्रयोपाश्रूपह्वयते । एतद् वै मुनुर्विभयुञ्चकारेदं
वै मे तुनिष्ठं यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
ऽइह रुक्षःसि यज्ञं नु हन्युरिति ता मेतत् पुरा
रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽदृत्येवोपाश्रूपाह्वयत तयो
ऽण्वैना मेषां ऽएतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽदृत्ये-
वोपाश्रूपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । उपह्वतः रथन्तरुः सह पृथिव्योप
माः रथन्तरुः सह पृथिव्या ह्वयता मुपह्वतं व्वामदेव्युः
सुहान्तरिक्षेणोप मां व्वामदेव्युः सुहान्तरिक्षेण ह्वयता
मुपह्वतं बृहत् सह दिवोप मां बृहत् सह दिवाह्वयता
मिति तुदेता मेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुप-
ह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपह्वता गावः सहुर्षभा ऽइति । पशुवो वा ऽइडा
तुदेनां परोऽक्ष मुपह्वयते सहुर्षभा ऽइति समिथुना
मेवैना मेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

उपहृता सप्तहोषेति । तुदेनाः सप्तहोषा सौम्येना-
धरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

उपहृतेडा तुतुरिरिति । तुदेनां प्रत्यक्ष मुपह्वयते
तुतुरिरिति सर्वुः ह्येषा पाप्मानं तुरति तुस्मादाह
तुतुरिरिति* ॥ २२ ॥

उपहृतः सुखा भक्ष ऽइति । प्राणो वै सुखा भक्षस्तुत्
प्राण मुपह्वयत ऽउपहृतः हेगिति तच्छुरीर मुपह्वयते
तत्सुर्वा मुपह्वयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपो ऽअस्मांश्
ऽइडा ह्वयता मिडोपहृतेति तदुपहृता मेवैना मेतत्सतुं
प्रत्यक्ष मुपह्वयते या वै सासीज्ञौर्वै सासीञ्चतुष्यदी
वै गौस्तस्माच्चतुरुपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरुपह्वयमानः । अथ नानेवोपह्वयते
ऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहृतेडोपहृतेत्येवोप-
ह्वयेतोपहृतेडेति† व्वेडोपहृतेति तुदर्व्याची मुपह्वयत
ऽउपहृतेडेति तत्पुराची मुपो ऽअस्मांश् ३ ऽइडा ह्वयता
मिति तुदात्मानश्चैवैतन्नान्तरेत्य॥न्यथेव च भवतीडोप-

* 'तुतुरिरिति'-इति च । † 'ऽअस्मांश् २॥'-इति च ।

‡ '०तोपहृतेडोपहृतेडेति'-इत्यपि वृष्टो डा०-वेवरेण ।

§ 'ऽअस्मांश् २॥'-इति च । ॥ '०वैतुनान्तरेत्य'-इति च ।

हतेति तत्पुनरर्वाची. मुपह्वयते तुदर्वाचीश्चैवैना
मेतत्पुराचीश्चोपह्वयते ॥ २५ ॥

मानवी घृतपदीति । मनुर्ह्येता मग्ने ऽजनयत तुस्मा-
दाह मानवीति घृतपदीति युदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत
तुस्मादाह घृतपदीति ॥ २६ ॥

उतु मैत्रावरुणीति । युदेव मित्रावरुणाभ्याः समग-
च्छत सु ऽएव मैत्रावरुणो न्यक्तो ब्रह्मा देवकृतोपह्वतेति
ब्रह्मा घोषां देवकृतोपह्वतोपह्वता दैव्या ऽअध्वर्युव
ऽउपह्वता मनुष्या ऽइति तद्दैवांश्चैवैतदध्वर्यु*मुपह्वयते
ये च मानुषा व्वत्सा वै दैव्या ऽअध्वर्यवोऽय य ऽइतरे
ते मानुषाः ॥ २७ ॥

यु ऽइमं यज्ञ मवान्ये. च यज्ञपतिं व्वर्द्धानिति । एते
वै यज्ञ मवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचाना ऽएते
ह्येनं तन्वत ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तुदु तेभ्यो निहृते
व्वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं व्वर्द्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा
भवन्ति स हि यज्ञपतिव्वर्द्धते तुस्मादाह ये च यज्ञपतिं
व्वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

उपह्वते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽअतावरौ देवी देव-
पुत्रे ऽइति । तुदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते युयोरिदः

* 'तद्दैवांश्चैवाध्वर्यु'—इति च ।

सुर्व मध्यपङ्क्तोऽयं युजमान ऽइति तद्युजमान मुपह्वयते
 तद्यद्वच नाम नु गृह्णाति परोऽक्षः च्छात्रशौर्यदिंडायां
 मानुषः ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयाद् व्यृहं वै तद्यज्ञस्य
 युष्मानुषं नेद् व्यृहं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न नाम
 गृह्णाति ॥ २६ ॥

उत्तरस्यां देवयज्याया मुपह्वत इति । तदस्मा ऽएत-
 जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं
 मिष्ट्याथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
 प्रजा भवन्त्यमुं लोके मात्मनैत्यथास्मिंस्लोके प्रजा यजते
 तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
 पशवो भवन्ति स पूर्वं मिष्ट्याथापरं यजते ॥ ३२ ॥

भुयसि हविष्कुरणा ऽउपह्वत ऽइति । तदस्मा ऽएत-
 जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं मिष्ट्याथ
 भुयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य
 हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया
 हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भुयो हविष्कुरणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि

पशुवो भवन्ति स पूर्वमिष्टाय भूयो भूय ऽएव हविष्क-
रोति ॥ ३५ ॥

एषा वा ऽआशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेय
मिति तद्यत् पशुनाशास्ते तच्छ्रिय माशास्ते श्रीर्हि
पशुवस्तुदेताभ्या मेवैतदाशीर्भ्याः सुर्वं माप्तं तुस्माद्वा
ऽएते ऽश्रुच्च हे ऽआशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म ऽइद्द् हविर्जुषन्ता मिति । तस्मिन्नुपहृत
ऽइति तद्यज्ञस्यैवैतत् सुमृद्धि माशास्ते यद्भि देवा
हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तुस्मादाह जुषन्ता
मिति* ॥ ३७ ॥

तां वै प्राञ्जन्त्वेव । नाम्नौ जुह्वति पशुवो वा ऽइडा
नेत् पशुनम्नौ प्रष्टणुजामेति तुस्मान्नाम्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव ह्ययते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्यौ
त्वद्य यत् पूर्वाङ्घ्रिं पुरोडाशस्य प्रशीर्यं पुरस्ताद् ध्रुवायै
निदुधाति यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमानस्य प्राशितं
भवत्यथ यत् प्रत्युक्षं नु प्राञ्जाति नेदुसस्थिते यज्ञे†
प्राञ्जानीत्येतदेवास्य प्राशितं भवति सुर्वे प्राञ्जन्ति सुर्वेषु
मे हुतासदिति पुञ्च प्राञ्जन्ति पशुवो वा ऽइडा पाङ्गा
वै पशुवस्तुस्मात् पुञ्च प्राञ्जन्ति ॥ ३९ ॥

* एतदगन्तरं "शतम् ७००" - इति ग, च ।

† 'जज्ञे' - इति क ।

अथ युच प्रतिपद्यते । .तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा
बर्हिषुदं करोति तदुच पितृणां* भाजनेन 'चतस्रो' वा
ऽश्रवान्तरदिशो ऽवात्तरदिशो वै पितुरस्तस्माच्चतुर्धा
पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषुदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यचाहोपहृते द्यावापृथिवी ऽइति । तदमीध
आदधाति तदमीत् प्राश्नात्युपहृता पृथिवी मातोप मां
पृथिवी माता ह्वयता ममिराम्नीधात् स्वाहोपहृतो
द्यौष्यितोप मां द्यौष्यिता ह्वयता ममिराम्नीधात्
स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदाम्नीधस्तस्मादेवं
प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ युचाशिष माशास्ते । तुज्जपति मयीद'मिन्द्र
इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् ।
अस्माकं सन्वाशिषः सत्या नः सन्वाशिष ऽइत्याशिषा
मेवेषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवाचऽत्विजो युजमानायाशिष
ऽआशासते ता ऽएवैतत् प्रतियुच्चात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ पविचयोर्माज्जयन्ते । पाकयज्ञियुयेव वा ऽएत-
दिडयाचारिषुः पविचपूता यदुत ऽऊर्ध्वं मुसःस्थितं
यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽइति तस्मात् पविचयोर्मा-
ज्जयन्ते ॥ ४३ ॥

* 'पितृणां'-इति च ।

† 'चतस्रो'-इति क ।

अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति । युजमानो वै प्रस्तरुः प्राणोदानौ पवित्रे युजमाने तुत् प्राणोदानौ दधाति तुस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“ममवे ह वै” । इत्यब्राह्मण मेतत्^१ । तत्रेडायां^२ मानवी मिडां देवतां वक्तुं “मानवी हतपदौ मैत्रावरुणीत्येतानि च निगदपदानि^३ व्याख्यातु मितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसक्त एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ।—

‘ममवे’ वैवस्वताय । तादर्थ्यं चतुर्थी^४ । अनेनेति हस्तादि अनेनेति, ‘अवनेग्यम्’^५ ; करणे कृत्यः^६ । ‘आजहुः’ आनीतवन्तः, परिचारकाः । ‘यथा’ ‘इदम्’ अधुना ‘पाणिभ्यां’ हस्तार्थं यदवनेजनं तस्मै ‘आहरन्ति’, तथा आजहुः । ‘तस्य’ मनोः प्रचाक्षयतः ‘मस्यः’ ‘पाणी’ प्राप्तः । भाविनोऽर्थस्य सिद्धार्थं देवतैव मस्य-रूपेणाजगाम ॥ १ ॥

१— तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ५. ८.) समासतानीडानिगदवाक्यानीडोन-
विंशकण्डिकादिषु, तैत्तिरीयसंहितायाश्च (२. ६. ७.) व्याख्यातानि,
प्रपञ्च स्मृतानि चाश्वलायनेन (श्री० सू० १. ८.) ।

२— ‘ततः प्रजायां’—इति ठ ।

३— ५३० पृ० ३-७ पं० ब्रह्म्याः ।

४— पा० २. ३. १३ सू० १वा० ।

५— ‘अवनेग्यम्’—इति ज, ठ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७० ।

“स चासौ” । ‘सः’ मत्स्यः ‘असौ’ मन्वे ‘वाचम्’ उदितवान् ।
 कीदृशीम् ? ‘विभृष्टि’ पुष्पीष्टि ‘मा’ माम् । ‘किमर्थम् ?
 ‘पारथिव्यामि’ । ‘पाञ्च रक्षणे’ । रक्षिष्यामि ‘त्वा’ ‘इति’ ।
 ‘कस्मात् ?’ इति भयहेतुः^१ प्रश्नः । वदतीति ‘असौचः’ उदकसङ्घातः ।
 स इमा भरतवर्षनिवासिनीः ‘प्रजाः’ निःशेषं वोढा, देशान्तरं
 प्रापयिता । तस्माद् भयहेतोस्त्वा पाञ्चयितासि ‘इति’ मत्स्यवचः ।
 ‘कथम् ?’ इति मनोः प्रश्नः । कथं तव ‘भृतिः’ भरणं पुष्टिः
 ‘इति’ ॥ २ ॥

“स होवाच” । ‘चुल्लकाः’ चुद्रकाः, अल्पकाः । ‘नाङ्गाः’—इति ।
 ‘गिहति’ । “गृ निगरणे”^२ । निगिरति^३ । ‘विभरासि’ । अध्ये-
 षणायाम्^४ छिड्ढर्थे लेट्^५ । विभ्रियाः, पुष्पियाः । एव मेव ‘अभव-
 हरासि’, ‘उपासासै’, ‘आपद्यासै’—इति^६ व्याख्येयानि । ‘अतिवर्द्धै’
 अतिरिच्य वर्द्धितास्मीति प्राप्ते । “यदाथद्योर्लिङ् उपसङ्ख्यानम्”^७,
 ततश्च “छिड्ढर्थे लेट्”—इति^८ यदायोगे लेट् । ‘कर्षूः’ खातिकाः^९ ।
 अतीतो नाङ्गान् नाग्रयित्वन् इति ‘अतिनाङ्गः’ ॥ ३ ॥

१— चु० प० ५५ धा० । रत्नयोरभेदः । “पार तीर कर्मसमाप्तौ”—इति
 चास्ति चु० प० ३७८ धा० ।

२— पा० सू० १. ४. २५ ।

३— तु० प० ११६ धा० ।

४— ‘निगरति’—इति ठ ।

५— पा० सू० ३. ३. १६१ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७ ।

७— ५२४८० १३५०, ५२५८० १५०, ५२५८० २५० द्रष्टव्याः ।

८— पा० ३. ३. १४७ सू० १वा० ।

९— पा० सू० ३. ४. ७ ।

१०— द्विष० ३. २३. ६, अमं० को० १. २. ३. २७, २. ७. २७, त्रिका०

२. ७. ६ । ‘खानिकाः’—इति ठ-पाठः । तत्र च त्रिका० २. १०. ६ ।

“शशङ्क” । शशङ्कब्धोऽत्र सामर्थ्यात् चिप्रवचनः । ‘शुषः’ महामत्स्यः, चिप्र मेव महामत्स्योऽत्रावर्तते इत्यर्थः । अथ कस्मात्स ग्रीष्म मेव महामत्स्यः संवृत्तः ? ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ ‘ज्येष्ठं’ वृहत्तमं ‘वर्द्धते’ ; सर्व एव हि जलचरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वा-दनाइत्वाच्च वृहत्तमं वर्द्धत इति श्रुतिवचनम् । ‘अथेतिथीम्’—इति मत्स्यवचनम् । अथ मपि समुद्र मभवद्भते ‘इतिथीम्’ इत्यभिनयः । तेन सङ्ख्याः समा^१ दर्शितवान् । इयतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी ‘इतिथी’ । इदम इशादेशः^२ छान्दसः । टित्वात् ऊीप्^३ । इयत्यस्तिथयो यस्यां सा इतिथीति केषुचित् कोषेषु । तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथी मिति प्राप्ते छान्दसो य-शब्द-व-शब्दोपः । ‘समाः’ संवत्सरः, ताम् ‘समाम्’, समाया मित्यर्थः । ‘तत्’ स इति सिङ्गर्थत्ययः । ‘सः’ पूर्वोक्तः ‘श्रौचः’ ‘आगन्ता’ ; ‘तत्’ तदा ‘नावम्’ उपकल्प्य, भाम् ‘उपासासै’ उपासीयाः । ‘श्रौचे’ ‘उत्थिते’ तां ‘नावम्’ त्वम् ‘आपसासै’ आरोहेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

“त मेवं भूत्वा” । यावतीनां पूरणीं ‘यतिथीं’ ‘परिदिदेश’ परिदिष्टवान्, आख्यातवान्, ‘ततिथीं’ तावतीनां पूरणीं ‘समाम्’, ‘नाव् उपकल्प्य’ मत्स्य मुपासितवान् । ‘श्रौचे’ च उत्थिते ‘नावम्’ अधिष्ठः । ‘तं’ च मनुं ‘स मत्स्यः’ ‘उप’ समीपे, नीः^४ ; एन मुपकर्त्थ मिति^५ सम्बन्धः । ‘आपुञ्जवे’ आगतः^६ । ‘तस्य’ मत्स्यस्य ‘शृङ्ग’ भवितव्यतथैव निष्पादिते ‘नावः पाशं’ प्रतिबद्धवान् ।

१—‘सङ्ख्यां समां’—इति ज, भ्र ।

२—पा० सू० ४. १. १५ ।

५—‘मुपकर्त्थामीति’—इति ज, ठ ।

३—पा० सू० ५. ३. ३ ।

४—‘नीचे’—इति ज, भ्र ।

६—‘अ’ आगतः—इति ज ।

‘तेन’ पात्रेण च ह मत्स्यः ‘एतम् उत्तरं गिरिम्’ हिमवन्तम्
अधिजगाम ॥ ५ ॥

“स होवाच” । मत्स्यवचनम् । पाक्षितवानस्मि त्वाम् ; अधुना च
‘वृषे’ ‘नावं प्रतिबध्नीष्व’ ; किञ्चापरम्— ‘गिरौ’ ‘सन्तं’ ‘त्वा’ त्वाम्
‘उदकम्’ ‘अन्तश्चैत्सीद्’ तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीद्, इदं
मस्माद्देशादित्यर्थः । कथं पुनस्तां नावं छिनत्ति ? ‘यावद्-यावत्’
अध्वनः ‘उदकं समवायात्’ एकैभावात्, ‘अव’ अधः ‘अयात्’
गच्छेत्, अवतरेदित्यर्थः ; ‘तावत्-तावत्’ त्व मपि तदेवोदकम्
‘अनु’ ‘अवसर्पांसि’ अवतरेः । ‘सः’ मनुः प्राप्ते काले ‘तावत्-
तावदेव’ अन्ववसृप्तः । येन च वर्तमाना मनुः अवसृप्तः, ‘तद्’ अद्यत्वे
‘अपि’ ‘एतत्’ ‘उत्तरस्थ गिरेः मनोरवसर्पणम्’—‘इति’, आङ्-
रिति शेषः । अवसृप्तोऽनेनेति ‘अवसर्पणम्’ ॥ ६ ॥

“सोऽर्चञ्छ्राम्यन्” । तपः तप्तवान् ‘प्रजाकामः’ । ‘तथापि’
‘सः’ मनुः ‘पाकयज्ञेन’ अनेन ‘ईजे’ इष्टवान्, इत्यादिभिः । ‘ततः’
तस्मात् पाकयज्ञादेव ‘संवत्सरे’ पूर्णं ‘योषित्’ मिश्रीभावात्मका
सम्भूता । ‘सा’ योषित् ‘पिब्यमाना’ पाकधर्मात्मिका ‘इव’ आह ।
पिवतेर्दकारप्रत्यययोगात् अकारप्रत्ययः ; तत्त्वेन साक्षादात्मगामि-
कसत्त्वादात्मनेपदे बलम्^१ ; नामधातौ । “पिव चरणे” । इत-
प्रभवत्वात् इतं खवन्ती ‘उदेयात्’ उद्गता, उदकादुत्थिता । एवञ्च
सुखिगधा पिब्यमाना येन, ‘तस्यै’ तस्याः ‘पदे इतं सन्निष्ठते स्या’ ।
‘तथा’ च ‘मिषावसृषौ’ कथं मपि सङ्गतौ ॥ ७ ॥

१—‘बलम्’—इति ठ । २—भा० प० ५२८ धा० । ‘पिव’—इति ठ ।

“ताः होचतुः” । ‘आवयोर्दुहितेति ब्रूव्य’—‘इति’ जचतुः । ‘अपि त्वं’ भागः, तं प्रार्थितवन्तौ । ‘तद्’ भागित्वं ‘वा जज्ञौ’ वा-शब्दः च-शब्दार्थे^१, जानातिस्व प्रतिपूर्वे द्रष्टव्यः ; प्रतिज्ञातवती च ; ‘न’ च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते, तावत् प्रतिज्ञातवती ; यत्र तस्याः किञ्चित् ताभ्यां ह्येतेति, एवं न प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

“तां हं मनुः” । ‘अजीजनथाः’ जनितवानसि । ‘आग्नीरस्मि’ आग्नीर्हेतुत्वादाशीः । ‘अत्र कल्पय’ सङ्गततया समर्थय, समर्थां कुर्व । ‘मया’ हेतुभूतया, मय्युपहृतयमानायाम् “उपहृतोऽयं यजमानः”—इत्येतेन^२ होत्ववचनेन ‘याम् आग्निषम् आग्नाभिव्यसे’ इति, ‘ताम्’ एतत् एतां मैत्रावरुणीं मानवीं घृतपदीं ‘मध्ये यज्ञस्य’ यज्ञ-स्थान्तः समर्थयन्^३ ‘प्रयाजानुयाजान् अन्तरा’ । इति इडायागः^४ ॥ ९ ॥

“तथार्चन्” । ‘तया’ सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनव्रतलक्षणं ‘तपः’ ‘आम्यन्’ कुर्वन्, ‘चचार’ । ‘तया’ हेतुभूतया । ‘इमाम् प्रजातिम्’ । प्रजायते इति प्रजातिः । ततो ‘याम्बेनया’—इत्यादि, तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

“सऽ वै पञ्चावत्ता” । उपस्तरणादिविशेषः ; शाखान्तरात् । ‘पशवो वा इडा’ पशुप्रभव-घृतादिप्रभवत्वात् पशवः इडा^५ ॥ १२ ॥

“स समवदाय” । प्रसन्ना ॥ १३ ॥

१—‘चिष्ब्दार्थे’—इति ठ, ढ ।

२— ५३१ ए० १ पं० ।

३— इडाशब्देनेडापात्या मवत्तं पुरोडाशदि इत्य मुथ्यते ।

४— तै० सं० २. ६. ७. ३ । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

“स होतुरिह” । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति ;
शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

“अथ होतुरिह” । ‘इह’-इति हेत्वन्तरम् ; शाखान्तरादेव ।
‘ओष्ठयोः’-इति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’ निलिम्पेदिति श्रुतिः^१ ;
शाखान्तरे तु— अथर मथर उत्तर मुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ?
द्रवत्वात् सन्निधानाददनीयत्वाच्च आज्यम् । तत्रापि “एतदेवैनां प्राप-
यते”—इति^२ इडा-निष्क्रयवचनादैः मेवाज्य मिति गम्यते ॥ १५ ॥

“एतद्भू वै मनुः” । निर्लेपार्थवादोऽयम् । ‘विभयाञ्चकार’
भीतः । ‘तनिष्ठम्’ तनुतमम् । ‘पाकयज्ञिया’ पाकयज्ञार्हा । मनुष्य-
प्रधानत्वात् मन्दतरवीर्यैत्यभिप्रायः । ‘यत्’ ‘इयम् इडा’ । ‘यत्’ ‘इह’
तनिष्ठे देशे ‘यज्ञं न हिंस्युः’, महत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः,
विभयत् । “ता मेतदिति । ‘ताम्’ इडाम् ‘एतद्’, यत् “ओष्ठयोर्नि-
लिम्पते”—इति वक्ष्यते^३, तत् ‘पुरा रक्षोभ्यः’ यावदेवोच्चैरुपज्ञानं
श्रुत्वा रक्षांसि नागच्छन्ति, तावत् ‘प्रापयत’ । “प्राणेष्वेव ह्ययते”—
इति वक्ष्यते^४, तं प्राणदेशं प्रापितवान् । “पुरा रक्षोभ्यः—पुरा
रक्षोभ्यः”— इति द्विवचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम्^५ ॥ १६ ॥

“अथ होतुः” । अवान्तरेडावदानं मेतत्^६ ॥ १७ ॥ .

“अथोपांशु” । अत ऊर्द्धं हौच मिडोपज्ञानं विधीयते ।
तदपि द्विविधम्,— उपांशु चोच्चैश्च । तत्र प्रथमं तावदुपांशूपज्ञानं

१— एतन्मन्त्रस्तथाख्यानञ्च तै० सं० २. ६. ८ इत्यथम् ।

२— ५२७ पृ० १७ पं० ।

३— ५२७ पृ० १८ पं० ।

४— ५३२ पृ० १३ पं० ।

५— पा० सू० ८. १. १, ४ ।

६— का० औ० सू० ३. ४. १० । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

युष्यते । उपपूर्वो ऋयतिरश्वनुज्ञायां वर्त्तते ; उपांश्वनुजानीते इत्यर्थः । “एतादिति । ‘विभथाञ्चकार’ भीतः, विभ्यत् । पूर्ववद् व्याख्या^१ । ‘इयं’ हि ‘इडा’ सर्वैः मृत्विग्यजमानैर्विभय्य भक्षणीया । तत्र चोनातिरेकाग्रज्ञानिवृत्तये परस्पर मनुज्ञातव्यम् । तच्चै- तस्याधारण मेवानुज्ञातं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरन्वारभ्यः करोति ॥ १८ ॥

“स उपंङ्गयते” । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां कि मापतितम् ? अत आह— “तदेता मेवैतदिति । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि, पृथिव्यादीनि च रूपाणि । ततश्च तस्या सुपङ्गतायां तान्युपङ्गतानि भवन्ति । तेषु चोपङ्गतेषु सा उपङ्गता भवतीत्या- धिदैविकीं विभूतिं स्थापयितुं तद्द्वारेणैवोपङ्गयते । तथा च ऋषिदाह— “तदेनां परोच सुपङ्गयते”—इति^१ । “उप मां रथन्तर मिति । यर्वच रथन्तरादिमयी-इडा-देवता, तां नार्हन्त्यनुज्ञाता मनुष्या भक्षयितुम् ; अतः सानुज्ञायते— “मा मिति । एतच्च तुल्यहेतुत्वात् सर्वेषां मृत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १९ ॥

“उपङ्गता गावः” । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ ‘प्राणः’ ‘शरीरम्’^२ ; इडाया एतद्द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । “अथोपांशूपङ्गयते”—इति यदुक्तम्^३,

१— ५३९ पृ० ८—११ पङ्क्तयो ऋचयाः ।

२— ५२८ पृ० १७ पं० ।

३— १३ कण्डिका ऋचया ।

४— ५२८ पृ० ४ पं० ।

तस्यावच्छेदार्थम्^१ “अथ प्रतिपद्यते”—इत्याह । तेनेत ऊर्द्धं यथा-
प्राप्तं सुखैर्वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

प्रसन्नाद्यतस्रोऽतःपरम् । “वत्सा वै दैव्या अध्वयवः”—इति^२
साक्षात्त्वं हविः सम्भवति ; अध्वर्युवदित्यभिप्रायः । इडाच्च भक्ष्यां,
भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयित्वन् अनुजानीते— “उपहृता दैव्या अध्व-
यव इत्यादिना^३ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्राप्यविशेषणानुज्ञाय, विशेषत आग्नीध्रं मनुजानीते— “उप-
हृते द्यावापृथिवी”—इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानु-
ज्ञायते । “उपहृतो यजमानः”—इति । यजमानस्य विशेषोपह्वानम् ;
परोक्षं^४ आग्नीरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्थां देवयज्याया
मुपहृत इत्यनुज्ञामात्रमिह श्रूयते, नाग्राह इति ; “यत्वाग्रास्यते,
तदनुज्ञातव्यम्”—इति अनुज्ञया आग्नीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च
यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव यजमान इति वाच्यः, न विशेष-
रूपेण देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तद् विसृष्टं प्रत्यक्षं मानुष
मित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

“उत्तरस्थाम्” । यदिहाया मुपहृतः, तत् ‘उत्तरस्थां देवय-
ज्याया मुपहृतः’; सापीडाया एव विभूतिरित्यभिप्रायः । “तदस्या
एतदिति । जीवनादीना मुत्तरेज्याहेतुत्वात् । उत्तरथा देवेज्या^५
जीवनादीनि लक्ष्यन्ते इति दर्शयति । यत्वाग्रास्यते, तत्रोपह्वानं

१— ‘तस्यावच्छेदार्थम्’—इति ज, भ ।

२— ५३० पृ० १० पं० ।

३— ५३० पृ० ८ पं० ।

४— ‘पारोक्षं’—इति ज, भ ।

५— ‘देवयज्या’—इति ठ ।

युक्त मिति गम्यमाना माग्निषं “परोच माग्नास्ते”-इति दर्शयति । एतेन “भूयो हविष्करणम्” आग्नास्त इति व्याख्यातम् ॥ ३०-३५ ॥

“एषा वा आग्नीः” । एषैव ; नातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायः । “तद्गत्यशूनिति । पशुगृहणं त्रियोपलक्षणार्थं मित्यभिप्रायः । “तदेताभ्या मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षण मेकं सुभयचाभिन्नम्, तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इज्याया बद्धं हविष्करणं भिद्यते^१ ; अल्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

“देवा म इदं हविः” । “देवा मे इदं हविः” ‘जुषन्ताम्’ सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य, ‘तस्मिन्’ अथ मनुज्जातः, सोऽस्य समृद्धता मित्यर्थः । “तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हवि-
र्जाषणद्वारेण यज्ञसमृद्धिफलं माग्नास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

“तां वै प्राश्नन्धेव” । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

“प्रांणेष्वेव” । तच्छब्दः समुच्चयार्थः । होचादियहणं प्रदर्श-
नार्थम्, ब्रह्माग्नीधयोरपि ; “पञ्च प्राश्नन्ति”-इतिवचनात्^२ । “अथ यत्पूर्वाद्धं मिति । पुनर्वचनं यजमानभागत्वज्ञापनार्थम् । “नेद-
संस्थित इति । नो संस्थिते ; प्राश्नातीति वचनाद्गम्यते । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘प्राश्रितं भवति’ इति । अग्नौऽङ्गाथ भक्षयति । “देवो वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽयम्”-इत्यनेन दर्शनेनावश्यं यजमानेन प्राश्ननीयं मित्यभिप्रायः ॥

“अथ यत्प्रत्यक्षं मिति । यजमानभागं मनुपहृतं न प्राश्नाति ; इडां नु विशेषत उपहृतां प्राश्नात्येव^३ । “नेदसंस्थिते”-इति ।

१-‘विद्यते’-इति ज, झ । २-५४२ ए० २० पं० ।

३-“उपहृतां प्राश्नन्ति युक्ताः, यजमानश्च”-इति का० ३. ४. २२, २३ ।

अद्यापि अनुयाजपत्नीसंयाजदेवता-नेच्छन्ते ; तास्वनिष्टास्वयुक्तं स्वय
मग्रन मित्यभिप्रायः । “एतदेवाख्येति । होमानन्तरं, मेव प्राश्रितं
भवतीत्यभिप्रायः । अन्ते तु प्रत्यच मेव प्राश्रिष्यति ; अप्राश्र-
माने यजमाने भागत्वव्यपदेशानुपपत्तेः । “सर्वे प्राश्रन्ति” इडा मिति
सम्बध्यते ॥ ३८ ॥

“अथ यत्र प्रतिपद्यते” । ‘यत्र’ काले होता ‘प्रतिपद्यते’
“इडोपहृता”-इत्येतं निगदम्, ‘तत्’ तदा ‘चतुर्द्धा’ कृत्वा पुरो-
डाशम् आग्नेयम् ; “आग्नेयं चतुर्द्धा करोति”-इति शाखान्त-
रात् । बर्हिषि षीदतीति ‘बर्हिषत्’ । यथा बर्हिषद् भवति,
तथा करोति ; बर्हिषि सादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्द्धाकरण आग्नेयस्य
पुरोडाशस्य ब्रह्महोचध्वर्यग्नौधां भव इति । एवं चतुःप्रकारं चतुर्द्धा,
अयजमानासुत्वारः प्राश्रन्तीत्येवं न पञ्च प्राश्रन्तीति विरोधः^१ ।)
‘तत्’ चतुर्द्धाकृतस्य बर्हिषः सादनम्, ‘अत्र’ दर्शपूर्णमासयोः ‘पितृणां’
भाजनेन’ हेतुना, क्रियत इति शेषः । पितृणां संविभागार्थं इत्यर्थः ।
किन्तु पितृभ्यो दौयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्सञ्ज्ञासामा-
न्याद् बर्हिस्सुम्भवाच्चात्र भक्तिमात्र मेतत् । तदाह— “चतस्रो वा
इति । “अवान्तरदिशो वै पितर इति । तासु हि पितृयज्ञेन तेभ्यो
दौयते । “तस्मादिति निगमः^२ ॥ ४० ॥

“अथ यत्राहोपहृते” । “तदग्नौध आदधाति” । आङ्पूर्वे

१— ठ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

२— ‘पितृणां’-इति ठ ।

३— का० औ० सू० ३. ४. १६-१८ । एन्मन्तोऽपि तत्रैव संस्मृतः ।

दधाति^१रन्यत्र स्थापने प्रयुक्तोऽत्र तर्पणे द्रष्टव्यः^२ । न चैष इडाभागः ; किं तर्हि ? अन्य एवाय मग्निद्भागः ; प्राग्निचक्षेडा च, यद्याग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन व्यपदेशात् । एतेन ब्रह्मभागयजमान-भायथोरपौडाव्यतिरेकः सिद्धः । “द्यावापृथिव्यो वा एष यदाग्नीधः” । अग्नि मिन्धे, दीपयति सन्नार्गणेति ‘अग्नीत्’ । अग्नि-समिन्धनादियोगादाग्नीधस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । “धूमेनामूं वृष्येमाम्”—इति^३ । धूमेन ‘अमूं’ द्याम्, वृष्या ‘इमां’ पृथिवी मिति । द्यावापृथिव्यौ आग्नीधः ; तस्मिन् भक्षणा-दिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

“अथ यत्राग्निषम्” । ‘यत्र’ काले ‘आग्निषम्’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्थां देवयज्यायाम्”—इति^४ होता ‘आग्नास्ते’, ‘तत्’ तदा ‘जपति’ । कः ? यजमानः ; आग्निषां तदर्थत्वात्^५ ;— “तद्या

१— जु० उ० १० धा० । २— का० औ० ३. ४. १६ सू० टीका ३० ।

३— “भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति दिवं जित्वन्त्यमयः”—इति ऋ० सं० १.

१६४. ५१ ।

४— ५३१ ए० १ पं० द्रष्टव्या ।

५— “आग्नास्ते मदीय मिति यजमानो जपति”—इति का० औ० सू० ३.४. २१ । मन्वस्य वा० सं० २. १०. १ ।

६— तदिडाप्राशनपद्धतिस्त्वेवम् ।— अर्धयुः इडापार्श्वीं गार्हपत्ये प्रतप्य तस्यां स्थाव्या एवोपस्तीर्य पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावधति । ततः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा होत्रे इडां प्रदाय, हस्तेनापि मुञ्चन्, होतारं प्रदक्षिणीकृत्य, होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य, होत्रा समर्पिता मिडां प्रतिगृह्य, इडाया एव खुवेखान्य मार्दाय होतुः प्रादेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे च खुवेखैवानक्ति । ततो होतुर्हस्ते इडाया एवं पश्चा-

एवाचर्त्विजो यजमानायाग्निष आग्राशते, ता एवैतत्प्रतिगृह्णान्मन्
कुरुते”-इतिवाक्यशेषात्^१ ॥ ४२ ॥

“अथ पवित्रयोः” । ‘पवित्रयोः’ पवित्राभ्या मिति विभक्ति-
व्यत्ययः । कुतः ? “पवित्रपूताः ०—० तनवामहे”-इतिवाक्यशेषात्^२ ।
‘मार्जयन्ते’^३ । “ऋजू ग्रीवास्तङ्कारयोः” । चौरादिकत्वादिषु^४ ।
शोधयन्त्यात्मान मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

“अथ ते पवित्रे” । “यजमानो वै प्रस्तरः” ; इतरस्माद्दर्शिष
उत्सृष्टतरत्वात् । “प्राणोदानौ पवित्रे” ; द्वित्वात् । ‘अपिसृजति’
संसृजति^५ ॥ ४४ ॥ ३ ॥ [८. १.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कचितीशितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इत्याचार्य-श्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वत्त मवद्यति । होता च पञ्चम मवदानं स्वय मेवादत्ते । तत इडोप-
हृतेति होत्रा पच्यमाने आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा ब्रध्न पिन्व-
स्वेतिमन्त्रान्तेऽध्वर्युर्बर्हिषि निदधति । ततो यजमान आग्नेयादि-
विदिक्षु चतुरो भागान् निधाय, प्रदक्षिण माग्नेयस्थानादीरभ्य, इदं
ब्रह्मणः, इदं होतुः, इद मध्वर्योः, इद माग्नीध्रस्येति ऋत्विगभ्य आदि-
शति । ततोऽपसव्यादिकर्मान्ते सर्वे प्रणीतोत्करावन्तरेण निष्क्रम्य,
समर्षणक्रमेण भक्षयन्ति । यजमानोऽपि पञ्चमं भागं भक्षयतीति ।

१— ५३३ पृ० १४ पं० ।

२— ५३३ पृ० १७ पं० ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ४. २४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. २२. २ ।

४— बु० उ० ३१५ धा० । ; ५— पा० सू० ३. १. २५ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ४. २५ । तन्मन्त्रोऽपि तत्रैव संसृतः ।

ते वा ऽएते ऽउल्मुके . ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो
यातयांमेव, वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञ
मूहिवान् भवत्ययातयाम्न्यनुयाजांस्तनवामहा ऽइति
तुस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसुःस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्नि माष्याय-
यन्त्ययातयामानं कुर्वन्त्ययातयाम्नि यदुत ऽज्ज
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽइति तुस्मात्
पुनरनुसुःस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । समिन्ध ऽएवैन मेतत्
समिद्धे यदुत ज्ज मुसःस्थितं यज्ञस्य तुत् तनवामहा
ऽइति तुस्मात् समिध मभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताः होतानुमन्त्रयते । एषा ते ऽअग्ने समिक्त्या
व्वर्द्धस्व चा च ष्यायस्व व्वर्द्धिषीमुहि च व्वय मा च
ष्यासिषीमहीति तद्यथैवाद्ः समिद्धुमानायाम्बाहैव
मुवैतदुन्वाह तदेतद्भोतुः कुर्म स यदि मुन्येत न होता
व्वेदेत्यपि स्वयु मेव युजमानो ऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सुमार्ष्टि । युनुत्तयेवैन मेतद्युक्तो यदुत ऽज्ज
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुद्वादिदिति तुस्मात् सुमार्ष्टि सकृत्-
सकृत् सुमार्ष्टि चिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सुमृजन्ति
नेत्तथा करवाम यथा देवेभ्य ऽइति तुस्मात् सकृत्-सकृत्

सुम्नार्ध्याजामितायै जामि ह कुर्वाद्यत् चिः पूर्वं चिरुपरं
तस्मात् सकृत्-सकृत् सुम्नार्धि ॥ ५ ॥

स सुम्नार्धि । अग्ने व्याजजिद् वाजं त्वा ससृवाऽसं
वाजजितः सुम्नाज्मूर्ति* सरिष्यन्त मिति वा ऽअग्र
ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि† भवत्यथाच ससृवाऽस
मिति ससृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह ससृवाऽस
मिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता
ह्वयति याभ्य ऽएषु यज्ञुस्तायते सर्वा वै तत्ता ऽइष्टा
भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वयैतत्पुत्रैवानुयजति
तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ यदनुयाजान् यजति । छन्दाऽसि वा ऽअनुया-
जाः पशवो वै देवानां छन्दाऽसि तद्यथेदं पशवो युक्ता
मनुष्येभ्यो बृहन्त्येवं छन्दाऽसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति तद्यच्च छन्दाऽसि देवान्समतर्पयन्त्य छन्दाऽसि
देवाः समतर्पयंस्तदुत्तत् प्रागभूद्यच्छन्दाऽसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं मुवाक्षुर्यदेनान्समतीठपन् ॥ ८ ॥

अथ यदनुयाजान् यजति । छन्दाऽसि वा ऽअनु-
याजाञ्छन्दाऽस्यैतत्सन्तर्पयति तस्मादनुयाजान् यजति

* 'सुम्नाज्मूर्ति'—इति क, 'ग ।

† 'तर्हि'—इति च ।

तस्माद्येन व्वाहनेन धावयेत्तुद्धिमुच्य ब्रूयात् पायय-^{*}
 तैनत्सुहितं कुरुतेत्येषु ऽउ वाहनस्यापह्ववः ॥ ९ ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कुनिष्ठं छुन्दः
 सुज्ञायत्री प्रथमा छुन्दसां युज्यते तदु तुद्दीर्येणैव युच्छेनी
 भूत्वा दिवः सोम माहरत्तदुयथायथं मन्यन्ते यत्कुनिष्ठं
 छुन्दः सुज्ञायत्री प्रथमा छुन्दसां युज्यते ऽथाच यथा-
 यथुं देवाञ्छुन्दाःस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्यापवस्यसमुस-
 दिति ॥ १० ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको
 बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतुल्लोक ऽश्रोषधीर्दधाति ता
 ऽइमा ऽअस्मिन्लोकं ऽश्रोषधयः प्रतिष्ठितास्तुदिदं सुर्वं
 जुगदस्यां तेनेयं जुगतौ तज्जुगतौ प्रथमा मकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नुराशुःसः द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं वै नुरा-
 शुःसः प्रजा वै नुरस्ता इमा अन्तरिक्षं मुनु वावद्युमानाः
 प्रजाश्चरन्ति यद्वै व्वदति शुःसतीति वै तुदाहुस्तस्मा-
 दन्तरिक्षं नुराशुःसोऽन्तरिक्षं मु वै चिष्टुप्तत् चिष्टुभं
 द्वितीयां मकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथाम्भिरुत्तमः । गायत्री या अग्निस्तुज्ञायत्री मुत्तमा
 मकुर्वन्नेवं यथायथेन क्लृप्तेन छुन्दाःसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मा-
 दिदं मुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

* 'पायय'-इति च ।

† 'अस्मिन्लोक'-इति च ।

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देव मिति सर्वेषु
होता देवानां वै देवाः सन्ति छुदाःस्येव पशुवों द्येषां
गृहा हि पशुवः प्रतिष्ठो हि गृहाःकुन्दाःसि वा अनु-
याजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देव मिति
सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

व्वसुवने व्वसुधेयस्येति । देवताया एव व्वषट्
क्रियते देवतायै ह्ययते न वा ऽश्रुच देवतास्यनुयाजेषु
देवम्बर्हिरिति तत्र नामिर्नेन्द्रो न सोमो देवो नुराशुःस
ऽइति नात ऽएकञ्चन यो वा ऽश्रुचामिर्गायत्री सु निदा-
नेन ॥ १५ ॥

अथ युद्वसुवने व्वसुधेयस्येति .युजति । अग्निवुं
व्वसुवनिरिन्द्रो व्वसुधेयोऽस्ति वै छुन्दसां देवतेन्द्राम्नी
एवैव मु हैतुदेवतायाः एव व्वषट् क्रियते देवतायै
ह्ययते ॥ १६ ॥

अथोत्तमं मनुयाजु मिष्ठा समानीय जुहोति प्रया-
जानुयाजा वा एते तद्यथैवादः प्रयाजेषु युजमानाय
द्विषुन्तं भ्रातृव्यं बलिः हारयत्युचु* ऽश्राद्यं बलिः
हारयत्येव मुवैतुदनुयाजेषु बलिः हारयति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

“ते वा एते उल्लुके” । अनुयाजब्राह्मण मेतत् । “अथाग्निं कल्पयति”—इत्यस्मिन् क्रमे उल्लुके द्वे ‘उदूहन्ति’ ऊर्द्धं नयन्ति, अग्निः पृथक् कुर्वन्ति, अतिग्यजमानाः । साचादध्वर्युः, इतरे तदनुज्ञानेन । अथ कस्मान्न बहव एव साचादुदूहन्ति ? एकेनो-दूहनेनैकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा सानुयाजयजने तेषां स्व-व्यापारापेक्षं बलम्, एव मुदूहनेऽपीति गम्यते । किमर्थं मुदू-हन्ति ? ‘अनुयाजेभ्यः’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयो रूपयोगः ? इति चेत्, ‘यातयामा’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाज-काले अग्निर्भवति । ‘देवेभ्यः’ यस्माद् ‘यज्ञ मूढवान् भवति’, ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षमः स्यात् । आभ्यां प्रागुक्तीताभ्यां पुनः संसृष्टाभ्याम् अगतवीर्यो भविष्यतीत्यभिप्रायः । अतएवाग्निकल्पन-काले उदूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उल्लुके उत्सार्थं देव-यागायाग्निं कल्पयतीति हि तत्र युज्यते ॥ १ ॥

“ते पुनरनु” । अनुयाजेभ्य उल्लुके उत्सार्थं देवयागेऽतीते पश्चात् ‘संसर्गयन्ति’ सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

“अथ समिध मभ्या” । उल्लुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

“तां होता” । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “एषा ते”—इत्यनयत्वात्, “समिध्यते”—इत्येतदादिभ्यां दाभ्या माह । “तदेत-

१— पुरस्तात् ३. ३. १२ (२१७ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— ‘उल्लुकम्’ प्रज्वलत् कालम् । अम० को० २. ६. ३० ।

३— ‘मुदूहनम् ?’—इति ठ ।

४— ‘संसृष्टाभ्याम्’—इति ठ ।

५— वा० सं० २. १४. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादेव मनुमन्त्रणात्मकं-कर्म होतुः, नाध्वर्योः । 'स यज-
मानः' 'होता न वेद इति मन्येत', तदा 'स्वय मय्यनुमन्त्रयेत्' ॥ ४ ॥

“अथ सम्पार्ष्टि” । सम्पार्ष्टिं दाभ्या मुच्यते^१ ॥ ५ ॥

“स सम्पार्ष्टि” । 'ससृवान्'^२ ससृतवानिति प्राप्ति तकारलोपः^३ ॥ ६ ॥

“अथानुयाजान्” । (न चैष इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवाय
मग्नीद्भागः, प्राश्निचं च इडा च यज्ञाग्नीध आदध्यात्^४) अथानु-
याजविधिरूपक्रान्तः, तस्मात् “अनुयाजान् यजति”—इत्युपसंहरि-
ष्यते । 'या वा एतेन'-इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

“अथ यदनुयाजान्” ।—इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः ।

“हृन्दाःसीति । यदा हृन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अथोत्तरकासं देवैश्च-
न्दांसि तर्पितानीतीतिहासः । त मधियज्ञं योजयति^५— 'तत्-
'अतः' अनुयाजेभ्यः 'प्राक्' वृत्त मधियज्ञम् ।' किं तत् ? यश्चहृन्दो-
भिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ खिष्टहृन्दान्
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्य द्वितीयावृत्तं देवैश्चन्द्रसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः ;
तदर्थं मनुयाजा इज्यन्त इति दर्शयन्नाह— “अथ यदनुयाजान्
यजतीति ॥ ९ ॥

१— वा० सं० २. १४. २, ३ । का० औ० सू० ३. ५. ३, ४ ।

२— पुरस्तात् ४ ४ १५ (३०७ ए०) इत्यथम् ।

३— “'ससृवांसं' सरन्तम् । स्र गतावित्यस्मात्स्रिट्, तस्य क्त्वाः”—इति,
'ससृवांसं' प्राप्तवन्तः”—इति च ऋ० सं० सा० मा० ।

४— ज-पुस्तकेऽयं मधिकः पाठः ।

५— 'त मधियेयं यज्ञं योजयति'—इति ठ ।

“स वै खलु” । उत्तरस्यां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीं वक्ष्यते अस्यां . तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारण माह— “तद्दे” —इति । तत्र सामिधेनीषु ‘कनिष्ठम्’ अक्षरसङ्ख्याया अल्पतमं ‘कन्दः’ ‘गायत्री’ ‘प्रथमा कन्दसां’ यज्ञेषु ‘युज्यते’ । ‘तत्’ तेन ‘वीर्येण’ ‘यच्छेनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्’ । यच्च ‘अयथायथं’ अयथास्यं स्थानविपर्यासं ‘मन्यन्ते’ विद्वांसः । ‘यत्’ जगत्यां परिमाणतो ज्येष्ठाया मेव तिष्ठमानाया मत्पाचरा ‘गायत्री प्रथमा युज्यते’, तद् ‘यथायथं’ कर्तुं मिह ‘अनुयाजेषु’ ‘देवाः’ जगतीं प्रथमाम् ‘अकल्पयन्’ । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः । किमर्थम् ? “नेत् पापवस्यस मसत्” “पापं” ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्, नत् पापक मेव, ‘वस्यसम्’ प्रशस्यतरं, यत् “नेत् असज्” ; तदनुकाराच्च प्रजास्रपि यत्पापं विपत्तबन्धुकर्मादिना, तद् ‘वस्यसं’ वसुतरं, प्रशस्यतर मितरस्मादपापान्माभूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथ मत्राकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं यष्टव्या, किम् बर्हिषा ? एतदाशङ्क्य बर्हिषो जगतीं वक्तुं बर्हिः-शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह— “स वै खलु”—इति । ‘अयं वै लोको बर्हिः’ येयं बर्हिराख्या देवताचेज्येते, एषा अयं लोकः । कथम् ? । परिवृद्धो हि सः । एव मपि जगती-शब्देनैव युक्तम् ‘अयं लोको बर्हिः’ यष्टुम्, किं बर्हिः-शब्देन ? अत आह— “श्रोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक श्रोषधीर्दधातीति । बर्हिः-शब्देन जगत्या मपीज्यमानाया मयं गुणो सम्भूत इत्यभिप्रायः । यद्यसं लोको बर्हिः, बर्हिः प्रथमं मिज्यते, ततः कथं यथायथं कदापि

कल्पितानि भवन्तीत्यत आह— “तदिदं मिति । अथ मेव लोको जगत्सम्बन्धात् ‘जगती’; ततश्चास्मिन् लोके बर्हिषौष्यमाने जगती इन्द्रसां प्रथम मिष्टा भवतीत्यथायथपरिहारः । “तञ्जगतीं प्रथमा मिति । “यद्बर्हिः प्रथम मयजन् देवाः, तञ्जगतीं, प्रथमा मकुर्वन्नेवं यथायथ मकुर्वन्”—इतीतिहासशेषस्य पूर्वेण सम्बन्धः । “तथो एवैष यद्बर्हिर्यजति, तञ्जगतीं प्रथमां करोति, ततश्चापापवत्स्यसं यथायथं करोति”—इति चोपसंहार इतिहासस्य द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

“अथ नराग्रसं” । नरः प्रजाः शंसन्ति वदन्त्यस्मिन्निति ‘अन्तरिचं नराग्रसं’ । ‘अन्तरिचं सु वै चिष्टुप्’; मध्यमत्वादेकादश-भागत्वाच्च । दश दिशः, आत्मनैकादश; रुद्रसम्बद्धादा^१ । इहापि तथेवेतिहासोऽधियज्ञे उपसंहारार्थः । “यन्नराग्रसं मयजन्, तत् चिष्टुभं द्वितीया मकुर्वन्; यन्नराग्रसं यजति, तच्चिष्टुभं द्वितीयां करोति”—इति ॥ १२ ॥

“अथाग्निरुत्तमः” । अत्र यष्टव्य इति शेषः । “गायत्रौ वा अग्निः” राम्नेथी हि ॥ १३ ॥

“देवान् यजेत्येव” । बर्हिरादिषु यष्टव्येषु बर्हिर्यजेत्यादिरूपेन्द्र-याज्यावचने चेदं मुच्यते । ‘देवान्’—इति बहुवचनान्तेन देवग्रन्थे-नाध्वर्युः प्रेष्यति; न बर्हिर्यजेत्यादिना । होतापि सर्वत्र ‘देवं देव मिति’ आह, न बर्हिराद्येव केवल मित्यर्थः^२ । ननु चोत्तरयोर्देवो

१— एकादश रुद्राः, ते च मध्यस्थाना इति याज्ञीयनिरुक्तादौ प्रसिद्धाः ।

२— “अतिक्रम्याश्चाव्याह देवान् यजेति, यज-यजेत्युत्तरौ, देवान्-देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दाद्, विद्वत्तिदर्शनात्”—इति का०श्रौ०सू०३.५.६-६ ।

देव इत्याह, न देवं देव मिति^१? सत्यमेवम् । यथाप्राप्ते
 त्वनुवदित्ये 'देवं'-शब्दाद्दीप्साद्विर्वचनमेतत्^२ प्रातिपदिकनिर्देश-
 मात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिंरादिषु वक्त्रव्येषु देवान्
 आह? यस्माच्छब्दोदेवव्या अनुयागाः, 'हन्दांसि' च 'देवानां
 देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरः; अतः हन्दो वा गायत्र्या-
 दिवा 'तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह' ।—इत्येतमर्थं 'देवानां
 वै देवाः सन्ति'—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि'—इति देव-
 लोपपत्तिः । पशूनाञ्च साक्षाद्देवत्वमसिद्धमिति 'गृहा हि
 पशवः'—इत्याह । गृहभोगाः पशुमत^३ एवेति 'गृहाः पशवः' ।
 गृहाणा मयसिद्धं देवत्वमिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'—इत्याह ।
 प्रतिष्ठित्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यद्य यस्य
 शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । "तस्माद्
 देवान् यजेत्याह"—इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

"वसुवने वसुधेयस्येति" । अनुयाजेषु^४ सर्वेषु होताहेति
 सम्बन्धः । "देवताया एवेति । कण्डिकादयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थ-
 व्याख्यानम्^५; तस्योपक्रमः— सर्वैरेव यागे 'देवतायै एव' होत्रा

१— इह प्रथमो बर्हिंर्यागः, तत्र 'देवम्'—इति समासज्ञातम्; द्वितीयो
 नराशंसयागः, तृतीयस्तु खिष्टकृदभियागः, तत्रोभयत्रैव 'देवः'-
 इत्यासनात् । तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २, ३, मन्वा द्रष्टव्याः ।

२— पा० सू० ८. १. ७ । ३— 'पशुमन्त'—इति उ ।

४— नाख्येत्तत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— विशेषव्याख्या साधारणव्याख्या चेति व्याख्याद्विविधमिहाभिप्रेतम् ।
 तदिह विशेषव्याख्योपक्रान्ता, परकण्डिकायां समापयिष्यते; तत-
 स्तस्या एव भाष्यान्ते साधारणव्याख्या चाभिधास्यते ।

‘वषट् क्रियते’ । ‘देवतायै’ एवाध्वर्युणा ‘ह्यते’ । एतदुचितम् ।
 ‘अत्र’ तु ‘अनुयाजेषु’ प्रसिद्धा ‘देवता’ ‘न अस्ति’; बर्हिराश्रं-
 सयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्रेषु गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘वसुवने’-
 ‘वसुधेयस्य’—इतिशब्दाभ्या मग्नि मिन्द्रञ्चोपादाय, ताभ्यां बर्हि-
 रादौनुपलक्ष्य इन्द्रान्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता,
 अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

“अथ यद्” । ‘अग्निर्वै वसुवनिः’ । वसु हविर्लक्षणं वनति भजति,
 इतरद्वा यजमानेभ्यो ददद्भजतीति ‘वसुवनिः’ । ‘इन्द्रो वसुधेयः’ ।
 वसूनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति ‘वसुधेयः’, वसूनि वा दधाति
 ददातीति वा ‘वसुधेयः’ । “कृत्यल्युटो वञ्जसम्”—इति कर्त्तर्यधि-
 करणे वा कृत्यः । ततः किन्देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।
 ननु चात्र जगत्यादिभ्यश्चन्दोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्त्तव्य
 मिन्द्रान्योः किं मापतितम् ? नैष दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्ध-
 देवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्येव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरा-
 दिभिः । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽसम्बद्धाभ्या
 मित्यत आह—“अस्ति वै ह्रन्दसा मिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठतया
 वाचा हृदास्यभिव्यज्यन्त इति ‘इन्द्राग्नी एव देवता ह्रन्दसाम्’ ।
 ततश्चाधिष्ठात्र्या देवतया शक्यान्यात्मरूपापन्नानि जगत्यादीनि
 लक्षयितुम् । एव मपि ‘वसुवने!’—इत्यामन्वितान्तम्, ‘वसुधे-
 यस्य’—इति षष्ठ्यन्तम् ; ते कथम् ‘बर्हिर्वेतु’—इतिप्रथमान्तेन

१— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

२— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १-३ । तै० सं० २. ६. ६. ११ ।

बर्हिंरादिना सम्बन्धेते ? नैष दोषः । “एव सु हैतदिति । भ्रुवं हे
 अयेते विभक्तौ व्यत्ययेन^१ चतुर्थ्यवृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव
 सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः ; कथं तर्हि ? बर्हिर्वेतु वसुवनि-वसु-
 धेयाभ्यां वौषडिति बर्हिंरात्मिका जगती पिबत्वाज्यम्^२ । तस्यै
 एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्याया मुपपद्येताप्यथ मर्थः,
 ग्रैषे तु वषट्कार एव नास्ति,— “देवं बर्हिः०—० वसुवने वसुधेयस्य
 यज” —इति^३, तत्र कथं मेकवाक्यता स्यात् ? नैष दोषः ; तस्यापि
 हि यास्त्राचार्येण “वसुवननाय च वसुधानाय च”— इति तादर्थ्य-
 चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता^४ । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्था
 वक्तव्यः । हे भगवन् ! ‘वसुवने’ अग्ने ! कन्दर्षो देवतां ! त्वदात्मकं
 त्वदनुगृहीत मेतद् ‘देवं-बर्हिः’-शब्दकं कन्दः, ‘वसुधेयस्य’ इन्द्रस्य
 स्वरूप मधिष्ठाय ‘वेतुः’ इति । एव मपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तन-
 माप्तादेव देवतायै वषट् क्रियत, इत्यभिप्रायः ।— एवं तावदन्तरो-
 ऽर्थः ॥ हे ‘वसुवने’ अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशंस्यस्याज्यभागस्य ‘वेतुः’ देवं
 बर्हिः । —इति वाङ्मोऽर्थः ॥ १६ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— मन्त्रस्यस्य ‘वेतुः’-पदस्यार्थोऽयम् । यास्त्राचार्यस्तु ‘वीताम्’-इत्यस्य
 ‘पिबेतां कामयेतां वा’-इति द्विविधोऽर्थ उक्तः (निर० ६. ४. १०.) ।
 “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते, पशुना मन्थतः, पृषदाज्येनानुयाजाः”—इति
 हि तै० सं० ६. ३. ११. ७ ।

३— वा० सं० २८. १२ । का० औ० सू० १६. ६. १२ ।

४— निर० ६. ४. १० । ‘यजेति सम्यैषः’-इति तत्र तच्छेषः ।

“अथोत्तमम्” । “प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्राणादनपेतः
‘प्रयाजः’, अपानादनपेतः ‘अनुयाजः’ इति; ‘प्राणा वै’ प्रयाजा
अपाना अनुयाजाः”-इति^१ । प्राणापाननिवृत्तौ समानयनेन
भवितव्य मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनास्य विक्रमादित्यभूपतेः^२ ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम्^३ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञेषु
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१- निरु० ८. इ. ७ । “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः × ×
× ऊर्वांसि वै प्रयाजाः ऊर्वांस्यनुयाजाः × × × ऋतवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः × × × प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु-
याजाः × × × आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः ×
× × आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्”-इति ।

२- ‘विक्रमार्कस्य भूपतेः’-इति, विक्रमस्य क्षितीश्रुतुः’-इति च पाठौ ।

३- ‘व्याख्यच्छतपथश्रुतिम्’-इति च बड्भ ।

४- ‘काण्डि १११’-इति क, ग; ‘काण्डिकासङ्ख्या १११’-इति च । तत्र
१ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० २२ क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० २७ क० ।
तदासां सङ्कलनया १११ काण्डिकाः श्रुता इह षष्ठे प्रपाठके श्रुति मिति ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वै सुचौ व्यूहति । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जेषं
व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुह्वं प्राचीं दक्षिणेन
पाणिनाग्नीषोमौ त मुपनुदतां योऽस्मान् हेष्टि यं च
व्वयं द्विषो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रती-
चीः सव्येन पाणिना युदि स्वयं युजमानः ॥ १ ॥

युद्युः अर्धर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जयत्वयं
युजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ त मुप-
नुदतां यु मयं युजमानो हेष्टि युश्चैनं हेष्टि व्वाजस्यैनं
प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्या मग्नीषोमीयः हि
पौर्णमासुः हविर्भुवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जेषं

व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्रामी त मुपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि युं च व्वयुं द्विषो व्वाजस्यैनं प्रसवेना-
पोहामीति यदि स्वयं युजमानः ॥ ३ ॥

यद्यु अश्वर्युः । इन्द्रान्योरुज्जिति मनुज्जयत्वयं युज
मानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्रामी त मुपनुदतां
यु मयं युजमानो द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवे-
नापोहामीत्यमावास्याया मैन्द्राम्नु ह्यामावास्यु हवि-
र्भुवत्येवं यथादेवतं ब्यूहति तद्यदेवं ब्यूहति ॥ ४ ॥

युजमान एव जुहू मनु । योऽस्मा अरातीयति सु
उपभृत मनु प्राञ्च मेवैतद् यजमान मुदूहत्यपाञ्चं त
मुपोहति योऽस्मा अरातीयत्युत्तैव जुहू मन्वाद्य
उपभृत मनु प्राञ्च मेवैतदत्तार मुदूहत्यपाञ्च माद्य
मुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । समानु एव कर्मन् व्याक्रियते तस्माद्
समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते इदद् हि चतुर्थे
पुरुषे तृतीये सुङ्गच्छामह इति विदेवं दूष्यमाना
जात्या आसत एतस्माद् तत् ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति । यया देवेभ्यो हौषीद्
यया यद्नु समुतिष्ठिपत्तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति
तस्माज्जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स समनक्ति । व्वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते
वै चयां देवां. यद्दुसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्ये-
वैतुदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधि मभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदा-
श्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतत् प्रत्यक्षं परि-
धीन् प्रीणाति तस्मात् परिधि मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

सु ऽआश्राव्याह । इषिता दैव्या होतार ऽइति दैव्या
वा ऽएते होतारो युत्परिधयोऽमुयो ह्यीष्टा दैव्या होतार
ऽइत्येवैतुदाह यदाहेषिता दैव्या होतार ऽइति भद्रवा-
चायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति युत्साधु
व्वदेयुर्यत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाचायेति प्रेषितो
मानुषः० स्वक्तवाकायेति . तदिमुं मानुषः५ होतारः५
स्वक्तवाकाय प्रसौति* ॥ १० ॥

अथ प्रस्तर मुदत्ते । युजमानो वै प्रस्तरस्तद्युचास्य
यज्ञोऽगंस्तुदेवैतद्युजमानः५ स्वगाकरोति देवलोकं वा
ऽअस्य . यज्ञोऽगन् देवलोकं मेवैतद्युजमान मुपि
नयति ॥ ११ ॥

स यदि व्वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाद्दीत . सुञ्जानायां
द्यावापृथिवी ऽइति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते

* 'प्रसौति'—इति क ।

† 'सञ्जानाये'—इति च ।

ऽश्रुथ वर्षति तुस्मादाह सुञ्जानायां द्यावापृथिवी ऽदिति
 मिचावुरुणौ त्वा वृध्यावता मिति तद्यो' वर्षस्येष्टे सु
 त्वा वृध्यावत्वित्येवैतदाहायं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते
 सोऽय मेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः-प्राङ्
 च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै
 मिचावुरुणौ तद्य एव वर्षस्येष्टे सु त्वा वृध्यावत्वित्येवै-
 तदाह तु मेतेनैवाद्दीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः सु
 मिव* तु मनक्त्याहुति मेवैतत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देव-
 लोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽश्रुग्रं जुह्वा मनुक्ति । मध्य मुपभृति मूलं
 भ्रुवाया मुग्र मिव हि जुह्ममध्य मिवोपभृन्मूल मिव
 भ्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । व्यन्तु व्ययोऽक्तः रिहाणा ऽदिति व्यय ऽपुवैन
 मेतुहूत मस्मान्मनु यलोकाद्देवलोक मभ्युत्पातयति तु
 न्नीचैरिव हरति इयं तद्यस्मान्नीचैरिव हुरेद्युजमानो वै
 प्रस्तुरोऽस्या ऽपुवैन मेतुत् प्रतिष्ठायै नोऽन्तीहो ऽएव
 वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

सु हरति । मरुतां पृषतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवै-
 तदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति व्वशा पुश्निर्भूत्वा

* 'सु मिव'—इति क, ग ।

दिवं गच्छ तुतो नो वृष्टिः .मावहेतीयं वै व्वशा पृश्नि-
र्यदिद् मस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं
व्वशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह तुतो नो
वृष्टिः .मावहेति वृष्टाद्वा ऽजग्रसः सुभूतं जायते तुस्मा-
दाह तुतो नो वृष्टिः मावहेति ॥ १५ ॥

अथैकं तृणं मुपगृह्णाति । युजमानो वै प्रस्तरः स यत्
कृत्स्नं प्रस्तरं मनुप्रहरेत् क्षिप्रं ह युजमानोऽमुं लोक-
मियात्तथो ह युजमानो ज्योग् जीवति यावद्देवास्येह
मानुषं मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्त्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यथास्येतर ऽआ-
त्मागंस्तुदेवास्यैतद्गमयत्यथ युन्नानुप्रहरेदन्तरियाह युज-
मानं लोकात्तथो ह युजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

तं प्राञ्च मनुसुमस्यति । प्राची हि देवानां दिगुथो
ऽउदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिक् तु मङ्गुलिभिरेव
योयुष्येरन् न काष्ठैर्द्वांसुभिर्वा ऽइतरः शुवं व्युषन्ति
नेत्तथा करुवाम यथेतरः शुवं मिति तुस्मादङ्गुलिभिरेव
योयुष्येरन् न काष्ठैर्यदा होता सूक्तवाक् माहुः* ॥ १८ ॥

अथाम्नीदाहानुप्रहरेति । तद्यथास्येतर ऽआत्मागंस्तु-
देवास्यैतद्गमयेत्येवैतदाह तूष्णीं सेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या

ऽअग्नेऽसि* चक्षुर्मे पाह्वीत्यात्मान मुपस्पृशति तेनो
ऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति† ॥ १९ ॥

अथाह सुव्वदस्वेति । संवादयैनं देवैरित्येवैतुदाहा-
गानग्रीदित्युगन् खल्वित्येवैतुदाहागन्नितीतरः प्रत्याह
आवयेति तं वै देवैः आवय त मनुबोधयेत्येवैतुदाह
श्रीषडिति विदुर्वा ऽएन मनु वा ऽएन मभुत्सते-
त्येवैतुदाहैव मध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकां युजमान मुपि-
नयतः ॥ २० ॥

अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य ऽइति । दैव्या वा ऽएते
होतारो युत्परिधयोऽम्रयो हि तानेवैतत् स्वगाकरोति
तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य
ऽइति तुदस्मै मानुषाय होत्रे ऽह्ला‡ माशास्ते॥ २१ ॥

अथ परिधीननुप्रहरति । सु मध्यमे मेवाग्ने परिधि
मनुप्रहरति युं परिधिं पर्युधत्या॥ ऽअग्ने देव पणिभि-
र्गुह्यमानः । तं तऽएत मनुजोषं भराम्येष नेत्त्व॥ दपचेत-

* 'अग्ने'-इत्येव ग ।

† 'वृणक्ति' इति क ।

‡ 'होतृह्ला'-इति, 'होत्रे दकला'-इति चेमौ पाठौ दृष्टौ डा०-
वेवरेण । पुरस्ताच्चैवं (४६२ प०— ७. १. ११.) प्रवृणक्ति ।

§ 'माशास्ते'-इति क ।

॥ 'पर्युधत्या'-इति ग ।

॥ 'नेत्त्व'-इति ग, डा०-वेवरेण च दृष्टः । 'ने न त्व'-इति च ।

याता ऽदृत्यमेः प्रियं . पाथो ऽपीत मित्तीतरावन्-
सुमस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति युदनत्तयाहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतश्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा ऽश्रुनादिष्टं
देवतायै हविर्गृह्यते सर्वा वै तुस्मिन् देवता ऽप्रपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽएतत् कुस्यैचनु देवतायै हविर्गृह्णन्नादि-
शति यद्वाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतदु
व्यैश्च देवु हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

सु सम्प्रगृह्णाति । सः स्रवभागा स्थेषा बृहन्त ऽदृति
सः स्रवो . ह्येव खलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्टाः परिधे-
याश्च देवा ऽदृति प्रस्तरुश्च हि परिधुयश्चानुप्रहता
भवन्तीमां व्वाच मभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु व्यैश्च देवु
करोत्यासुद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्वाडिति
तद्यथा व्वषट्कतः हुतु मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति । अनसस्तुस्य धुरि विश्व-
श्चन्ति युतो युनुजामां तुतो विश्वुश्चामेति युतो ह्येव†

* 'सुमस्यति'—इति क ।

† 'यनुजाम'—इति च ।

‡ 'ह्येव'—इति च डा०—वेवरेण वृष्टः ।

युञ्जन्ति तुतो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्ये तुस्य यतो
 युनजाम तुतो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति तुतो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युक्ते यत्
 प्रचरति स यं निधाया*वद्येद् युथा व्याहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तुत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुक्तेऽनुयाजेषु सोऽनु-
 याजैश्चरिष्वैतद्विमोचन मागच्छति ते तुत्सादयति
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुक्ते यत् सम्प्रयच्छति
 तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वा विमुञ्चते यन्नं वा
 ऽश्रुनु प्रजास्तुत्सादयं पुरुषो व्युक्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ
 व्युक्ते तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वान्ततां विमु-
 ञ्चते सु सादयति दृताचौ स्थो धुर्यो पातः सुम्ने स्थः
 सुम्ने मा धत्त मिति साध्यौ स्थः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यनिधाया'-इति क, ग, डा-वेवर्-दृष्टम् ।

† 'तुत्सादयति'-इति च डा०-वेवर्-दृष्टः पाठः ।

“स वै सुचौ^१ व्यूहति” । “ऊह वितर्कै”^२ ; प्रेरणे तत्र द्रष्टव्यः । अन्योन्यद्विपरीतं नामयतीत्युपन्यास मधिकर्तुं व्यूहनस्य प्रेरकता-
द्यनेकगुणश्रुतेस्त्वन्तावेव^३ विधी मन्तव्यौ । “अग्नीषोमयोरिति” ।
शिङ्गात् प्राप्ता मन्तव्यः । ‘जुह्वम् प्राचीं दक्षिणेन पाणिना’
व्यूहतीत्यनुवर्त्तते । एष तावदेको विधिः । अपरोऽपि— ‘उपभृतं
प्रतीचीं सव्येन पाणिना’— इति^४ । ‘यदि स्वयं यजमानः’—इति,
शिङ्गात् प्राप्तास्य यजमानस्यानुवादः । एव मेव ‘यद्यु अध्वर्युः’—
इति^५, मन्त्रोत्पत्तिपरोऽध्वर्योरनुवादः । अनुवादे च सति यदि
कालवचनः, ‘पौर्णमासी’-शब्दः, यदि वा कर्मवचनः^६, प्रयोगे न
कश्चित् कर्मणि विशेषः । एवं यथादेवतं व्यूहतीत्यर्थवत्त्वाय विधिः ।
ततश्च “अग्नेरग्नीषोमयोरिति पौर्णमास्याम्, “अग्नेर्विष्णोरिन्द्रस्येति
साम्नाय्ययाजिनोऽमावास्यायां प्रयोगः सिद्धः । ननु च या-या
यत्र-यत्र^७ देवता, तां-तां तत्र-तत्रेत्यस्मिन्नर्थे अथ मय्ययी-
भावः^८ समासो यथादेवत मिति, ततश्च प्रयाजादिदेवताभिरपि
व्यूहनं प्राप्नोति ? नैष दोषः । प्रधानदेवते अग्नीषोमाविन्द्राग्नी

१— ‘सुचौ’ जुह्वपभृतौ । का० औ० ३. ५. १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

२— आ० आ० ६४८ घा० ।

३— ‘०न्यासमात्र मेवैतत् ; अत्रानेकगुणश्रुतेस्तुत्तरावेव’—इति ज, झ ।

४— वा० सं० २. १५. १ । का० औ० सू० ३. ५. १८ ।

५— का० औ० सू० ३. ५. १६ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. १५. २ ।

६— का० औ० सू० ३. ५. २१ । ७— ‘समुदायवचनः’—इति ज, झ ।

८— ‘तत्र-तत्रेत्यभिप्रायः । यथासाकृच्छेऽय्ययीभावः’—इति ठ ।

याजकस्य^१; एवं शब्देन प्रधानदेवतास्य च मिति प्रकार मतिदिशति^२ । ततश्च प्रधानदेवताभिरेव ब्रूहन्मं, नान्याभिः; अस्वाभिः^३ ॥ १-४ ॥

“यजमानः” । प्रसन्ना ॥ ५ ॥

“तदा एतत्” । यस्मात् ‘एतत्’ ‘समाने’ अभिज्ञे, ब्रूहन्-कर्मणि विलक्षणम् ‘आक्रियते’ अभिव्यज्यते, भोक्तृत्वं भोग्यत्वञ्च; तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि ‘समानात्’ अभिज्ञात् पुरुषात् ‘अन्ता च’ भोक्ता च ‘आद्यश्च’ भोग्यश्च, भर्ता च भार्या च ‘जायेते’ । यथा समाने कर्मणि जुह्वपभृतौ, तथैव^४ ।

ननु च समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-भावः? पशुन्यायेन सति सापिण्ड्ये कश्चिद्वर्त्तत, न स यज्ञानु-कारः^५ स्यात्; किं तर्हि? यजमानैकतानुकारः स्यात्? सत्यम्; एवं व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमृच्छत्वात् । त मेव व्यव-हारं दर्शयति— “इदं हीति । यस्मात् ‘इदं’ प्रत्यक्षम्, विल-क्षणम् ‘आसते’ अधुनापि ‘जात्याः’ समानजातीयाः, ‘दीव्यमानाः’

१— ‘तयोरनुकरणस्य’—इति ज, भ ।

२— ‘मतिदिशते’—इति ज, भ ।

३— ‘०रेव ब्रूहेत; न सर्वाभिरित्यर्थः’—इति ज, भ ।

४— जुह्वस्थानापन्नानाञ्च श्रुपर्कपर्यदोहनौदुम्बरसुवादीना मपि ब्रूहन् भवति, वसाहोमहवन्याञ्च पृथ्वाद्योपभृतश्च, उपभृतस्थानापन्नत्वात् ।

का० श्रौ० ३. ५. १३ सूत्रं प्रकृतम् ।

५— ‘पशुन्यायेन सति सापिण्ड्ये कश्चिद्वर्त्तत, न स यज्ञानुकारो’—इति ठ ।

६— ‘किं तर्हि? समानजातीयेऽपि कश्चित् दीवनादि (?) व्यवहारं’—इति ठ ।

रममाणाः परितुष्टान्तःकरणाः० नाकार्यकारिण इवापरिधूनाः
 'आसते'। कथं दीव्यमानाः? 'विदेवम्' दिवेर्व्यवहारार्थम्^१। अन्योन्यं
 भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह 'दीव्यामहे' व्यवहृत्य-
 व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य? व्यवहर्तृणा मभिप्रायेण । व्यवहारं
 दर्शयति— 'इदं' प्रत्यञ्च मेव;— विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे ।
 'एतस्मात्' एव पुरुषान्मूक्ततः उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारभ्येण समा-
 नापत्यारभ्येण च संयुज्यामहे इति भर्तृणां भार्याणां^२ चाभि-
 प्रायवचनम् । एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क पुनः
 सङ्गच्छामहे इत्याहुः, कि मन्तर एव पुरुषे? नेत्याह— 'चतुर्थे
 तृतीये' । 'वा'-शब्दोऽत्र सुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ; चतुर्थे वा तृतीये
 वेत्यर्थः । तथा च काण्डानां "तृतीये चतुर्थे वा"—इति श्रूयते ।
 (तृतीये पुरुषे सङ्गच्छामहे इति, चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति च
 युज्यते ।^३) चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति सौराष्ट्राणां व्यवहारः । तृतीये
 सङ्गच्छामहे इति दाक्षिणात्यानाम् । ते हि मातृशुद्धिद्वेषु^४
 पित्रव्यसृष्टेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाङ्गस्थमानास्तृतीया
 भवन्ति । तत्रैतस्मात्सिङ्गात् एव दीव्यमाना आसत इति । तच्च न
 जात्याः न जातीयाः, सदृशाः; श्रेयसः कर्मणस्तुरन्तरस्थाभ्यन्तरा
 इत्यर्थः । ततः किम्? एतस्मादेव सुगन्धनात् कारणात् तथा
 भवतीति शेषः ॥

१— दि० प० १३० ।

२— 'भोविता'—इति ज, भू, ठ ।

३— नैव ग्रन्थो ठ-पुस्तके ।

४— 'मातृशुद्धिद्वेषु'—इति ज, भू, ठ ।

(एवञ्चानुष्ठिते कथं विवह्न मिति समुदये अतितो निर्धयः ?
 स्थाणी चाङ्गाराश्चैकम्, सुक् च सुवसेत्येकम्, आङ्गरीयश्च
 समिधेत्येकम्, आङ्गतिश्च खाहाकारश्चेत्येकम् ; इत्थं चत्वारः ।
 चतुर्थं निवृत्ते द्वितीये च निवृत्ते वयं सङ्गच्छामह इति शिष्टानां
 समुदयः । चतुर्थं प्रयाजे समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय,
 ततो व्यूह्न मिति देशव्यवहृत्यनुसारात् ; न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा ।
 “मातुलस्य सुतां केचित् पितृस्त्रसृसुतादिकाम् । विवहन्ति
 क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम्”—इति^१, “आयाहीन्द्र पथि-
 भिरीकृतेभिर्यज्ञ मिमं नो भागधेयं जुषस्व । तप्ता जङ्गर्मातुल-
 स्येव योषा भागस्ते पैतृस्त्रस्त्रियैव जामि वा”—इति^२ अश्वेदे
 विवह्न मेव । “अश्वपिण्डा च या मातुरसगोचा च या, पितुः-
 सा प्रशस्ता दिजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति^३ मनोः ।
 सङ्गत्या मूलतः षण्मिथुनान्यतौत्य विवहेदिति औतं विवह्नम् ।
 “यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद, मिथुनेन—मिथुनेन ह
 प्रजायते”—इति^४ षण्मिथुनानि । इत्थं मिथुनसङ्गत्या परिणयन

१—शातातपस्सुतिरिति निर्धयसिन्धुघृतश्चैषः श्लोकः ।

२—अस्मद्वृष्ट्युर्वेदसंहितायां तु मातुलशब्द एव न क्वचिच्छ्रुतः । इह प्रमा-
 यान्तरत्वेन निर्धयसिन्धुकारघृतापरमन्त्रस्तु अयते—“गर्भे तु नौ
 जनिता दम्पती (ऋ० सं० १०. १०. ५.)”—इति । सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

३—म० सं० ३. ५ । मातुलकन्याद्युदाहृतिष्वेधोऽपि तत्रैव ११. १७९ ।

४—शत० ब्रा० ११. २. ५. १ । (१मि०) यजमानः, पत्नी । (२मि०) वत्सः,
 अग्निहोत्री । (३मि०) स्थाणी, आङ्गाराः । (४मि०) सुक्, सुवः ।
 (५मि०) आङ्गरीयः, समित् । (६मि०) आङ्गतिः खाहाकारः ।

मिति जात्याः^१ । न चेयं अतिर्विनाहविषया, किन्त्वियत्सन्तानावध-
विभागप्रग्रंथा । यथा जुह्वपभृतौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीय-
चतुर्यसन्तानावधि सह स्थितिः । ततः किम् ? 'एतस्मात्' एवम-
कारेण सुगव्यूहनात् 'तत्' विवहनम् । 'उ'-इति "अथाप्युकार
एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण"—इति^२ यास्कभणितेः उकारो विनिगहा-
र्थायः । एवञ्चात्र विनिगहार्थः । यथा । मूलात् षडतीत्य ततो
विवहनम्, मूलात् षष्ठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरम् । स्त्री-
मिथुने पुष्पिथुने चेति 'तत्' तथा भवतीति विशेषः^३ ॥ ६ ॥

"अथ जुह्वा" । 'समनक्ति'^४ संखेहयति । 'जुह्वा' सुक्-पात्रेण,
अर्थात्तद्गतेनाच्येन । "यथा देवेभ्यः"—इति । परिधयोऽपि स्यन्नयो
देवाः, तेऽपि देवपात्रेण देवान्^५ मर्हन्ति ; पदलधित्वा तु न समय
मित्यभिप्रायः । 'अहौषीत्' ऊतवानध्वर्युः । 'समतिष्ठिपत्'
संस्थापितधान् ॥ ७ ॥

"स समनक्ति" । अथ एते मन्त्राः^६ । एषा मेकैकेन एकैक सुप-
धानक्रमेण यथाक्रम मनक्ति । "एतेभ्यस्त्वेवैतदाह"—इत्यपि
प्रत्येकाभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा मानज्मि । त्वयि
पार्थिवाग्नात्मके त्वमे पार्थिवा वसवस्तृप्यन्ते ; वस्वर्यं त्वा मनज्मी-
त्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

१— "सर्ववर्षेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोभ्येन सम्भूतो जात्या
ज्ञेयास्त एव ते"—इति म० सं० १०. ५ । २— निरु० १. २. ४ ।

३— बन्धनीषिद्धान्तःकृत एष प्रासङ्गिको ग्रन्थो ठ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ५. २४ दृश्यम् ।

५— 'देवत्व'-इति ठ ।

६— वा० सं० २. १६. १, २, ३ ।

“अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ ‘अभिगम्य, हस्तेनास्रभ्येत्यर्थः’^१ ।
 “परिधिभ्यो हीति । ननु सूक्तवाकप्रैषाद्यैतदाश्वावयतिः तद्द्वारेण
 च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 सत्यं मेतत् । तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोष्जरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यास्रभ्य क्रियमाणेन लोप्रतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमात्रलक्षणार्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यक्ष
 मय्यभिचारि यज्ञरूपमाश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यक्षम्’ यो यज्ञः ;
 जुह्वस्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तन्न तथा प्रत्यक्षः ।
 जुह्वाम्ने यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्ट्याः’—इति । इषितव्याः
 इष्ट्या स्थानम् अधीष्ट्याः^२, सान्विता इत्यर्थः^३ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्वगा’ अर्थय मेतत्, स्वस्थानगामिवचनम् ;
 स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः^४ । ‘अगन्’ अगमन्, गत इत्यर्थः ।
 ‘अपिनयति’ सन्नयति^५ ॥ ११ ॥

“स यदि वृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० श्रौ० सू० ३. ६. १ । २— ‘इष्ट्याख्यात मधीष्ट्याः’—इति ङ ।

३— “इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
 सूक्ता ब्रूहि”—इति तदाश्रावणान्तरपाठ्यो मन्त्रः का०श्रौ० ३. ६. १ ।

४— “स्वगा स्वाधीनम्”—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४. ५ ।

५— “सन्नानाया मिति प्रस्तरादानम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ३ ।

अस्य च मन्त्रः वा० सं० आस्रावः (२. १६. ४.) ।

त नेव विधत्ते— “त मेतेनेवाददेतेति । “अदा ह्येवेति । सर्वदैव
दृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव दृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकानेनाप्यविदुत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः । “आहुति मेवैत-
दिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

“स वा अयम्” । ‘अयम्’ अय मिव जुहः ; सा ह्युपभृतं
ह्रिवाहवनीयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपभृतः ; सापि हि
वेदेर्धजतिस्थानं यावदुत्क्रामति । ‘मूखम्’ मूख मिव भ्रुवा ; न हि
सा चक्षति कश्चित् ॥ १३ ॥

“सोऽजक्ति” । ‘व्यन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होयन्ते ।
कीदृशम् ? ‘वयः’ पश्चिभूतं गतं सत् तेनाहवनीयं शुचोकं वा ।—
इत्येवं मन्त्रार्थं “वय एवेनम्”—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

“स हरति” । “इयं भूत्वेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मूखमूखा
अक्षसंस्पृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वश्या काम्या ; एवं त्व मपि
दर्भमयत्वाम्बुखिनान्नेनोपेतः, हतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भूत्वा’—इत्येत मर्थं मनेनाह । ‘वृष्टादा ऊर्ध्वः’, ‘सुभूतं’ भूतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं दृणम्” । यदेकं दृण मपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः

१— “अयं जुहाम्, उपभृति मध्यम्, मूख मितरस्याम्”—इति का० औ०

३. ६. ५, ६, ७ सुत्राणि ।

२— वा० सं० २. १६. ५ ।

३— का० औ० सू० ३. ६. ८ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. १६. ६ ।

४— ‘इत्येतत् सर्वं’—इति ङ ।

‘यजमानः’ ‘व्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
कृतदोषपरिहारायापमृच्छातीत्युक्तम् ; अधुना तु, अन्यकृतोऽप्याद्युषः
क्षयो तेनापग्रहणेन रक्षत इत्याह— “यावदेवेति । ‘उ’-शब्दश्चार्थे ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापाप्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै एव एतदपमृच्छाति’-इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मुहूर्त्तम्” । प्रसञ्जा ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रस्तरं ‘प्राञ्चं’ प्रागयं सूक्तवाक्ये
उक्तप्राये ‘अनु’ पश्चात् ‘समस्यति’ समय मेव प्रक्षिपति । “त
मङ्गुलिभिरेव थोयुषेरन्” । “द्युप रूप क्षुप विमोहने” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, ‘न काष्ठैः’; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दाहभिर्वा इतरं मानुषं शवं वि ष्यन्ति” । “क्षुष
क्षुषी गतौ” नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तारयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः ।
तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विस्रक्षणेनोपचारेण भवितव्यं मिति ।
“नेत्तयेति । ‘नेत्’-इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

“अथाग्नीदाह” । प्रसञ्जा ॥ १९ ॥

१— ‘उक्तो पश्चात् समय मेव प्रक्षिपति’-इति ठ ।

२— ‘द्युप रूप क्षुप विमोहने’-इति दि० प० १२९-१३१ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० । ४— ‘सुदग्धत्वायेत्यर्थः’-इति ज, झ, ठ ।

५— “अग्नीदाहानुप्रहरति”-इति च का० औ० सू० ३. ६. १३ । अर्धयुं
प्रति । तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागहवनक्षैतदुभयं सूक्तवाक्यान्ते
भवति । अनुप्रहरणानन्तरञ्चात्मोपस्पर्शनं कर्त्तव्यं भवति । का० औ०
३. ६. १५ सू० द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुष्या इति मन्त्रो विनियुज्यते । स
हि वा० संहिताया मीमांसतः (२. १६. ७.) ।

“अथाह” । ‘संवदस्वित्यादीनां व्याहृतीनां’ वाङ्मन्त्रावदर्थः ।—
 अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह शंभुवाकप्रैषार्थ
 मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! कि
 मगमत्प्रस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
 इत्यर्थः । अग्नीत्तु ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः,
 दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्वाह—यद्येवम्, ततः शंभुवाकपरिधि-
 प्रहरणयोः कालो वर्त्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः ।
 अग्नीच्चाह—‘औषट्’ शृणोत्येवाय मवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
 मिति ॥

“स्वगा दैव्या होदभ्यः”—इति शंभुवाकप्रैषः^१ । हे होतः !
 शंभोर्बाह्वस्यत्यस्य ऋषेरार्षम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ ‘स्वस्थानगामिनं त्वां’
 ‘दैव्या’ देवेभ्यो ‘होदभ्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽत्र ह्यन्ताम्. परिधय
 इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होदभ्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
 रूपं वाक्यं^२ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१—“संवदस्वागानग्नीदगच्छावय औषट्”—इत्येता व्याहृतयः का० औ०
 ३. ६. १६ सूत्रे स्मृताः ।

२—‘शंभुवाक’—इति ठ । एव मिह सर्वत्रैव ; मुद्रितकात्यायनभाष्येऽपि ।

३—उत्तरस्यां कखिक्कायां ऋष्यः । “स्वगा दैव्या होदभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
 शंभोर्ब्रूहि”—इति का० औ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संस्मृतः । शंभुवाक-
 मन्त्रस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० ब्रा० ३. १. १ घ आस्रातः ।
 तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० २. ६. १० संस्मृतः ।

४—नैतत् पदम् ठ-पुस्तके । ‘स्वस्थानगामिभ्यः’—इति ठ ।

५—‘अविनाशोऽत्यर्थरूपं वाक्यं’—इति ठ ।

अतिस्तु साङ्केतिकं गूढतरः मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च यथैव प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाकप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुषङ्गतः परिधीना सुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धश्रयुवाकप्रैष-सम्बद्धा व्याहृतयः, अनुषङ्गात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । “संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः देवैः सम्भाषयेत्यर्थः । णिचो खोप मत्र दर्शयति । “अगानग्रीदिति । गमनद्रुद्धिञ्चे । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन संवाद्यते ? न गत इतीतरणोक्तोऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मदचनेन आवायेत मिति । अग्रीत्वाह— “अग्रीषडिति । “विदुर्वा एन मिति जानन्तेवैनं देवाः ; उपकारित्वादनाख्यात मपीत्यर्थः । “अनु वा एन मभुत्सतेति” ।० पूर्व मेवायं बुद्धो देवैरित्ययं वा अग्रीषडित्य-स्यार्थः ॥ २० ॥

“अथाह खगा” । “तदस्मै मानुषाय”—इति । प्रयीगे बहूनां मानुषाणां होतृणा मभावादेकवचनस्थाने एवैतद्बहुवचन मिति दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“अथ जुहुम्” । ‘सम्यग्वाति’ सङ्गते उद्गृह्णाति संज्ञवहोमाद्य, आख्यशेषस्य खगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्, वाक्य-शेषाच्च । “आहुतिर्भुत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुषमस्यति’, ‘परिधी-

१— ‘रूढतर’—इति ज, झ, ठ ।

२— ‘माहृते’—इति ठ ।

३— इह द्वौ मन्त्रौ— वा० सं० २. १७. १, २ । तत्र, यं परिधि मित्या-द्येन प्रथमम्, अग्नेःप्रिय मित्यन्तेन युग्मपदितरौ । का० अ० ३. ६. १७ सू० इत्ययम् । ४— ‘सखवभागाः’—इति मन्त्रः— वा० सं० २. १८. १ ।

मनुप्रहरति'—इत्येते^१ अपि होमचोदने एव वक्तव्ये “अदो हैवा-
 ऊतिम्”—इति परिधिसंस्काराग्रहणं निवर्त्तयति । एवं ह्याग्रहते ।—
 “यद्दे हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्नेधम्”—इतिवचनाद्
 हविरभिघारणीयम्, अनन्तर मेव च ऊताः परिधयः; तेऽभिघा-
 रिताः^२ आऊतिर्भवति; अतस्तेषा माऊतित्वाद्यैते सूचौ सम्यग्दृष्टेते,
 न पृथगेव संस्रवहोमः कर्मेति; तन्निराकरोति । अत एव परिधय
 आऊतिरुता ये ते आज्येन औहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषा माऊति-
 त्वाय सूचौ सम्यग्दृष्टेते; किं तर्हि? ‘आऊतिर्भूत्वा’^३ इद मेवाज्यं
 ‘देवलोकां’ गच्छेदित्येवमर्थं ‘सम्यग्दृष्टाति’ । यथैव प्रस्तरपरिधीनां
 स्वगाकारो ह्युक्तः^४, एव माज्यशेषस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥
 • “स वै विश्वेभ्यः” । ‘अपित्विन्यः’ भागिन्यः; अत्र वय मपीत्येवं
 मन्यन्ते ॥ २४ ॥

“स सम्यग्दृष्टाति”^५ । “संस्रवो ह्येवेति । यदा यः ‘परिशिष्टः
 संस्रवः’, तदा तद्भाजः संस्रवभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः । “प्रस्तरश्च
 हीति । प्रस्तरे परिधिषु च ऊतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां
 ते, ‘प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च’ भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

“स. यस्थानसः” । ‘विमुञ्चन्ति’ जुह्वपभृतौ । यतो घुनजामेति
 व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

१— १८, २२ कण्डिके द्रष्टव्ये । का० औ० इ. इ. १३, १४, १७ सूत्राणि ।

२— ‘ऽभिघारणेन’—इति ठ । ३— ‘आऊतिं ऊत्वा’—इति ठ ।

४— ‘प्रस्तरपरिधीना मङ्गनादिनावाहन सुक्तर’—इति ठ ।

५— मन्वस्तु वा० सं० २. १८. २ । का० औ० इ. इ. १८ सू० द्रष्टव्यम् ।

“युञ्जौ ह वा एते” । विमोचनार्थवादोऽयम् । तत्र च “यज्ञं वा अनु प्रजाः”— इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमाथं ‘युञ्जौ’ योक्तव्यावस्थौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “स यं निधायावद्येदिति । प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेधति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मन्वादि, यथा तत् ‘अवाञ्छन्तु’ अधःपतेत्^२ वाह्यमानम्, ‘एवं’ निधानं सुचोः प्राग्विमोकादधश्चलनम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत् खिष्टकृतीति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘खिष्टकृति’ अतीते इति शेषः । ‘वि’ अपरिसमाप्तोऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्, तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तत्र ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’ तत्र ‘विमुञ्चति’ । विश्रामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयाजेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते च विश्रामार्थं मेव पुनः ‘विमुञ्चति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्यग्गच्छति’ ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गतिं’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति । मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां गतिं’ य मध्वानम् ‘अभि’गन्तुं ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं ‘गत्वा’ ‘विमुञ्चते’ । “यज्ञं वा अनुप्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-
थोगविमोकयोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुञ्जे’—इत्यस्य व्याख्यानम्; ‘साधौ’—इति च ‘सुञ्जे’—इत्यस्य । ‘सुञ्जं’ सुखम्, तच्च साध्वित्यभिप्रायः^४ ॥ २७ ॥ १ ॥ [८. २.] ॥

१— ५६५ पृ० १० पं०, इहैव च १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘अधः क्ख्यते’—इति ठ । ३— निरु० १. १. ५ ।

४— का० औ० सू० ३. ६. ६६ । मन्त्रस्य— वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यच्चाह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो . होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायैवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपु-
रिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन च्युक्तां
ऽचत्विजस्तन्वुते तं जनयन्त्यथाशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तुस्माद्वा ऽउपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेषापित्वी भवति तेषापित्वी भूत्वायाशिष
माशास्ते ता मस्मै देवां आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्तं ऽहव'-इति च । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवः ।

† 'सूक्ता'-इत्यपि वृद्धो डा०-वेवः ।

माशिष माशास्ते यो नोऽप्रैषीदिति तुस्माद्वा ऽउप-
रिष्टाद्यक्षस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रं मभूदिति
भद्रं . ह्यभूद् यो यज्ञस्य सःस्था मुगन्तार्धं सूक्तवाक
मुत् नमोवाक मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञे ऽएव यत्
सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स यज्ञं मुविदाम यज्ञं
मित्येवैतदाहामे त्वः सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो*रित्यग्निमेवैतदाह त्वः सूक्तवागस्युपश्रुत्यो†-
रनुयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो‡ जीवदानु ऽइति । शुक्लवी ते जीवदानु
स्ता मित्येवैतदाहाचसू ऽअप्रवेदे ऽइति माह१ कुस्माच्चनु॥
मुचासौर्म्मो त इदं पुष्टं कुश्चन मुविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती ऽअभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'—इत्यपि दृष्टौ डा०-वेवरेण ।

† '०ऽष्टगवन्त्यो'— इति क ।

‡ 'शुक्लवो'—इति, 'शुक्लवी'—इति च दृष्टौ 'डा०-वेवरेण ।

१ 'माह'—इत्यपि डा०-वेवर्-दृष्टः । ॥ 'कुस्माच्चनु'—इति च ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतदाहोर्जस्वती च पुयस्वती चेति रुस-
वत्यौ त ऽउपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । सूपचरणा ह
तेऽसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त ऽइयु
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतदाह तयोराविदीति
तयोरनुमुन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदुः हविः । अजुषतावीवृधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तुदामेय माज्यभाग माह सोम ऽइदुः हविर-
जुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्सौम्य माज्यभाग
माहाग्निरिदुः हविरजुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एष ऽउभयत्राच्युत आमेयः पुरोडाशो भवति तु
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा ऽआज्यपा आज्य मजुषन्तां-
वीवृधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा अग्निर्हीनेषोदुः
हविरजुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तुदग्निः
हीनेणाजुषतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यच्चस्यैवै-
तत्सुमृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि

महज्जयति तुस्मादाहाजुषतेत्यवीष्टधतेति यद्वै देवा
हविर्जोष्यन्ते तदपि गिरिमात्रं कुर्वते तुस्मादाहा-
वीष्टधतेति ॥ १० ॥

मुहो ज्यायोऽकृतेति । यन्नो वै देवानां मुहस्तुः
ह्येतज्ज्यायाःस मिव कुर्वते* तुस्मादाह मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेद्धोत्रायां देवङ्गमाया मिति । अस्याः
राधोतु होत्रायां देवाङ्गमाया मित्येवैतदाहाशास्तेऽयं
युजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशिषा सुम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽडुति । सा यामुत्रोत्तरा देव-
यज्या तुदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम्† ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽडुति । तद्यदमुच भूयो हवि-
ष्कुरणं तुदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्य
ऽयं कुर्यादुत्तरां देवयज्या माशास्त ऽडुति त्वेव
ब्रूयात्तुदेव जीवातुं तत्प्रजां तत् पश्रन् ॥ १४ ॥

भूयो हविष्कुरण माशास्त ऽडुति । तुदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽडुति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

* 'कुर्वते'—इति च ।

† 'दीर्घायुत्वम्'—इति च ।

दिव्यं धामाशास्त ऽडुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
यजते यो युजते तु देवलोके ऽएवैनं मेतुदमित्विनं
करोति युदनेन हविषाशास्ते तुदश्यात्तुदध्यादिति
युदनेन हविषाशास्ते तुदस्मै सर्वं सुमृद्धता मित्येवै-
तुदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः* । पुञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽडुडयां
ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री व्वीर्यं
मेवैतुदाशिषोऽभिसुम्यादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्
यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद् यन्नस्यातिरिक्तं द्विषन्तं
हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते नुस्मान्नातो भूयसीः
कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तुदस्मै देवा रासन्ता
मिति तुदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतुदाह तुदमि-
र्द्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः पुरि मानुषा ऽडुति
तुदमिर्द्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुध्यस्मा ऽएतुद्वन-
वामहा ऽडुत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

इष्टुश्च व्वित्तश्चेति । ऐषिषुरिव वा ऽएतुद्यन्नं तु
मविदंस्तस्मादाहेष्टुश्च व्वित्तश्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

* 'ऽएताः—इति च ।

† 'सप्त'—इति च ।

ऽश्रुहसस्याता मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽश्नात्तेर्गो-
पायता मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हुँक ऽश्नाहुः । उभे च मेति तथा हीताशिष
ऽश्नात्मानुं नान्तरेतीति तदु तथा नु ब्रूयाद् यज-
मानस्य वै यज्ञ ऽश्नाशीः किन्तु तुचऽत्विजां यां वै काश्च
यज्ञ ऽश्नत्तुज ऽश्नाशिष माश्रासते यजमानस्यैव सा
नु ह सु ऽएतां क्वचुनाशिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽश्नाहोभे
च मेति तुस्मादु ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इहं गुतिर्व्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतुहधाति तुस्मादाहेह गुतिर्व्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नुमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्थां
गत्वा नुमो देवेभ्यः करोति तुस्मादाहेदुश्च नुमो
देवेभ्य ऽइति* ॥ २३ ॥

• अथ शंयुराह† । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य
सऽस्थां विदाश्चकार सु देवलोक मुपीयाय तत्तदन्त-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽश्नास ॥ २४ ॥

तद्वा ऽकृषीणा मनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सऽस्थां विदाश्चकार सु देवलोक
मुपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्था मुपायन्

* 'ऽइति'-इति च ।

† 'शंयुराह'-इति च ।

‡ 'शंयुर्ह'-इति च । च-पुस्तके त्वेव मेवोक्तंरत्रामि सर्वत्र ।

याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरुन्नवंस्ताम्बुवेषु एतद्यज्ञस्य
सःस्था मुपैति याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद् युच्छंयोराह
तस्माद्दे शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरादृणीमह ऽइति' तां
यज्ञस्य सःस्था मादृणीमहे याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेदि-
त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय ऽइति । गातुः क्षेषु
यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सःस्थां दैवी
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽइति स्वस्ति नो
देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवैतदाहोर्द्धं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्धं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति । एतावद्वा
ऽइदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवैतद्य-
ज्ञस्य सःस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो ऽअस्तु
द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष ऽइव वा ऽएतद्
भवति यदात्विज्ये प्रवृत्तं ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'ऽइति' इति ग; 'ऽइति'-इति घ ।

तदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायं प्रतितिष्ठति तुदु खुलु
पुनर्मानुंषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यत्राह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंयुवाकप्रैषश्चाधस्ता-
दुक्तः^१, तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्हेत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्^२ । तत्रापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवचुः कालसम्बन्धगत^३ सुपादाय प्रयोजन
माह— “स यत्राहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इषिता दैव्या”—
इत्यादि^४, ‘अतः’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं द्यावापृथिवी”—इत्यादि^५, ‘तत्’ ‘सूक्तैवा-
न्याह’^६ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको गन्थः सूक्तवाक
इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चाचातीतार्थकीर्त्तनं तदपि

१— ‘शंयुवाक’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्रैव ।

२— ५६०८० ७पं० (‘इषिता दैव्या’), ५६३८० ६पं० (‘स्यगा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशंयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति ठ ।

४— ‘कालसम्बन्धगत’—इति भ, ठ ।

५— का० औ० सू० इ. इ. १ द्रष्टव्यम्, ५७१ ८० टोप्यगो च ।

६— ५८०८० ३पं०, ५८७८० १२पं० (क १ ४) ।

७— ‘सूक्तान्याह’—इति भ, ठ, ड ।

आग्नीःपर मेवेति दर्शयिष्यति--“तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धि माशास्ते”-
इति^१ । “तद्वा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥”

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जनित-
तान्, ‘अस्मै’ तस्मै ‘आग्निषं’ सन्नमयामीति^२ मन्यमानो, ‘यज्ञः’
यजमानम् उत्तरकाशं ‘सन्नमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवान्वा एषः” । लच्छब्दः समुच्चये; ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाङ्गति-
भिश्चेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘प्रौत्वा’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषद्दीव सन्तप्रश्ने^४(!)
सन्दत्त्वा(!), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, ‘तस्मै’ ‘आग्निषं’ सन्नमयाम^५ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सन्नमयन्ति’ । तच्चोद्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभन्न इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”-इत्यादिः सूक्तवाकः^६ । तत्रादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिवी’!
‘इदं’ तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ ऋद्धवन्तः^७, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अन्नदानवचनञ्च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन इय
मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोद्यं’ सूक्तवचनं मृच्छास्मेत्याग्नीः । ‘अग्ने त्वम्’-

१— १०क० (५८१६० १६४०) । २— ‘सन्नयामीति’-इति ठ ।

३— ‘सन्नयति’-इति ठ । ४— ‘शास्त्रपरिषवसम्प्रश्ने’-इति ठ ।

५— ‘सन्नयाम’-इति ठ । ६— तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७— ‘ऋद्धवचनञ्चुष्ट’-इति ठ ।

इति अग्निं होतार सुपधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' एव सूक्तानां वक्ता 'अग्निः' ; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु मर्हन्नीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त मन्त्र^२ मपि कुर्यात् ; न जनसंसदीत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वती”—इत्याशीर्यजमानं प्रत्यचीकृत्य । “तथोराविदि, “अग्निरिद मित्यादि” मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-मन्यमानयोरग्यादयो हवींश्च जुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्व-दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्या मृधेदिति । परोचीकृत्य यजमानं तस्मा आग्निष आशास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्यादि । “यदनेन हविषेत्याग्निष एव समाप्ते “इदञ्च नमो देवेभ्य इति याचितेभ्यो निःश्रवः । एत मेवार्थं ‘भद्रं बभूव’—इत्यादि” विवृण्वन् दर्शयति । ‘अरात्स्य यज्ञम्’—इति तत् “आर्धं सूक्तवाक मित्यस्य पर्यायवचनम् ; ‘अरात्स्य’—इत्यस्यापि ‘अविदाम’—इत्येतपर्याय-वचनम् ; संमाधितवन्तो सञ्चवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुती” । उमशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीदिवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्, ततश्चान्दसः पूर्वसवर्षः ‘उपश्रुती’—इति ; ‘उपशृण्वत्योरिति तद् दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”— इत्यस्य शब्दसमाधिः ‘द्यावापृथिव्यो-रिति । “ओमन्वती” अवति तर्पयति इति ‘ओमन्’^३ अक्षम्, तदती, ओमन्वत्यौ ‘अम्वत्यौ’—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१— ‘वेदित्वा’—इति भ. ट ।

२— ‘मन्त्र’—इति ठ ।

३— मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः (तै० ब्रा० १. ५. १०.) ।

४— ५८० पृ० ४ पं० (“भद्रं बभूव” —इति मन्त्रस्य) ।

५— ‘ओमा’—इति ट । निब० ६. १. ५ द्रष्टव्यम् ।

“शङ्खत्री” । शङ्ख ते गावोः च शङ्खव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः ।
 “जीवदानू” जीवनस्य दात्र्यौ^१ । अत्रसनशीले “अचक्षू” ; अचक्षू
 च ते देवते उपासीनो न चक्षतीति देवर्धमं यजमाने दर्शयति—
 “माह कस्माच्चन प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति
 प्रवेदनं मेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे; तादृशौ चोपासीनस्य । ‘पुष्टम्’
 पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कश्चन’
 कश्चिदपि ‘प्रविदत’ मा स्तभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

“उरुगव्यूतौ” । गावः अवन्ति तृणम्यस्या मिति ‘गव्यूतिः’
 गोप्रचारः; सा च क्षेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चसन्ति, न
 दूरं ग्रामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवां क्षेमहेतु
 द्यावापृथिव्यौ स्ता मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येणा-
 भयकुरे स्याता मिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वनिप्^३,
 यकारश्चागमः “आतो युक्”—इति^४; वृष्टिदाताराविति प्राप्ते ।
 “रीत्यापा” । ‘रीतिस्तृप्तिस्ता मापत इति ‘रीत्यापा’; सुष्ठु वर्ष-
 वत्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“शम्भुवौ” । दुःखोपशमनं ‘शम्’ भावयत इति ‘शम्भुवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जौरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहिताभेदात् भिन्नरूपौ श्रूयते ।
 एतत्पदसिद्धयर्थं मेव वार्तिककृता “रक्ति व्यः सम्प्रसारणम्”—इति
 पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति
 च भाष्येष्टिः । ‘जौरदानू’—इति तै० ब्रा० १. ५. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः’—इत्येव ङ ।

३— पा० सू० १. २. ७४ ।

४— पा० सू० ७. १. १३ ।

मिति सर्वेषां प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती' "ऊर्जं बलप्राणनयोः" । ऊर्जयतीति 'ऊर्ग्' रसः, सोऽनयोरस्तीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मत्तुपि असुगागमः मकारस्य बलम्^१ । 'एतदाह'— "रभवत्यौ ते स्ता मित्याहेति । 'पयः' आप्यापनं स्यावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणां" । अक्षच्छेपोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः ; सा ह्यविहङ्गा अक्षच्छेपेवोपचर्यते । एवं 'स्वधिचरणा' पृथिवी ; तस्यां हि वृढाया मक्षच्छेपेण चरन्ति । "हृन्दसि गत्यर्थेभ्यः"—इति^२ खलर्थे युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽसावस्त्रित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्' । आवेदनेनात्र यज्ञविषयः मतिर्लक्ष्यते । यस्य जानतः शक्रस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निषिद्धं हविः" । "तदाग्नेय मिति समस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचन मतीतं कीर्त्तयत एवं तावत् आग्नेयाज्य-भगं याग इत्याह । अथवा^३ आज्यश्चासौ भागश्चेत्याज्यभागः ; आज्य मेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाग्नेन वैश्वच्छण्डं भवति ; इतरथा तत्र पुरोडाग्नेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'—इत्यादींस्तु शब्दानघो^४ व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ६ द्रष्टव्यम् । २— घा० पा० चुं० प०. १५ ।

३— पा० सू० ८. २. ६ । 'वकारस्य च भत्वम्'—इति ठ ।

४— पा० सू० ३. ३. १२६ ।

५— नाख्येतत् परं ठ—पुस्तके ।

६— १० क० द्रष्टव्यम् (५८१, ५६१ प०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यष्टव्या, तां ता माहेति वर्त्तन्ते । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवानां माज्यपा इत्यर्थः । ‘अग्निः’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतस्रक्षणे हतौया” । ‘होत्रेण’ देवताज्ञानेन कर्मणा युक्तः ‘अग्निः’, ‘हविः अजुषत’ खिष्टकृदित्यर्थः । एवं “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्यार्थं स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदानां मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विहतावूहविधौ सेत्स्यतः प्रकृतौ च पौर्ष-मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माशास्ते”—इत्येतदनुपपन्नम् ; भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं “यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महस्त्रयतीति, तद-प्याग्नीस्त्वं न साधयति ; किन्तर्हि “ओमन्वतीति ; “अस्मिन् यज्ञे, यजमानो द्यावापृथिवी स्ता मिति” ; अनाग्निषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्द्यावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्याग्नीःपर मेवातीतजोषण-कीर्त्तन मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याग्नीर्वचनम् । “यद्दे देवा हविर्जोष-यन्ते”—इति । खैरनुचरैः सेव्यन्ते ; तेषां हि बहूनां हृत्प्रये यत् स्तोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् बहु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो ज्यायोऽकृतेति” । पूर्वं मेकवचनान्तं व्याख्याय, इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । “यज्ञो वै देवानां महः” । महः, महः ; पूजा, विभूतिः । सा च यज्ञं देवा दृढतरं प्रशस्यतरं वा प्राणवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यच मिति । अतथा आग्निषा विशेषेण ‘आग्नास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “मृधेत्” ‘राभ्नोतु’ । ‘देवङ्गमायां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आग्नीःशब्दाभावान्नामाभावाच्च परोक्षम् ‘आग्निषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुत्व माग्नास्ते” । ‘अमुत्र’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यचं’ औतं ‘दीर्घायुत्वम्’ आग्नास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्त्व माग्नास्ते” । ‘प्रशासनं’ प्रशास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘कुर्यात्’ इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्थानासीरन् यजमानाः । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रय मन्तर्गतम्, तथोक्तमेव ॥ १४ ॥

• “भूयो हविष्करण माग्नास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् “उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद् ‘भूयो हविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमात्र

१— ८. १. २६ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० १पं०) ।

२— ८. १. ३० क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ६पं०) ।

३— ८. १. ३१-३३ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ६-१६पं०) ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. १० (पुरस्ताच्च ५८८ ८० ६. पं०) द्रष्टव्यम् ।

मन्यद् 'भूयः' बड्ड 'हविष्करणम्'; प्रयोगवाड्डस्यात्मक मनस्यहविष्-
 क्तवस्त्वैत्यपौनरुक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणांस्तेषाञ्च
 तस्य सम्भक्तिसौख्यवियोगः 'सजातवनस्था' । 'वनस्' शब्दः कणादिषु
 द्रष्टव्यः । "कणादिभ्यो यक्", वननं वनस्था ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवलोके मेऽपीति ।
 'यो यजते', स एवमर्थं इह तावन्नामास्त्येव, येन कार्यं देवलोकेऽपि
 मे कथं नाम स्यादिति । तत्र स्थान मात्मनं आशास्त
 इत्यभिप्रायः । 'अश्नात्' "अशू व्याप्तौ" प्राप्नोतु । 'च्छ्यात्'
 समृद्धताम् ॥ १६ ॥

"ता वा ऽएताः" । 'पञ्चाशिषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्कर-
 णम्, सजातवनस्था, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम्;
 'एताः पञ्च' । 'तिस्र इडायां" देवयज्याः हविष्करणं "देवा म
 इदं हविर्जुषता मिति" । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री
 श्येनो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपौदै कनीयसीः" । कनीयस्त्वे कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—
 "न्यूनादा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छुःश्रेयस सुत्तरावत्"—इति ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ६ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—घा० पा० खा० प० १७ ।

४—८. १. ३०-३७ क०, (५३१, ५३२ पृ०) द्रष्टव्याः ।

५—८. १. ३७ (५३३ पृ०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वे"—इति भा ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १ प्र० १ ब्रा०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रासन्ताम्’ “रासृ दाने”^१ इदत्तु ; कर्मभिर्व्यज्यमाना देवा अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्निः’ होता ‘देवः’ ‘देवेभ्यः’ ‘वनुताम्’ “वनु याचने”^२ याचताम् । ‘वथं’ च मानुषा होतारः । आत्मनि बद्धवचनम्^३ । ‘अग्नेः’ ‘अधि’-शब्दोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १८ ॥

“इष्टञ्च वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावापृथिवी’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञं ‘गोपायताम्’ इति सम्बधः । ‘इष्टं’ कर्म, यज्ञः ; सर्वकालं मनोरथै-र्वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं’ तदेव लब्धम् । देवेषु ‘ऐषिषुः’ प्रार्थि-तवन्तः, ऋत्विग्यजमानाः । ‘यज्ञम् त मविदन्’ “विदुः लाभे”^५ लब्धवन्तः ॥ २० ॥

“तद्दु हैक ऽश्राद्धः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावापृथिवी इत्येवं होता ब्रूयात् । “एके श्राद्धः”—“यजमानस्य वै यज्ञ आग्नीः, किञ्चु तत्रर्त्विजाम्”—इति ; न काश्चिदप्याग्निष ऋत्विजा मित्यर्थः । कथम् ? ‘यां काञ्च’ सर्वा मित्यर्थः ; ‘आग्निष माशासते’, ‘यज-मानस्यैव सा’ भवति ; न त्वृत्विजाम् । ततश्च य एव सार्थी भवति, ‘न’ ‘सः’ ‘क्वचन’ क्वचिदपि ‘एता माग्निषं प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ? यत्र तथऽप्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तत्र ग्रंथन्नाह । यस्याहात्मनि, तत्र स न प्रतितिष्ठतीति । “तस्माद्दु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति । उभे च नेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—घा० पा० आ० आ० ई२ई । २—घा० पा० त० आ० ७ ।

३—“नैकवचनं युञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे”—इति ।

४—पा० २. इ. २८ सू० भा० ऋष्यम् । ५—तु० उ० १५२ घा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने० ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’ वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति । असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इदं मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह ‘नमस्करोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्याग्रङ्गानिङ्गवाय, यज्ञ-कृतकदर्शननिङ्गवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ ग्रंथोः” । ग्रंथुर्नाम^२ वृहस्यतेः पुत्रः^३ । स यावदत्र लोके^४ आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशीं ‘स विदाञ्चकार’ ; द्युलोकगते तु ग्रंथौ तत्समानवीर्या कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येत-दितिहासेनाह— “ग्रंथोर्वाक मिति । विशेषत आह होता अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ‘अञ्जसा’ ऋजु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च कश्चित्काले ‘देवलोकम्’ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तत्’ तदा ‘तद्’ विज्ञानं भवितव्यतावशादेव ‘अन्तर्हितं’ विच्छिन्नं ‘मनुष्येभ्यः’ बभूव ॥ २४ ॥

“तदा ऋषीणाम्” । कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिबन्धेयम् ; तदृषिभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^५ श्रवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यताये आह— “ते ता मेवेति । यच्छंथोर्वाक मब्रुवन् ॥ २५ ॥

१—निह० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—‘शन्नुर्नाम’-इति ठ ।

३—इत आरभ्य शंथुवाकमन्त्राख्याख्यानम् । तत्पाठस्तु तै० ब्रा० १. ५.

—११ अनुवाकः समग्रः । तद्वाख्यानन्तु तै० सं० २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

४—‘यावद्देवलोके’-इति ठ ।

५—‘ता मेव’-इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘शंयोः’ सम्बन्धि संस्थानं शंयुना दृष्टम्,
‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

“गातुं यज्ञाय” । कीदृशम् ? ‘गातुं’ गमनं ‘यज्ञाय’ द्युलोक-
गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा
‘स्वस्तिः’ अविनाशः ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ ; ‘स्वस्तिः’ च ‘मानुषेभ्यः’
मानुषेषु च ‘नः’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यप-
दिशति । ‘जंङ्घे’ देवलोकां ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषजं’ संसार-
व्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि योजितः स यजमानेन
जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

“शन्नो ऽस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि
गमनं माभूदिति ‘शं’ सुख माशास्ते । एवमेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं
व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

“अथानया” । ‘अनया’ दर्शयत्यस्य पाणेः कनिष्ठिकया ‘इति’
एव मित्यभिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ ष्वित्त्वे यतः प्रवृत्तो
व्यावृत्तः^१) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । “इयं वै पृथिवीति वाक्य-
शेषादन्यत्त्वनयेत्येवमन्तं मन्त्रं मन्यन्ते ;— अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-
सृशति, क्तिम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति । तेषा मेव^२ कनिष्ठि-
कया पृथिवी सुपसृशतीति काण्वश्रुत्यपरोधः । कः पुनरुपसृशति ?
“यदतो होतान्वाह”-इति^३ उत्तरच होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरुप-
सृशति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—नास्त्वेष यज्ञो ठ-पुस्तकादन्यत्र । २—‘अथ’—इति ठ ।

३—पुरस्तात् (६. १. १.—५७६ प०) दृष्टव्यम् ।

होता^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्यग्ने-
नाभिनयेन मानुषायतनं^३ पृथिवी सुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथिव्युपगमेनापि तत्समानुषभावोपगम सुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यत्येतद्—“यद्धि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्दृश्यते”—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [६. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शासितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येच्छातपथीं श्रुतिम्^७ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. १. ५ क० (३२७ प० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निभवं’—इति भू, ठ । ३—‘मानुषयजन’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञैर्युक्तम्’—इति भू, ठ ।

६—“स व्याश्राव्याह”—इत्यादिः पुरस्तादुक्तः (५६० प० ७ पं०) समा-
कोचः । तथा “अध्वर्युरेवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्येति सूक्तवाक्यं होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ प० २-३-टीप्यन्योरिद्वत्यपाठभेदा द्रष्टव्याः ।

ते वै पुत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुह्वं
च सुवं, चाध्वर्युरादत्ते वेदः होताज्यविलापनी
मम्रीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेषा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पुर्येति तुदु तथा
नु कुर्याद्विहिङ्गा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वाङ्गा वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाङ्गः पुत्नी
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तुद्विहिङ्गा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाद् यज्ञात् पुत्नीं यत्तेनेयात् तुस्मादु
पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह नु
बहिङ्गा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवादुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चुरति सु ऽउ ऽएवास्यैषु सञ्चुरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तुदेना एतदन्ततो
यज्ञस्य मिथुनात् प्रजुननात् प्रजुनयति तुस्मान्मिथुनात्

* 'मम्रीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

प्रजुननादन्ततो यद्भुस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्
पुत्रीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽऽज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽऽज्यः
रेत ऽऽवैतत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिरु ऽइव वै मिथुनेन चर्यते
तिरु ऽइवैतद्युपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽऽवैतत्
सिञ्चति तस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सित्तं रेतो
व्विकरोति तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पुत्नीर्यजति । पुत्नीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठतं तत्ततः प्रजायते तत्पुत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः
सित्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते तस्माद् देवानां
पुत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स युच देवानां पुत्नीर्यजति । तत्पुरस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽऽसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
नु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतत्तिरुः करोति तस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिरु इवैकु पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति इ स्माद् यान्नवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथामिं गृहपतिं यजति । अयं वा अग्निर्लोक इमं
मेवैतल्लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजनयति ता इमं
लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजायन्ते तस्मादमिं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तद्दिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो यत्र वा अदुः प्रस्तरेण युजमानः स्वगाकरोति
पतिं वा अनु जाया तुदेवास्यापि पुत्री स्वगाकृता
भवतीयसि तु इ कुर्याद्यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
दिडान्तं मेव स्यादुतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् । युथैवादुः प्रस्तरेण
युजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पुत्रीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृण माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनुक्ति मध्यः सुवे बुध्नः स्थाल्याम्† ॥ १६ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रहणक्ति ॥ १७ ॥

अथाह संवदस्वेति* । अगानग्रीदगंज्झावुय श्रौषद्
स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुश्च सुवुश्च सम्पुगृह्णाति । अदो द्वैवाहुतिं
करोति यदनन्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तुस्मा-
ज्जुहुश्च सुवुश्च सम्पुगृह्णाति ॥ १९ ॥

स वा ऽअग्नेये सम्पुगृह्णाति । अग्नेऽदध्यायोऽशीतमे-
त्यमृतो ह्यग्निस्तस्मादाहादध्यायवित्युशीतमेत्युशिष्टो
ह्यग्निस्तस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरज्ञन्या ऽइति सुर्वाभ्यो
मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषुं नः१ पितुं कृष्वित्युन्नं
वै पितुरनमीवुं न ऽइद् मकिल्विष मुन्नं कुर्वित्येवैतदाह
सुषुदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुषदक्षतः हुत मेव मस्यैतन्नवति ॥ २० ॥

अथ व्वेदं पुत्री व्विस्रसयति । योषा वै व्वेदिर्व्वृषा
व्वेदो मिथुनाय वै व्वेदः क्रियतेऽथ युदेनेन यन्न उपा-
लुभते मिथुनु मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'-इति च ।

† 'शंयोर्ब्रूहीति'-इति च ।

‡ 'यवित्युशीत'-इति च ।

§ '०विषुसः'-इति क ।

॥ इतोऽगन्तः मिह 'शतं ८००'-इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्रीं व्विस्रंसयति । योषा वै पुत्री वृषा
व्वेदो मिथुनं भुवैतुत्प्रजननं क्रियते । तुस्माद् वेदं पुत्री
व्विस्रंसयति ॥ २२ ॥

सा . व्विस्रंसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद
देवेभ्यो व्वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं व्वेदो भूया इति यदि
यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुऽस्तृणाति । योषा वै व्वेदिर्वृषा व्वेदुः
पश्चाद्द्वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति पश्चादुवैना
मेतत् परीत्य वृषणा व्वेदेनाधिद्रावयति तुस्मादा वेदेः
सुऽस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राग्धे युन्नोऽनुसन्तिष्ठाता
ऽइत्यथ युत्तुत्वा समिष्टयजुः . पुत्रीः संयाजुयेत् प्रत्यङ्गु
हैवास्येषु यज्ञः सुन्तिष्ठेत तुस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजु-
र्जुहोति प्राग्धे युन्नोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः
सुमिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वासु सुमिष्टास्वथैतुज्जु-
होति तुस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता

आसते यावन्मु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नुं नो जुह्वत्विति
 ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति युञ्च यथासां चुरणं तदनु
 यज्ञं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तुं जनयित्वा
 युचास्य प्रतिष्ठा तन्मृतिष्ठापयति तुस्मात्समिष्टयजु-
 र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽडुति गातुविदो हि
 देवा गातुं द्विष्वेति यज्ञं द्विष्वेत्येवैतुदाह गातु मितेति
 तुदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽइमं देवयज्ञुः
 स्वाहा व्वाते धा ऽडुत्यथं वै यज्ञो योऽयं पवते तुदिमं
 यज्ञुः सम्भृत्यै तुस्मिन् यज्ञे मृतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
 सुन्दधाति तुस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽडुति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरुषधयो बर्हि-
 रस्मिन्नेवैतल्लोक ऽश्रोषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिं-
 ल्लोक* ऽश्रोषधयः मृतिष्ठितास्तुस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्होवान्तो
 यज्ञस्य युद्धूर्द्धुः समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तुद्यदा हि
 समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तुस्मादिमा ऽअति-
 रिक्ता ऽअसम्मिता श्रोषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरङ्गाः इविषा घृतेन सु

* 'ऽअस्मिंल्लोक'-इति क ।

मादित्यैर्धसुभिः सुम्भरुद्धिः स मिन्द्रो द्विश्वदेवेभिरङ्गां
दिष्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते
वा ऽस्त्यच्चं युदेनं तनुते स यन् नु निनुयेत्पुराङ्गु हावि-
मुक्त ऽएव यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तयो हु यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तुस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कृत्वा द्विमुञ्चति सु त्वा द्विमुञ्चति
कुस्मै त्वा द्विमुञ्चति तुस्मै त्वा द्विमुञ्चति पोषायेति
तत्पुष्टि मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन द्विमुञ्चन्ति
योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्तेण द्विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिन मुपास्यति रुक्षसां
भागोऽस्तीति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्रसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽतस्मिन्धु प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुम्भ-
विष्यत्यस्माक मयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः† । सुर्वं यज्ञुः संवृज्याथ यत्पापिष्टं यज्ञुस्य
भागधेय मासीत्तेनैवान्निरभजन्नस्मा पशोः फलीकरणै-

* 'स्वाहेति'-इति च ।

† 'देवाः'-इति च ।

हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं
 निर्भुजन्त्यथ यु मभागं निर्भुजन्त्येव स तावच्छसत
 ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा बभक्येति स यु मेवैभ्यो
 देवा भाग मुकल्पयंस्तु मेवैभ्य ऽएषु एतद्भागं करोत्युथ
 युद्धोऽधः कृष्णाजिनु मुपास्यत्यनग्नावेभ्य ऽएतदन्धे
 तुमसि प्रवेशयति तुयो ऽएवास्तक् पशो रुक्षसां भागो-
 ऽसौत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तुस्मात् पशुस्तेदनीं
 न कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पत्नीः” । पत्नीसंयाजब्राह्मण मेतत् । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
 अथर्थादयः ‘पत्नीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सङ्गता
 याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिज्यमानास्ते
 ष्वत्विजः संयाजयन्ति । संयाजनार्थं ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
 गताः, त मेव ‘परियन्ति’ गमनप्रतिज्ञोम आहवनीयात् परांस्त
 मभिमुख मायन्ति । आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति—“जुहं च सुवं
 चाध्वर्युरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भागः’—इति च ।

१—“पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राख्यालोक्यानि
 (का० श्रौ० सू० ३. ७. १-१६.) ।

२—‘आहवनीयान्तपरस्तानभिमुख मानयन्ति’—इति ठ ।

“तद्वैकेषाम्” । ‘बहिर्द्धा’ बहिरेव बहिर्द्धा, ‘यज्ञास्यात्’ साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततस्या-
ध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं मोक्तव्य मित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण । “पत्नी-
दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे^१ शाखिन आहुः । भसदुत्सर्गायतनम्^२;
‘भसत्तः’ यथा भसदि शिरः संयोजयेत्, तच्चायुक्त मित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अन्तरेणो” । ‘गार्हपत्य मन्तरेण’ अतीत्य^३ गार्हपत्यस्य पत्न्या-
स्यान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पत्नीः” । “यज्ञादौ प्रजाः”—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्य-
मानासु ‘यज्ञस्य’ जघनाद्धै मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजा-
पतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न
च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनाग्नेन प्रजासर्गस्य
साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात्
प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मिथुनं यद्यज्ञस्थान्ते वर्त्तते, तस्मात्
‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनाद्धैभागित्यभिप्रायः ।
ततश्च यदेताः पत्नीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एत-
दन्ततो यज्ञस्य ‘मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति’ यस्माच्चैव मधि-
यज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञानुकारिणो ‘मिथुनाद्’ एव विष्णु-

१—‘पत्न्या’—इति ठ ।

२—‘यनेदित्यपरे’—इति ठ ।

३—‘भसदुत्सर्ग’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति छ, झ ।

इयात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकाथेपुरषस्य
'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्माच्चियमनम्^१ ॥ ५ ॥

“अतस्त्रो देवताः” । ‘अतस्त्रः’-इति^२ । देवानां षड्यो यद्यपि
बह्व्यः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । “द्वे-द्वे इति ।
द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि
मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

“ता वा आज्यहविषः” । ‘रेत आज्यम्’ सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वञ्चेहैश्चरेत् । त एवैतदधियज्ञं ‘सिञ्चति’ प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

“तेनोपांशु” । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होत्राध्वर्यव मेव
आभ्यं^५ ‘तिरः’ अन्तर्हित मप्रकाशं ‘मिथुनेन’ सिङ्गद्वयेन ‘चर्यते’
लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् ‘उपांशु’ चाप्रकाशम् । “तस्मा-
दुपांशित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

“अथ सोमं” । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः सिद्धः, तथापि देवलोका
मपि तत्सम्पाद्य मिति ‘सोमं’ यजति^६ ॥ ९ ॥

१— ‘तस्मादित्यादिग्रन्थो ठ-पुस्तके न दृश्यते ।

२— “अतस्त्रोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः”-इत्यादि-
ग्रन्थञ्चेहैवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २७.) द्रष्टव्यः ।

३— निह० १२. ४. १०-११-१२-खण्डेषु व्याख्याताः ।

४— “उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्”-इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ७, ८ ।

५— ‘होत्राध्वर्यव मआभ्यम् ।’-इति ठ ।

६— “यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरभिं गृहपति मिति”-
इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १० ।

“अथ त्वष्टारम्” । मिथुनोपपादनाय यत्र कश्चन पुंसि यष्टये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘त्वष्टा’ वायुः^१ सोऽध्यात्म मवस्थितः सिक्तमात्र मेव ‘रेतः’ यावन्मयस्त्रीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चाधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीयः^२ । सोऽयं यक्ष्यत इति तदेष एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्पत्नीः” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनिः’ प्रजाधारणस्थानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेतः’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘ततः’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४; पत्नीनां योनेरेव विद्वत्तरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतासू ‘सिक्तं रेतुः’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘ततः’ ताभ्यः देवानाम्पत्नीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वः; योषितो ऽनुसृष्ट्येव्यभिप्रायः^६ ॥ ११ ॥

“स च देवानाम्पत्नीः” । “तत्पुरस्तात्तिरः करोति” अन्तर्द्धानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिरः’ अन्तर्द्धानं ‘करोति’ । ‘वस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्यः स्त्रियः’ ‘तिर इव’ ‘पुंसः’ “अन्तर्द्धानं

१— निरु० ८. २. १०, ११, १२; १०. ३. १० खण्डेषु व्याख्यातः ।

२— “त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः”—इत्यादिर्मन्त्रस्त्रेहाजोच्यः (ऋ० स०) ।

३— ‘योनिः’ स्थानम्—इत्येव क, भ ।

४— नास्त्येतत्पदं ठ—पुस्तकादन्यत्र ।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो ग्रन्थस्तु ठ—पुस्तकेऽपाठ्यः ।

६— “प्रजायते” ताभ्यः सर्वा योषितोऽनुरङ्क्ता इव स्वपुरुष मुपासत इति किंवदन्ती न विरुद्धा—इति ठ ।

येनादर्शनं मिच्छति”-इत्यपादानात्पञ्चमी^१- ‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः
अन्तर्हिता’, पुंसः अद्दृश्यमाना^२ ‘जिघत्सन्ति’ भवयितुं मिच्छन्ति ।
‘याः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यभ्रन्ति स्त्रियः,
‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । सुद्र-
योषितस्तु पुंसः समञ्च मप्यन्तेऽभ्रन्ति^३; तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-
प्रायः ॥ १२ ॥

“अथाग्निं गृहपतिं” । ‘अथं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो
हि गृहपतिः; “अथ मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यश्चायं
लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यज्ञति’ तत् ‘इमं लोकम्’
लोकोपसञ्चिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण
तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १२ ॥

“तदिडान्तं” । इडान्तवत् ‘इडान्तं’ । ‘इडान्तं’ यजनान्त
मित्यभिप्राप्ते, तत् इडा पत्नीसंयाजेषु विधीयते । तस्याश्च पूर्वोक्त
एव विधिः । अर्थवादेऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-
कल्पयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावक्त्रा, तथा स्त्रौष्वपि देवेष्वि-
त्यभिप्रायः । “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-
ऽर्थवादः । तत्राभिप्रायः । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे
भवन्थेवं सूक्तवाक-श्रुत्युवाकाभ्या मपि भवितव्य मित्यत आह- “न

१- पा० सू० १. ४. २८ ।

२- “‘करोति’ अन्तर्द्वांनेनादर्शनं मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’
पुंसश्चाद्दृश्यमाना (पुंसश्च दृश्यमाना C.)”-इति ठ ।

३- ‘मप्यन्ते नाभ्रन्ति’-इति ठ ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-ग्रंथुवाकौ तदभावेऽनुपपन्नात्रित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः स्वगाह्यतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्त्तव्या ; इतरथा तु स्वर्गाह्योकात्मान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह— “प्रस्तरैरेति । प्रस्तरकरणे ‘इयसितं ह कुर्यात्’ ‘इयस्’-शब्दोऽवसानवचनः कणादिषु^१ पद्यते । अवसन्न^२ मवसादं पत्न्याः कुर्याद् ;— यजमाने गच्छति स्वर्गं लोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना या, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यनु च जायेत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’, अर्ध्वर्युणा, ततः “यथैवाद् इति । स्त्रेनैव महिम्ना यजमानवत् तां ‘स्वगाकरोति’ नाभिदर्शान् मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

“अथाग्नीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदित्याह— “अथाग्नीदाहेति । यावदुक्त मेव भवति ; प्रेषसामर्थ्यात् ; न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्व” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च सुवं च” । “सम्प्रगृह्णातीति” । होतुं तत्स्य

१— ग. पा. ३. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’-इति ङ ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १ ।

माज्यम्; न तु चरुवत्^१ तृणस्याङ्गतिकरणार्थत्वम् । किं कार-
णम्? 'अद् एव' तृण मध्युः 'आङ्गतिं करोति' । 'यत्' तत्
'अनक्ति' अयं जुहा मित्यादि । किमर्थञ्च जुहुञ्च 'सम्यग्गच्छति,
कथं नाम? 'आङ्गतिर्भूत्वा' इदं माज्यं 'देवलोको गच्छादिति' ॥ १८ ॥

“म वा अग्नये” । ‘अग्नौतमः’ भोक्तृत्वमः^१ । ‘अनमीवम्’ अमीवा
व्याधिः, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम् । ‘आत्मनि’ अग्नौ ;
दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

“अथ वेदं”^२ । विसंसन मुपन्यस्त मेव, अर्थवादस्तु “यद्धि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते”-इति^३ गम्यमान एवेति नोक्तः । पत्न्यास्तु
कर्तृत्वैर्धर्वाद् वक्ष्यति- “अथ यत् पत्नी विसृज्यति”-इति^४,
अधुना विसंसनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्ति-
स्तावद् “योषा वै वेदिरिति । विनियोगः- ‘अथ यत्’ ‘एनेन’
वेदेन यज्ञे’ किञ्चित् ‘उपास्यते’ उपगच्छति, गृहीतमपि सत्
‘उपचर्याय’ उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गच्छति; यत्
‘मिथुनं क्रियते’; उपगच्छस्य च वेदस्य वेत्युपगच्छणे विनियोगः ।
स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नास्थेतत्पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— महीधरकृतं भाष्यञ्चेह द्रष्टव्यम् (वा० सं० २. २०. १.) ।

३— “पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति”-इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १ ।

मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १ ।

४— उपरिष्ठाद् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५— अनुपद मेव २२ कण्डिकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यस्योक्ताव्योन्व मिव मिथुनं सिद्धम् । तदपि साध्ये कर्मणि संखवहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्वचेत्येतच्छा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“सा विसंसयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्तुं मिच्छेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पाक्षिकं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपन्नेतिसामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करण
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मह्यं भूयाः”-इति^२मन्त्रलिङ्गाच्च^३ ॥ २३ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आङ्’ अत्राभिविधौ ; संस्तर्यते वेदिं व्याथेति ।
“श्लोषा वै वेदिर्वृषा वेदः”-इतिशेषात् । वेदिं संस्तृणाति^४ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौचे तु विशेषवचनाद्भोता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

“अथ^५ समिष्टयजुः^६” । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः^७” । ‘अथं वै लोको बर्हिः’ “वृहि वृहि वृद्धौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशीर्योगः’-इति छ, झ ।

४— “स्तृणात्यावेदेः”-इति का० औ० सू० ३. ७. ३ ।

५— शाङ्खायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तोर्वेति (१. १५. १५.) ।

६— का० औ० सू० ३. ८. ४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा । वातश्चात्र देवता ; ‘खाद्या
वाते धाः’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

७— का० औ० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १ ।

परिवृद्धोऽयं श्लोकः । ततः कियदेतद्बर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-
वाच्यता च ? बर्हिःशब्दवाच्यांशेन तद् 'बर्हिरयं, श्लोकः' तस्यापि
बर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधिलांशेन तत्सर्वाः 'ओषधयः' । ततश्च यद्
'बर्हिः' अधियज्ञं 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' । बर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तच्चेदं तथैव दृश्यते ॥ २९ ॥

“तां वा अतिरिक्तां” । बर्हिराहुतिं यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्होर्वान्तो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविषर्जनार्थं
मित्यभिप्रायः^१ । ततश्च या 'ऊङ्गं समिष्टयजुषः' सातिरिक्ता, तन्नासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'च'-शब्दार्थः, यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
“तादर्थ्यं चतुर्थी^२” ओषधयोऽस्मिंल्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

“स जुहोति^३” । प्रसञ्जा ॥ ३१ ॥

“अथ प्रणीताः^४” । अध्वर्युरुत्तरपार्श्वान् दक्षिणपार्श्वं वेदेः

१— 'परिवृद्धो'-इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्होर्मेनेव यज्ञसमाप्तिः । अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते ।
अथेहोपरिष्ठादाहुतिपरिगणनानुसारतः सामिधेनौसङ्ख्या चैत्थं
श्रुतम्— “ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा
इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च ग्रंथोर्वाकश्च तान्त्रयोदशाहुतयो
ऽथ, यदेवादः पत्नीसंयाजिषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ताः पञ्च-
दशाहुतयः”—इत्यादि ११. २. ९. ५, ६ ।

३— पा० २. ३. १३ सू० १ वा० ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २२. १ ।

५— प्रणीताः = आपः । (१२. ५. २. ७.) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(आहवनीयं प्रदक्षिणतो^१) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः'
 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । "युक्ते वा इति
 निनयनार्थवादः । "दक्षिणत इत्येतस्य तु "तथा ह्युदग् भवती-
 त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । 'पराङ्' अनवृत्तौ 'यज्ञो यजमानं प्रक्षि-
 णीयात्' "क्षि हिंसायाम्^३" हिंस्यात् । 'तथा' नीयमानासु प्रणी-
 तासु 'न प्रक्षिणाति' न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

"स निनयति^४" । "तत्पुष्टि मुत्तमा मिति । पुष्टेर्हेतुरापः,
 तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्निरासस्तेन पुष्टिं निराह—
 "उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्थान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
 रक्षोनिरासप्रधानयागादि; ततश्च निनयन मेवाध्वर्यार्थज्ञे उक्त
 मित्यभिप्रायः^५ । "स येनैव प्रणयतीति । "कस्त्वेत्येताभिरनिरुक्ता-
 भिर्याहृतिभिरित्यभिप्रायः । "अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः" ।
 फलीक्रियन्तं तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुल-
 निष्पत्तौ । "अभूततद्भावे^६", "कृभस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि द्विः^७" ।
 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपास्यति' उत्क्षिपति उत्करे ।
 'कपालेन' मध्यमेन प्रथमं नातिक्रामेदिति 'अधोऽधः' अधस्तात्

१— ठ—पुस्तके त्वेष पाठोऽधिकः ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— खा० प० २८ धा० ।

४— का० औ० सू० २५. ७. २७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. १ ।

५— सन्त्यत्रापाव्यकल्पाः पाठमेदाः ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नातिदूरे । 'कृष्णाजिनम्'-इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता
द्वितीया^१; कृष्णाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः^२ ॥ ३३ ॥

“देवाश्च वै” । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

“ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यम्, ‘संवृज्य’ समाप्ति-
पूर्वं संवृत्य^३ । “अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम् । ‘भागधेयं’ भाग एव
भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः^४ । ‘तेन’ भागधेयेन पापिष्ठेन ‘एमान्’
असुरान् ‘निरभजन्’ निर्भक्तवन्तः, बहिर्यज्ञात् कृतवन्तः । केन,
कस्मात् ? आह— “अस्त्रा, पशोः” । असृक्शब्दस्य अस्त्रादेशः^५ ।
‘अस्त्रा’ लोहितेन ‘पशोः’ ‘निरभजन्’ । ‘फलीकरणैः’ पाण्डुरभागैः
‘हविर्यज्ञात्’ निर्भजन्तोऽभूवन् । ‘एष सुनिर्भक्तः’ ‘भागिनं’ स्वल्पभागे-
नापि भक्तम्, ‘अभागं’ भाग मदत्त्वा यं ‘निर्भजन्ति’^६ । ‘मः’ भागी
प्रथमम् ‘शंसते’ एव, ‘उत’ अपि अबलो हि बलवतां वशे भवति ।
‘लब्ध्वा’ आसाद्य ‘आह’ ब्रूते— कुतश्चित्कालपर्यायात् ‘किं’ त्वं ‘मा’
मां ‘बभूवथ’, मनसि किं मङ्गं त्वया दत्त मित्यर्थः । ‘यं भागम्’
‘एभ्यः’ रक्षोभ्यः ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’ कल्पितवन्तः, समीपे प्रक्षि-
पति, अग्निहोत्रे ‘अन्वे तमसि’ ‘प्रवेशयति’, ‘तथा’ ‘पशोः असृक्’

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ३. ८. ७ । मन्त्रस्य वा० सं० २. २३. २ ।

३— “ततो देवाः” । ‘सर्वयज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यं संवृत्तं कृत्वा—इति ठ ।

४— “भागरूपनामभ्यो धेयः”—इति पा० ६. ४. ३६ सू० २ वा० ।

५— पा० सू० ६. १. ६३ ।

६— “‘अभागं’ भागहीनं ‘निर्भजन्ति’”—इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणभावेन रक्षोभागः । तेदनी-
करणेन लोहितं सिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३२ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।

धर्माध्यवो हरिस्वामी व्याख्यञ्चतपथश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तेमनी A. C.) लोहितम्’—इति ठ । तेदनीशब्दोऽत्र पुनः
श्लोचति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ०
सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्गा. गृ. ६. १२. १२. ‘तेमनं
तु निष्ठानम्’—इत्यमरः २. ८. ४४ ।

२—अत्र पद्धतिः । होता वेद मादाय, अध्वर्युर्जुह्वं सुवच्चादाय, अग्नी-
दान्यस्याखी मादाय, आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयानान् कर्तुं गार्हपत्यं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊर्ध्वगानुः, तदुत्तरतो-
ऽग्नीदक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा क्रमेण
‘सोमायानुब्रूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि’, ‘देवानाम्पत्नीभ्योऽनुब्रूहि’, ‘अग्नये गृह-
पतयेऽनुब्रूहि’—इत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्द्वीत माव्यं गृहीत्वा, आआव्य, क्रमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिकं माह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादित्यागच्छ ।
ततः सर्वेषां मिहाभगमक्षणम्, मार्जनम्, त्वष्ट्रप्रहरणम्, आत्मोपस्पर्शनम्,
अग्नीदध्वर्योः संवादः, संखवहोमः, गार्हपत्यं परीत्योत्तरहोमद्वयम्, पत्न्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते सो
ऽस्यैष यज्ञो देवल्लोके मेवाभिप्रैति तुदनुची दुक्षिणा यां
दुदाति सैति दुक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽप्यु देवयानो वा पितृयानो वा पुन्याः । तुदु-
भयतोऽग्निशिखे समोषन्थौ तिष्ठतः प्रति तु मोषतो युः
प्रत्युष्योऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिसृज्यः शान्तिरुपस्तुदेत
मेवैतत्पुन्यान् शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सर्वैरेवै न मेतु-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवै न
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्देव पूर्णपात्रं निनयति । यद्देव यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोक्तयोर्विसुचनम्, होतुर्वेदयोक्तपरिषिचनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य
वेदेः पूर्वान्तं यावत् वेदद्वयपरिस्तरणश्चेति पत्नीसंवाजसङ्क्षेपः ।

ततोऽध्ययुर्ध्रैव माग्यं विजाप्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टिं सथे पाणौ
गृहीत्वा, ऊर्द्धस्तिष्ठन्, सततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति । ततो दमंसुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमश्च । ततो वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्टः प्रथीता
निनयति । ततः फलीकरणानन्तरं स्थापितान् कथान् प्रथमकपाले निधाय,
सथेनोत्तरस्योपरि कृष्णाजिनं धारयन्, कृष्णाजिनस्थाधस्तादुत्करे कपालेनैव
कथान् प्रास्यति, तत उदकोपस्पृशं इति समिष्टयजुःसङ्क्षेपः ॥

क्रियते व्यस्य तुह्वन्ति क्षण्वन्ति* । शान्तिरापस्तुदङ्घ्रिः
शान्त्या शमयति तुदङ्घ्रिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णां निनयति । सर्वं वै पूर्णां सुर्वैणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तुदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वुर्चसा पयसा सुन्त-
नूभिरुगन्महि मनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुचो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विष्टं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुखं मुपस्पृशते । द्वयं तद्यस्मान्मुखं मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽत्राप्यो ऽमृतेनैवैतत्सुःस्पृशत ऽएतदु चैवै-
तत्कुर्माभिन कुरुते तस्मान्मुखं मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यी यजत ऽएतेन यज्ञेनऽग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वद्वाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेषपित्वी भवति
तेषपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रुकामति ॥ ८ ॥

युद्धेवु विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

रिदु मेव प्रथमेन पदेन .पस्याराथेदु मन्तुरिक्षं द्विती-
येन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु ऽएतस्मै विष्णुर्व्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइत एव
पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तुत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त । गायत्रेण छन्दसा .
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्त-
रिक्षे विष्णुर्व्यक्रःस्त चैष्टुमेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्यक्रःस्त
जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
वयं द्विष्म ऽइत्येव मिमांस्लोकान्समारुह्याथैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु ऽएष तुपति तस्य, ये रश्मयस्ते सुहृतो-
ऽथ यत्पुरं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तु देव
मिमांस्लोकान्समारुह्याथैतां गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवावाङ् क्रमेत यु ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्तादवाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽअग्ने देवा जुयन्तोऽजयन् । दिव
मेवाग्नेऽथेदु मन्तुरिक्ष मुथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त
तथो ऽएवैषु एतदपसरणतु ऽएवाग्ने जुयन् जयति दिव

* 'क्रमते'-इति च ।

† 'जुयं जयति'-इति क, 'जुयन्नयति'-इति घ ।

मेवाग्नेऽथेदु मन्त्ररिश्च . मुद्येतोऽनपसरणात्सपुत्रान्मुदत
ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैतुत्प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तुद्विवि विष्णुर्व्यक्रःस्त । जागतेन छन्दसा तुतो
निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि युञ्च वयं द्विष्मोऽन्त्ररिश्चे विष्णु-
र्व्यक्रःस्त वैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि
युञ्च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि युञ्च वयं
द्विष्मोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽदुत्यस्याः हीदः सर्व
मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तुस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
ऽइति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची हि देवानां दिक् तुस्मात्
प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरुगन्त
देवानित्येवैतुदाह सं ज्योतिषाम्भूमेति सं देवैरभूमे-
त्येवैतुदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्य मुदीक्षते । सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां
गुति मेषां प्रतिष्ठां गच्छति तुस्मात् सूर्य मुदी-
क्षते ॥ १५ ॥

स ऽदुदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तुस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति ब्रह्मोदा ऽअसि वृर्षो मे देहीति त्वेवाहुं ब्रवी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्येव ब्राह्मणेनैष्टुभ्यं युद्
ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयु ऽष वाव
मुह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामयते सोऽस्मै कामः सुमृद्ध्यते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽइति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । इयं तद्यस्मान्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते यद्वा वै गार्हपत्यो यद्वा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेषु-
वैतन्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुष
मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्मान्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते । अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयामंऽहुं
गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना
भूया ऽइति नाच तिरोहित मिवास्त्यसूरिं शौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यास

मित्येवैतदाह तदुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयांसि
शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तुस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त इति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीय मुपतिष्ठते । प्राञ्चे युञ्जोऽनुसन्ति-
ष्ठाता इति तूष्णीं मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं व्विस्तृजेत । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्य-
मानुष इष वा ऽएतद् भवति यद् व्रतं मुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिद् महं सत्यादृन्वत मुपैमीति
तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिद् महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं व्विस्तृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति संस्रमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

“संस्थिते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मण मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अध्वर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ कृते
‘उदक् भवति’, परीत्येऽग्रे दक्षिणादागत्वा निनयनाथोदगागमनं

* ‘मन्वावर्त्तते’—इति क, घ ।

† ‘मुपतिष्ठते’—इति क ।

भवति । उदपात्रनिनयनस्थानुवादे न सर्वतो विधिः । कुतः ? “अथ विष्णुक्रमान् क्रमते”-इति^१ परतः ‘अथ’-शब्देनानन्तरद्वचनं संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्ययं दक्षिणतः परीत्येत्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनिनयने “देवलोके मेऽप्यादि । अयं यज्ञः ‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ; ‘यो यजते, स यज्ञोऽस्य (यजमानस्य) देवलोक मेवाभिप्रैति’ । मां संस्कृतवानसौ, अतो मया प्रत्युपकरणीय मित्यभिप्रायः । ‘तदनूचीः’ । दक्षतेः समृद्धार्थस्य^२ ‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसमृद्धार्थं यज्ञ मनु विसृज्या दक्षिणैति । ‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रयार्था ; अस्मिन्निष्पादिता परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रेता, एव मत्रापि ॥ १ ॥^३ .

“स एष देवयानः” । आत्मयाग्निस्तस्य कुण्पादिमोक्षप्राप्तेः .

१— इहैवोपरिष्ठादष्टमकण्डिका द्रष्टव्या (६१८ पृ० १३ पं०) ।

२— आ० आ० ६०६ धा० ।

३— ठ-पुस्तके त्विद मेव हरिस्वामिकृतं भाष्य मिहान्यथा दृश्यते । तद्यथा— “संस्थिते समाप्ते यज्ञे पूर्णपात्रासादितं जलं निनयति ; अर्थादध्वर्युं यजमानाङ्गलौ । यजमानोऽपि तदङ्गलिना प्रतिगृह्णातीति वक्ष्यति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽयं देवलोकेऽपि असत् । छेट् लिउर्थे, स्यादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देवलोक मेव आभिसुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छन्शीला मन्वाहार्य-जक्ष्याग्नीषां मां दक्षिणां ददाति, सा देवलोकमेति । ततो दक्षिणां समृद्धिसरूपा मन्वारभ्य यजमानो देवलोक मेत्येव ॥ १ ॥”-इति ।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-
 र्दर्शिता ; यतस्त्रचायं मेव 'अन्वावर्त्तते'-इत्युपसंहारः^१ । “अपि हि
 न ऋषेर्वचः श्रुतम्— इे सृती अष्टुणवं पितृणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-
 समुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता— “ते य एव मेतद्धिदुः”-इत्या-
 दिना^२ । ‘वा’-शब्दो व्यवस्थितः । ‘तदुभयतः’ ‘अग्निशिखे’ अग्निज्वाले
 ‘ओषन्थौ’ भस्मसात् कुर्वन्थौ ‘सन्निष्ठतः’ । दहनात् मुक्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञानमहकारिकर्मकारी यजमानः ‘अतिसृज्यः’ । ज्ञानिनस्त्रीणां
 पन्थानञ्च उष्णशमनसमर्थाभिरद्भिः शमयति । शान्तिसाधनं ‘शान्तिः’,
 ज्ञानसमुच्चितकर्मफलमलचालकं भवतीति सम्यतम् । केवलस्य स्वर्गादि-
 फलं तु कार्यारम्भादौपचारिक मिति (‘मां कोकिलप्रहेणैव गच्छ-
 न्तीति यतस्तेऽतः किं [?]^३) यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो
 ध्याति, स देव एव । स एष देवफलभोगार्थं देवानेति ; “देवो
 भूत्वा देवानप्येतीतिवचनात् । पितृञ्च केवलात्कर्मणः । ‘तदुभयतः’
 तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः ‘अग्निशिखे’ सूर्यरश्मयः ‘ओषतः’
 दहतः । योऽकृतकृत्यः, त मोषतः ; यस्तु कृतनिघतकर्मा, त
 मतिसृजतः । परन्वनेन पूर्णसेकेन शान्ते जाते ‘यः’ ‘प्रत्युच्यः’, “उष
 दाहे”^४ प्रतिदहनार्हः, ‘तं’ ‘प्रत्योषतः’ प्रतिदहतः । यथा दर्शित-
 यज्ञादावेष एवाग्निसंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदीप्ते
 दहतः । ‘अतिसृजेते’ अतिसर्जनं विसर्जनम् ॥ २ ॥

१— इहैव विंशकखिद्वान्ते द्रयंथम् (६२२ पृ० ५ पं०) ।

२— इहैवान्यकाण्डे ७प्र० २ब्रा० ४—१६क० (१४.६. १. ४—१६.) ।

३— एष च पाठो न-न-पुस्तकयोः । ४— आ० प० ६६७ धा० ।

“पूर्णे” । अर्था पूर्णम् ; ‘शान्तिरापः’-इतिवचनात्^१ । उदकस्य
एवं तावदाधिदैविकं निगयनस्य प्रयोजनम् ॥ ३ ॥

अधियज्ञं दर्शयन्नाह—“यद्देवेति । ‘यद्दे मिथ्या क्रियते यज्ञस्य’
अकरण मन्यथाकरणञ्च, ‘तद् विवृहन्ति’ व्यर्थं कुर्वन्ति यज्ञी-
यापः, ‘क्ष्वन्ति’ “क्ष्वणु हिंसायाम्”^२; हिंसन्ति, दुःखायती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥^३

१— इहैव पुरस्तात् (६१० पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ८ ।

३— त० उ० ३धा० ।

४— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिघटुःकखिक्तानां भाष्याख्येवम्—

“देवलोकाद्भ्रामौ प्रसङ्गात् मार्गान्तरं श्रुतिरेवाह—“स एषः” ।
स यज्ञो देवयानः देवैः प्रापणीयः, पितृभिः प्रापणीयः पितृयागः ।
देवयानोऽग्निहोत्रिया मध्वा स्वर्गगमनाय; पितृयागोऽन्यमनुष्याणा
मध्वा । तदुभयतः अग्नेराहवनीयादेः देवयानपितृयागौ श्रिंखि
ऊर्द्धञ्जाले ओषन्त्यौ सन्तिष्ठतः । अर्थां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्निगयनेन
शान्तो भवति देवपश्याः ॥ २ ॥

पूर्णे । अर्थाञ्जलेन निगयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्तत मन्यवच्छिन्नम्
अनवखिद्यतेन धारानिगयनेन ॥ ३ ॥

यद्देव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । यस्य
तदिति । अस्य यजमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः
सम्पूर्णो भवति; क्ष्वयन्ति हिंसन्ति, तत् मिथ्यादि न दुःखायतीत्यर्थः ॥
शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

पूर्णे । एतत् मिथ्याकृतं सन्दधाति सन्धितं करोति । सन्तत
मनवखिद्यतम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥”—इति ।

“तदञ्जलिना”^१। यद्यपि, “अनुमाद्युं तन्नो यद्विद्विष्टम्”—
इतिलिङ्गान्^२ मुखोपस्यर्शनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
वाक्यात्प्रतिघर्षणाङ्गता। तथाहि “यद्विद्विष्टं^३ तत्सन्दधाति”—इतिघ-
र्षार्थवाद् एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात्; अथग्रन्धेन^४ च
मुखोपस्यर्शनस्य व्यवधानार्थवादान्तर^५दर्शनाच्च। लिङ्गञ्जाविद्व-
मेव; मुखवद्वस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात्। “यद्विद्विष्टं मिति।
यजमानस्य एव यज्ञो वर्त्तते; तत्रैव स्थितस्य ‘यद्विद्विष्टं तत्स-
न्दधाति’—इत्यभिप्रायः। कण्ठानान्तु “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
तत्र जपति संवर्चसेति”^६। गृह्णतः यज्ञवीर्यं मत्र च जपमानः
प्रतिघर्षणाय स्यर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति। कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
यजमानः; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
आग्नीर्षिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव। तथाच यज्ञस्य “यद् विद्विष्टं
तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तरच^७ च “एतद् चैवैतत् कर्म
कुरुते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वं मेवातः परं याजमान
मित्यवसीयते” ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. ६। तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १।

२— वा० सं० २. २४. १ द्रष्टव्यः।

३— ‘यद्विष्टं’—इति छ, भ।

४— ‘उपग्रन्धेन’—इति ठ (उत्तरकण्ठिकारम्भे)।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ।

६— संवर्चसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १।

७— ७ क० द्रष्टव्या।

८— उपपत्त्येत्यादिग्रन्थः ठ-पस्तके नास्ति।

“अथ मुखम्”^१ । “एतद्, चैवैतत्कर्मात्मान् कुर्वते”-इतिशेषाद् यजमान आत्मीय मेव मुख मङ्गिरूपस्युग्रत इति गम्यते । यस्मात् कारणात् मुखं स्युग्रति, ‘तद् इयम्’ द्वे ते कारणे इत्यर्थः । तथैकं तावत्— ‘अमृतेनैवैतदात्मानं संस्युग्रते’-इति । कथं मङ्गिः संस्युग्रमाने अमृतेन संस्युग्रते ? तदाह— “अमृतं वा आपः”-इति । यस्मै देवाना मन्न ममृतम्, ता आपः; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्त्तव्य मित्येकं कारणम् । अपर मपि— ‘एतच्च कर्म आत्मनः कुर्वते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः; आपस्य संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

“अथ विष्णुक्रमान्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञस्य’) सम्प्रवेश मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्वा’, (देवेषु मध्ये) ‘अपिली’ भागी भूत्वा च उपेति विष्णुक्रमैर्देवयाजीत्यर्थः । “अनुपसर्गाद्वा”-इति^३ क्रमेरात्म-नेपदम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. १० । “एतच्चार्थकर्म, ततश्चान्तापच्छिन्नादौ न भवति”-इति च तद्दृत्तौ याज्ञिकदेवः ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ११ । मन्त्रास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३ ।

३— या० सू० १. ३. ४३ ।

४— इहाप्यन्यथा भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथ विष्णुक्रमान् । विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमस्तं विष्णुप्रवेश मेव कुर्वते । देवान् वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यो हविर्यज्ञं संस्थापयति । त्वच्छब्दः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये भागवान् भवति । भागित्वं प्राप्य तान् विष्णुक्रमानेव सर्वतोभावेन प्रक्रामति ॥ ८ ॥”-इति ।

“यद्देव विष्णुक्रमान्” । यजमानशरीरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’ यजमानार्थं ‘विक्रमते’ ।^१ ‘तद्दे’ तत्र ‘इत एव’ लोकात् ‘पराचीनम्’ ऊर्द्धम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूयिष्ठा इव’ बडतमा इव ‘क्रमन्ते’ ॥ ६ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः^२— “तदु तत् पृथिव्याम्”—इति । प्रसन्ना । “इत्येव मिमांलोकान्”—इति उत्तरपक्षस्वार्थवादः । गम्यत इति ‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘ये रश्मयः’ कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, ‘ते सुकृतः’ ये पूर्वं यजमानाः तेजःशरीराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘स्वर्गे वा लोके’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना सुपभोग्यं स्थानम्, ‘तत्’ तत्र; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भाः’ प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पश्चान्तरोपन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः स्वशब्दार्थं, ‘एव’-इत्यवधारणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-शासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बडकास्य माशास्ये, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तर मेव ग्रन्थोऽधिकः—

“विष्णुदेव देवेभ्योऽर्थायेमां विष्णुक्रमणक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथमेन पादेन पृथिवीक्रमणक्षणेन, पस्पार । “स्यू प्रीतिचक्षणयोः” सिट् । द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्रमणात्मकेन । एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माद्धेतोः विष्णुक्रमान् क्रमते ॥”—इति ।

२— वा० सं० २. २५. ३, २, १ द्रष्टव्याः ।

‘अर्वाङ्’ विक्रमणेनैव ‘यस्मात्’, अध्वर्यवः ‘परंस्तात्’ क्रमेत, ‘तत् इयं’ कारणम् ॥ १० ॥^१

“अपसरणतो इ” । जितापसरणेन जितवन्तो धुलोकाख्यम्, अस्मासोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः । द्वितीयञ्च फलोपभोगानन्तरं प्रतिष्ठार्थां प्रच्युतानां स्वर्गासोकाभिरुपद्रवात् । ततश्च यद्विदितः पराचीमं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा ‘प्रतिष्ठार्थां प्रति-तिष्ठति’ ॥ ११ ॥^२

“तदु तद्विवि”^३ । यद्वि स्वर्गं अन्नाद्यम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके

१— “तदु तत् पृथिव्याम् । प्रसन्ना । इमान् पृथिव्यन्तरिक्षयुक्त्व-कान्, एवं समाख्यानं कृत्वा अगन्तरम् । विष्णुक्रमणस्यार्थवादः— एषा गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिकूर्णं तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा । य एष आदित्यः, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः, ते सृजत इति । अथेति । परं मुत्कृष्टं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गो लोको निरुपप्रवत्वात् । एवमकारेण यच्चा एतां गतिं प्रतिष्ठां प्राप्नोति, परस्तात् अर्वाङ् अर्वाङ्घनश्रीलः क्रमेत, इतो लोकादनु-शासनं कर्तुं मिच्छेत् । इयम्, इहामुत्रलक्ष्यम् अर्वाङ्घनश्चेति ॥१०॥”-इतोद मेव भाष्यं ठ-पुस्तके ।

२— अत्र ठ-पुस्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चैतत्—

“अपसरणतः । जयन्तो देवा दिव मये, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः अपसरणात् एतदाचरणादेव सम्पन्नाञ्चून् अधितवन्तः । एव मस्याचरणस्यापि भवति । इयं वै इति । अतिरोहितम् ॥११॥”—इति ।

३— दिवोत्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्त्राः वा० सं० २. २५. १-५ । तत्र “अस्मादन्नादिति भागं भवेच्छते”—इति का० औ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिपदि साक्षाद्येन क्रियते ; अतः
‘अस्मादज्ञान्’ निष्काशने द्विषन् सर्वस्माभिष्काशितो भवति ॥ १२ ॥^१

“अथ प्राङ् प्रेक्षते”^२ । प्राङ्निरीक्षणेन सन्तर्पिता गच्छन्तो
देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः^३ ॥ १३ ॥

“स प्रेक्षते”^४ । मञ्जाक्रोशन्तीतिवत् ‘स्वर्=देवाः’ ; तेजः-
शरीरत्वात् ज्योतिर्=देवाः । ‘समभूम’ तद्देवलं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥^५

“अथ सूर्यं मुदीक्षते”^६ । (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तृणां गन्तव्यं
प्रतिष्ठा च^७ ॥ १५ ॥

“स उदीक्षते” । तेजोधनो रश्मिशब्देनोच्यते । ‘एषः’ तेषा मति-

१. ८. १३ । “अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्”—इति च तदुत्तरसूत्रम्
(१४) । ‘भूमिम्’ वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव ।

१— इह चास्ति ठ—पुस्तककृता पाठान्तरता । तद्यथा—

“इत ऊर्द्धा वेदीति तत्रकार माह— “तदु तदिति । दिवि
अन्तरिक्षे एथिव्या मस्मादस्माद्भागवच्छायात् । अस्यै प्रतिष्ठायाः
वेदेः । यावतो वै वेदिस्तावतो एथिवीति ॥ १२ ॥”—इति ।

२— का० अ० सू० १. ८. १५ । वा० सं० २. २५. ६ ।

३— ठ—पुस्तके त्विह ‘प्रसन्ना’—इत्येव ।

४— का० अ० सू० १. ८. १६ । वा० सं० २. २५. ७ ।

५— “स प्रेक्षते । स्वरिति । यज्ञो ह वै स्वरिति यज्ञदेवसूर्याः स्वः-
शब्दवाच्याः, अत्र देवा अभिप्रेताः ; देवानगन्धेति ॥ १४ ॥”—इति ठ ।

६— का० अ० सू० १. ८. १७ । वा० सं० २. २६. १ ।

७— एषा तु ‘प्रसन्ना’—इत्यव्याख्यातैव ठ—पुस्तके ।

८— का० अ० सू० १. ८. १८ । वा० सं० २. २६. २ ।

ग्रथः । 'वाङ्मवक्ष्य इत्याह स'— 'वर्षीदा अग्नि वर्षी मे देहीति
(एत देवाग्रासहे वथम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेभ तदेष्टव्यम्'
'यत्' अहं ब्राह्मण्युक्तः स्या मिति तु 'आहं' स' उक्तवान्
'मौपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितृपोदिता ; "स्त्रीभ्यो टक्"^१ ;
उपोदिताया अपत्य मिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति
गो-प्रार्थना । 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥^२

"अथावर्त्तते"^३ । प्रदक्षिण मावर्त्तते । एवं "तस्य सूर्यस्यानु-
वृत्तिः"^४ ॥ १७ ॥

"अथ गार्हपत्यम्"^५ । कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने । सूर्योप-
स्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वर्गहे प्रतिष्ठति ।
द्वितीयञ्च 'थावदेवास्मेह' मानुषायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥^६

१— पा० सू० ४. १. १२० ।

२— एतद्वाच्यस्याप्यन्यविधं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

"स उदीक्षते । प्रसन्ना । 'इति त्वेवाहं' इत्येवाहं ब्रवीमि । वर्षं
एव याचते । ब्राह्मणेन तद्धि एष्टव्य मेव यतो ब्रह्मवर्षसी स्यात् ।
उप समीपे उदिता आदित्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य
मौपोदितेयः । एष रीगा मद्धं सम्प्रदानभूताय गाः पयस्ततीः दास्यति ।
हे गोदाः मे मद्धं गाः देहि । एव मित्याद्याधौः ॥ १६ ॥"—इति ।

३— का० औ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २६. ३ ।

४— इय मप्यव्याख्याता प्रसन्नेति ठ-पुस्तके ।

५— का० औ० सू० ३. ८. २१ ।

६— एतद्वाच्यस्याप्यन्यविधं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

"अथ गार्हपत्यम् । द्वयं गतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थाना-

“स उपतिष्ठते”^१ । ‘असूरिणौ’ असहाय-गो-वाङ्मः सूरः, तथा-
सहायमात्रं लक्ष्यते; सूरुोऽस्मिन्नस्तीति सूरुी, न सूरुी असूरुी,
ससहायिणौ । तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्धनादिना
पासकः, असूरुी गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम्^२ । अत आह—
“अनात्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्याच्चिन्नं यजमानस्य जीवित
मिति “शतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह”—इति^३ विवृणोति ॥ १८ ॥^४

द्वाप्यते । गृहा वै इत्याद्याश्रीः प्रवर्त्तनार्था । यावदिति । उ इति
अनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाण मस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनम्, तस्मै
एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः ॥ १८ ॥”—इति ।

१— वा० सं० २. २७. १ ।

२—“ ‘असूरि’ असूरुीणि । एकान्शयुक्तः शकटः सूरिरित्युच्यते, तद्वि-
परीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽसूरिः । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते”—
इति ऋ० सं० ६. १५. १६ सा० भा० । “एकपार्श्वे बल्लोवर्द्धयुक्तं
शकटं सूरि, न सूरि असूरि । लुप्तोपमानम्”—इति वा० सं० २.
२७. १ मही० भा० । इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोष्यति ३. ७. ४. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

४— “शतं हिमा इति ब्रूयाद्वा”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २२ ।

४— ठ-पुस्तके त्वतोऽधिकोऽप्येव पाठः—

“स उपतिष्ठते । अग्ने इति । गृहपत्योः परस्पर माशंसन
स्फुटतर मेव । असूरि । असहायगोवाङ्मः सूरः, तथासहायमात्रं
लक्ष्यते; सूरुोऽस्मिन्नस्तीति सूरुी, असूरुी सहाययुक्तः त्वम् । अत
आहानात्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्याच्चिन्नं यजमानस्य जीवित
माश्रास्ते— शतं हिमा । वर्षाणि शतसङ्ख्याकानि जीव्यासम् ।
इत्याहेति विवृणोति— एतत् ब्रुवन् अपि न आद्रियेत । तेन अपि

“अथावर्त्तते”^१ । मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यञ्च ; — “सूर्यस्यावृत्तमिति मन्त्रे दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिणेन गच्छति । ‘एतच्चैव’ सूर्यस्य”^२ ॥ १० ॥^३

“अथ पुचस्य”^४ । कथं पुनर्गृह्णाति ? “ततोऽसि तन्तुरसि”-इत्येतस्मिन्मन्त्रे तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः ? काण्वसमाजानात् । “इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तनवत्”-इति । किमर्थं नाम गृह्णाति ? ‘इदं मे’ ‘वीर्यं’ विक्रमम्, ‘पुत्रः’ देवदत्तादिः ‘अथम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुसन्तनोत् । कथम् ? ‘मे’ मम ‘इदं वीर्यं अनुसन्तनवदिति’ मा विश्विन्त्यादित्येवमर्थम् ।

वर्षेभ्यः शतात् वर्षंशत मतीत्यापि पुरषो जीवति । तस्मात्सिति निगमनम् ॥ १६ ॥”-इति ।

१— का० औ० सू० ३. ८. २३ । २— वा० सं० २. २०. २ । ३— अथ “गच्छति प्राङ्मुखविष्णविति”-इति च का० औ० सू० ३. ८.

२४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— इहाप्यन्यविध मेव भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथावर्त्तते । सूर्यस्य आवर्त्तनं माहृत्, ता मन्वावर्त्तते । तदेतामिति निगदथास्यातम् । अत्या मन्त्रवर्णात्प्रादक्षिण्यं समाहृत्प्रादक्षिण्यं गृह्णीयात् । २० ॥”-इति ।

५— का० औ० सू० ३. ८. २५ ।

६— एव मन्त्रः शाखान्तरीय इति का० औ० ३. ८. २५ सूत्रे पूर्ण एव संस्मृतः । तद्यथा—“ततोऽसि तन्तुरस्यतु मा तनुस्मिन् यद्येऽस्याः साधुज्ञायाया मस्मिन्ननेऽस्मिन्लोक इदं मे कर्मदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्”-इति ।

(पद्यान्तर माह—) 'यदि पुत्रो न स्यात्' कथञ्चित् पुत्ररहितसेत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा 'आत्मनो नाम मृच्छीयात्' । तथाच^१ "इदं मे कर्मदं वीथं देवदत्तोऽहं यन्मनवानि"—इति नाम ग्रहणम्^३ ॥ २१ ॥

"अथाहवनीयम्"^४ । (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पदं न प्राप्नोति, अतः^५) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्संज्ञा जाता; सा च जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक् संश्लिष्यते । अपिच प्रत्यग्मनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एव-
साधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । "दृष्णी मिति^६ । सामर्थ्यान्मन्त्रे प्राप्ते दृष्णी सुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते^७ ॥ २२ ॥^८

१— ठ—पुस्तके त्विहैष पाठोऽधिकः ।

२— तथा।चेत्यादिग्रन्थे ठ—पुस्तके नास्ति; अस्ति च तत्रैव यज्ञः—
'अतो जातपुत्रः ह्यथाकेभ्योऽभौगादधीतेति सम्मतम्'—इति ।

३— "अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य"—इति साङ्ख्यानः २. १२. ११ । "प्रियस्य पुत्रस्य नाम मृच्छति"—इत्या-
पस्तम्बः ४. १६. ४ । ४— का० श्रौ० सू० ३. ८. २८ ।

५— बन्धुबन्धिज्ञान्तगत एष पाठः भू-ज-पुस्तकयोरधिकः ।

६— "दृष्णी मिति शौकिकवागुच्चारणनिषेधः क्रियते; मन्त्राभावात् ।
एवञ्च तत्समीपे स्थित्वा तं विलोकयत्येव"—इतीह याज्ञिकदेवः ।

७— अथ विष्णुक्रमानित्कारभ्य आहवनीयोपस्थानान्तं कर्मं विष्णुक्रमसंज्ञं
भवति (का० श्रौ० ३. ८. २८ सू० या० दे० ४०) ।

८— "अथाहवनीयम् । प्राक्संज्ञं यज्ञस्याप्राप्ते । दृष्णी मेवोपस्थानम्
। २२ ॥"—इत्येव भाष्यं दृश्यते इह ठ—पुस्तके ।

“अथ व्रतम्”^१ । पूर्वोक्ता मितिकर्तव्यता मनुष्य षड्विंशतिः
व्रतविसर्गसम्बद्धा विधीयते ; यद्विद् सुक्तं “संस्थिते”-इति^२, तद्विद्
मवसरप्राप्तं व्रतं विवृणोते । स्वशाखायाम् “इदं महं मनुतात्
सत्यं सुपैमि”-इति^३ मन्मोक्षारोऽभिप्रेतः^४ ; अत एव पञ्चान्तरेपन्याशो
न कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥^५

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्त्रिष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौचा-
भ्यां च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि
आधानेष्टीनां तनूहविस्मृज्जकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २६ । २— १. १. ३६ (६८० ३५०) ।

३— वा० सं० १. ५. १ । इह च पुरस्तात् १. १. ४ ।

४— पूर्वं हि व्रतयज्ञेषु द्वौ मन्वावुक्तौ “अग्ने व्रतपते”-इति (५८०
१३५०), “इदं महं मन्वतात्”-इति च (६८० ८५०) । तत्र यद्यग्ने
व्रतपत इति गृह्येति, तदा, “अग्ने व्रतपते व्रत मचाग्निभम्”-इति
(६८० ३५०) विसर्गः कार्यः ; यदीदं महं मिति गृह्येति, तदा
“इदं महं य एवास्त्रि सोऽस्त्रि”-इति (६८० १३५०) विसर्गः
कार्य इति कातीयश्रौतसूत्राभिप्रेतः । ३. ८. २६ सू० प्रकृतम् ।

५— “अथ व्रतम् । व्रत मिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुरुते
यजमानः इदं महं मिति । यद् व्रतं विवृणोते, तेन कृतो ऽमानुष
इव देव इव भवति । न ह्येति । मन्मोक्षपान्तरं दूषणम् । व्रत-
विसर्गान्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्माद्विद् महं मित्येतेन
मन्मोक्षं व्रतं विवृणोतेति विधिः । तद् खल्वित्यवधारणार्थः ; “अथा-
प्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण”-इतिस्मरणात् (निब० १. २. ४.) ।
सुक्तु पदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्य मेव वदेदित्यादि विध्यर्थम्
। २३ ॥”-इति ठ-भाष्यम् ।

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्तव्यता-
वैक्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
पूर्वं सुपदिष्टः^१ ॥ २३ ॥ ४ ॥ [६. २.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “त्रिंशतं वर्षाख्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश द्वाद्यायण-
यागो । अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्” — इति का० श्रौ० सू० ४.
२. ४०. ४८. ४९ । ‘द्वाद्यायणयागो’ द्वाद्यायणयज्ञसञ्ज्ञक-
दर्शपूर्णमासयागीत्यर्थः । द्वाद्यायणो नाम ५ कर्मान्तरमपि तु
दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्रकरणे स्फुटम् (४. ३.
१—२.) । तृतीयसूत्रे चेह एवशब्दः खल्विवार्थो विवक्षितः ;
आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधत् (३. १४. ८—१३.) । तथाच यथाग्नि-
होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपीत्यर्थो लभ्यते ।
तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्वर्षाणि वेति साधारणकालविधिः, द्वाद्यायण-
यागिनां तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाख्येव वेति च ।

२— एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्णपात्रनिनयनम्, विष्णुकर्मणम्, व्रत-
विसर्जनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः — अश्वर्युः
पूर्णपात्रमादाय पूर्वेणाहवनीयं पुरीत्य दक्षिणत उत्तराभिमुखो
यजमानस्याङ्गणौ सन्ततं निनयति, निनीयमानं पूर्णपात्रं यज-
मानोऽङ्गलिना प्रतिश्लक्ष्णाति । ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे । अत
आरभ्य ५ भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । तत
उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोत्रोरारभ्याहवनीयादर्बकं विष्णुकर्मणम् क्रमते ।

नागस्त्रामिसुतोऽवन्थां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यथं दर्शयामास^१ शक्तिः पौष्करौधकः ॥
 श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः^२ ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्त्रामी व्याख्येयातपयीं श्रुतिम् ॥
 इति श्रीमदाचार्यहरिस्त्रामिनः छतौ^३ शतपथभाष्ये
 नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

तत्रैव खं भाग मवेक्षते, प्राचीं दिग् मवेक्षते, सूर्यं मीक्षते,
 सूर्यं प्रार्थयते, सूर्यस्य प्रदक्षिण्य मावर्त्तनं करोति, अप्रदक्षिण्यं
 चावर्त्तते, ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य त मग्निं मुपतिष्ठते,
 पुनस्तथैव प्रदक्षिण्य मप्रदक्षिण्यञ्च सूर्यं मावर्त्तते । ततो गार्हपत्यात्
 प्राच्यां गत्वोपविष्टः पुत्राणां नाम गृह्णाति, अविद्यमाने पुत्रे
 त्वात्मनामयह्वयम् । तत उत्थाय तूष्णीं माहवनीयं मुपतिष्ठते ।
 एतदन्तं गतं विष्णुक्रमणम् । तत आहवनीयस्याग्नेः स्थित्वा व्रतं
 विष्टव्यं पूर्व्यामाहवनीयं दक्षिणामेक्षोत्तरेण गत्वाग्न्योरन्तरालेन
 निष्क्रामेत् । ततो मागप्राशन-ब्राह्मणभोजने । समाप्ता चैतन् ।
 दर्शपूर्णमासेष्टिरिति श्रम् ॥

१— 'श्रुत्यर्थं विष्टतिं चक्रौ'-इति ठ । २— 'शासितुः'-इति ठ ।

३— 'इत्याचार्यवर्षश्रीहरिस्त्राम्येक्षिते'-इति ठ ।

४— इत उत्तरं मिह 'काण्डो ११७'-इति क; घ; 'कश्चिन्नास्यया

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्तव्यता-
वैक्यत्वं दर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
पूर्वं सुपदिष्टः^१ ॥ २३ ॥ ४ ॥ [८. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ अतपयभाष्ये
नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “त्रिंशत् वर्षाख्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश द्वाद्यायण-
याज्ञी । अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्”-इति का० श्रौ० सू० ७.
२. ४७. ४८. ४९ । ‘द्वाद्यायणयाज्ञी’ द्वाद्यायणयज्ञसञ्ज्ञक-
दर्शपूर्णमासयाज्ञीत्यर्थः । द्वाद्यायणो नाम ४ कर्मान्तरं मपि तु
दर्शपूर्णमासविशेष इवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे श्फुटम् (४. ३.
१—३.) । तृतीयसूत्रे चेह एवमशब्दः खल्विवार्यो विवक्षितः ;
आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधत् (३. १४. ८—१३.) । तथाच यथाग्नि-
होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपौत्वर्थो कथ्यते ।
तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्दर्शाणि वेति साधारणकालविधिः, द्वाद्यायण-
याज्ञिनां तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाख्येव वेति च ।

२— एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्णपात्रनिगयनम्, विष्णुक्रमणम्, अत-
विसर्जनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः — अध्वर्युः
पूर्णपात्रं मादाय पूर्वेणाहवनीयं परित्वा दक्षिणत उत्तराभिमुखो
यजमानस्याङ्गणौ सन्ततं निगयति, निवीयमानं पूर्णपात्रं यज-
मानोऽङ्गलिना प्रतिगृह्णाति । ततस्तूष्णीं मुखं विन्दते । अत
आरभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । तत
उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याहवनीयादर्वाक् विष्णुक्रमणं क्रमते ।

नागस्त्रामिसुतोऽवर्णार्थं पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यर्थं दर्शयामास^१ शक्तिः पौष्करीधकः ॥
 श्रीमतोऽवन्निनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः^२ ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्त्रामी व्याख्येच्छातपथीं श्रुतिम् ॥
 इति श्रीमदाचार्यहरिस्त्रामिनः श्रुतौ^३ शतपथभाष्ये
 नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

तत्रैव खं भाग मवेक्षते, प्राचीं दिग् मवेक्षते, सूर्यं मीक्षते,
 सूर्यं प्रार्थयते, सूर्यस्य प्रदक्षिण्य मावर्त्तनं करोति; अप्रदक्षिण्यं
 चावर्त्तते, ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य त मग्निं सुपतिस्रुते,
 पुनस्तथैव प्रदक्षिण्य मप्रदक्षिण्यञ्च सूर्यं मावर्त्तते । ततो गार्हपत्यात्
 प्राच्यां गत्वोपविष्टः पुत्राणां नाम गृह्णाति, अविद्यमाने पुत्रे
 त्वात्मनामग्रहणम् । तत उत्थाय तूष्णीं माहवनीयं सुपतिस्रुते ।
 एतदन्तं गतं विष्णुकर्मणम् । तत आहवनीयस्याग्रे स्थित्वा व्रतं
 विवृण्व्य पूर्व्याहवनीयं दक्षिणाग्नेश्चोत्तरेण गत्वाग्न्योरन्तरालेन
 निष्क्रामेत् । ततो भागप्राशन-ब्राह्मणभोजने । समाप्ता चैतद्यं
 दर्शपूर्णमासेष्टिरिति श्रम् ॥

१— 'श्रुत्यर्थविवृतिं चक्रे'—इति ठ । २— 'श्रासितुः'—इति ठ ।

३— 'इत्याचार्यवर्यश्रीहरिस्त्राम्येक्षिते'—इति ठ ।

४— इत उत्तर मिह 'काण्डौ ११४'—इति क; घ; 'कश्चिन्नास्यज्ञा

भूमर्षा विक्रमार्केण कुप्तां कमकवेदिकाम् ।
दानम्याथाश्च हतवान् अत्यर्थविष्टतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीशर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां
शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणभाष्ये
हविर्षज्ञं नाम

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

११४'—इति च । तत्र १ ब्रा० २७ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा०
२५ क० ४ ब्रा० २३ क० । तदानीं सङ्गणसयास्मिन् प्रपाठके
११४ कण्डिकाः सम्पन्नाः ।

१— अत्र प्रथमे काण्डे ८३८ कण्डिकाः सुताः । तत्र प्रथमे प्रपाठके
१२१, द्वितीये १२२, तृतीये १२८, चतुर्थे १२१, पञ्चमे च १२१,
षष्ठे १२१, सप्तमे ११४ । तदानीं सङ्गणसया ८३८ इति सिद्धम् ।

